ISSN 2181-7138

МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2026

4/1-сан

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының 25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды

Қарақалпақстан Баспа сөз ҳәм хабар агентлиги тәрепинен 2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды. №01-044-санлы гуўалық берилген.

Нөкис

4/1-сан *2026*
июль-август

Қарақалпақстан Республикасы мектепке шекемги ҳәм мектеп билимлендириўи министрлиги, Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты Қарақалпақстан филиалы

Редактор:
А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Нағмет АЙЫМБЕТОВ
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ
Сапардурды АБАЕВ
Парахат АБДИМУРАТОВ
Адхамжон АБДУРАШИТОВ
Хайрулла АЛЯМИНОВ
Мавлюда АЧИЛОВА
Азизжан АБДАЗИМОВ
Шухрат АБДУЛЛАЕВ
Сурайё АРЗИЕВА
Шерзод АКРАМОВ
Мусаллам АБДУЖАББАРОВА
Алишер АЛЛАМУРАТОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ
Марифжон АХМЕДОВ
Гулчехра АЙТБАЕВА
Жумабай АБАТОВ
Гулжахан АЛЬДЖАНОВА
Юнус АРИПОВ
Муратбай АЛЛАЯРОВ
Шынабат АРЗИЕВ
Шохидахон АБДУРАХМОНОВА
Гулзабира БАБАШЕВА
Умида БАҲАДИРОВА
Фархад БАБАШЕВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА
Гулбахар БЕКИМБЕТОВА
Азамат БЕКИМБЕТОВ
Шохиста БЎРАНОВА
Акмал БОЛТАЕВ
Раўаж БАУЕТДИНОВ
Комил ГУЛЯМОВ
Рахматилла ГАИПНАЗАРОВ
Маманазар ДЖУМАЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ
Дилдора ДАВРОНОВА
Матлуба ДАВУРБАЕВА
Борибай ДАВЛЕТМУРАТОВ
Абдимурат ЕСЕМУРАТОВ
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Абдиманап ЖОЛДАСБЕКОВ
(Қазақстан)
Алишер ЖУМАНОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА
Айсулу ЖАНАБЕРГЕНОВА
Гулбахор ЖЎРАЕВА
Холбой ИБРАГИМОВ
Шохида ИСТАМОВА
Гулзода ИБРАГИМОВА
Рустам ЙЎЛДОШЕВ
Вохид КАРАЕВ
Алима КЕНЖЕБАЕВА
(Тараз,Қазақстан)

Сарсенбай КАЗАХБАЕВ
Комилжон КАРИМОВ
Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ
Амангелди КАМАЛОВ
Азамат КАМАЛОВ
Козим МАЛИКОВ
Ринат МАМБЕТКАРИМОВ
Ойниса МУСУРМОНОВА
Уролбой МИРСАНОВ
Сафо МАТЧОН
Шукурилло МАРДОНОВ
Абдулхамид МИРЗАЕВ
Шахло МИРЗАЕВА
Дармонжон МАХМУДОВА
Камаладин МАТЯКУБОВ
Айжамал МАТЖАНОВА
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Байнияз МАМБЕТКАРИМОВ
Баходир МАДАМИНОВ
Аман МАТЖАНОВ
Пердебай НАЖИМОВ
Пердебай НУРЖАНОВ
Искендер НАЖИМОВ
Асқарбай НИЯЗОВ
Сабит НУРЖАНОВ
Захия НАРИМБЕТОВА
Хушбоқ НОРБЎТАЕВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ
Злийха ОРАЗЫМБЕТОВА
Мансурбек ОНГАРОВ
Раъно ОРИПОВА
Меруерт ПАЗЫЛОВА
Барлыкбай ПРЕНОВ
Қалыбай ПРИМБЕТОВ
Юсупбай ПУРХАНОВ
Бахтиёр РАХИМОВ
Норим РАХМАНОВ
Муқаддас РАХМАНОВА
Фархад РЎЗИЕВ
Даулетназар СЕЙТКАСЫМОВ
Мадияр СУЛТАНИЯЗОВ
Светлана СМИРНОВА
(Москва, Россия)
Турдыбай САПАРОВ
Тажибай САПАРБАЕВ
Кууанышбай САПАРОВ
Мухаббат САЛАЕВА
Гўзал СОДИҚОВА
Улбосын СЕЙТЖАНОВА
Айдын СУЛТАНОВА
Қалбай СЕЙТМУРАТОВ
Амина ТЕМИРБЕКОВА
Нурзода ТОШЕВА
Куанишбек ТУРЕКЕЕВ
Ўктамжон ТУМАНОВ
Шохида ТАЙЛАНОВА
Муҳиддин ТИРКАШОВ
Гулназ ТЛЕУМУРАТОВА
Еркин ТЛЕУОВ
Тажибай УТЕБАЕВ
Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Дмитрий УМНОВ
Уктамжон ФАРМОНОВ
Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
Аъзам ХОЛМУРАДОВ
Марат ХОДЖАНОВ
Мухлиса ХАФИЗОВА
Ғиёсиддин ХУДОЙБЕРДИЕВ
Мухаббат ХУДАЯРОВА
Умид ХОДЖАМКУЛОВ
Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Дилором ШАМСИЕВА
Ойбахор ШАМИЕВА
Ризамат ШОДИЕВ
Гулрухсор ЭРГАШЕВА
Гавхар ЭШЧАНОВА
Қонысбай ЮСУПОВ
Гулара ЮСУПОВА
Содиқ ЮЛДАШЕВ
Шахло ЮЛДАШЕВА
Севара ЯРОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

Baltabayeva N.K. Gúrrińlerde ishki monolog hám ruwxíy jaǵdaydíń súwretleniwi (Á.Atajanovtıń “Ay sıǵalaydı” gúrrińi mısalında) 7
Abatova M. Studentlerdiń sóylew sheberligin bahalaw kriteriyaları hám diagnostikalíq usíllar 15
Abatova M. Sóylew mádeniyati tiykarında studentlerdiń kommunikativlik kompetenciyasin rawajlandíriw 20
Yaxiyaev Z. Lirikalıq publitsistikanıń ekologiyalıq tárbiyaǵa tásiri 24
Djadigerova D.M. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi abstrakt atliqlardiń salistirmali analizi 29
Sayımova G. J. Lotin tili fanini o’qitish jarayonida bo’lajak tibbiyot xodimlarining terminologik kompetentsiyasini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari 35
Jaumitbaeva P.K. Сеҳрли сафар сюжетининг миллий-поэтик талқини: қорақалпоқ, туркман ва инглиз эртаклари қиёси 44
Dauletmuratov T. Ta’limga oid materiallarni yoritishda matbuot xizmatining kasbiy mahorati 51
Bainiyazov D.K. Talabalarga ingliz tilini o`qitishda sun`iy intellekt va raqamli platformalardan foydalanish texnologiyasi 61
Pirimbetov A.I. Ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish 69
Жадигерова А.М. Этнокультурная специфика и когнитивные модели зооморфной метафоры (на материале английского и каракалпакского языков) 77
Babaniyazova N.P. Developing learner autonomy in english pronunciation practice through digital video-based self-regulated learning 82

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Buranova M.M. O‘smir yoshdagi o‘quvchilarning o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari va didaktik imkoniyatlari 90
Daminova Sh.K. Mustaqil ta’lim – maktab direktorlarining uzluksiz kasbiy rivojlanish mexanizmi sifatida 98
Sanakulova S.X. Maktab direktorining pedagogik liderligi asosida ta’lim sifatini boshqarish mexanizmlari 107
Nafasov D.Sh. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar integratsiyasi asosida oliy ta’limda turizmning tarbiyaviy samaradorligini oshirish texnologiyalari 117
Qulmurodov I.E. O‘quvchilarning darsdan tashqari o‘quv faoliyatida onlayn to‘garaklardan foydalanish 125
Разов Б.М. Замонавий таълим жараёнида Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан фойдаланишнинг педагогик технологияларини такомиллаштириш 129
Raximov B.X. Talabalarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda ilmiy tadqiqot ishlarini samarali tashkil etish texnologiyalari 135
Allaniyazova M.Z. Globallashuv sharoitida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik imkoniyatlari 143
Allaniyazova M.Z. Globallashuv sharoitida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishga oid xorij tajribasidan foydalanish masalalari 148
Shamshimetov T.T. Oliy ta’limda huquqiy madaniyatni rivojlantirish muammolari 155
Makamov A.X. O‘quvchilarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayonlarini takomillashtirish mazmuni 161
Бабаниязова Н.П. Развитие просодических навыков студентов средствами цифрового видеоконтента в условиях смешанного обучения 166
Гуламов Ж.Б. Усовершенствование педагогической ответственности обучающих цифровое образовательное пространство 172

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Allambergenov A.J. Búgingi globallasiw dáwirinde watan, shańaraq, máhálle mádeniy ruwxíy qádiriyatlardíń negizi sipatinda ... 183
Orazbaev J.J. Mámleket hám huqıqtıń júzege keltirgen tariyxıy shárayatlarlardıń payda bolıwı hám dáslepki mámleketlerdiń shólkemlesiwi ... 190
Orazbaev J.J. Globallasıw procesinde oqıwshı jaslardı tárbiyalaw pedagogikalıq sistemasın jetilistiriwdiń ornı hám ózgeshelikleri ... 197

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Latipov Sh.B. Sun'iy intellekt asosidagi boshqaruv tizimlari uchun holat fazosining kanonik modellarini sintez qilish algoritmlari ... 202
Latipov Sh.B. Dinamik boshqaruv tizimlarida chastota xarakteristikasi va impulsli o'tish funksiyalari o'rtasidagi bog'liqlikni sun'iy intellekt asosida tahlil qilish ... 206
Tog'ayev F.Y. Texnika oliy ta'lim muassasalarida differensial tenglamalarni o'qitishda strukturaviy modellashtirish texnologiyasi ... 211
Tog'ayev F.Y. Kimyoviy texnologik tizimlarning differensial tenglamalar asosida matematik modellashtirilishi va dinamik tahlili ... 216
Tolibaeva O.P. Algebraic sets and holomorphic and plurisubharmonic functions defined on them ... 220

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

Utegenov I. O'quvchilarining mediasavodxonlik kompetensiyasini germenevtik yondashuv orqali rivojlantirish mexanizmi ... 224
Utegenov I. O'quvchilarining mediasavodxonlik kompetensiyasini germenevtik yondashuv orqali rivojlantirish yo'llari ... 231
Kambarova D.S. Maktabgacha ta'limda таълимда formativ va summativ baholashning zamonaviy yondashuvlari ... 240
Azizova S.F. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida konfliktologik madaniyatini oshirishning pedagogik strategiyalari ... 250
Yo'ldosheva S.X. Alifbo harflarining tarixiga asoslangan didaktik ertaklar va ularning animatsion-interaktiv shaklda boshlang'ich sinflarda qo'llashning metodik asoslari ... 256
Yusufzoda Shabnami Yunus. Yozuv elementlari bo'yicha interaktiv topshiriqlar va mashqlar tizimini ishlab chiqish ... 262
Abdijabbarova J.T. Transformatsion yondashuv asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida etnopedagogik madaniyatni shakllantirish ... 268
Bektursinova G.J. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning kitobxonlik kompetensiyasini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari ... 276
Azizova Z .F. Dramatizatsiya va xalq harakatli o'yinlari ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish vositasi sifatida ... 285
Eshchanova G.O., Jumanova N.G. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida raqamli texnologiyalar, tpack va samr modellarini integratsiya qilishning ilmiy-metodik va amaliy ahamiyati ... 290
Умнова М.К. Теоретические основы использования искусственного интеллекта в начальном образовании ... 295

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ҲӘМ МУЗЫКА

Уразимова Т.В. Педагогические условия формирования эстетического восприятия и художественно-творческого потенциала студентов на основе иммерсивных технологий ... 302
Уразимова Т.В. Педагогическая модель развития творческого потенциала студентов средствами арт-технологий ... 311

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

Allambergenov A.J. Globallashuv jarayonida yoshlarning ma'naviy bilimlarini mustahkamlashda media ta'limning roli 318
Жумабаев А.Д. Реструктив ёндашув тенгдошлар ўртасидаги зўравонлик профилактикасининг назарий-методологик асоси сифатида 325
Salimov M.E. O‘quvchi-yoshlarning vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish mexanizmlari 332

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

Niyazov A.T., Tagabergenov N. Maktab o‘quvchilarida gipodinamiya (kam harakatlik) oqibatlarini bartaraf etishda o‘yin texnologiyalarining o‘rni 338
Niyazov A.T. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining shaxsiy-kasbiy salohiyatini integrativ rivojlantirishning pedagogik modeli va mexanizmlari 346
Rustamov J.O‘. Bo‘lajak jismoniy tarbiya mutaxassislarida funksional ko‘nikmalarni takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari 356
Tojiboyev A.R. Bo’lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilariining ma’naviy-axloqiy sifatlarini rivojlantirish mazmuni 362
Tojiboyev A.R. Bo’lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilariining ma’naviy-axloqiy sifatlarini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirish muhim pedagogik muammo sifatida 367
Utepov M.D. Yosh yengil atletikachilarning jismoniy tayyorgarligini yoshga mos tabaqalashtirilgan yuklamalar asosida takomillashtirish 373
Eleusinov S.A. Maktab o‘quvchilariga voleybol o‘yini texnik harakatlarini bosqichma-bosqich o‘rgatish metodikasini takomillashtirish 380
Abdimuratov A.U. Yosh futbolchilarning jismoniy va texnik tayyorgarligini kompleks rivojlantirishning zamonaviy metodik yondashuvlari 387
Toshtonov B.B. Talabalarning jismoniy tarbiyasi va jismoniy sifatlarini rivojlantirishga zamonaviy yondashuvlar 393
Dexqonov J.M. Taekvondochilarning texnik-taktik tayyorgarligida kombinatsion harakatlarning o‘rni va ularni takomillashtirish metodikasi 401

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

GÚRRIŃLERDE ISHKI MONOLOG HÁM RUWXÍY JAǴDAYDÍŃ SÚWRETLENIWI (Á.ATAJANOVTIŃ “AY SIǴALAYDI” GÚRRIŃI MISALINDA)

Baltabayeva N.K.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı erkin izleniwshisi

Tayanch so'zlar: badiiy psixologizm, ichki monolog, ong oqimi, ruhiy holat tasviri, manzara, bilvosita psixologizm, qoraqalpoq adabiyoti, A. Atajanov, qiyosiy tahlil.
Ключевые слова: художественный психологизм, внутренний монолог, поток сознания, изображение душевного состояния, пейзаж, косвенный психологизм, каракалпакская литература, А. Атаджанов, сравнительный анализ.
Key words: artistic psychologism, internal monologue, stream of consciousness, depiction of emotional states, landscape, indirect psychologism, Karakalpak literature, A. Atajanov, comparative analysis.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada qoraqalpoq yozuvchisi A. Atajanovning «Ай сығалайды» hikoyasidan foydalanib, badiiy psixologizmni ifodalash vositalari - ichki monolog va ruhiy holatni tasvirlash tahlil qilinadi. Tadqiqotda psixologik tasvirlashning bevosita (ichki nutq, ong oqimi) va bilvosita (tashqi tafsilotlar, xulq-atvor, sukunat) usullari alohida ko'rib chiqiladi, ularning badiiy vazifasi ochib beriladi. Shuningdek, manzaraning qahramonlarning ruhiy holatlari bilan uyg'unligiga (psixologik parallelizm) e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalarini asoslash uchun hikoya Chingiz Aytmatovning "Jamila" qissasi bilan taqqoslanadi, ikkala asarda ham hikoya qiluvchining pozitsiyasi va psixologik tasvirlash usullaridagi o'xshashliklar va farqlar aniqlanadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье на примере рассказа каракалпакского писателя А. Атаджанова «Ай сығалайды» анализируются средства выражения художественного психологизма - внутренний монолог и изображение душевного состояния. В исследовании отдельно рассматриваются прямые (внутренняя речь, поток сознания) и косвенные (внешняя деталь, поведение, молчание) способы психологического изображения, раскрывается их художественная функция. Также уделяется внимание вопросу гармонии пейзажа с душевным состоянием персонажей (психологический параллелизм). Для обоснования результатов исследования рассказ сопоставляется с повестью Ч. Айтматова «Джамиля», выявляются сходства и различия в позиции повествователя и способах психологического изображения в обоих произведениях.
SUMMARY:
This article analyzes the means of expressing artistic psychologism - internal monologue and the depiction of emotional states - using the example of the Karakalpak writer A. Atajanov's short story "Ay sıǵlaydı" The study separately examines direct methods of psychological depiction

(inner speech, stream of consciousness) and indirect methods (external detail, behavior, silence), revealing their artistic function. Particular attention is given to the harmony between landscape description and the characters' psychological states (psychological parallelism). To substantiate the research findings, the story is comparatively analyzed alongside Ch. Aitmatov's novella "Jamila," identifying similarities and differences in narrative position and psychological depiction techniques between the two works.

Kórkem ádebiyatta qaharmannıń ishki dúnyasın, onıń ruwxıy keshirmeleri hám qarama-qarsılıqlı oy-pikirlerin ashıp beriwde ishki monolog ayrıqsha orın iyeleydi. Ishki monolog qaharmannıń tek ózi menen sóylesiwi emes, al onıń ruwxıy dúnyasında júz berip atırǵan quramalı ózgerisler, sociallıq hám jeke qarama-qarsılıqlardıń kórkem sáwleleniwi bolıp tabıladı. Kishi epikalıq túr esaplanǵan gúrriń janrında mákan hám waqıt sheklengenligi sebepli, jazıwshı personaj xarakterin tez hám tásirsheń ashıp beriwde áyne usı usıldan ónimli paydalanadı.

Ruwxıy jaǵdaydıń súwretleniwi bolsa qaharmannıń sırtqı álem menen qatnasında júzege keletuǵın ruwxıy qozǵalıslar hám sezimler dinamikasın qamtıp aladı. Kórkem tekstte qaharmannıń oy-pikirleri, sezim-tuyǵıları, ekileniwleri hám ishki soqlıǵısıwları monolog túrinde kórinetuǵın bolsa, bul usıl oqıwshıǵa qaharman ruwxıy dúnyasınıń eń jasırın qatlamlarına kiriw imkaniyatın beredi.

Ádebiyattanıwshı ilimpaz M.Baxtin atap ótkenindey, “Kórkem teksttegi ishki monolog - bul subyekttiń óz oy-pikirleri menen sheklenip qalıwı emes, al sırtqı álem hám basqa “men”ler menen jasırın túrde alıp barılatuǵın úzliksiz baylanısı bolıp tabıladı” [1: 252-254]. Haqıyqatında da, ishki monolog arqalı qaharman óz qılmısların analizleydi, sociallıq ortalıq penen duslasadı hám óziniń ruwxıy jaǵdayına baha beredi.

Jáhán ádebiyattanıwında kórkem psixologizmniń usılları hám psixologiyalıq tallaw principlerin izertlegen A.Esin hám L.Ginzburg kózqaraslarında ruwxıy halat súwreti qaharman ruwxıy dúnyasınıń dinamikalıq jılјıwların hám “ruwxıylıq dialektikası”n sáwlelendiriwdiń eń nátiyjeli quralı dep kórsetiledi. L.Ginzburg insan psixikasınıń quramalılıǵın talqılap, kórkem tekstte ruwxıy jaǵdaydıń súwretleniwi personajdıń jámiyet hám óz principleri arasındaǵı psixologiyalıq ekileniwlerin eń anıq sáwlelendiriwshi ayna, degen ideyanı alǵa qoyadı.

Ózbek ádebiyattanıwında da bul máselege ayrıqsha itibar qaratılǵan. Ilimpaz I.Sultanov hám basqa kórkem psixologizm mashqalaların izertlegen ádebiyattanıwshılardıń atap ótkenindey, kishi epikalıq túr esaplanǵan gúrriń janrında orın hám waqıt sıyımlıǵınıń sheklengenligi jazıwshıdan úlken sheberlikti talap etedi. Gúrrińde qaharman xarakterin hám onıń kompoziciyalıq wazıypasın tez, anıq hám tásirsheń kórsetiwde ishki monolog jetekshi quralǵa aylanadı.

Kishi kólemli epikalıq túr - gúrriń janrı óziniń lakonizm hám ıqshamlıq principlerinen kelip shıqqan halda, psixologiyalıq súwretlewge ayrıqsha talaplar qoyadı. Iri epikalıq shıǵarmalardan (roman, povest) parıqlı túrde, gúrrińde jazıwshı qaharman ruwxıy dúnyasındaǵı túp burılıslar, eń názik terbelisler hám ruwxıy kartinanı qısqa hám tásirsheń túrde súwretlewi kerek. Ádebiyattıń rawajlanıwı sonı kórsetedi, súwrettiń sırtqı syujet háreketinen ishki - ruwxıy syujet tárepke kóshiwi gúrriń janrınıń sapa jaǵınan jańa basqıshqa kóteriliwine alıp keldi.

Kórkem prozada psixologizmniń qáliplesiwi hám rawajlanıwı bir qatar faktorlar menen baylanıslı: birinshiden, dáslepki dáwir ádebiyatında qaharmannıń xarakteri onıń is-háreketleri hám portreti arqalı ashıp berilgen bolsa, keyinirek itibar usı háreketti júzege keltirgen ishki sebepler - ruwxıy jaǵdayǵa qaratıldı.

Ekinshiden, jazıwshı insan qálbin izertlewshi psixolog sıpatında kórinedi. Ol qaharmannıń ruwxıy dúnyasın ashıwda ideyalıq hám konceptual maqsetlerin sińdiredi.

Úshinshiden, ruwxıy halat súwreti tek tuwrıdan-tuwrı avtor sholıwı menen sheklenip qalmastan, al ishki monolog, tús súwreti, ruwxıy peyzaj, detal sıyaqlı bir qatar quramalı usıllar menen bayıp bardı.

Bul bólimde qaraqalpaq gúrrińshiliginde, atap aytqanda, Á.Atajanov prozasında ishki monolog hám ruwxıy jaǵdaydıń súwretleniwiniń poetikalıq wazıypaları, olardıń qaharman xarakterin qáliplestiriw hám de shıǵarmanıń ideyalıq-kórkemlik niyetin júzege shıǵarıwdaǵı ornı hár tárepleme tallanadı.

Á.Atajanovtıń "Ay sıǵalaydı" gúrrińi [2: 171] urıstan keyingi dáwir insanı, onıń quramalı ruwxıy keshirmeleri hám dástúriy ádep-ikramlılıq normaları hám jeke mútájlikleri arasındaǵı psixologiyalıq soqlıǵısıwdı sáwlelendiretuǵın shıǵarma bolıp tabıladı. Gúrrińde ishki monolog personajlardıń ashıq sóylewi arqalı emes, al tiykarınan olardıń sanasındaǵı keshirmeleri, ekileniwleri hám qarama-qarsı oyları arqalı kórinedi. Gúlbiy obrazında ishki monolog sadıqlıq hám úmit arasındaǵı qarama-qarsılıq penen xarakterlenedi. "Ol eń dáslep fronttan "qara qaǵaz" kelgende kúyewiniń ólgenine duyım jurt, awıl-el, qala berse enesi isenip, as-abatın berse de, kelinshektiń júregi, úmitke tolı oyları bul sum xabarǵa iseniwge qarsı boldı. Gúlbiy tap usı kúnge shekem "Kúyewim óldi" degen úsh ay toqsannıń muzınday suwıq hám adamnıń júrek bawırın muzlatatuǵın sózdi awızına alǵan emes" [2: 172-173]. Yaǵnıy ol urıstan kelgen "qara xat"qa qaramastan, kúyewiniń ólimin sanalı túrde biykarlaydı. Bul jaǵday psixologiyada "biykarlaw mexanizmi" dep ataladı. Gúlbiydiń "Kúyewim óldi degen sózdi awzına alǵısı kelmewi" hám sonıń menen birge jaslıq, jalǵızlıq azabı sebepli qáynisine súyeniw zárúrligi ondaǵı eki tárepleme ruwxıy jaǵdaydı qáliplestiredi. *"Gúlbiy geyde bir ózi úyde qala qoysa túrlishe oy juwırtadı. Solay bolsa da oyın*

belgili etip túye almaydı. "Iyilip, iybenip túsken elim, qutlı bosaǵamnan birotala bezip, basqa birege basımdı shatsam, - dep, irkilip qaladı. – Onnan da mırza…" Ol bul sózdiń keyingi buwınların ayta almastan, ózinen özi úyretilmegen, basına bas jip tiymegen asaw tayday shapshıp, shorshıydı" [2: 173]. Turdıbay obrazınıń ishki monologı bolsa bóleklengen pikirlew túrinde ótedi. Onıń oyları Sháriypa (óziniń súyiklisi) hám Gúlbiy (jeńgesi) obrazları arasında keshedi. Bir tárepten jámiyet hám ajaǵasınıń ruwxı aldındaǵı sociallıq juwapkershilik, ekinshi tárepten jeńgesiniń miyrimi hám hayallıq tartımlılığı onıń sanasında kúshli rezonans beredi. *"Turdıbay da tolǵanıp atır. Onıń oyları toqsan toǵız túrli túrlenip, qırq mártebe quylanadı. Bir oyın jámlep alayın dep dizginine jabıssa, ekinshisi jırbań etip shıǵa keledi. Birinshi oyı sonıń arasında uslatpay, bádar qashadı"* [2: 174]. Turdıbaydıń ishki monologı ádebiyattanıwda "fragmentar sana" [3] (tutaslığı buzılǵan, anıq emes oylaw) dep bahalanadı. Ol jeńgesiniń "aǵańdı saǵınǵanımdı qayteyin..." degen nazlı gápin hám muńlı kózqarasların esitse de, esitpegenge aladı, úndemeydi. Bul únsizlik - onıń ishki qarsılığı hám juwapkersizlik arqalı ózin qutqarıwǵa urınıwı. Túndegi sandıraqlawlar hám tús tárizli qıyallarda Sháripa (súyiklisi) tımsalınıń ornın áste-aqırın Gúlbiy iyelewi Turdıbay sanasında burılıs júz berip atırǵanın kórsetedi. Qurbangúl kempirdiń ishki keshirmelerinde "analıq sezimi" hám dástúriy etika (shańaraqtı saqlap qalıw ushın kelinin kishi balasına nekelew) soqlıǵısadı. Onıń ózinde ótetuǵın azapları, ishki keshirmeleri hám sózin ayta almay tutlıǵıwı ishki monologtıń jasırın, subtekstlik forması bolıp tabıladı. *"Awızdaǵı jaydıń quwısında jatırǵan kempir oylap, oy túbine jete almastan, tubalap atır. Kishkene balasına: "qaraǵım óziń de kórip júrsen, kelinniń qoldan shıǵıp ketetuǵın túri bar. Idıraldı perzentimniń júbi edi, qoldan shıǵarmayıq. Jeńgesine iyelik etken ayıp emes" dep aytqısı kelgeni menen ayta almaydı"* (173-174-betler). Qurbangúl kempirdiń ishki monologında dástúr (qaynige nekelew) hám analıq mehir soqlıǵısadı. Kempir kelini úyden shıǵıp ketiwden dirildeydi, hárbir qabaq-háreketin ańlıydı. Biraq ulına bul usınıstı bildiriwge "analıq sezimi ruqsat bermeydi". Kempirdiń "uwh" tartıp diywalǵa qarap jatıwı - sóylew ázziligi hám ruwxıy túskinlik belgileri bolıp esaplanadı.

Jazıwshı qaharmanlardıń ishki dúnyasın tikkeley táriyiplewden góre, olardıń ruwxıy jaǵdayına sáykes keletuǵın psixologiyalıq detallar hám tábiyat súwretinen paydalanadı. Ay hám ay jaqtısı - shıǵarmadaǵı oraylıq metafora bolıp esaplanadı. Ay túnde bólmege úńilip, qaharmanlardıń kúndiz adamlardan hám bir-birinen jasırǵan haqıyqıy ruwxıy halatın, ishki sezimlerin áshkara etedi. Ay jaqtısı astında Gúlbiydiń sulıwlığı, Turdıbaydıń bolsa tolqınlanıwı hám ıshqıpazlıqları júzege shıǵadı. Jawın hám boran súwreti Gúlbiydiń jawın astında kúyewiniń súwretine tigilip jılawı - ruwxıy qıynalıw sezimleri esaplanadı. Saqal-murt detalı bolsa

Gúlbiydiń Turdıbayǵa saqalı ósip jigit bolıp qalǵanın atap ótiwi onıń subyektiv kózqarasında ózgeris bolǵanın, yaǵnıy Turdıbaydı endi tek qaynisi emes, al erkek adam sıpatında ańlay baslaǵanın bildiriwshi áhmiyetli ruwxıy detal esaplanadı. Avtor Turdıbay yaki Gúlbiydiń ruwxıy halatına kirip barıp, olardıń ishki sıbırlıların gúrriń tekstine sińdirip jiberedi. Bunnan tısqarı, tekstte "úndemey qalıw" ayrıqsha semantikalıq hám psixologiyalıq júkke iye. Qaharmanlardıń bir-birine sóz ayta almay tınısh qalıwı, kózlerine tigilip toqtap qalıwı - sóylew ázziligi emes, al ishki azap, úmitsizlik hám social-psixologiyalıq jaǵdayınıń tillik kórinisi bolıp tabıladı. "Ay sıǵalaydı" gúrrińi syujet haqıyqatlıǵına emes, al ruwxıy-psixologiyalıq dinamikaǵa qurılǵan shıǵarma bolıp tabıladı. Onda insannıń sociallıq minnet hám jeke keshirmeler arasındaǵı ruwxıy-ádep-ikramlılıq azapları psixopoetikalıq usıllar, yaǵnıy jasırın ishki monolog, psixologiyalıq detal hám simvolikalıq obrazlar (ay, jawın, tınıshlıq) arqalı tereń ashıp berilgen.

Shıǵarmada tábiyattaǵı tosattan ózgeris - kúnniń qapırıqlıǵınan keyin samal, shań hám izinen quyıp atırǵan jawın súwretlenedi. Bul súwretlew ápiwayı peyzaj emes, al qaharmanlar (tiykarınan, Gúlbiy) qálbindegi ruwxıy partlanıwdıń psixologiyalıq kórinisi esaplanadı: Dumanlı hawa, qabaǵı úyilgen bultlar hám shań - Gúlbiydiń uzaq waqıt dawamında ishinde toplap kelgen dárti hám azaplarınıń simvolı bolıp esaplanadı. Jawınnıń "tırs-tırs" tamıp, soń kúsheyiwi - Gúlbiydiń kóz jaslarına aylanadı. Qaharman jawın jawıp atırǵanın sezbeydi, sebebi onıń ishindegi ruwxıy dawıl sırttaǵı tábiyat qubılısınan kúshlirek. Gúlbiydiń aq tal túbinde kúyewiniń súwretine tigilip baqırıp jılawı shıǵarmadaǵı ruwxıy halatın kórsetedi. Gúlbiydiń ústi-bası jawında sińip ketkeni, shashı ushı jayılıp, oramalı iynine túsip ketkenin de abaylamawı, qasına kelgen Turdıbaydı sezbewi - onıń absolyut sırtqı dúnyadan úzilip, óz ishki dárti hám ótmishi (súyiklisiniń esteligi) menen júzbe-júz qalǵanın kórsetedi. Súwret - onıń ushın kúyewiniń tiri ekenligine bolǵan aqırǵı úmiti edi. "Jılasın! Ishke sıymaǵan saǵınıshların kóz jasları menen birge sırtqa shıǵarsın. Jılamasa, ishtiń háwiri basıla ma?..." [2: 176] degen avtordıń oyı Gúlbiydiń ishki háwirin basıw ushın bul jılawdıń oǵada zárúrligin túsindiredi. "Jigit aǵamnıń súwreti, biyshara, seniń altınday sap júregińde – súygenińe degen qanshama miyrimli, hadal muhabbat hám izzet-húrmet bar. Kerek dese, hámme álleqashan aǵamnıń izinen kelgen suwıq xabarǵa isenip, seni sırtıńnan ayaydı. Sen bolsań, aǵamnıń ólimine isengiń kelmeydi" [2: 176] degen oylar Turdıbaydıń sanasında ótedi. Turdıbay jeńgesiniń kúyewine bolǵan sadıqlıǵına, hadal muhabbatına tán beredi. Jigittiń "Awa, isengiń kelmeydi!" dep dawıslap jiberiwi - onıń jeńgesiniń dárti menen ruwxıy jaqtan tolıq birleskenin hám onıń ruwxıy jaǵdayın tereń ańlaǵanın kórsetedi.

Jazıwshı insandağı minnet, juwapkershilik hám kútilmegen ruwxıy keshirmeler arasındağı soqlıǵısıwdı ózine tán kórkem-psixologiyalıq sheberlik penen ulıwmalastırıp bergen. Shıǵarmada tiykarınan eki áhmiyetli psixologiyalıq basqısh súwretlenedi. Biri - kúndizgi qarlı kórinis fonında qaharmanlardıń kútilmegen ushırasıwı hám ondağı sezimler dúbeleyi bolsa, ekinshisi - aylı aqshamdağı tınıshlıqta ótken quramalı qarar qabıl etiw procesi bolıp esaplanadı.

Birinshi basqıshta, yağnıy kúndizgi súwrette, jawıp atırǵan jalpaq qar hám awıldıń appaq sarpay kiyiwi tábiyattağı pákleniw hám jańasha turmıslıq basqıshtı ańlatadı. Turdıbaydıń jeńgesi Gúlbiydi uzaqtan kórgende júregi túrshigip, júzleri qızıp ketiwi - ol ele ózi de tolıq ańlap jetpegen, biraq xalıq dástúrleri hám turmıslıq zárúrlik talabı menen oyanıp atırǵan sezimlerdiń dáslepki túrtkisi. Gúlbiydiń suwıqtan qatıp qalǵan muzday qolların Turdıbaydıń óz alaqanında jılıtqısı keliwi bolsa onıń qálbinde miyrim-shápáát, qorǵaw tilegi hám juwapkershilik sezimi qáliplesip atırǵanın ayqın kórsetedi. Gúlbiy bolsa turmıstıń ashshı haqıyqatlıǵına tik qarap, "Aǵańnıń ornı suwıp baratır, ne qılayın?" dep, shańaraqtıń pútinligin saqlaw hám táǵdirge tán beriw zárúrligin bildiredi.

Ekinshi basqıshta - túni menen dawam etken aylı aqsham saxnasında psixologiyalıq qıyınshılıq eń joqarı noqatına kóteriledi. Bul jerde ay nurı tek ǵana kórinis emes, al qaharmanlardıń pákligi hám olardıń táǵdirine gúwa bolǵan ruwxıy qural bolıp tabıladı. Bólmede ótken óz ara sózsiz hám qısqa sóylesiwler dawamında Turdıbaydıń "bası hárreniń uyasınday gúwildewi" hám "Ne qılsam eken?" degen gúmiljilikleri insanıy iybe hám erlik juwapkershiligi arasındağı kúshli ruwxıy tolqınlanıwdı sáwlelendiredi.

Juwmaǵında jazıwshı Turdıbaydı háreketke keltirgen kúsh tek ǵana jalınlı qumarlıq emes, al ruwzıgershiliktiń birligin saqlaw, shańaraqtı tarqatpaw hám el-jurt aldındağı minnet sezimi ekenin atap ótedi. Xana ishine súttey aq nurın shashqan ay nurı fonında jigittiń ornınan turıwı - onıń barlıq tartınıwlardı artta qaldırıp, jańa turmıslıq juwapkershilikti óz moynına alıwǵa qarar etkenin kórsetetuǵın joqarı kórkem hám psixologiyalıq sheshim bolıp esaplanadı.

Á.Atajanovtıń "Ay sıǵalaydı" gúrrińi - insan qálbindegi eń názik, quramalı hám azaplı keshirmelerdi tereń sáwlelendirgen kórkem-psixologiyalıq shıǵarma. Avtor gúrrińde kórkem psixologizmdi sáwlelendiriwde ishki hám ashıq monologlar, ruwxıy jaǵdaydıń súwretleniwi hám qurallar sintezinen júdá ónimli paydalanǵan. Shıǵarmada kórkem psixologizm, bárinen burın, qaharmanlardıń sırtqı is-háreketleri hám olardıń ishki dúnyası arasındağı parallellikte kórinedi. Avtor Turdıbay hám Gúlbiydiń ruwxıy jaǵdayın tek qurı súwretlep ǵana qoymaydı, al olardıń hárbir isharatı, názeri, dene háreketleri hám tınıshlıǵın sezimler aynasına aylandıradı. Qarlı kóshede jeńgesin kórip Turdıbaydıń júregi

silkiniwi, júzleri qızıp ketiwi hám onıń muzlaǵan qolların alaqanında jılıtıw tilegi - ele járiyalanbaǵan, biraq qálbiniń túbinde oyanıp atırǵan mehir, miyrim-shápáát hám juwapkershilik seziminiń súwreti bolıp tabıladı. Gúlbiydiń háreketlerinde bolsa iybelilik penen birge turmıs haqıyqatlıǵına tik qaraw, shańaraq birligin saqlaw hám táǵdirge tán beriw sıyaqlı quramalı ruwxıy jaǵdaylar úylesken.

Á.Atajanovtıń "Ay sıǵalaydı" gúrrińi Ch.Aytmatovtıń "Jámiyla" povesti menen ideya-tematikalıq hám mazmunlıq jaqtan únles keledi. Bul eki shıǵarma arasındaǵı uqsaslıq tosınnan emes - ekewide urıs jılları awıl turmısın, fronttan xabar kútip atırǵan hayal táǵdirin hám onıń ishki dúnyasındaǵı gúresti oraylıq orınǵa qoyadı. Eki shıǵarmada da derlik birdey baslanǵısh jaǵday bar. Ómirlik joldası frontta (yamasa fronttan xabar joq) bolgan jas hayal - Gúlbiy – Jámiyla. Onıń qasında kúyewiniń inisi - jas óspirim yamasa jas jigit - Turdıbay - Seyt/ Dániyar. Hayal menen basqa erkek arasında áste-aqırın oyanıp atırǵan sezimlik jaqınlasıw - Gúlbiy-Turdıbay ishki tartısıwı - Jámiyla-Dániyar muhabbatı.

Á.Atajanov - kóp dawıslı (polifonik) gúrrińshi poziciyasınan paydalanadı. Avtor gá Gúlbiydiń, gá Turdıbaydıń, gá kempirdiń ishki dúnyasına tikkeley kirip baradı, olardıń pikirlerin tikkeley ishki monolog túrinde beredi. Mısalı, Gúlbiydiń "kúyewim óldi" sózin tiline ala almaytuǵını haqqındaǵı ishki sóylewi. Bul - tikkeley (tuwrıdan-tuwrı) psixologizm. Ch.Aytmatovta bolsa pútkilley basqasha kompoziciyalıq sheshim qollanılǵan. Waqıya Seyt tilinen, birinshi shaxs kózqarasınan bayanlanadı. Seyt - baqlawshı, ol Jámiyla hám Dániyardıń ishki dúnyasına tikkeley kire almaydı, tek olardıń sırtqı is-háreketleri, ım-isharları, Dániyardıń jolda aytqan qosıqları arqalı olardıń ishki jaǵdayın boljap hám sezinedi. Demek, eki jazıwshı birdey sociallıq-psixologiyalıq jaǵdaydı súwretlep, eki pútkilley ózgeshe kórkem usıldan paydalanǵan: Á.Atajanov - avtor-bayanalawshınıń "hámme nárseni biletuǵın" poziciyasınan, Ch.Aytmatov - sheklengen, subyektiv baqlawshı kózqarasınan.

Áhmiyetli ayırmashılıq - eki shıǵarmanıń juwmaǵında kózge taslanadı. Ch.Aytmatovta Jámiyla jámiyet qaralawına qaramastan, ashıq túrde Dániyar menen ketedi - bul tańlaw ashıq hám qatań kórsetiledi. Á.Atajanovtıń gúrrińinde bolsa Gúlbiydiń ishki gúresi ele tamamlanbaǵan, avtor onı ashıq halda, keleshektegi táǵdiri belgisiz halda qaldıradı - bul psixologiyalıq tamamlanbaǵanlıq arqalı oqıwshını ózi juwmaq shıǵarıwǵa iytermeleydi.

Demek, "Qaharman psixologiyasın dáwirdiń ruwxı, shıǵarmanıń baslı ideyası menen tereń baylanıstırıp onı sheberlik penen ashıwdıń eń nátiyjeli usıllarınıń biri "ishki sóylewlerden", "ishki monolog"lardan aktiv hám ónimli, durıs paydalanıw bolıp esaplanadı" [4: 64].

Juwmaqlap aytqanda, Á.Atajanovtıń "Ay sıǵalaydı" gúrrińi kórkem psixologizmniń birneshe óz ara baylanıslı qurallar arqalı tereń hám kóp qatlamlı túrde kóriniwin kórsetetuǵın ayqın kórkem úlgi bolıp tabıladı. Gúrrińde qaharmanlardıń ishki dúnyası eki tiykarǵı usıl - tikkeley ishki monolog (Gúlbiydiń "kúyewim óldi" sózin tiline ala almawı, Turdıbaydıń túnde eki hayal kelbeti ortasında ekileniwi) hám tikkeley emes, sırtqı detal arqalı beriletuǵın psixologiyalıq súwret (súwret jasırıw, qabaq úyiw, únsizlik) únleslikte qollanıladı. Bul eki usıldıń birgelikte islewi shıǵarmadaǵı ruwxıy súwretti kóp qatlamlı hám psixologiyalıq jaqtan ayqın sáwlelendiredi.

Gúrrińdi Ch.Aytmatovtıń "Jámiyla" povesti menen salıstırıw arqalı Á.Atajanov stiliniń ózine tán ózgesheligi - gúrrińshiniń "hámme nárseni biletuǵın", kóp dawıslı poziciyası - anıqlandı, bul qırǵız jazıwshısınıń sheklengen, subyektiv baqlawshı (Seyt) kózqarasınan ózgeshelenedi. Bul salıstırıw, eki millet (qaraqalpaq hám qırǵız) prozasında urıs dáwiri hayal táǵdirin psixologiyalıq súwretlewdiń ulıwmalıq hám ayırmashılıq táreplerin ashıp beredi. Solay etip, "Ay sıǵalaydı" gúrrińiniń analizi Á.Atajanov dóretiwshiliginde kórkem psixologizmniń tek ǵana milliy ádebiy dástúrler tiykarında emes, al jáhán ádebiyatı kontekstinde de óz ornına iye, ózine tán kórkem sistema sıpatında qálipleskenin tastıyıqlaydı. Bul - jazıwshınıń sheberliginiń gúrriń sheńberindegi ishki dúnya súwretin jaratıwdaǵı joqarı dárejesin dálilleytuǵın áhmiyetli ilimiy juwmaq bolıp tabıladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1979.
2. Атажанов Ә. Машқала: Повестлер ҳәм гүрриңлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
3. https://cyberleninka.ru/article/n/o-fragmentarnosti-v-literature/viewer
4. Есенов Ж. Шеберликтиң сырлары (ҳәзирги қарақалпақ повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
5. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. –Нөкис: Билим, 1994, - 240 б.
6. Ахметов.С Қарақалпақ совет поэзиясы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988. – 300 б.
7. Ахметов.С Қарақалпақстан Республикасының жазыўшылары. –Нөкис, «Билим», 1995. – 276 б.
8. Qoraqalpoq zamonaviy nasri antologiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2022. – 520 b.
9. Гинзбург Л. Я. О психологической прозе. – Ленинград: Художественная литература, 1999. – 413 с.
10. Qo'shjonov M. O'zbek romanlarida psixologik tahlil. – Toshkent: Fan, 1975. – 228 b.
11. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 288 b.

STUDENTLERDIŃ SÓYLEW SHEBERLIGIN BAHALAW KRITERIYALARÍ HÁM DIAGNOSTIKALÍQ USÍLLAR

Abatova M.
Ájiniyaz atındaǵı
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
tayanısh doktorantı

Tayanch so‘zlar: notiqlik kompetensiyasi, nutq mahorati, kommunikativ kompetensiya, diagnostik usullar, baholash mezonlari, talabalarning nutq madaniyati, auditoriya bilan aloqa, mantiqiy nutq, pedagogik texnologiyalar, notiqlik qobiliyati.
Ключевые слова: ораторская компетенция, речевое мастерство, коммуникативная компетенция, диагностические методы, критерии оценки, культура речи студентов, общение с аудиторией, логическая речь, педагогические технологии, ораторские способности
Key words: oratory competence, speech mastery, communicative competence, diagnostic methods, evaluation criteria, students' speech culture, audience communication, logical speech, pedagogical technologies, oratorical abilities

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada talabalarning notiqlik qobiliyatlarini rivojlantirishning baholash mezonlari va diagnostik usullari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Notiqlik kompetensiyasining mazmuni, uning tarkibiy qismlari va talabalarning muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishdagi o‘rni ochib beriladi. Nutqning mantiqiyligi, fonetik aniqligi, leksik boyligi, hissiy ta’sirchanligi va auditoriya bilan aloqa o‘rnata olishi kabi baholash mezonlari batafsil ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, kuzatish, videokuzatuv, og‘zaki savol-javob, taqdimot va munozara kabi diagnostik metodlarni qo‘llashning ahamiyati yoritiladi. Muallif tomonidan talabalarning notiqlik kompetensiyasini obyektiv baholash va rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar taklif etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются критерии оценки и диагностические методы развития ораторских способностей студентов. Раскрывается содержание ораторской компетенции, её структурные компоненты и роль в формировании коммуникативных навыков студентов. Подробно рассматриваются такие критерии оценки, как логичность речи, фонетическая точность, лексическое богатство, эмоциональная выразительность и умение устанавливать контакт с аудиторией. Также освещается значение применения диагностических методов, таких как наблюдение, видеонаблюдение, устные вопросы-ответы, презентации и дискуссии. Автором предложены рекомендации по объективной оценке и развитию ораторской компетенции студентов.
SUMMARY:
This article scientifically and theoretically analyzes the assessment criteria and diagnostic methods for developing students’ speaking skills. The content of oratory competence, its structural components, and its role in improving students’ communicative abilities are discussed. The article explains assessment criteria such as logical speech structure, phonetic accuracy, lexical richness,

emotional expressiveness, and the ability to interact with the audience. In addition, the importance of using diagnostic methods including observation, video analysis, oral questioning, presentations, and discussions is highlighted. The author also provides recommendations for the objective assessment and effective development of students' oratory competence.

Kirisiw. Zamangóy tálim procesinde studentler tek ǵana bilim iyelewshi emes, bálkim óz pikirin erkin bayan ete alıwshı, auditoriyanı isendire alıwshı aktiv shaxs sıpatında rawajlanıwı kerek.

Pedagogikalıq máselelerdi sheshiw – onı oqıtıwshılar hám bilim alıwshılar arasındaǵı mádeniyatlı qarım-qatnaslar saqlanatuǵın hám rawajlanatuǵın dárejede, birin-biri ruwxıy bayıtatuǵın, olar arasındaǵı kontakt saqlanatuǵın hám rawajlanatuǵın dárejede sheshiwdi ańlatadı [2;5]. Sonlıqtanda, sóylew sheberligi – yaǵnıy awızeki sóylew arqalı pikirdi anıq, logikalıq hám tásirli jetkeriw qábiyleti – studenttiń komunikativlik qábiletin belgilewshi áhmiyetli faktorlardıń biri bolıp esaplanadı. Bul kompetenciya tek ǵana pedagogikalıq jónelislerde emes, basqa tarawlarda da professional jetiskenliklerdiń tiykarı sıpatında tán alınǵan.

Studentlerde sóylew sheberliginiń jaqsı rawajlanıwı tek ǵana onı úyretiw metodikası menen emes, al bul kónlikpeni qalay anıqlaw, bahalaw hám analizlew menen úzliksiz baylanıslı bolıp esaplanadı. Biraq, sóylew sheberliginiń rawajlanıw dárejesin anıqlawshı standart diagnostikalıq usıllar elege shekem jeterli dárejede islep shıǵılmaǵan. Bul bolsa zamanagóy pedagoglar aldında áhmiyetli wazıypanı – studentlerdiń sóylew qábiletin nátiyjeli bahalaw sistemasın jaratıwdı qoyadı.

Bul maqalada studentler arasında oratorlıq kompetenciyasın bahalaw kreteriyaları, diagnostikalıq usıllar hám olardı ámeliyatta qollaw tájireybeleri analiz etiledi. Sonıń menen birge, bahalawda obyektivlik, dawamlılıq hám nátiyjelilikti támiyinlew jolları kórip shıǵıladı.

Ádebiyatlarǵa sholıw. Búgingi globallasıw hám xabar texnologiyaları aǵımınıń tezlesken jaǵdayında hár bir shaxstıń sóylew mádeniyatı, ásirese, kópshilik adamlar arasında pikirin bildire alıw kónlikpesi aktual áhmiyetke iye bolmaqta [1;12]. Oratorlıq qábileti studentke tek ǵana tálim procesinde emes, keleshekte kásiplik iskerliginde de jetiskenlikke erisiw imkaniyatın beredi. Sonıń ushın joqarı oqıw ornılarında bul kompetenciyanı rawajlandırıw ushın onı óz waqtında bahalaw áhmiyetli ilimiy-ámeliy máselege aylanǵan. Pedagogikalıq proceslerde oratorlıq mádeniyatın rawajlandırıw, oqıtıwshınıń sabaqqa innovacion qatnası menen birdey bolıwı kerek [3;35].

Hár qanday tarawdı úyretiwde eń birinshi oratorlıq qábilet talap etiledi. Sebebi úyreniwshige berilip atırǵan maǵlıwmatlar anıq, túsinikli hám izbe-izligi jaǵınan durıs berilse nátiyjesi tezirek hám sapalı shıǵıwı sózsiz. J.Jalalovtıń "Til úyretiw metodikası" atlı miynetinde "Tildi úyretiwde komunikativlik kompetenciyaǵa óz aldına dıqqat awdarılıwı kerek. Bul oratorlıq qábiletiniń tiykarı bolıp

esaplanadı”[4;112] – dep aytıp ótken. Haqıyqatında da, basqa tarawlarǵa qaraǵanda til tarawın úyretiwde tereń pikirlew, sheber sóyley alıw qábiletleri talap etiledi. Sebebi, oy menen til bir-biri menen tıǵız ajırlmas baylanısta rawajlanadı. Al, ana tilinen basqa pánler bolsa, mazmunı boyınsha adamlardıń psixologiyalıq xizmetinde bunday qásiyetke iye emes [5;8].

Studentlerdiń sóylew sheberligin til bilimleri menen baylanıslılıǵın B.Qutlımuratovta tómendegishe aytıp ótedi: “Oqıwshı ádebiy til normaların tereń iyelep alıwı, yaǵnıy, durıs jaza alıw hám sóyley biliw kónlikpesine iye bolıwı, óz pikirlerin basqalarǵa túsinikli túrde bayanlap bere alsa ǵana ana tilinen alǵan bilimleri haqıyqıy mánide bekkem bolıp esaplanadı [6:4]

Talqılaw hám nátiyjeler. Oratorlıq kompetenciyası – bul ápiwayı anıq sóylew emes, sóylew procesinde tıńlawshıǵa pikirdi anıq, túsinikli hám tásirli jetkeriw qábileti bolıp esaplanadı. Bul kompetenciya kóp qırlı bolıp, ol bir neshe strukturalıq bólimlerden ibarat.

1. Leksikalıq baylıq hám fonetikalıq anıqlıq. Studenttiń sóz baylıǵı onıń sóylew mazmunına tikkeley tásir etedi. Yaǵnıy, leksikalıq tárepten bay sóylew tıńlawshınıń itibarın tartadı hám isenimin oyatadı. Sol menen birge, tuwrı sóylew fonetikalıq jaqtan anıq ańlatıp beriw auditoriyanıń pikir mazmunın túsiniwin hám qabıl etiwin ańsatlastıradı.

2. Logikalıq izbe-izlik hám sóylem dúzilisi. Hár qanday ǵalabalıq shıǵıp sóylewde insannıń gápi mazmunı jaǵınan izbe-iz bolıwı kerek. Kirisiw, tiykarǵı bólim hám juwmaqlaw bólimleriniń izbe-izligi arqalı orator tıńlawshını baǵdarlay aladı. Sonıń menen birge, orınlı mısallar aytılıp atırǵan gáptiń isenimliligin arttıradı.

3. Emocional tásirsheńlik hám sóylew uslubı. Jaqsı orator tıńlawshıǵa tek ǵana maǵlıwmat emes, sezim-tuyǵılarında jetkere aladı. Bunda sóylew tempi, pauzalar, memika hám jestlerden paydalanıw áhmiyetli ról oynaydı.

4. Tıńlawshı menen baylanıs ornatıw kónlikpesi. Oratorlıqtıń eń áhmiyetli táreplerinıń biri – auditoriyaǵa maslasıw, tıńlawshılardıń itibarın uslap turıw hám olar menen tikkeley baylanıs ornatıw. Soraw-juwap, pikirin bildiriwge shaqırıw, ashıq aydın pikir básekisin ótkeriw sıyaqlı usıllar bul kónlikpeni bekkemleydi.

5. Isenimli hám erkin sóylew. Óz pikirin isenim menen ańlatıw, saqna aldında ózin tutıw, stresti jeńiw sıyaqlı qábiyletler oratorlıq kompetenciyasınıń áhmiyetli komponentlerinen biri. Bul kónlikpe turaqlı túrde shınıǵıwlar hám shıǵıp sóylewler arqalı qáliplesedi hám rawajlanıp baradı.

Házirgi waqıtta qaraqalpaq til biliminde studentlerdiń oratorlıq kompetenciyasın bahalaw kreteriyaları tolıq islep shıǵılmaǵanlıǵı sebepli, bul máselegede ayrıqsha toqtap ótiw talap etiledi. Studenttiń oratorlıq kompetanciyasın qáliplestiriw hám onı rawajlandırıw procesinde eń áhmiyetli basqıshlardıń biri bul – usı

kompetenciyanı bahalaw kriteriyaların anıq belgilep alıw bolıp esaplanadı. Bahalaw kriteriyaları studenttiń sóylew iskerligin sistemalı tárizde analiz qılıw, onıń kúshli hám ázzi táreplerin anıqlaw hámde óz ústinde islew ushın zárúr bolǵan usınıslardı islep shıǵıwǵa imkan beredi. Birinshi náwbette, studentke berilgen temanıń mazmunı jaǵınan tolıq ashıp bere alıwı, pikirlerin logikalıq jaqtan izbe-iz bayanlay alıwı, sóylewdiń kirisiw, tiykarǵı bólim hám juwmaqtan ibarat dástúriy dúzilisine ámel etkenlik dárejesi esapqa alınadı. Sonıń menen bir qatarda, studenttiń leksikalıq qorınan qanday paydalanǵanlıǵı, sóylewde obrazlı ańlatpalar, sinonimler, terminler, sóylew uslublarınan paydalanıw kólemi de bahalawda áhmiyetli ról atqaradı.

Sóylewdiń gramatikalıq jaqtan tuwrılıǵı hám fonetikalıq anıqlıǵınada óz aldına itibar qaratılıwı tiyis. Seslerdiń durıs aytılıwı, pátti óz ornında paydalanıw gáptiń dúzilisi hám aytılıp atırǵan gáplerimizdegi sózlerdi baylanıstırıwshı qurallardan ónimli hám stillik jaqtan tuwrı paydalanıwda sóylewdiń sıpatın belgilewshi tiykarǵı kórsetkishlerdiń biri. Bunnan tısqarı studenttiń auditoriya menen qanday baylanıs ornatıwı, tıńlawshılardıń itibarın qarata alıwı, olardıń pikirine qarata múnasebeti hám sóylew dawamında olardıń reakciyasın esapqa alıwda áhmiyetli kriteriya bolıp esaplanadı. Ásirese studenttiń dawıs tonı, mimikası, pauzalar hám emocionallıq jaqtan tásir etiwi arqalı tıńlawshıǵa tásir ete alıw dárejesi – kompetenciyanıń joqarı basqıshı sıpatında analiz etiledi.

Jáne bir áhmiyetli tárepi – bul sóylewdiń dawamlılıǵı hám waqıttı durıs bólistire alıw kónlikpesi. Belgilengen waqıt ishinde tiykarǵı pikirlerdi qısqa, anıq hám mazmunlı tárizde bayan ete alıw, artıqsha maǵlıwmatlardan qashıwda oratorlıq qábiletlerden biri sanaladı. Solay etip, studentler arasında oratorlıq kompetenciyanı bahalaw hár tárepleme komplekslik qatnastı talap etedi. Hár bir joqarıda sanap ótilgen kriteriya studenttiń komunakativlik qábiletin shuqır analiz etiwge xızmet qıladı hám olardı anıqlıq penen qollanıw arqalı bahalaw procestiń ádilligin támiyinleydi.

Oratorlıq kompetenciyanı anıqlaw hám bahalawda diagnostika usılları. Oratorlıq kompetenciyasın rawajlandırıw hám nátiyjeli bahalaw ushın eń dáslep onı anıqlawdıń anıq hám ilimiy tiykarlanǵan diagnostika usılların tańlaw zárúr. Diagnostika procesi studenttiń komunikativlik dárejesin tereńnen analizlew, onıń sóz sheberligindegi kemshilik hám jetiskenliklerin úyreniw, sonıń menen birge, jeke rawajlanıw strategiyasın belgilewge xizmet qıladı.

Birinshi náwbette, gúzetiw hám videokórinis arqalı studenttiń ǵalabalıq shıǵıwdaǵı háreketleri, sóylew uslubı, mimikası, dawıs tonı hám sóylew mádeniyatı úyreniledi. Bul usıl arqalı studentte oratorlıq kompetenciyanıń sırtqı kórinisleri – isenimlilik, erkinlik, tıńlawshı menen baylanısıw dárejesi anıqlanadı.

Sonıń menen birge, awızeki soraw juwaplar, awızeki prezintaciyalar, báseki pikirlesiwlerde qatnastırıw sıyaqlı aktiv metodlar járdeminde studentler sınawdan ótkeriledi. Ásirese, básekili temalar ústinde óz pikirin tiykarlap bere alıw, juwap beriwde anıqlıq hám logikalıqtı saqlap qalıw kónlikpeleri olardıń oratorlıq tayarlıǵın kórsetedi. Oratorlıq jaqtan tayar bolmaǵan student sabaq mazmunında tolıq analiz ete almaydı hám qosımsha pikir bildiriw uqıplılıǵına iye bola almaydı. Yaǵnıy, teksttegi gáptiń dúzilisin ózgertpewge, tekstke jaqınlastırıp sóylewge umtıladı. Bir sóz benen aytqanda tayar gápti aytıw menen sheklenip qaladı. Sóylew barısında tekstke aytarlıqtay ózgeris engizbeydi. Bul tayar tekstti eske túsiriw menen qanaatlanıp qalıw bolıp esaplanadı. [7;12]

Juwmaq. Zamanagóy tálim procesinde studentler arasında oratorlıq kompetenciyasın qáliplestiriw hám rawajlandırıw áhmiyetli pedagogikalıq wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı. Biz úyrengen ilimiy analizlerden kórinip turǵanınday oratorlıq tek ǵana sóylew tájireybesi menen sheklenbey, pikirdi logikalıq jaqtan durıs, mazmunlı, tásirli hám estetikalıq tárepten tuwrı ańlata alıw qábiletinde óz ishine aladı. Bul kompetenciyanı rawajlandırıwda sistemalıq qatnas, metodikalıq jaqtan tiykarlanǵan shınıǵıwlar áhmiyetli orın tutadı.

Oratorlıq kompetenciyasın bahalaw kriteriyaları anıq belgilengende ǵana tálimdegi procesi nátiyjeli boladı. Mazmun, fonetika, grammatika, emocionallıq ańlatıw hám auditoriyalar menen baylanıs sıyaqlı kriteriyalar bul kompetenciyanı hár tárepleme úyreniw imkaniyatın beredi. Sonıń menen bir qatarda, diagnostikalıq usıllardıń durıs tańlanıwı – bahalaw procesin obyektiv, puxta hám isenimli qıladı. Ásirese, gúzetiw, videobaqlaw analizi, ballıq sistema, soraw-juwap, básekilesiw sıyaqlı túrli usıllardı komplekslik qollaw studentlerdiń sóylew sheberligin tereń analiz etiwge imkan beredi.

Joqarıda bayan etilgen ilimiy-teoriyalıq pikirlerden kelip shıǵıp, usını aytıp ótiw kerek, oratorlıq kompetenciyasın rawajlandırıw boyınsha islep shıǵılǵan kriteriya hám usıllar tálim procesine kiritilse, studentler tek ǵana pikirlew hám sóylew emes, turmıstada aktiv qatnasa alıw, liderlik qılıw hám tásirli shıǵıwlar arqalı ózin kórsetiw kónlikpelerin iyelewi múmkin.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. I.A.Karimov Joqarı mánáwiyat jeńilmes kúsh Tashkent “Mánáwiyat” 2008
2. Pirniyazova A.Q. Joqarı hám professional tálimde qánigelik pánlerdi oqıtıw metodikası 2023-j. Nókis “Avangard –baspa” B.5
3. Habibullaev. X. Pedagogik mahorat Toshkent – 2019. B.35
4. Jalolov.J. Til orgatish metodikasi Toshkent – 2007. B.112
5. А.В.Текучев Методика русского языка в средный школе. М., «Просвещение» 1980, стр. 8
6. Б.Қутлымуратов Қарақалпақ тилин оқытыўдың айырым мәселелери Нөкис: “Билим” 1992 Б.4
7. Е.Янгабаева, А.Тилегенов, Г.Жумамуратова, А.Темирбекова, Т.Азизова Қарақалпақ тилин оқытыўда оқыўшылардың сөз байлығын раўажландырыў усылларын жетилистириў Нөкис: «Билим» 2012. Б.12

SÓYLEW MÁDENIYATI TIYKARÍNDA STUDENTLERDIŃ KOMMUNIKATIVLIK KOMPETENCIYASIN RAWAJLANDÍRÍW

Abatova M.
Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanısh doktorantı

Tayanch so‘zlar: notiqlik qobiliyati, nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya, metodik yondashuv, interaktiv metodlar, taqdimot, debat, oliy ta’lim.
Ключевые слова: ораторское искусство, культура речи, коммуникативная компетенция, методический подход, интерактивные методы, презентация, дебаты, высшее образование.
Key words: oratory, speech culture, communicative competence, methodological approach, interactive methods, presentation, debate, higher education.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada talabalarda notiqlik qobiliyatini metodik jihatdan rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari yoritiladi. Notiqlik kompetensiyasining tarkibiy qismlari, uni shakllantirishning pedagogik tamoyillari hamda samarali metod va texnologiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, oliy ta’lim jarayonida talabalarning nutqiy faolligini oshirish, muloqot madaniyatini shakllantirish va omma oldida erkin chiqish qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish yo‘llari ilmiy asosda bayon etiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы методического развития ораторских навыков у студентов. Анализируются компоненты ораторской компетенции, педагогические принципы ее формирования, а также эффективные методы и технологии. Также на научной основе излагаются пути повышения речевой активности студентов в процессе высшего образования, формирования культуры общения и развития навыков свободного публичного выступления.
SUMMARY:
This article examines the theoretical and practical foundations of methodological development of students' oratory skills. The components of oratory competence, the pedagogical principles of its formation, as well as effective methods and technologies, are analyzed. Also, the ways of increasing students' speech activity in the process of higher education, forming communication culture, and developing free public speaking skills are scientifically substantiated.

Bizge belgili, pikirdi bayanlaw hám pikirlew sóylew arqalı ámelge asadı. Studentlerde pikirlew qanshelli rawajlandırılsa, onıń pikir bildiriw sheberligi sonshelli joqarı boladı. Dáwirimiz házirgi jas áwladtan pikirlew hám pikirin durıs jetkerip beriwdi talap eter eken, bolajaq pedagoglarda bul kónlikpelerdi

rawajlandırıw ushın jańadan-jańa usıl hám metodlardan paydalanıwımız kerek bolıp esaplanadı.

Tálim-tárbiya procesiniń barlıq táreplerin qamtıp alıwshı mámleketlik bilimlendiriw standartları búgingi kúnde jas áwladtıń Watanǵa sadıqlıq, joqarı ádep-ikramlılıq, ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq, miynetke húјdanlı qatnasta bolıwın támiyinleydi. Sonday-aq, ózi súygen kásibin tolıq iyelew jolında qunt penen bilim alıwı ushın "kepil" bolıp xızmet etpekte. Sheshenlik óneri shaxstıń awızeki sóylew arqalı óz pikirin anıq, logikalıq, jaqsı hám tásirli túrde bayanlay alıw qábileti. Ol til baylıǵı, grammatikalıq sawatlılıq, logikalıq pikirlew, psixologiyalıq turaqlılıq, auditoriyanı seziw hám sóylewdi jaǵdayǵa beyimlestire alıw sıyaqlı kóplegen faktorlar menen tıǵız baylanıslı. Sheshenlik tek ǵana sulıw sóylew emes, al maqsetke baǵdarlanǵan, dálillerge tiykarlanǵan, tınlawshını isendire alatuǵın sóz qurıw óneri. Sol sebepli onı qáliplestiriw sistemalı hám ilimiy tiykarlanǵan metodikalıq qatnastı talap etedi.

Sóylew mádeniyatı-sóylewdiń ádebiy til norması ólshemlerine tiykarlanǵan belgili bir jaǵdayda, logika iliminiń talaplarına boysınǵan kóriniste kóriniwi. Sóylew oylaw hám pikirlewde óz ara baylanıs járdeminde pikir almasıw quralınıń hárbir adam (shaxs) ǵa tán forması, kórinisi. Sóylew mádeniyatınıń tiykarǵı ózgesheligi sóylewdi ilimiy, mazmunlı, anıq hám tınıq, durıs, tásirli, kórkem, logikalıq, janlı, tartımlı bayan etiwden ibarat. Bunıń ushın sóz, eń dáslep, ádebiy til nızam-qaǵıydalarına tolıq juwap beriwi kerek [1;32].

Sóylew mádeniyatı sóylewshiniń aldına belgili talaplar qoyadı: sheshen sóylewge ózinń jası, jumısı, lawazımı, dárejesi sıyaqlılardı esapqa alǵan halda, kishipeyil kiyinip shıǵıwı, sóylewdi baslawdan aldın tınlawshılar menen shın júrekten sálemlesiwi, sóylew temasına baylanıslı qısqa, anıq-anıq juwaplar beriwi, bilmegenleri ushın keshirim sorawı, sóylew temasına baylanıslı bolmaǵan sorawlarǵa tiymey, hár qıylı orınsız háreketlerge hasla jol qoymawı lazım. Sóylew mádeniyatı sóylewshini ulıǵlaydı, qádir-qımbatın asıradı, sociallıq abırayın joqarılatadı. Sóylew, qarım-qatnas mádeniyatı hár bir insannıń jámiyettegi ornın, wazıypasın kórsetiwshi qubılıs esaplanadı. Biraq, sonı aytıw kerek, hár bir insan sózinde onıń sociallıq-mádeniy sharayatları, aqılıy hám ruwxıy potencialı sáwlelenedi.

Studentlerde sheshenlik qábiletin rawajlandırıw, bárinen burın, kommunikativlik kompetenciyanı qáliplestiriw menen úzliksiz baylanıslı. Kommunikativlik kompetenciya - bul shaxstıń túrli kommunikativlik jaǵdaylarda til quralların durıs hám nátiyjeli paydalana alıw qábileti [2;15]. Ol lingvistikalıq, sociolingvistikalıq, pragmatikalıq hám strategiyalıq komponentlerden ibarat. Joqarı bilimlendiriw procesinde bul komponentlerdi

basqıshpa-basqısh rawajlandırıw arqalı studentlerdiń sóylew potencialın arttırıw múmkin.

Metodikalıq jaqtan qatnasta bolǵanda, sóylew qábiletin rawajlandırıw procesi bir neshe principlerge tiykarlanıwı kerek. Birinshiden, sistemalılıq hám izbe-izlik principi úlken áhmiyetke iye. Sheshenlik kónlikpeleri qısqa múddette qáliplespeydi. Ol turaqlı shınıǵıwlar, ámeliy shıǵıwlar hám analitikalıq jumıs nátiyjesinde jetilistiriledi. Sonıń ushın sóylew shınıǵıwları oqıw procesine úzliksiz túrde integraciyalanıwı zárúr. Ekinshiden, aktivlik principi tiykarında student passiv tıńlawshı emes, al aktiv sóylew subyekti sıpatında kóriniwi kerek. Seminar, dógerek sáwbeti, pikir talas hám prezentaciyalar studenttiń sóylew aktivligin arttırıwǵa xızmet etedi [3;46]. Úshinshiden, individuallıq qatnas principi talap etiledi, sebebi hárbir studenttiń sóylew tájiriybesi, psixologiyalıq ózgeshelikleri hám sociallıq belsendiligi hár qıylı boladı. Oqıtıwshı usı táreplerdi esapqa alǵan halda metodlardı tańlawı maqsetke muwapıq.

Oratorlıq qábiletin rawajlandırıwda interaktiv metodlardan paydalanıw joqarı nátiyje beredi. Atap aytqanda, debat metodı studentlerde ǵárezsiz pikirlew, dálillew, qarama-qarsı pikirlerdi talqılaw hám óz kózqarasın qorǵaw kónlikpelerin qáliplestiredi. Debat procesinde student tek ǵana sóz dúzip qoymastan, tez pikirlew, sorawlarǵa juwap beriw hám auditoriya menen pikirlesiw tájiriybesin de arttıradı. Bul bolsa onıń sóylew isenimin bekkemleydi.

Prezentaciya metodı da sóylemdi rawajlandırıwdıń nátiyjeli qurallarınan biri. Student belgili bir tema boyınsha óz betinshe material toplaydı, onı sistemalastıradı hám auditoriya aldında prezentaciya etedi. Bul process sóylewdi rejelestiriw, tiykarǵı hám ekinshi pikirlerdi ajıratıw, dálillerdi durıs jaylastırıw hám waqıttı basqarıw kónlikpelerin rawajlandıradı. Sonday-aq, kórgizbeli qurallardan paydalanıw sóylewdiń tásirsheńligin arttıradı hám studenttiń ózine bolǵan isenimin kúsheytedi.

Obrazǵa túsiw metodları da sóylew kompetenciyasın rawajlandırıwda áhmiyetli orın tutadı. Túrli sociallıq jaǵdaylardı modellestiriw arqalı student real turmısqa jaqın sharayatta sóylew iskerligin ámelge asıradı. Máselen, jurnalistikalıq ilajlar, intervyu, sóylesiw yamasa sud procesi sıyaqlı rolli oyınlar studentte jaǵdayǵa beyimlesiwsheńlikti, sóylesiw mádeniyatın hám psixologiyalıq turaqlılıqtı qáliplestiredi. Bunday shınıǵıwlar studenttiń tek ǵana sóylewin emes, al sociallıq belsendiligin de arttıradı.

Impromptu, yaǵnıy tayarlıqsız sóylew shınıǵıwları da ayrıqsha áhmiyetke iye. Kútilmegen tema boyınsha qısqa waqıt ishinde sóz dúziw studenttiń tez pikirlewin, logikalıq izbe-izligin hám sóylew shaqqanlıǵın rawajlandıradı.

Bul usıl ásirese keleshekte pedagogikalıq, huqıqıy, siyasiy yamasa basqarıw tarawlarında jumıs alıp baratuǵın studentler ushın áhmiyetli.

Zamanagóy málimleme-kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanıw sheshenlik qábiletin rawajlandırıw procesin jańa basqıshqa alıp shıǵadı. Videojazıw arqalı studenttiń sóylewin qayta kórip shıǵıw hám tallaw imkaniyatı bar. Student óz sózindegi grammatikalıq qáteler, artıqsha sózler, intonaciyalıq kemshilikler yamasa orınsız pauzalardı óz betinshe anıqlap, olardı saplastırıw ústinde islewi múmkin. Bunnan tısqarı, onlayn platformalarda prezentaciya, podkast hám videobloglar tayarlaw arqalı studentler keń auditoriya menen pikirlesiw tájiriybesin arttıradı.

Sheshenlik qábiletin bahalaw máselesi de metodikalıq jaqtan áhmiyetli. Bahalaw procesi anıq ólshemlerge tiykarlanıwı kerek [4]. Sóylewdiń logikalıqlıǵı, izbe-izligi, til normalarına muwapıqlıǵı, dawıs tempi hám intonaciya, auditoriya menen baylanıs ornatıw dárejesi, isendiriwsheńlik sıyaqlı kórsetkishler tiykarǵı ólshemler sıpatında qaralmaqta. Ashıq-aydın hám tiykarlı bahalaw studenttiń óz ústinde islewine motivaciya beredi. Sonı da ayrıqsha atap ótiw kerek, sheshenlik qábiletin rawajlandırıw tek bir pán sheńberinde emes, al barlıq oqıw pánleri kesiminde ámelge asırılıwı maqsetke muwapıq. Hár bir pán oqıtıwshısı studentlerdiń awızeki shıǵıwlarına itibar qaratıwı, soraw-juwap proceslerin janlandırıwı hám erkin pikir bildiriwge iytermelewi zárúr. Integrativlik qatnas bolsa, sheshenlik kompetenciyasınıń turaqlı qáliplesiwin támiyinleydi [5;64].

Juwmaqlap aytqanda, studentlerde sheshenlik qábiletin metodikalıq jaqtan rawajlandırıw joqarı bilimlendiriwdiń tiykarǵı wazıypalarınan biri esaplanadı. Sistemalı jaqınlasıw, interaktiv metodlardan paydalanıw, individual ózgesheliklerdi esapqa alıw hám zamanagóy texnologiyalardı qollanıw arqalı studentlerdiń sóylew potencialın sezilerli dárejede asırıw múmkin. Nátiyjede jámiette óz pikirin erkin, tiykarlı hám tásirsheń túrde kórsete alatuǵın, kommunikativlik jaqtan jetik hám básekige shıdamlı qánigeler qáliplesedi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. M. Usmonov “Pedagogika”– Toshkent: O‘qituvchi, 2018. 32-b.
2. R. Qo‘ng‘irov “Nutq madaniyati” – Toshkent: Fan, 2016. 15-b.
3. J.Tursunov “Oliy ta’lim pedagogikasi” – Toshkent: Tafakkur, 2020. 46-b.
4. O‘.Tolipov, M. Usmonboyeva “Pedagogik texnologiyalar” – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
5. B.Yo‘ldoshev “Notiqlik san’ati” – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. 64-b.

LIRIKALIQ PUBLITSISTIKANIŃ EKOLOGIYALIQ TÁRBIYAǴA TÁSIRI

Yaxiyaev Z.
Qarı Niyaziy atındaǵı Tárbiya pedagogikası milliy institutı erkin izleniwshisi

Таянч сўзлар: лирика, экологик тарбия , публицистика, экология, термин, бадиий асар, флора ва фауна.
Ключевые слова: тексты песен, экологическое образование, журналистика, экология, термин, художественное творчество, флора и фауна.
Key words: lyrics, environmental education, journalism, ecology, term, artistic work, flora and fauna.

РЕЗЮМЕ:
Мазкур мақолада лирик публицистиканинг экологик тарбия таъсири ҳақида сўз юритилган.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается экологическое и образовательное воздействие лирической журналистики.
SUMMARY:
This article discusses the ecological educational impact of lyrical journalism.

Insaniyat tárepinen jámiyet rawajlanıwınıń joqarı basqıshları jaratılıp, ilim hám texnika pát alıp jetiliskeni sayın, oǵan qarama-qarsı ráwishte tábiyatta da teń salmaqlılıq buzılıp, hár qıylı ekologiyalıq mashqalalar kelip shıqpaqta. Bul mashqalalardıń júzege keliwinde tábiyiy apatlarǵa qaraǵanda insan faktorları óziniń unamsız tásirin kóbirek tiygizip kelmekte. Usınday apatlardıń saldarınan ábigerge túsken xalıqlar, elatlar óz mákánın taslap, alıslardan qonıs izlewge májbúr bolmaqta.

Ekologiya termini birinshi márte 1866-jılı Ernest Gekkel tárepinen ilimge kirgizilip, «tábiyat penen tiri organizmlerdiń óz-ara qarım-qatnasın izertleytuǵın ilim» - dep anıqlama berilgen. Júzege kelgen ekologiyalıq mashqalalarǵa dúnya jámiyetshiliginiń dıqqatın qaratıwdıń eń jaqsı jolı ádebiy shıǵarmalar arqalı keń jámiyetshilikke múrájáát etiw. Sebebi, kórkem ádebiyat insandı, jaslardı tárbiyalawshı xarakterge iye. Qorshap turǵan álemdi qásterlew, onıń flora hám fauna

dúnyasın asırap-abaylawǵa baǵdarlawda kórkem ádebiyattıń roli ayrıqsha. Dúnya ádebiyatı dúrdanaları bolǵan A.S.Pushkinniń «Evgeniy Onegin», L.N.Tolstoydıń «Urıs hám paraxatshılıq», Ch.Aytmatovtıń «Plaxa», «Aq keme» shıǵarmalarında tábiyattı qásterlew haqqındaǵı ideyalar óz kórinisin tapqan.

Ádebiyatımızda tábiyatqa baylanıslı mashqalalardı sóz etiw folklorlıq shıǵarmalardan baslap házirgi kúnge шekem dawam etip kelmekte. Mısalı: «Aǵın suw bir ketse qaytıp oralmas» (naqıl), «Suw qádirin kim bilsin, suwsap kelip qanbasa» (Asan qayǵı), Ómirinshe suw aqpadı…Awız jararlıq balıq joq…Biraz janlar shóp basıp jep, Suwlar kelmedi, Kók ózek [1, 8] (Annaqul Mámbetxoja ulı), «Qorıq boldı bisyar toǵay» [1, 35] (Sıdıq Toqpan ulı), «Suw keler me degen bizde bar úmit» [2, 4] (Kúnxoja Ibrayım ulı) hám t.b.

XX ásir aqırında qaraqalpaq ádebiyatınıń proza, poeziya hám dramaturgiya janrları ushın eń baslı temalardıń biri ekologiyalıq mazmundaǵı dóretpeler bolıp, tiykarınan Aral mashqalası, onıń akıbetinde jábir kórgen insanlar táǵdiri haqqında sóz boladı. Muratbay Nızanovtıń «Jat jurttaǵı jeti kún», T.Qayıpbergenovtıń «O dúnyadaǵı atama xatlar», O.Ábdiraxmanovtıń «Aralım – dártim meniń», I.Yusupovtıń «Aral elegiyaları», «Anemiya» sıyaqlı shıǵarmaları tikkeley ekologiyalıq mashqalalardı súwretlewge arnalǵan. T.Qayıpbergenovtıń «O dúnyadaǵı atama xatlar», O.Abdiraxmanovtıń «Aralım – dártim meniń» shıǵarmaları Respublikamız hám jaqın shet ellerdegi ǵalaba xabar qurallarında járiyalanıp, úlken jámiyetlik-siyasiy áhmiyetke iye bolǵan shıǵarmalar qatarınan orın aldı. T.Qayıpbergenov óziniń «Qálbimniń qamusı» kitabında «Barlıq apatıshılıqtıń saǵası babalardıń wásiyatlarına qulaq aspawshılıqtan kelip shıǵadı» [3, 334] – degen pikirdi alǵa súredi. Al, «O dúnyadaǵı atama xatlar» essesinde avtor o dúnyadaǵı atasına múrááját etiw arqalı pútkil Qaraqalpaqstan xalqınıń basına túsken awır ekologiyalıq mashqalanı sóz etedi.

Aral teńizi onıń átirapında qonıs basqan qaraqalpaq, qazaq xalıqları ushın ásirler dawamında «ırıs qazanı» wazıypasın atqarıp kelgen edi. Teńiz suwınan nadurıs paydalanıw, egis jerlerdiń hádden tıs keńeyiwi nátiyjesinde bir áwlad kóz aldında teńiz suwı qurıp, qıytaqtay ǵana qaldı. Onıń ornın iyelegen Aralqumnan shańlı tozańlar, duzlar hawaǵa ushıp, tábiyatqa, insaniyatqa zıyan keltirmekte. Bul ayanıshlı waqıyanı shayır I.Yusupov óziniń «Aral elegiyaları» qosıǵında bılay jırlaydı:

Qumshawıt jaǵısta oyǵa talaman,
Shańǵıt kóz ashtırmas, júziń kórinbes,
Eski ultan menen ketip baraman,
Qayırılsam, artımda izim kórinbes.

Kemeler qawsaǵan qayırda tozıp,
Kórseń júrek sızlar, dártleriń qozıp.
Qansha qarasam da moynımdı sozıp,
Kóz ushında kók teńizim kórinbes [4, 17].

Shayır Aral apatshılıǵınıń ayanıshlı aqıbetlerin sheber súwretlep bergen. Bunday mazmundaǵı poeziya úlgilerin T.Jumamuratov, X.Dáwletnazarov, G.Matyakubova, T.Qabulov, G.SHamuratova, Ó.Áleuov dóretiwshiliginde ushıratıwımız múmkin.

Óz xalqınıń dártine dártles, muńına muńlas shayırlar bul mashqalalar boyınsha óziniń lirikalıq shıǵarmalarında ótkir pikirlerin bildirgen. Ásirese, Ó. Aleuovtıń «Qárekeńniń tiregiseń – Aralım» dep atalǵan lirikalıq filosofiyaǵa tolı qosıqlar dúrkini ayırıqsha dıqqattı tartadı. Shayırdıń dúrkininen orın alǵan «Qárekeńniń tiregiseń – Aralım» dep baslanatuǵın qosıǵında lirikalıq qaharman xalıq táǵdirin oylap tınıshsızlanadı. Teńizdi qurtqan ayırım basshılardıń oysızlıǵı ekenin názerde tutadı:

Qárekeńe tirek ediń-Aralım,
Súyew ediń kewiline yosh bergen,
Qumǵa aylandı tolqıp turǵan jamalıń,
Bul ne isler?
Juwap joq hesh,
Ses-semer… [5, 85]

Teńizdiń qurıwına sebepshi bolǵan ayıpkerdi izlew paydasız. Degen menen, apatshılıqqa biyparwa bolmay, teńizdi toltırıwdı yamasa búgingi dárt penen qáddin saqlap qalıw haqqındaǵı shayırdıń oyları «Dúnya xalqı bárin biler» - dep atalatuǵın qosıǵında oǵada mazmunlı sáwlelengen. Ásirese, bul apatshılıq tuwısqan qaraqalpaq hám qazaq xalıqlarına awır músiybet bolǵan, bul eki xalıq bársheden kóp jábir shekkenligin bılay súwretleydi:

Qazaq penen teńizge teń sherikpiz,
Bólip jegen bir shabaqtı az kórmey,
Nege bunsha bolıp turmız erksiz,
Eki xalıq Aral ushın jan bermey [5, 86].

- Biziń awıldıń baǵında ósken almaǵa qurt túspeydi. Bul maqtanısh emes, apat eken, sebebi qurtta nitratı joq almaǵa túsedi eken. Kosmonavtlardıń kosmostan qarap anıqlawı boyınsha biz, qaraqalpaqstanlılar, jasaǵan mákan pútkil jer sharınıń qanlı jarası… Al, mediklerdiń anıqlawı boyınsha, bizler jasaǵan mákan búgingi adamzattıń ómirine qáwipli, eń tiykarǵı apatshılıq ornı… [3, 335] Aral teńizi ólim awzında. Bunıń menen birge qanshadan-qansha insanlardıń táǵdiri jatır. Ol ólse pútkil bir millettiń tariyxı óledi. Nege jınayatshıǵa islegen qılmısı ushın jaza beriledi de, al teńizdiń ólimine sebepshi bolǵan jınayatshılar jazalanbaydı yamasa

jol boyı suw saqlaǵıshlar, jasalma kóller qurıp Araldıń suwın tartıp alıwshılarǵa shek qoyılmaydı? Bul juwapsız soraw lirikalıq dóretpege publitsistikalıq pafos baǵıshlaydı:

Órdegiler burıp alıp háwizge,
Dárya suwın talan-taraj etpekte,
Qárkeńe qıyın boldı dep izde,
Awızǵa almas,
Aytılmaydı hesh jerde.

Joq bolajaq bile-bilseń bir xalıq,
Bir millettiń ıdırap ketiw qáwpi bar,
Jasap júrmiz tarqalmasqa tırbanıp,
Tirishilik eleberin máwij urar [5, 87].

Shayırlardıń qosıqlarınan orın alǵan lirikalıq qaharmanlar ádillikti aytıp turǵanlıǵın bayanlamaqta, bir millettiń, bir xalıqtıń joq bolıwına, ıdırap ketiwine kelip tur. Bul genotsitlik jaǵdayǵa túsiw, soǵan qaramay keleshekten úmit kútedi, teńizdiń tolıwına tilekleslik bildiredi:

Kóp qıyınlıq keshtiń bastan,
Tariyxıńnıń bári sápset,
Watan ushın moyımastan,
Jasap júrmiz kútip áwmet [5, 90].

Qurıǵan teńizdiń ultanında jasap, onıń ólim halatında hallas urıp, kewip barıwın óz kózi menen kórip shayır gúyzeliske túsedi. Máńgilik miyras bolǵan ana teńizdi qásterlep óz urpaqlarına jetkerip bergen ata-babalar aldında ózin gúnakár dep esaplaydı. Bul tolǵanıslar arqalı qaraqalpaq xalqınıń ótkendegi turmıs-saltına, úrp-ádet hám dástúrlerine sadıq bolıp qala almaǵanlıǵın atap ótedi:

Jasamadıq biz dástúrge bolıp nıq,
Apat penen juwmaqladıq eń izin,
Qádir tutpay,
Qásterlemey qurıttıq,
Babamlardıń miyras qılǵan teńizin [5, 87].

Bunnan tısqarı, lirikalıq qaharman dúnya xalıqlarınan, jáhándegi dańqı shıqqan shólkemlerden teńizdi toltırıwda mádet soraydı. Az sanlı qaraqalpaq xalqınıń qolınan úlken teńizge alıstan suw alıp kelip toltırıw kelmeytuǵınlıǵın túsindiredi:

Jol tappadı BMSH atlı shólkemiń,
Talpınǵanda, umtılǵanda baspúkil,
Piter edi-aw, tabar edi-aw óz jónin [5, 88].

Shayırlardıń tábiyat ushın jan ashıtıp dóretken lirikalıq dóretpelerin oqıw arqalı teńizdiń tágdiri, onıń jaǵasında jaylasqan xalıqtıń ayrıqsha jaǵdayı kóz aldımızǵa

keledi. Qosıqlarda ańqıldaǵan qaraqalpaq xalqınıń sonsha duzlı shań jutıp, duzlı suw iship jasawına qaramastan, kelesheginen úmit úzbey úmitsizlikke, ruwxıy túskinlikke berilmegenligi, sonda da yoshlı ómir súrip atırǵanlıǵı hayran qaldıradı. Lirikalıq publitsistikanıń ózgesheligi sonnan ibarat, ol insaniyattan belgili dárejede tábiyat nızmalıqlarına boysınıp jasawdı talap etedi. Sonlıqtan, teńizdiń qurıp qalıwına sebepshi bolǵan basshı lawazımdaǵı ámeldarlardı qaralaydı, olarǵa qarata keskin pikirler bildiredi:

Oysızlıq qıp Aral seni muńayttıq,
Tartıp qoydıq alıp turǵan suwıńdı,
Kóp basshılar sóyler sózdi molayttı,
Kóter dedi paxta ushın tuwıńdı [5, 89].

Qaraqalpaq xalqınıń ata-babaları Aral boyında bunnan mıńlaǵan jıl burın payda bolıp, teńiz menen egiz bolıp jasadı, óz sıńarınan ayırılıw xalıq ushın úlken apatshılıq ekenin tómendegi qatarlarda sáwlelendiredi:

Dúnya tursa turǵanda edi teńizim,
Bel qayısıp biz qárekeń ashındıq,
Egizekke joytqan qıyın egizin,
Seni oylap, qutqara almay sarsıldıq [5, 96].

Ekologiya temasındaǵı lirikalıq publitsistikaǵa tallaw júrgizgenimizde avtorlardıń keleshek áwlad ushın úlgi bolarlıq bazı-bir ideyalardı usınıs etkenliginiń guwası bolamız. Bul ideyalar jas áwladlardı, jaslardı watanǵa sadıqlıq, watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalawında ornı ayrıqsha. Atap aytqanda:

- birinshiden, qolda bar nárseniń qádirine jetip, tábiyat baylıqların ısırap qılmaw kerek ekenligin uqtırıw;

- ekinshiden, tábiyatqa islengen hár bir qátelik hám jawızlıq jazasız qalmaytuǵınlıǵın eskertiw;

- úshinshiden, ata-babalardıń amanatın, yaǵnıy teńizdi saqlap qala almaǵanlıǵına kúyinsheklik bildiriw;

- tórtinshiden, ásir apatshılıǵı menen birge hawa ornına uw jutıp, kún keshirip atırǵan xalıqtıń keleshekke úmit penen jasawın sáwlelendiriw.

Bul ideyalar tek lirikalıq publitsistikada sáwlelenip qalmastan, mámleket keleshegi bolǵan jaslardıń tárbiyasına, táǵdirine hám kóz-qarslarına da úlken tásiri bar.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Халық шайырлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1997.
2. Күнхожа. Сайланды қосықлар жыйнағы. – Нөкис: Билим, 2019.
3. Қайыпбергенов Т. Қәлбимниң қамусы. – Нөкис: Билим, 2008.
4. Юсупов И. Дузлы самаллар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
5. Әлеўов Ө. Ҳә адамзат, сен кимсең. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2021.

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDEGI ABSTRAKT ATLIQLARDIŃ SALISTIRMALI ANALIZI

Djadigerova D.M.
QMU doktoranti

Tayanch so'zlar: mavhum nomlar, ingliz tili, qoraqalpoq tili, qiyosiy tilshunoslik, semantika, morfologiya, so'z yasalishi.
Ключевые слова: абстрактные имена, английский язык, каракалпакский язык, сравнительная лингвистика, семантика, морфология, словообразование.
Key words: abstract nouns, English language, Karakalpak language, comparative linguistics, semantics, morphology, word formation.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada ingliz va qoraqalpoq tillaridagi mavhum otlarning lingvistik xususiyatlari qiyosiy nuqtai nazardan o'rganiladi. Mavhum otlar beshta sezgi organi tomonidan idrok etilishi mumkin bo'lmagan tushunchalar, fazilatlar, his-tuyg'ular, holatlar va g'oyalarni ifodalovchi muhim leksik birliklardir. Tadqiqot mavhum otlarning semantik va morfologik xususiyatlariga, ularning shakllanishiga va ikkala tilda ham grammatik funktsiyalarga qaratilgan. Qiyosiy tahlil orqali ingliz va qoraqalpoq mavhum otlari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ikkala til ham nomoddiy tushunchalarni ifodalash uchun mavhum otlardan foydalansa-da, ular turli til oilalariga mansubligi sababli so'z yasash mexanizmlarida sezilarli darajada farq qiladi. Tadqiqot qiyosiy tilshunoslikka hissa qo'shadi va til talabalari, tarjimonlar va tadqiqotchilar uchun foydali ma'lumotlarni taqdim etadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются лингвистические особенности абстрактных существительных в английском и каракалпакском языках в сравнительном аспекте. Абстрактные существительные являются важными лексическими единицами, выражающими понятия, качества, эмоции, состояния и идеи, которые не могут быть восприняты пятью чувствами. В исследовании основное внимание уделяется семантическим и морфологическим особенностям абстрактных имен, их образованию и грамматическим функциям в обоих языках. Путем сравнительного анализа выявляются сходства и различия между английскими и каракалпакскими абстрактными существительными. Результаты показывают, что хотя оба языка используют абстрактные существительные для выражения нематериальных понятий, они существенно отличаются по механизмам словообразования из-за принадлежности к разным языковым семьям. Исследование вносит вклад в сравнительную лингвистику и предоставляет полезные сведения для изучающих язык, переводчиков и исследователей.
SUMMARY:
The present article examines the linguistic characteristics of abstract nouns in English and Karakalpak languages from a comparative perspective. Abstract nouns are important lexical units

that express concepts, qualities, emotions, states, and ideas that cannot be perceived through the five senses. The study focuses on the semantic and morphological features of abstract nouns, their formation, and their grammatical functions in both languages. Through comparative analysis, similarities and differences between English and Karakalpak abstract nouns are identified. The findings demonstrate that although both languages use abstract nouns to express intangible concepts, they differ significantly in their word-formation mechanisms due to their belonging to different language families. The research contributes to comparative linguistics and provides useful insights for language learners, translators, and researchers.

Kirisiw. Til fizikalıq zatlardıń ǵana emes, sonıń menen birge ideyalardıń, sezimlerdiń, qásiyetlerdiń hám ruwxıy túsiniklerdiń de sáwleleniw quralı bolıp xızmet etedi. Bul materiallıq emes túsinikler ádette abstrakt atlıqlar arqalı ańlatıladı. Kóriw, uslaw, esitiw, iyiskew yamasa tatıp kóriw múmkin bolǵan zatlardı bildiretuǵın anıq atlıqlardan ózgesheligi, abstrakt atlıqlar tek oyda yamasa tájriybede ǵana bar bolǵan túsiniklerdi ańlatadı. Abstrakt atlıqlar insannıń bilimi hám mádeniyatın sáwlelendiriwi menen til biliminde áhmiyetli orın iyeleydi. Hár bir til abstrakt mánilerdi bildiriw sistemasına iye, biraq qáliplesiw hám qollanılıw usılları bir-birinen ádewir parıqlanıwı múmkin. Inglis tili hind-yevropa tiller semyasınıń german tarmaǵına, qaraqalpaq tili bolsa túrkiy tiller semyasına kiredi. Sonıń nátiyjesinde olardıń grammatikalıq qurılıslarında, sóz jasaw processlerinde uqsaslıq hám ayırmashılıqlar kózge taslanadı. Bul maqaladan gózlengen maqset inglis hám qaraqalpaq tillerindegi abstrakt atlıqlardı analizlew, olardıń lingvistikalıq ózgesheliklerin anıqlaw, olardıń jasaılıwı hám atqaratuǵın wazıypaların salıstırıw bolıp tabıladı. Bunday salıstırmalı izertlewler tildiń dúzilisin tereńirek túsiniwge, tildi nátiyjeli úyreniw hám awdarma islewge járdem beredi.

Ádebiyatlar sholiwi. Abstrakt túsiniklerdi úyreniw tariyxı házirgi zaman lingvistikası qáliplesiwinen ádewir aldın baslanadı. Platon (b.e.sh. 427-347) ideyalar hám ulıwma túsinikler tábiyatı haqqında pikir júrgizgen. Onıń filosofiyasında adam zatlardıń mánisin qalayınsha biledi, degen máseleler áhmiyetli orın tutqan. Aristotel (b.e.sh. 384-322) barlıq, mazmun, sapa, muǵdar, qatnas kategoriyaların izertlegen. XIX-XX ásirlerde abstrakt túsiniklerdi izertlew áste-aqırın filosofiyadan til bilimine ótti.Ilimpazlar tómendegilerdi úyreniwdi basladı:

sózlerdiń leksikalıq mánisi;

sózdiń jasalıwı;

grammatikalıq kategoriyalar; semantikalıq klasslar;

til hám pikirlewdiń baylanısları h.t.b

Abstrakt atlıqlar tildiń leksikalıq sistemasınıń óz aldına áhmiyetli bólegi sıpatında qarala basladı. Gotfrid Vilgelm Leybnic (1646-1716) til, pikirlew, biliwdiń universal principleri máseleleri menen shuǵillang'an. Qaraqalpaq tili

túrkiy tiller semyasına kiredi. Onıń leksikalıq sistemasında sezim, sıpat, jaǵday, jámiyetlik túsiniklerdi ańlatıwshı abstrakt atlıqlar keń tarqalgan. Qaraqalpaq tiliniń abstrakt atlıqları leksikologiya, semantika hám sóz jasalıwı boyınsha izertlenedi. Turkiy til biliminde bolsa Ábiw Nasır Farabiy, Ábiw Rayxan Beruniy hám Ábiw Áliy ibn Sina sıyaqlı ullı oyshıllar óz shıǵarmalarında (filosofiyalıq hám logikalıq kózqarastan) abstrakt atamalar, túsinikler hám olardıń mánisin ashıp bergen.Mahmud Qashqariy hám Áliysher Nawayılar Túrkiy tillerdiń leksikalıq qatlamın, sonıń ishinde, abstrakt mánige iye sózlerdiń jasalıwı hám qollanılıw sistemasın birinshi márte óz shıǵarmalarında ("Devonu luǵatit túrk," "Muhokamatul luǵatayn") sistemaǵa salǵan. Ózbek tili grammatikası hám leksikologiyasında tikkeley abstrakt atlıqlardıń ornın izertlegen belgili ilimpazlar: Azim Hojiev: Óziniń "Til bilimi terminleriniń túsindirme sózligi" hám sóz jasawǵa baylanıslı jumıslarında abstrakt atlıqlarǵa tolıq ilimiy táriyp bergen hám olardıń leksik-semantikalıq shegaraların (mısalı: jaslıq, muxabbat, qayǵı, uyqı) belgilep bergen. M. Hakimova: Abstrakt atlar hám olardıń izertleniwine baǵıshlanǵan ilimiy jumıslarında abstrakt hám anıq atlıqlardı tikkeley "konkret hám abstrakt atlar" dep atawdı maqullaǵan hám olardıń denotativ hám signifikativ máni ózgesheliklerin tereń tallaǵan. Ǵani Abdurahmanov hám sóz toparları izertlewshileri: Ózbek tili akademiyalıq basılımlarında hám de sintaksis hám morfologiyaǵa baylanıslı izertlewlerde atlıq toparınıń mánilik túrlerin (sol qatarda abstrakt atlıqlardı) klassifikaciyalawǵa múnásip úles qosqan. Qaraqalpaq til biliminde atlıq sóz shaqabı hám onıń mánilik túrleri, atap aytqanda abstrakt (abstrakt) atlıqlar hám olardıń grammatikalıq ózgeshelikleri bir qatar jetekshi ilimpazlar tárepinen keńnen izertlengen.Qaraqalpaq tilinde abstrakt atlıqlardı hám atlıq shaqabınıń semantikasın izertlegen tiykarǵı ilimpazlar hám olardıń ilimiy úlesleri tómendegilerden ibarat: Abatbay Dáwletov, M. Dáwletov hám M. Qudaybergenov: Bul ilimpazlar birgelikte basıp shıǵarılǵan "Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya" sabaqlıǵı qaraqalpaq tili grammatikasınıń tiykarı bolıp esaplanadı. Onda atlıqlardıń mánilik túrleri (anıq hám abstrakt atlıqlar) jáne abstrakt atlıq jasawshı qosımtalar (mısalı, -lıq/-lik) hár tárepleme sáwlelendirilgen.

Talqilaw. Abstrakt atlıqlardıń teoriyalıq tiykarı. Házirgi zaman til biliminde atlıqlar ulıwma túrde jalǵız atlıqlar, ulıwma atlıqlar, konkret atlıqlar, abstrakt atlıqlar sıyaqlı bir qansha kategoriyalarǵa bólinedi. Abstrakt atlıqlar fizikalıq jaqtan seziwge bolmaytuǵın ideyalardı, sezimlerdi, sıpatlardı, jaǵdaylardı, jaǵdaylardı ańlatadı. Inglis tili grammatikasın izertlewshi alımlardıń pikirinshe, abstrakt atlıqlar kóbinese adamlardıń ne oylaytuǵınlıǵı, sezetuǵınlıǵı, isenetuǵınlıǵı yamasa keshiretuǵınlıǵı menen baylanıslı sorawlarǵa juwap beredi. Olarga muhabbat, erkinlik, hadallıq, baxıt, mártlik, bilim sıyaqlılar mısal

boladı. Bul sózler materiallıq nárselerdi emes, al túsiniklerdi ańlatadı. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde abstrakt atlıqlar aqılıy, emocionallıq hám sapalıq túsiniklerdi bildiredi. Olar kommunikaciyada áhmiyetli rol oynaydı, sebebi sóylewshilerge sociallıq qádiriyatlar, jeke tájiriybeler, intellektual ideyalar haqqında pikir júrgiziw imkaniyatın beredi[1].

Abstrakt atlıqlar tildi bayıtıp, sóylewshilerge quramalı mánilerdi bildiriw imkaniyatın beretuǵını menen áhmiyetli. Abstrakt atlıqlarsız kommunikaciya tiykarınan konkret reallıqlar hám fizikalıq predmetler menen sheklengen bolar edi.

Ingliz tilinde abstrakt atlıqlardıń jasalıwı. Inglis tili abstrakt atlıqlardıń payda bolıw sistemasına iye. Abstrakt atlıqlardıń kópshiligi kelbetlik, feyil yamasa basqa atlıqlardan arnawlı suffikslerdiń qosılıwı arqalı kelip shıǵadı. Eń kóp tarqalǵan suffikslerden biri -ness bolıp, ol kelbetlikti abstrakt atlıqqa aylandıradı. Máselen:

happy → happiness
kind → kindness
dark → darkness

Jáne bir ónimli suffiks -ity suffiksi. Mısalı:

active → activity
possible → possibility
responsible → responsibility

Al, -tion suffiksi kóbinese feyillerden abstrakt atlıqlardı jasaw ushın qollanıladı. Máselen:

educate → education
inform → information
communicate → communication

Jáne bir kóp qollanılatuǵın qosımtalar -ment, -ship, -dom, -ence.

Mısal:

develop → development
friend → friendship
free → freedom
exist → existence

Inglis tilindegi gáplerde abstrakt atlıqlar basqa atlıqlar menen birdey grammatikalıq funkciyalardı atqaradı. Olar subyekt, obyekt, tolıqtırıwshı sıpatında qatnasıwı múmkin [2]. Máselen:

Honesty is the best policy.
She values friendship
Knowledge is power.

Bul mısallar abstrakt atlıqlardıń inglis tili sintaksisi hám diskursınıń ajıralmas bólegi ekenligin kórsetedi.

Qaraqalpaq tilinde abstrakt atlıqlardıń jasalıwı. Qaraqalpaq tilinde abstrakt atlıqlar tiykarınan agglyutinatsiya arqalı jasaladı, bul bolsa túrkiy tillerge tán ózgeshelik bolıp tabıladı. Túbirge hár qıylı suffiksler qosılıp, jańa leksikalıq mániler payda etiledi.Qaraqalpaq tilindegi kóplegen abstrakt atlıqlar kelbetlik hám feyil sózlerden alınǵan. Máselen, miyrim-shápáát, doslıq, erkinlik, bilim, gózzallıqqa sáykes túsinikler arnawlı túrkiy sózden dóretiliw usılları arqalı qáliplesedi.

Qaraqalpaq tiliniń agglyutinativlik qurılısı túbirge bir neshe suffikslerdiń jalǵanıwına múmkinshilik beredi, nátiyjede sóz jasaudıń bay sisteması payda boladı. Bul ayırmashılıq eki tildiń tariyxıy rawajlanıwın sáwlelendiredi.Qaraqalpaq tilinde abstrakt atlıqlar da gáp quramında baslawısh, tolıqlawısh hám tolıqlawısh xızmetin atqarıwı múmkin. Olardıń semantikalıq roli strukturalıq qáliplesiwdegi ayırmashılıqlarǵa qaramastan, inglis abstrakt atlıqlarınıń semantikalıq roli menen uqsas[3].

Natiyjeler. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi abstrakt atlıqlardıń salıstırmalı analizi. Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi abstrakt atlıqlardı salıstırǵanda olardıń ulıwmalıq hám ayırmashılıq ózgeshelikleri kózge taslanadı.

Uqsaslıqları. Birinshiden, eki tilde de abstrakt atlar sezimler, sipatlar, ruwxiy jag'daylar atlıqlar, sociallıq qádiriyatlar sıyaqlı materiallıq emes túsiniklerdi anlatıw ushin qollanıladı.

Máselen:

Inglis tili	Qaraqalpaqsha ekvivalenti
Love	Muhabbat
Freedom	Erkinlik
Knowledge	Bilim
Friendship	Doslıq
Happiness	Baxt

Ekinshiden, eki tilde de abstrakt atlıqlar gápte baslawısh hám tolıqlawısh wazıypasın atqara aladı.Úshinshiden, eki tilde de basqa sóz shaqaplarınan abstrakt atlıqlar payda etiw ushın sóz jasaw processleri qollanıladı.

Ózgeshelikleri. Usı uqsaslıqlarǵa qaramastan, bir qansha ayırmashılıqlar bar.

Birinshi ayırmashılıq morfologiyaǵa tiyisli. Inglis tilinde -ness, -ity, -tion, -ment, -ship sıyaqlı kóplegen suffiksler qollanıladı. Qaraqalpaq tilinde tiykarınan túrkiy affiksler hám agglyutinativlik sóz jasaw mexanizmleri qollanıladı.

Ekinshi ayırmashılıq grammatikalıq dúziliske baylanıslı. Inglis tilinde sózler tártibi salıstırmalı túrde turaqlı (Subject-Verb-Object), qaraqalpaq tilinde bolsa agglyutinativlik hám seplik sistemasına baylanıslı kóbirek beyimlesiwsheńlik bar. Úshinshi ayırmashılıq tariyxıy. Inglis tilindegi kópshilik abstrakt atlar latın hám francuz tillerinen ózlesken, qaraqalpaq tilindegi abstrakt atlar tiykarınan túrkiy til resursları arqalı jasalǵan.Bul ayırmashılıqlar til tipologiyasınıń sózlik quramınıń qáliplesiwine, grammatikalıq shólkemlesiwine qanday tásir etiwin kórsetedi. Abstrakt atlıqlardı úyreniw til úyreniwshiler ushın ayrıqsha áhmiyetke iye. Oqıwshılar kóbinese abstrakt túsiniklerdi túsiniwde qıyınshılıqlarg'a ushıraydı, sebebi olar tuwridan-tuwri kóz aldına keltirilmeydi. Sonıń ushın da nátiyjeli oqıtıw strategiyalarında kontekstli mısallar hám salıstırmalı analiz bolıwı kerek. Ana tili qaraqalpaq tili bolǵan inglis tilin úyreniwshiler ushın abstrakt atlıqlardıń payda bolıwın túsiniw sózliklerdi ózlestiriw hám oqıwdı túsiniwdi jaqsılawı múmkin[4].

Juwmaq. Abstrakt atlıqlar inglis hám qaraqalpaq tilleriniń áhmiyetli komponentin quraydı. Olar sóylewshilerge óz sezimleri, sipatları, ideyaları hám basqa materiallıq emes túsiniklerdi bildiriw imkaniyatın beredi. Eki tilde de semantikalıq funkciyalar uqsas bolıwına qaramastan, olar morfologiyalıq qurılısları hám sóz jasaw processleri boyınsha bir-birinen ádewir parıq qıladı. Strukturalıq ózgesheliklerine qaramastan, abstrakt atlıqlar eki tilde de salıstırmalı kommunikativlik funkciyalardı atqaradı. Maqalada keltirilgen salıstırmalı talqılawlar abstrakt atlıqlardı úyreniwdiń til sisteması haqqındaǵı bilimimizdi asırıwı, tillerdi úyretiw, awdarmashılıq hám salıstırmalı lingvistika pánlerine óz úlesin qosatuǵının kórsetedi. Keleshektegi izertlewlerde abstrakt atlıqlardıń ádebiy tekstlerde qollanılıwı, diskurs analizi hám mádeniyatlararalıq baylanıslar úyreniliwi múmkin.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Baskakov N. A. Qaraqalpaq tili grammatikasi. Moskva: Nauka, 1952.
2. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfemika. Morfologiya. So'z jasaliw: Da'wletov A., Da'wletov M., Qudaybergenov M, Bilim, Нукус.2010.
3. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. -Нөкис:1994.
4. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
5. Quirk R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman, 1985.
6. Matthews P. H. The Concise Oxford Dictionary of Linguistics. Oxford: Oxford University Press, 2014.
7. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
8. Akiner S. The Turkic Languages and Their Structure. London: Routledge, 2018.
9. Yule G. The Study of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

LOTIN TILI FANINI O'QITISH JARAYONIDA BO'LAJAK TIBBIYOT XODIMLARINING TERMINOLOGIK KOMPETENTSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Sayımova G.J.
Qoraqalpog'iston tibbiyot institute
assistent o'qituvchisi

Таянч сўзлар: лотин тили, таълим жараёни, тиббиёт ходимлари, терминологик компетенция, илмий назарий асослар.
Ключевые слова: латинский язык, образовательный процесс, медицинский персонал, терминологическая компетенция, научные теоретические основы.
Key words: latin language, educational process, medical staff, terminological competence, scientific theoretical foundations.

РЕЗЮМЕ:
Ушбу мақолада лотин тили фанини ўқитиш жараёнида бўлажак тиббиёт ходимларининг терминологик коипенетнциясини ривожлантиришнинг илмий назарий асослари ёритиб берилган.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье изложены научно-теоретические основы развития терминологической компетенции будущих медицинских работников в процессе преподавания латинского языка.
SUMMARY:
This article outlines the scientific and theoretical foundations for developing the terminological competence of future medical professionals during Latin language instruction.

Mamlakatimizda so'ngi yillarda amalga oshirilayotgan tub islohotlar ijtimoiy sohalar qatori ta'lim tizimida ham o'z in'ikosini topmoqda. Ta'limdagi islohotlar tizimni modernizatsiya qilish sharoitida va davlat ichki siyosatining ustuvor vazifasi sifatida doimiy ravishda mamlakat rahbariyatining doimiy e'tiborida turibdi. Uning asosi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti hamda Vazirlar Mahkamasining qator farmon va qarorlarida mavjud muammolarni hal qilishga nisbatan kompleks yondashuv va tashkiliy jihatlar ko'rsatib berilgan.

Kompetentsiya tushunchasining tobora ommalashib borayotganiga qaramay, hali ham uning umumiy qabul qilingan ta'rifi mavjud emas va ushbu atamani

ta'riflash va ishlatishda turli xil yondashuvlarni baholash bo'yicha boshlang'ich nuqta hali topilmagan. Kasbiy ta'lim jarayonida kompetentsiyaviy yondashuvning asosiy tushunchalari aniqlashtirilmoqda va kengaytirilmoqda.

"Kompetentsiya" va "kompetentlik" atamalari dastlab qonunchilik sohasi bilan bog'liq kategoriya sifatida qo'llanilgan. Bu nuqtai nazarga ko'ra, kompetentsiya deganda davlat organiga yoki mansabdor shaxsga qonun yoki boshqa normativ hujjat bilan berilgan vakolatlar, burchlar va huquqlar; kompetentlik deganda esa sub'ektning o'z komptentsiyasini amalga oshirish qobiliyatlari va ko'nikmalariga muvofiqligi tushuniladi. Kompetentsiya - bu qonun bilan ruxsat berilgan boshqaruv shakli. Komptentlik - bu sub'ektga tegishli bo'lgan sifatdir.

Ijtimoiy institutlar va munosabatlarning tobora murakkablashib borishi va ixtisoslashuvi boshqa kasblarga nisbatan kompetentsiya tushunchasining kirib borishiga olib keldi. Kompetentlik, ayniqsa, o'qituvchi, shifokor, rahbar va boshqalarning kasbiy faoliyatida muhim ahamiyatga ega.

T.V.Tatyaninaning pozitsiyasi ancha ishonchli, u bu tushunchalarni pedagogik innovatsiyalar sharoitida har xil talqin qilinishi sababli ularni tenglashtirmaslik kerak, deb hisoblaydi. U "kompetentlik" atamasini talabaning yagona integral xususiyati haqida gap ketganda ishlatilishini taklif qiladi. Agar mutaxassisning faoliyat yo'nalishlaridan biri bo'yicha uning kompetentligini tavsiflash zarur bo'lsa, "kompetentsiya" atamasidan foydalanishni tavsiya qiladi. Demak, kompetentlik kompetentsiyalar yoki ma'lum kompetentliklardan iborat bo'ladi

S.E.Shishov, V.A.Kalneylarning ta'kidlashicha, kompetentsiya tushunchasi bilim emas, mahorat sohasini anglatadi.

Kompetentsiya - bu bilim olish, tajriba, qadriyatlar, moyillikka asoslangan umumiy qobiliyatdir. Qobiliyat faqat bilim yoki ko'nikma bilan chegaralanmaydi, kompetentli bo'lish olim yoki ma'lumotli bo'lishlikni anglatmaydi. Odamlarning xulq-atvorini cheksiz xilma-xil hayotiy vaziyatlarga moslashtirish, umumiy tarixga mos keladigan shaxsiy biografiyadagi "ma'lum bir vaziyatda olingan bilim va tajribani safarbar qilish" umumiy qobiliyat bilan bog'liq deb taxmin qilinadi. Demak, ko'nikmalar amaldagi kompetentsiya sifatida namoyon bo'ladi.

Kompetentsiya - bu mahorat, harakatni keltirib chiqaradigan tushunchadir.

Kompetentsiyani bilim bilan vaziyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish qobiliyati yoki, kengroq ma'noda, muammoga mos jarayonni (bajariladigan ish tartibi, ya'ni bilim va harakatni) topish, kashf etish qobiliyati sifatida ko'rish mumkin.

Bizning fikrimizcha, eng asosli A.V. Molokovaning nuqtai nazaridir, olimaning tushunishicha, kompetentsiya - talablar majmuini, kompetentlik esa ma'lum kompetentsiyani bajarishdagi tajriba faoliyatini amalga oshirishni anglatadi.

Umuman, kasbiy ta’lim tizimidagi kompetentsiyaviy yondashuv bo’lajak mutaxassisning har tomonlama shaxsiy va kasbiy rivojlanish masalalariga qaratilgan, mehnat bozorida, ijtimoiy va kasbiy jamoalarda muvaffaqiyatli moslashishini ta’minlaydigan va ta’limni modernizatsiya qilishning zamonaviy talablariga javob berishni anglatuvchi jarayondir.

Terminologiya - fan, texnika va san'at kabi maxsus sohalarga oid atamalar tizimi va ularni o'rganuvchi tilshunoslik bo'limidir.

Terminologiya - fan, texnika, kasb-hunar sohalariga oid maxsus so‘zlar tizimi bo‘lib, har bir sohaning o‘ziga xos tushunchalarini aniq ifodalashga xizmat qiladi. Bu so‘zlar ilmiy va amaliy aloqalar uchun muhim ahamiyatga ega. Lotin tilida terminologiya mustaqil leksik qatlam sifatida jadal rivojlanmoqda. Bu jarayon lotin tilining ilmiy-texnik salohiyatini oshirishga va zamonaviy talablarga javob berishga yordam beradi.

Terminologik kompetensiya - mutaxassisning o'z sohasi bo'yicha professional terminlarni (maxsus so'zlar va iboralarni) to'g'ri tushunishi, ularning mazmunini chuqur bilishi hamda amaliyotda ulardan erkin, maqsadli va to'g'ri foydalana olish qobiliyatidir. Bu tushuncha quyidagi muhim jihatlarni o'z ichiga oladi: Bilim: Kasbiy atamalarning kelib chiqishi, ma'nosi va tizimini to'g'ri o'zlashtirish.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, terminologik kompetentsiya –ya’ni soha yoki fan bilan bog‘liq maxsus atamalarni tushunish, to‘g‘ri ishlatish va amalda qo‘llash qobiliyati –talabalarni professional faoliyatga tayyorlashda asosiy ko‘nikmalardan biri hisoblanadi.

Tibbiyot fanining tibbiy atamalari- klinik terminlarning aniqligi, tushunarli va xalqaro standartlarga mos bo‘lishini talab etadi. Tibbiy terminologiyaning asosiy qismini tashkil etuvchi lotin tili ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lib, bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

Lotin tili tibbiyot sohasidagi ilmiy muloqot, ta’lim, klinik amaliyot va farmatsevtika sanoatida asosiy aloqa vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur til - qadimgi Rim imperiyasining rasmiy tili bo‘lib, ilk asrlardan boshlab ilm-fan, din, huquq va tibbiyotda asosiy yozuv va muloqot vositasi bo‘lgan. Ayniqsa, tibbiyot sohasida lotin tilining roli nihoyatda muhim bo‘lib, bu til nafaqat tarixiy meros, balki zamonaviy tibbiy terminologiyaning shakllanishida ham asosiy o‘rin tutadi. Lotin tilining tibbiyotdagi ahamiyatini tushunish uchun, avvalo qadimgi yunon va Rim tibbiyot maktablarining o‘zaro aloqasini e’tiborga olish kerak. Yunon tabiblari - Gippokrat (Hippocrates) va undan keyingi olimlar -birinchi bo‘lib tibbiyot fanini nazariy asoslar bilan boyitgan bo‘lsalar, Rim tabiblari, xususan, Galen (Claudius Galenus), ushbu bilimlarni lotin tilida tizimlashtirgan. Galen asarlarining ko‘pchiligi yunon

tilida yozilgan bo‘lsa-da, keyinchalik ular lotinchaga tarjima qilinib, o‘rta asrlarda Yevropada tibbiyot ta’limining asosini tashkil qilgan. O‘rta asrlarda lotin tili butun Yevropa bo‘ylab ilm-fan va ta’limning rasmiy tili sifatida keng tarqalgan edi. Tibbiyot sohasidagi barcha risolalar, universitet darsliklari, tashxis yozuvlari va dori retseptlari aynan lotin tilida yuritilgan. Masalan, Italiyaning Salerno va Boloniya universitetlarida tibbiyot talabalari lotin tilida ta’lim olgan, ularning yozma ishlari va dissertatsiyalari ham lotin tilida bo‘lgan. Lotin tilidagi adabiyotlar tibbiy bilimlarni avloddan avlodga uzluksiz yetkazib berishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilgan.

Renessans davrida (XIV XVI asrlar) ilm-fan va san’at rivojiga katta e’tibor berila boshlangan va bu davrda lotin tili ikkinchi bor yuksalish bosqichiga chiqqan. Ilmiy izlanishlar, yangi kasalliklar va davolash usullarining kashf etilishi tibbiy terminologiyani boyitgan va bu borada lotin tili asosiy asos sifatida ishlatilgan. Taniqli olimlar — Andreas Vesalius, Paracelsus, William Harvey va boshqalar o‘z tibbiy izlanishlarini aynan lotin tilida e’lon qilganlar.

Bugungi kunda ham lotin tilining ta’siri tibbiyotda davom etmoqda. Anatomik nomlar, kasalliklar tavsifi, dori vositalari va biologik atamalar lotincha yoki lotin asosida yasalgan terminlardir. Masalan, “Musculus gluteus maximus”, “Fractura femoris”, “Hypertonia arterialis” kabi terminlar tibbiy hujjatlarda doimiy uchraydi. Bu atamalar nafaqat tarixiy an’analarning davomchiligi, balki mantiqiy va ilmiy tushunarlilikni ta’minlovchi vositadir.

Klinik terminologiya - bu kasalliklar, belgilar, tashxislar, davo usullari, anatomik tuzilmalar va boshqa tibbiy tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar majmuidir. Ushbu terminlar nafaqat ilmiy aniqlik, balki kasbiy muloqotning muhim elementlari sifatida ham xizmat qiladi. Klinik terminlarning yasalishida lotin tilining morfologik imkoniyatlari markaziy o‘rin tutadi. Lotin tilidagi prefikslar, suffikslar va negizlar asosida yasalgan atamalar tibbiy ma’lumotni aniqlik va qisqalik bilan ifodalashga xizmat qiladi. Klinik terminlar odatda quyidagi qismlardan tashkil bo’ladi: Negiz - asosiy ma’no manbai (masalan, cardi- – yurak), prefiks - so‘z boshiga qo‘shilib, ma’noni o‘zgartiruvchi qo‘shimcha (masalan, hyper- – ortiqcha, ko‘p), suffiks - so‘z oxiriga qo‘shilib, terminning turini yoki holatini belgilaydi (masalan, -itis – yallig‘lanish). Masalan: “endocarditis” - endo- (ichki), card (yurak), -itis (yallig‘lanish). Bu termin yurak ichki qavatining yallig‘lanishini anglatadi. Lotin tilida barcha anatomik tuzilmalar rod, birlik-ko‘plik va egalikni ifodalovchi aniq grammatik shakllarga ega. Masalan: “Musculus biceps brachii” - qo‘lning ikki boshli muskuli; “Vena cava superior” - yuqori bo‘sh vena. Bu kabi tuzilmalar tibbiy hujjatlarni tuzishda muhim rol o‘ynaydi. Lotin tilidagi morfologik qat’iylik terminlarning chalkash tushunilishining oldini oladi. Ko‘plab klinik

atamalar yunoncha negizga ega bo‘lib, lotin grammatikasi asosida yasalgan. Bu ikki tilning kombinatsiyasi ilmiy terminologiyada mukammal uyg‘unlikni ta’minlaydi. Masalan: “Gastroenterologia” - gastro- (oshqozon), entero- (ichak), -logia (ta’limot, fan); “Neuropathia” - neuro- (asab), -pathia (kasallik holati). Bu kabi terminlar semantik jihatdan chuqur ma’no anglatadi va tibbiy atamalarning universalligi, tushunarli va tizimli bo‘lishiga xizmat qiladi.

Shuning uchun bizning tadqiqotimiz dolzarb bo‘lib, hal qilish uchun quyidagi bo‘lajak tibbiy xodimlarning kasbiy tayyorgarligiga qo‘yiladigan talablarni oshirish, ularning kasbiy faoliyatining axborot maydonini kengaytirish, ularning muloqotida til ko‘nikmalariga tegishli muammolarni o‘z ichiga oladi.

Ushbu tadqiqotning nazariy-uslubiy asosini kommunikativ tilshunoslik lingvodidaktikasi, pedagogika sohasidagi xorijiy olimlarning fundamental ishlari tashkil etdi. Ishimizga ushbu xorijiy mualliflarning tadqiqot ishlari sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatdi: V.V.Antimirova, R.A.Budagov, N.V.Buyanov, I.Gataulina, O.V.Dovish, V.M.Leychik, L.N.Mitireva, A.Reformatskiy, B.ADeaky, L.N.Utkina, DonaldClark, D.S. Gerd, T.VLotte.

Yuqoridagi qoidalarga ko‘ra, terminologiya tizimli tashkil etilgan leksik birliklardan iborat. Biroq, bu sifat unda bilvosita ifodalangan bo‘lib, bu atama tizimlarining aniq xususiyatlariga ega.

Tibbiyotning terminologik tizimini modellashtirish atama sohalarini ajratishni ham o‘z ichiga oladi. Termin sohasi tushunchasi qarama-qarshi xususiyatlarga ega va ularni tanlash masalasi hali ham terminologiyada ochiq. Bu ba’zi olimlarning ularni ajratib ko‘rsatish zarurligiga shubha qilishlari bilan bog‘liq, chunki ularning fikricha, soha atamasi, atama tizimi tushunchasi bilan mos keladi.

Shunday qilib, bu ma’noda atama sohasi tushunchasi atama tizimi tushunchasidan kengroq degan xulosaga kelishimiz mumkin. Soha atamasining yana bir tushunchasi ilmiy nutqdagi atama bilan bog‘liq. V.A.Vinogradovning fikricha “soha atamasini tizim atamasi bilan solishtirganda, atamaning mavjudlik uslubini farq qiladi. Soha atamasi ilmiy nutq doirasida shakllangan va turli atama tizimlari, shu jumladan bilimning boshqa sohalaridagi atamalarning faol faoliyat yuritishi va o‘zaro ta’siri maydoni tegishli bilim sohasidagi mantiqiy-kontseptual munosabatlarni ifodalovchi”sidir. Terminologiyaning asosiy tushunchalarini ko‘rib chiqishni yakunlab, biz ushbu ishda amal qiladigan ta’riflarni taqdim etamiz:

Tibbiyot terminologik tizimining rivojlanish darajasi to‘g‘risida bahslashayotganda, terminologiyaning yoshidan boshlash kerak. S.V. Grinevning fikriga ko‘ra, uni ma’no ixtisoslashuvi orqali hosil bo‘lgan atamalarning paydo bo‘lishining o‘rtacha vaqti bilan aniqlash mumkin, chunki bu bilimning ushbu

sohasining ajratilishi va ixtisoslashganligini ko‘rsatadi. Tibbiyot atamalarining shakllanish tarixi tibbiyot biznesi va bilimlarining rivojlanish tarixi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, tibbiyot nazariyasining shakllanishi va rivojlanishiga bevosita bog‘liqdir. Lotin tiltning tibbiyot terminologiyasi - bu maxsus lug‘atning uyushgan tizimi bo‘lib, uning rivojlanishi ham tibbiyotning shakllanishi, ham lotin tiltning rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq.

A.N.Pismichenko lotin tiltning konstruktiv terminologiyasining shakllanishini batafsil o‘rgangan. Uning tadqiqotlari natijalariga ko‘ra, zamonaviy lotin tiltning tibbiyot terminologiyasi, bir tomondan, bilimning "tibbiyot sanoati" tarmog‘ining rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan maxsus lug‘atning tarixan shakllangan qatlami bo‘lib, umumiy rivojlanish bilan bog‘liq lotin tiltning shakllanish manbalarini, tarkibiy-semantik tashkilotining o‘ziga xosligini belgilab bergan. Tadqiqotchi tibbiyot terminologiyasining shakllanish tarixini uch bosqichni aniqladi: birinchisi - genezis davri, ikkinchisi - shakllanish davri, uchinchisi - rivojlanish davri. Uning tadqiqotiga ko‘ra, xozirgi vaqtda turli fan sohalari terminologik tizimlarini lingvistik modellashtirish amaliyoti tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda va mahalliy va xorijiy terminologiyada dolzarb yo‘nalishga aylanmoqda. Bu pozitsiya tadqiqotchi asarlarida o‘z aksini topgan. S.V. Grinevning qayd etishicha, aynan tushunchalarni tizimlashtirish tushunchalar orasidagi muhim bog‘lanish va munosabatlarni ochib berishga, har bir tushunchaning kontseptual tizimdagi o‘rnini aniqlashtirishga imkon beradi. “Tizimlashtirish tushunchalarni tasniflash orqali amalga oshiriladi, ya’ni ularni o‘rtasidagi ierarxik munosabatlar mustahkamlangan tizim sifatida ifodalaydi”.

Tibbiyot terminologiyasi tizimini modellashtirish, birinchi navbatda, paradigmatik munosabatlarni hisobga olgan holda, turli parametrlar bo‘yicha terminologik birliklarni har tomonlama tahlil qilish orqali bosqichma-bosqich amalga oshirildi.

Tahlildan oldin atama tanlash tartibi o‘tkazildi. Terminlarni tanlash tadqiqotning juda muhim bosqichi bo‘lib, keyingi bosqichlarga sezilarli ta’sir qiladi. Ushbu bosqichda bir nechta muhim ketma-ketliklarni aniqlash mumkin:

• til materialini tanlash uchun potensial manbalarni aniqlash;

• ushbu hujjatlarning mazmunini tahlil qilish va uning terminologik boylik darajasini belgilashdan;

• tanlangan manbalardan leksik birliklarning uzluksiz namunasi;

• terminologik tanlovga qaysi terminologik birliklarni kiritish kerakligini aniqlash va atamalarning dastlabki ro‘yxatini chastota, keng tarqalganlik, zamonaviy ilmiy nutq bilan bog‘liqlik kabi mezonlarga asoslanib cheklashdan iborat.

Endi leksik birliklarni bevosita tanlash tartibini koʻrib chiqishga oʻtamiz. Shunday qilib, birinchi bosqichda biz tadqiqot uchun eng mos va samarali matnlarni tanladik. Tibbiyot sanoati markaziy muhandislik fanlaridan biridir, shuning uchun tibbiyot bilan bogʻliq juda koʻp manbalar mavjud. Qoidaga koʻra, soha terminologiyasi mavjud boʻlish shakllariga qarab ikkita qoʻllash sohasi bilan tavsiflanadi. Birinchisi, davlat standartlari tomonidan tavsiya etilgan terminologik lugʻatlar, atamalar toʻplami koʻrinishidagi fiksatsiya sohasi. Ikkinchisi - faoliyat sohasi boʻlib, bu yerda terminologik birliklarni turli xil janr va uslublarning oʻziga xos xususiyatiga ega matnlarda, masalan, maqolalar, jurnallar, darsliklar, hisobotlar va boshqalarda topish mumkin. Leksik birliklarni tanlashda ushbu ikkala qoʻllanish sohasi ham hisobga olingan.

Baza atamasining miqdoriy cheklovlarini belgilash kabi bir xil darajada muhim jihatni ham aytib oʻtishimiz kerak. Shunday qilib, umumiy hajm lugʻat tuzuvchisi tomonidan roʻyxatga olingan barcha tegishli atamalarni tanlash asosida shakllanadi. Shu bilan birga, miqdoriy koʻrsatkichlarda hech qanday cheklovlar belgilanmagan. Hammasi boʻlib biz tanlagan fiksatsiya sohasi matnlari 60000 soʻzdan foydalanishni tashkil etdi. Biroq, juda katta hajmga qaramay, soʻzlarning aksariyati takrorlangan. Tibbiyot nazariyasi boʻyicha professional darsliklar asosida atama tanlash tartibi amalga oshirilgan murojaat soʻzlar roʻyxati shakllantirildi. Ta'kidlash joizki, eng koʻp terminologik birliklar fiksatsiya sohasi manbalaridan tanlab olingan, bu 4355 ta terminologik birlikdir.

Jahon tajribasida zamon talablariga zamonaviy talablar asosida ta'lim sifatini oshirish, jumladan, zamonaviy kadrlarni tayyorlash tizimini xalqaro malaka talablari asosida tashkil etish kabi ishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim sohasida amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar natijasida, jumladan, tibbiyot sohasi boʻyicha kadrlarni tayyorlashning ilgʻor xorijiy tajribalarga asoslangan milliy tizimi yaratildi. Shular bilan bir qatorda zamonaviy kadrlarni tayyorlash sifatini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qoʻllashga oid yondashuvlarni jadallashtirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy sohalarda integrallashuv hamda globallashuv jarayoni jadal kechayotgan bir davrda xalqaro malaka talablariga mos raqobatbardosh pedagog kadrlar tayyorlash mazmuni va ilmiy-metodik bazasini mustaxkamlash, innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish yoʻnalishidagi tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu nuqtai nazardan lotin tiltni oʻqitishda innovatsion texnologiyalarni qoʻllash va yanada takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Biroq tibbiyot sohasi terminologiyalarini lotin tilida innovatsion texnologiyalar asosida oʻqitishning metodik asoslari maxus tadqiq etilmagan. Bu esa, lotin

tiltni o‘rgatishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash va uni takomillashtirish yuzasidan ilmiy-tadqiqot olib borishni taqozo etdi.

Lotin tilida tibbiyot sohasidagi terminlar sohasini alohida kichik sistema sifatida o‘rganish zarurligi asoslangan, shu bilan birga, uning leksikologik tarkibi va umumiy tizimini tavsiflashning lingvistik xususiyatlariga bog‘liq masalalar muhokama qilingan.

Biroq, tibbiyot soha sifatidagi o‘rni va roli hamda uning lingvistik tabiati bo‘yicha yagona nuqtai nazar hozirga qadar yetarlicha shakllanmagan. Adabiy tilning tibbiyot sohasiga munosabati oxirigacha aniqlanmagan va uning o‘ziga xos xususiyatlari o‘rganilmagan. Bularning barchasi kelgusida tilning tibbiyot sohasidagi xilma-xil turlarini batafsil o‘rganish zaruratini taqozo etadi.

Lotin tilida tibbiyot sohasidagi terminlar ancha tor doirada qo‘llanishi bilan ajralib turadi. Binobarin, u ma’lum bir soha vakillari so‘zlashuv nutqiga xos bo‘lib, jamiyatda barcha ijtimoiy qatlam vakillari tomonidan to‘liq foydalanilmasligi bilan izohlanadi. Ommabop so‘zlashuv nutqiga keladigan bo‘lsak, uning qo‘llanish doirasi cheksiz ekanligi ma’lum.

Ma’lum bir sohada yuzaga keladigan lotin tilida tibbiyot sohasidagi terminlarning tildagi ifodasi boyitish manbai sifatida xizmat qilishi mumkin.

Zamonaviy mutaxassisga qo‘yiladigan eng muhim talablardan biri uning og‘zaki nutqda ishtirok etish qobiliyatidir va kasbiy sohada yozma muloqot, uning tabiati va mazmuniga ko‘ra, qaysi konstruktiv nutqda faoliyat turining predmet sohasining o‘ziga xos xususiyatlari bilan oldindan belgilanadi, mutaxassis ishtirok etadigan idrok va ishlab chiqarishdir. Shuning uchun bizning tadqiqotimiz dolzarb va hal qilinishi kerak bo‘lgan quyidagi vazifalarni o‘z ichiga oladi: bo‘lajak tibbiyot xodimlarining kasbiy tayyorgarligiga qo‘yiladigan talablar, axborotni kengaytirish ularning kasbiy faoliyati sohasi, ularning muloqotida til ko‘nikmalari bilan bog‘liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O’zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimi me’yoriy hujjatlari.

2. Abduazizov A. Lotin tili va tibbiy terminologiya. – Toshkent, 2020.

3. Tolipov O., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari. – Toshkent, 2018.

4. Антимирова В.В. Лексико-семантические и деривационные характеристики русской лингвистической терминологии: Дисс. ... канд. филол. наук – Краснодар

5. Будагов Р.А. Введение в науку о языке.-М.: Добросвет. 2003. - 544 с

6. Буянов Н.В. Функциональность терминов и понятий терминосферы «Налоги и налоговое право»: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Краснодар: 2001. - 20 с.; 2002. - 20 с.;

7. Гатаулина В.И. Английская терминология в диахроническом освещении: Дисс. ... канд. филол. наук - Л., 1989

8. Довыш О.В. Английская финансовая терминология и проблемы ее перевода на русский язык (на материале годовых финансовых отчетов зарубежных компаний): Автореф.дисс.... канд. филол. наук. - М.: 2003. - 22 с.;

9. Лейчик В.М. Лингвистические проблемы терминологии и научно-технический перевод. 4.II. Выпуск 18-й. - М., 1990.

10. Митирева Л.Н. Психолингвистический анализ неологизмов, заимствованных из английского языка (на материале экономических терминов): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.- М., 2002. - 24 с.;- 29 с.;

11. Реформатский А.А. Как работать над терминологией. Основы и методы. - М., 1968. - 138с

12. Deaky B. A. and Parv L 2017 Virtual Reality for Real Estate. Its evolution in Bluemind Software Book Series IEEE-Experiment at International Sonference, Proceedings of 2017 4th Experiment@ International Sonference (EXP.AT'17) 83 p

13. Уткина Л.Н. Функциональные аспекты лингвистической терминологии в разных подходах к изучению языка: Автореф Дисс. ... канд. филол. наук - М., 2001; 136 с

14. Donald Clark/ Plan B:MOOCs: taxonomy and 8types of MOOC, 2013,

URL: http://donald clarkplanb.blogspot.co.uk/2013/04/moocs-taxonomy-of-8- 262types—targets-and. Html (02.10.2019)

15. Герд А.С. Прикладная лингвистика. - СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. - С. 27.

16. Лотте Д.С. Основы построения научно¬технической терминологии. - М., 1961. - 210 с

СЕҲРЛИ САФАР СЮЖЕТИНИНГ МИЛЛИЙ-ПОЭТИК ТАЛҚИНИ: ҚОРАҚАЛПОҚ, ТУРКМАН ВА ИНГЛИЗ ЭРТАКЛАРИ ҚИЁСИ

Jaumitbaeva P.K.
Qoraqalpog'iston qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti

Таянч сўзлар: сеҳрли эртак, сафар сюжети, бадиий макон, қаҳрамон синови, миллий поэтика, «Қыран», «Ýylanbaý», «Jack and the Beanstalk».
Ключевые слова: волшебная сказка, сюжет путешествия, художественный контекст, испытание героя, национальная поэтика, «Киран», «Илянбаи», «Джек и бобовый стебель».
Key words: fairy tale, journey plot, artistic space, hero's trial, national poetics, "Qiran", "Ýylanbaý", "Jack and the Beanstalk".

РЕЗЮМЕ:
Мақолада қаҳрамоннинг одатий макондан чиқиши, бадиий чегарадан ўтиши, ғайриоддий дунёга кириши, ёрдамчи образга дуч келиши ва синовдан ўтиши қорақалпоқ, туркман ва инглиз фольклори миллий анъана мисолида ўрганилди. Қорақалпоқ эртагида мардлик ва жисмоний куч, туркман эртагида садоқат ва сабр, инглиз эртагида шахсий ташаббус ва таваккалчилик сюжетнинг миллий-ахлоқий марказини ташкил этиши аниқланди. Умумий сеҳрли сафар қолипи миллий макон, кийим, турмуш ва қаҳрамон идеали таъсирида турлича поэтик мазмун касб этиши асосланди.
РЕЗЮМЕ:
В статье на материале национальных традиций каракалпакского, туркменского и английского фольклора исследуются выход героя из привычного пространства, переход через художественную границу, вступление в иной мир, встреча с персонажем-помощником и прохождение испытаний. Установлено, что в каракалпакской сказке национально-нравственный центр сюжета составляют мужество и физическая сила, в туркменской - верность и терпение, в английской - личная инициатива и готовность к риску. Обосновано, что общий архетип волшебного путешествия приобретает различное поэтическое содержание под влиянием национального пространства, одежды, быта и идеала героя.
SUMMARY:
The article examines, within the framework of national traditions of Karakalpak, Turkmen, and English folklore, the hero's departure from the familiar space, crossing of the artistic boundary, entry into an unfamiliar world, encounter with a helper character, and undergoing trials. It is established that courage and physical strength constitute the national and moral core of the plot in Karakalpak tales, loyalty and patience in Turkmen tales, and personal initiative and risk-taking in English tales. It is substantiated that the common archetype of the magical journey acquires

different poetic meanings under the influence of national space, clothing, everyday life, and the ideal of the hero.

Сеҳрли эртакларда сафар воқеаларни ҳаракатга келтирувчи етакчи сюжет воситаларидан биридир. Қаҳрамон ўз уйи ёки таниш муҳитини тарк этиб, одатий ҳаёт қонунлари амал қилмайдиган бошқа маконга ўтади. У ерда ғайриоддий ёрдамчи, хавфли душман ёки сеҳрли буюмга дуч келади. Сафар натижасида қаҳрамон дастлабки ҳолатига айнан қайтмайди: у муайян тажриба орттиради, кучини исботлайди, йўқотилган нарсани тиклайди ёки ижтимоий мавқеини ўзгартиради.

Сафарнинг умумий сюжет қолипи кўплаб халқлар эртакларида мавжуд. Бироқ унинг мазмуни барча анъаналарда бир хил эмас. Қаҳрамоннинг нима сабабдан йўлга чиқиши, қандай маконларга бориши, қайси куч билан тўқнашиши ва сафардан қандай натижа билан қайтиши халқнинг миллий дунёқарашига боғлиқ.

Мақолада қорақалпоқ фольклоридаги «Қыран», туркман фольклоридаги «Ýylanbaý» ва инглиз фольклоридаги «Jack and the Beanstalk» эртаклари сеҳрли сафарнинг уч хил миллий-поэтик модели сифатида таҳлил қилинади.

Олим В.Пропп сеҳрли эртак ҳаракатини дастлабки етишмовчилик ёки зарарнинг пайдо бўлиши, қаҳрамоннинг уйдан чиқиши, синов, ёрдамчига дуч келиш, душман билан тўқнашув ва қайтиш каби босқичларга ажратади [1, 19–65-б.]. Бунда сафар оддий макон алмашинуви эмас, балки қаҳрамонни бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтказувчи сюжет жараёнидир.

Олим Макс Люти эртакда мўъжиза изоҳ талаб қилмасдан қабул қилинишини таъкидлайди. Қаҳрамон ғайриоддий ҳодисадан ҳайратланиши мумкин, аммо унинг сабабини текширмайди; у янги вазиятда ҳаракат қилишга ўтади [2, 4–24-б.]. Шу жиҳатдан сеҳрли сафар қаҳрамон ва мўъжизавий олам ўртасидаги табиий муносабат сифатида қурилади.

Олим П.Н.Боратав эртакдаги қаҳрамон ва маконни реал тарихий воқеликнинг нусхаси эмас, балки халқ тасаввурида қайта ишланган бадиий умумлашма сифатида баҳолайди [3, 112–124-б.]. Демак, девлар шаҳри, илонлар дунёси ёки осмондаги баҳайбат одам уйи географик манзил эмас. Улар қаҳрамоннинг қўрқув, садоқат, жасорат ва ташаббусини синаш учун яратилган бадиий макондир.

Шу асосда сеҳрли сафар қуйидаги қисмларга ажратилади: дастлабки ҳолат; сафарга сабаб бўлган воқеа; одатий макон чегарасидан ўтиш; ғайриоддий дунёга кириш; ёрдамчи ёки душманга дуч келиш; асосий синов; қаҳрамон ҳолатининг ўзгариши.

Уч эртакда бу босқичларнинг умумийлиги сақланса-да, уларнинг бадиий ифодаси ва ахлоқий мазмуни фарқланади.

Қорақалпоқ фольклоридаги «Қыран» эртагида сюжет қаҳрамоннинг овга чиқиши билан бошланади. Ов - қаҳрамон учун одатий ҳаракат. Аммо марал ортидан қуш юборилгандан кейин табиат кескин ўзгаради:

«Маралға қус жиберип еди, бир даўыл пайда болды, жер жүзин қараңғылық басып кетти. Маралдың қайда кеткенин, қустың қайда кеткенин билмей адасып қалды» [4, 1-б.].

Бўрон ва қоронғилик қаҳрамоннинг таниш макондан чиқиб кетганини билдиради. Бу ўринда қоронғилик об-ҳаво тасвири бўлиш билан чекланмайди. У одатий дунё билан сеҳрли макон ўртасидаги бадиий чегара вазифасини бажаради. Қаҳрамон йўлдан адашиши билан аввалги тартиб бузилади ва янги синовлар бошланади.

Қорақалпоқ фольклоридаги эртакнинг макони кенг саҳро, узоқ йўл ва сирли шаҳарлардан ташкил топган. Қаҳрамоннинг ҳаракати масофа билан синовдан ўтказилади:

«Бул адамның жүйриклиги сондай, алты айшылық жолды бир атлап кететуғын еди» [4, 1-б.].

Олти ойлик йўлни бир қадамда босиб ўтиш муболағанинг юқори даражасидир. Ушбу тасвир қаҳрамонни оддий инсондан ажратиб, уни эпик куч соҳиби сифатида кўрсатади. Қорақалпоқ фольклоршуноси Қ.Айымбетов фантастик эртакларда масофани енгиш ва инсон имкониятини кенгайтириш ҳақидаги халқ орзулари ифодаланишини таъкидлайди [5, 30–35-б.]. «Қыран»даги тезлик ҳам ана шундай орзунинг бадиий кўринишидир.

Сафар давомида қаҳрамон девлар шаҳрига келади:

«Бул дәўдиң қаласы екен. Дәўлер бир жайға қамалып, мәсләҳәт қылып отыр екен» [4, 3-б.].

Девлар шаҳри қаҳрамон учун душман ҳудудидир. У ердаги тартиб инсонлар оламига қарама-қарши қўйилади. Қаҳрамон бу маконга кириш орқали нафақат жисмоний кучини, балки хавф олдидаги қатъиятини ҳам намоён қилади.

Эртакдаги кўк каптар юқори ва қуйи маконларни боғлайди:

«Сандықты ашып қараса, көк кептердиң жатқанын көрди... Кептер аспанға алып ушты, ат жерге тартты» [4, 2-б.].

Каптарнинг осмонга, отнинг ерга тортиши икки макон ўртасидаги қарама-қаршиликни ифодалайди. Қуш юқори дунёга, от эса ерга мансуб. Қаҳрамоннинг улар ўртасида қолиши унинг одатий ва ғайриоддий олам чегарасида турганини кўрсатади.

Шундай қилиб, «Қыран» эртагида сафарнинг миллий-поэтик мазмуни кенг саҳро, узоқ масофа, девлар шаҳри, эпик тезлик ва жисмоний жасорат орқали очилади.

Туркман фольклоридаги «Ýylanbaý» эртагида сеҳрли сафарнинг асосий мазмуни қаҳрамонлик кучига эмас, оилавий ваъда ва садоқатга асосланган. Илоннинг инсон қиёфасига кириши воқеаларнинг мўъжизавий асосини ташкил этади:

«Ýaňky ýylan ak telpekli, gara ädikli, gyrmyzy donly bir owadan, syratly ýigit bolup gyzyň öňünden çykýar» [6, 16-б.].

Илоннинг йигитга айланиши умумий сеҳрли ўзгариш мотивидир. Аммо унинг оқ телпак, қора этик ва қизил тўнда тасвирланиши образга миллий қиёфа беради. Сеҳрли қаҳрамон мавҳум кўринишда эмас, туркман миллий кийимида намоён бўлади.

Қаҳрамоннинг муносабати дастлабки қарордаёқ белгиланади:

«Janymdan geçerin, senden geçmerin, kaka jan» [6, 15-б.].

Яъни: «Жонимдан кечарман, сендан кечмасман, отажон». Бу сўзлар қаҳрамоннинг оилавий бурч ва ҳиссий садоқатини ифодалайди. Кейинги сафар ана шу дастлабки ахлоқий қарорнинг амалий синовига айланади.

Йўқолган жуфтни топиш учун қаҳрамонга оғир шарт қўйилади:

«Sen weli eliňe demir hasa alyp, aýagyňa demir köwüş geýip, meni gözleseň, şolar sürtülip gutaranda taparsyň» [6, 17-б.].

Қаҳрамон темир ҳасса ва темир пойабзал билан йўлга чиқиши, улар ейилиб тугагандагина мақсадига етиши мумкин. Темир оддий ашёдан мустаҳкамроқ. Унинг ҳам ейилиб тугаши сафарнинг чексиздек узоқ ва машаққатли эканини кўрсатади.

Қорақалпоқ фольклоридаги «Қыран» эртагида қаҳрамон масофани ғайриоддий тезлик билан енгса, туркман фольклоридаги «Ýylanbaý» эртаги қаҳрамони масофани сабр билан босиб ўтади. Биринчи матнда макон устидан тезкор ғалаба, иккинчисида эса йўлнинг машаққатига чидам етакчилик қилади.

Туркман эртагида сафар ташқи макон бўйлаб ҳаракатланиш билан бирга, қаҳрамоннинг ўз ваъдасига содиқлигини исботлайди. Шу боис темир ҳасса ва темир пойабзал қаҳрамон ҳаракатининг оддий асбоби эмас, балки садоқатнинг ўлчовидир.

Инглиз фольклоридаги «Jack and the Beanstalk» эртагида сафар камбағалликдан бошланади. Jack ва унинг онаси моддий қийинчиликда яшайди. Сигирни сотиш учун чиққан Jack уни сеҳрли ловияга алмашти-

ради. Унинг бу ҳаракати дастлаб ақлсиз қарор сифатида кўринади, аммо кейинги воқеаларга йўл очади.

Ловиянинг осмонгача ўсиши қаҳрамон учун вертикал - юқорига йўналган йўл яратади:

"Jack climbed and he climbed and he climbed … till at last he reached the sky" [7, 61-б.].

Қорақалпоқ эртагида қаҳрамон саҳро бўйлаб узоқ масофани босиб ўтса, туркман матнида темир ҳасса ва пойабзал билан йўл юрилса, инглиз эртагида ҳаракат юқорига қараб давом этади. Ловия ердаги камбағаллик билан осмондаги бойлик ўртасидаги кўприк вазифасини бажаради.

Jack баҳайбат одамнинг уйига кирганида унинг ҳаёти хавф остида қолади:

"Fee-fi-fo-fum, I smell the blood of an Englishman" [7, 63-б.].

Баҳайбат одамнинг таҳдиди қаҳрамоннинг бегона ва хавфли ҳудудга кирганини кўрсатади. Бироқ Jack орқага қайтмайди. Унинг асосий хусусияти жисмоний куч эмас, балки хавфга қарамай ҳаракат қилиш, имкониятдан фойдаланиш ва таваккал қилишдир.

Эртакда осмондаги макон реал географик жой эмас. У қаҳрамоннинг ижтимоий ҳолатини ўзгартириш имконияти мавжуд бўлган бадиий дунёдир. Ерда Jack камбағал ва имконияти чекланган; юқори маконда эса у бойликка эришиши мумкин. Шу тариқа вертикал ҳаракат ижтимоий кўтарилиш маъносини ҳам касб этади.

Jack'нинг ҳаракатларига замонавий ахлоқий меъёрлар асосида бир хил баҳо бериш қийин. У баҳайбат одамнинг мулкини олади ва бу ҳолат мулкий-ахлоқий муаммони келтириб чиқаради. Бироқ эртак мантиғида баҳайбат одам қаҳрамонга таҳдид қилувчи ёвуз куч сифатида тасвирланади. Шу сабабли унинг бойлигини эгаллаш душман устидан ғалаба ва қаҳрамон оиласининг фаровонликка эришиши тарзида талқин қилинади.

Сеҳрли сафарда қаҳрамон одатий дунёдан ғайриоддий маконга тўғридан-тўғри ўтиб қолмайди. Улар ўртасида муайян бадиий чегара бўлади.

«Қыран» эртагида бу чегара - бўрон ва қоронғилик. Қаҳрамон таниш йўлдан адашиб, сирли маконга кириб қолади. «Ýylanbaý» эртагида чегара - илоннинг инсонга айланиши ва қаҳрамонга темир ҳасса ҳамда темир пойабзал билан йўлга чиқиш шартининг қўйилиши. «Jack and the Beanstalk» эртагида эса чегара вазифасини осмонгача ўсган ловия бажаради.

Эртак	Оддий макон	Ўтиш воситаси	Ғайриоддий макон
«Қыран»	Саҳро ва ов муҳити	Бўрон, қоронғилик, адашиш	Девлар шаҳри

«Ýylanbaý»	Оилавий муҳит	Сеҳрли ўзгариш, темир ҳасса ва пойабзал	Сирли жуфт ва ғайриоддий кучлар олами
«Jack and the Beanstalk»	Камбағал хонадон	Осмонгача ўсган ловия	Баҳайбат одамнинг юқори дунёси

Бадиий чегара сюжетда икки вазифани бажаради. Биринчидан, у кундалик воқелик билан эртак оламини ажратади. Иккинчидан, қаҳрамоннинг аввалги ҳимояланган ҳолатини тугатиб, уни мустақил ҳаракат қилишга мажбур этади.

Учала эртакда қаҳрамон синовдан ўтади, аммо синовнинг ахлоқий мазмуни бир хил эмас.

«Қыран» эртаги қаҳрамонининг синови хавфли макон, девлар ва оғир жисмоний кураш билан боғланган. Унинг идеал сифати мардлик, куч ва қатъиятдир.

«Ýylanbaý» эртагида синов узоқ йўл, сабр ва ваъдага вафо билан белгиланади. Қаҳрамоннинг мақсади бойлик эмас, йўқолган жуфт ва бузилган муносабатни тиклашдир. Унинг асосий фазилати садоқатдир.

«Jack and the Beanstalk» эртагида синов баҳайбат одамнинг ҳудудига кириш, хавфга қарамай ҳаракат қилиш ва оилавий камбағалликдан чиқишга интилиш билан боғланади. Қаҳрамоннинг устун сифати ташаббус ва таваккалчиликдир.

Шундай қилиб, умумий сафар сюжети уч хил қаҳрамон идеалини шакллантиради:

қорақалпоқ модели - мард ва кучли қаҳрамон;

туркман модели - сабрли ва вафодор қаҳрамон;

инглиз модели - ташаббускор ва таваккалчи қаҳрамон.

Бу фарқлар халқларнинг муайян тарихий даврдаги барча ахлоқий қарашларини тўлиқ қамраб олмайди. Улар таҳлил қилинган матнларда етакчилик қилган бадиий йўналишларни кўрсатади.

Умуман олганда, «Қыран», «Ýylanbaý» ва «Jack and the Beanstalk» эртакларида умумий сеҳрли сафар қолипи мавжуд: қаҳрамон дастлабки муҳитдан чиқади, бадиий чегарадан ўтади, ғайриоддий маконга киради ва синовга дуч келади. Бироқ ушбу умумийлик ҳар бир матнда миллий поэтик мазмун билан тўлдирилган.

«Қыран» эртагида сафар саҳро, қоронғилик, девлар шаҳри ва жисмоний куч орқали қаҳрамонлик тусини олади. «Ýylanbaý» эртагида йўл темир ҳасса, темир пойабзал, ғайриоддий никоҳ ва ваъдага вафо орқали садоқат синовига айланади. «Jack and the Beanstalk» эртагида эса осмонгача ўсган

ловия, баҳайбат одам уйи ва бойликни қўлга киритиш шахсий ташаббус ҳамда ижтимоий ҳолатни ўзгартириш ғояси билан боғланади.

Қиёсий таҳлилда сюжетларнинг ташқи ўхшашлигини қайд этиш етарли эмас. Илмий натижа умумий сафар қолипининг миллий макон, қаҳрамон идеали, ахлоқий танлов ва ижтимоий мақсад таъсирида қандай қайта бадиийлашганини аниқлаш орқали юзага келади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. V.Propp. Morphology of the Folktale, 2nd ed. Austin, TX, USA: University of Texas Press, 1968, pp. 19–65.

2. M.Lüthi. The European Folktale: Form and Nature, J. D. Niles, Trans. Bloomington, IN, USA: Indiana University Press, 1986, pp. 4–24.

3. P.N.Boratav. “Masal,” in Çocuk Edebiyatı Yıllığı, M. R. Şirin, Ed. İstanbul: Gökyüzü Yayınları, 1987, pp. 112–124.

4. Қарақалпақ фольклоры: көп томлық. 72-том: Балалар ертеклери. Нөкис: Илим, 2014.

5. Қ.Айымбетов. Халық даналығы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1988, 30–35-б.

6. Ş.Geldiýewa. Türkmen halk ertekileri: Jadyly ertekiler. Aşgabat: Türkmenistanyň milli medeniýet “Miras” merkezi, 2006, 15–17-б.

7. J.Jacobs. English Fairy Tales. London, U.K.: David Nutt, 1890, pp. 59–67.

TA’LIMGA OID MATERIALLARNI YORITISHDA MATBUOT XIZMATINING KASBIY MAHORATI

Dauletmuratov T.
O'zbekiston davlat madaniyat va san'at instituti
assistent- o'qituvchisi

Tayanch so‘zlar: matbuot xizmati; ta’lim kommunikatsiyasi; media kontent; kasbiy kompetensiya; raqamli kommunikatsiya.
Ключевые слова: пресс-служба; образовательная коммуникация; медиаконтент; профессиональная компетентность; цифровая коммуникация.
Key words: press service; educational communication; media content; professional competence; digital communication.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada ta’limga oid axborotni jamoatchilikka yetkazishda matbuot xizmati xodimining kasbiy mahorati tahlil qilinadi. Tadqiqotda ta’lim sohasidagi islohotlar, normativ hujjatlar, statistik ma’lumotlar va pedagogik jarayonlarni ommaviy axborot vositalari uchun tushunarli shaklga keltirish masalalari yoritiladi. Matbuot kotibining axborot izlash, faktlarni tekshirish, jurnalistik matn yaratish, tahlil qilish, murakkab ma’lumotlarni soddalashtirish, multimedia formatlaridan foydalanish, auditoriya bilan muloqot qilish va inqirozli kommunikatsiyani boshqarish kompetensiyalari tizimlashtiriladi. Raqamli platformalar rivoji sharoitida tezkorlik, aniqlik, ishonchlilik, interaktivlik va kasbiy etika uyg‘unligi muhimligi asoslanadi. Maqolada ta’lim tashkilotlari matbuot xizmatlari faoliyatini takomillashtirishga doir amaliy tavsiyalar ham ilgari suriladi. Mazmunni turli auditoriyalar va platformalarga moslashtirish kommunikativ samaradorlikni oshiruvchi omil sifatida ko‘rsatiladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется профессиональное мастерство сотрудника пресс-службы при освещении информации об образовании и ее представлении общественности. Рассматриваются вопросы адаптации реформ, нормативных документов, статистических данных и педагогических процессов к понятному медиаконтенту. Систематизируются основные компетенции пресс-секретаря: поиск и отбор информации, проверка фактов, подготовка журналистских материалов, аналитическая интерпретация данных, упрощение сложной информации, создание мультимедийного контента, взаимодействие с аудиторией и кризисная коммуникация. Обосновывается значение точности, оперативности, достоверности, понятности, интерактивности и профессиональной этики в условиях цифровизации медиасреды. Особое внимание уделяется платформенной адаптации содержания для различных групп аудитории. В статье также сформулированы практические рекомендации по совершенствованию деятельности пресс-служб образовательных организаций и повышению профессиональной подготовки их сотрудников.

SUMMARY:
The article analyzes the professional expertise of press service staff in communicating education information to the public. It examines the adaptation of reforms, regulatory documents, statistical data, and pedagogical processes into accessible media content. The study systematizes competencies of a press officer, including information search and selection, fact verification, journalistic writing, analytical interpretation, simplification of complex information, multimedia production, audience interaction, and crisis communication. Particular attention is given to accuracy, timeliness, reliability, clarity, interactivity, and professional ethics in a digital media environment. The article emphasizes platform-specific content adaptation and proposes measures for improving educational press services, training, and staff development.

Kirish. XXI asrda axborot jamiyatining shakllanishi, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va kommunikatsiya kanallarining ko‘payishi natijasida ta’lim sohasiga oid axborotni jamoatchilikka yetkazish mexanizmlari tubdan o‘zgardi. Bugungi kunda ta’limga oid ma’lumotlar faqat an’anaviy ommaviy axborot vositalari orqali emas, balki internet saytlari, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, videoplatformalar va boshqa raqamli kanallar orqali ham keng tarqatilmoqda. Shu bois ta’lim tashkilotlarining axborot siyosati yangi mazmun bilan boyib, matbuot xizmatlari zimmasiga qo‘yilayotgan kasbiy talablar ham sezilarli darajada kengaymoqda.

Ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, qonunchilikdagi o‘zgarishlar, o‘quv dasturlarining yangilanishi, qabul tartibi, imtihonlar, grantlar, o‘quv jarayoniga innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi va boshqa yangiliklar jamiyat uchun bevosita ahamiyatga ega. Bunday axborot ko‘pincha normativ hujjatlar, statistik ko‘rsatkichlar va maxsus terminologiyaga tayanadi. Shu sababli mazkur ma’lumotlarni keng auditoriyaga sodda, tushunarli va aniq shaklda yetkazish matbuot xizmati xodimidan maxsus kasbiy mahoratni talab qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida keyingi yillarda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, uning sifatini oshirish, xalqaro talablarga moslashtirish, ochiqlik va shaffoflik tamoyillarini kuchaytirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlarning mazmun-mohiyatini aholi, ota-onalar, pedagoglar, talabalar, o‘quvchilar va boshqa ijtimoiy guruhlarga tushunarli tarzda yetkazishda matbuot xizmatlari alohida o‘rin tutadi.

Shuning uchun zamonaviy matbuot kotibi faoliyatini faqat rasmiy axborotni e’lon qilish bilan cheklash to‘g‘ri emas. U tashkilot bilan jamoatchilik o‘rtasida axborot ko‘prigi vazifasini bajarishi, bir tomondan, muassasa faoliyati haqida xolis ma’lumot berishi, ikkinchi tomondan esa auditoriyaning savollari, ehtiyojlari va fikrlarini o‘rganishi lozim. Bunday yondashuv matbuot xizmatining kommunikativ funksiyasini kuchaytiradi.

Davlat tashkilotlari faoliyatining ochiqligi va aholi bilan doimiy aloqani yo‘lga qo‘yish masalalari davlat kommunikatsiya siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning

“Davlat tashkilotlari xalqqa xizmat qilishi kerak, xalq davlat tashkilotlariga emas” degan fikri mazkur kommunikatsiyaning insonga yo‘naltirilgan mazmunini ifodalaydi [1]. Bu tamoyil ta’lim muassasalari matbuot xizmatlariga ham taalluqli bo‘lib, axborot tarqatishda ochiqlik, tushunarlilik, tezkorlik va mas’uliyat talablarini kuchaytiradi.

O‘zbekistonda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va sifatini oshirishga qaratilgan normativ-huquqiy asos ham bosqichma-bosqich kengayib bormoqda. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, ochiqlik siyosati doirasidagi hujjatlar, shuningdek, davlat organlari faoliyatining ochiqligini ta’minlashga qaratilgan qaror va farmonlar ta’lim sohasidagi axborot siyosati samaradorligini oshirish uchun muhim huquqiy zamin yaratdi. Xususan, 2019-yil 27-iyundagi PQ-4366-son qarori hamda 2021-yil 16-iyundagi PF-6247-son Farmonida davlat tashkilotlari axborot xizmatlari va ochiqlik ko‘rsatkichlariga doir talablar belgilangan.

Matbuot xizmati faoliyatining nazariy asoslari

Bugungi media makonida matbuot kotibining roli odatiy axborot yetkazuvchisi vazifasidan ancha kengaydi. U jurnalist, tahlilchi, PR-menejer, kontent yaratuvchi va kommunikatsiya strategigi sifatida bir vaqtning o‘zida faoliyat yuritadi. Ayniqsa, ta’lim sohasidagi axborotni yoritishda undan jurnalistik mahorat bilan bir qatorda pedagogik jarayonlar, normativ-huquqiy hujjatlar, statistik ko‘rsatkichlar va sohaga oid terminologiyani chuqur bilish talab etiladi. Chunki ta’limga oid ma’lumotlar ko‘pincha keng auditoriya uchun murakkab mazmunga ega bo‘lib, ularni soddalashtirib, tushunarli shaklda taqdim etish maxsus kasbiy ko‘nikmani taqozo etadi.

Matbuot xizmati xodimi ishining nazariy asoslari, avvalo, jamoatchilik bilan aloqalar (PR) nazariyasiga borib taqaladi. Ushbu yo‘nalishda fundamental tadqiqotlar olib borgan olimlardan biri Jeyms Grunig hisoblanadi. U Todd Hunt bilan hamkorlikda 1984-yilda nashr etgan “Managing Public Relations” asarida jamoatchilik bilan aloqalarning to‘rtta modelini — matbuot agentligi, jamoatchilikni axborot bilan ta’minlash, ikki tomonlama assimetrik va ikki tomonlama simmetrik kommunikatsiya modellarini ishlab chiqqan [2; 3].

Grunig va Hunt qarashlariga ko‘ra, zamonaviy kommunikatsiya tizimida ikki tomonlama simmetrik kommunikatsiya tashkilot va jamoatchilikning o‘zaro munosabatini samaraliroq tashkil etishga imkon beradi [3]. Bunda tashkilot faqat axborot tarqatuvchi subyekt sifatida emas, balki jamoatchilik fikrini o‘rganuvchi va shu asosda o‘z faoliyatini takomillashtiruvchi institut sifatida qaraladi. Mazkur yondashuv matbuot kotibi faoliyatining zamonaviy mazmunini belgilab beradi. Keyingi tadqiqotlarda ham tashkilot nufuzi va kommunikatsiya samaradorligi ochiq hamda ishonchli aloqa bilan bog‘lanadi [4–9].

1-rasm. Qoraqalpog'iston Respublikasi maktab bitiruvchilarining o'rtacha ballari 3 yillik dinamikasi. Manba: Qoraqalpog'iston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi rasmiy Telegram kanali [10].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, matbuot xizmati xodimining faoliyati jamoatchilik bilan aloqalar, kommunikatsiya nazariyasi va strategik boshqaruv yo'nalishlari kesishmasida shakllangan murakkab kasbiy faoliyat turidir. J. Grunig, T. Hunt, S. Katlip, A. Senter, G. Broom, D. Uilkoks, F. Seytel, M. Kastels, G.G. Pocheptsov va A.N. Chumikov kabi olimlarning ilmiy qarashlari matbuot xizmati faoliyatining nazariy-metodologik asoslarini tashkil etadi [3–9].

Ushbu nazariy qarashlar ta'lim sohasidagi matbuot xizmatlari faoliyatini tadqiq etish, matbuot kotibining kasbiy mahoratini baholash va kommunikatsiya samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy xulosalar chiqarish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Shu jihatdan ta'limga oid materiallarni yoritishda matbuot xizmati xodimining roli faqat texnik axborot tarqatish emas, balki mazmunni izohlash, tizimlashtirish va jamoatchilik ehtiyojlariga moslashtirish bilan bog'liq kompleks faoliyat sifatida namoyon bo'ladi.

Mediatn sifati va kasbiy mahorat

Matbuot kotibi mahoratining muhim ko'rsatkichlaridan biri yaratilgan mediatn sifatidir. Ta'lim mavzusidagi materiallar aholi uchun tushunarli, aniq va mantiqiy tarzda bayon etilishi kerak. Ayniqsa, rasmiy hujjatlar mazmunini ommaviy kommunikatsiya tiliga "tarjima qilish", murakkab statistik ma'lumotlarni infografika yoki soddalashtirilgan tahlil ko'rinishida taqdim etish zamonaviy matbuot kotibidan yuqori kasbiy mahorat talab qiladi.

Masalan, matbuot kotibi Qoraqalpog'iston Respublikasi maktab bitiruvchilarining o'rtacha ballari dinamikasini infografika orqali taqdim etib, statistik ma'lumotni keng jamoatchilik uchun ko'rgazmali shaklda yetkazishi

mumkin. Manbada keltirilgan infografikada 2023, 2024 va 2025-yillar bo‘yicha ko‘rsatkichlar alohida ranglarda berilib, mazkur ma’lumotlar qisqa vizual xulosa ko‘rinishida taqdim etilgan [10].

Mediatn samaradorligi undagi axborotning ahamiyatliligi, haqiqatga mosligi, mantiqiyligi va auditoriya talablariga muvofiqligi bilan belgilanadi. Ta’lim sohasida tayyorlanadigan materiallarda faktlarning aniqligi va ishonchliligi ayniqsa katta ahamiyatga ega. Birgina sana, raqam, qabul parametri yoki imtihon shartining noto‘g‘ri ko‘rsatilishi auditoriyani chalg‘itishi mumkin. Shuning uchun tezkorlik bilan bir qatorda verifikatsiya va aniqlik tamoyillariga ham qat’iy rioya qilish zarur.

So‘nggi yillarda ijtimoiy tarmoqlar va onlayn-media platformalarining jadal rivojlanishi matbuot xizmatlarining kasbiy faoliyatini mazmun va shakl jihatidan yangi bosqichga olib chiqdi. Bugun axborot tarqatish jarayoni bosma nashrlar, radio va televidenie bilan cheklanib qolmay, Telegram, Facebook, Instagram, YouTube va boshqa raqamli platformalar orqali ham keng amalga oshirilmoqda. Bu esa matbuot xizmatlarining auditoriya bilan aloqa o‘rnatish usullarini o‘zgartirib, ma’lumotni tez, tushunarli va qulay formatda yetkazishga bo‘lgan talabni kuchaytirdi.

Raqamli kommunikatsiya makonining kengayishi matbuot xizmati xodimidan axborotni yig‘ish va tarqatish bilangina cheklanmay, uni har bir media platformaning xususiyatiga mos ravishda qayta ishlash, mazmuniy va vizual jihatdan moslashtirish ko‘nikmasini ham talab qiladi. Multimedia kontent yaratish, auditoriya bilan interaktiv aloqa o‘rnatish, ijtimoiy tarmoqlardagi fikrlarni o‘rganish, media-monitoring olib borish va raqamli analitika vositalaridan foydalanish matbuot xodimining kasbiy kompetensiyalarining ajralmas qismiga aylanmoqda.

Ta’lim muassasalari faoliyatini yoritishda videoroliklar, fotoreportajlar, infografikalar, qisqa yangiliklar, tushuntiruvchi materiallar va jonli efir kabi multimedia formatlaridan foydalanish axborotning auditoriyaga ta’sirchan va tushunarli yetib borishini ta’minlaydi. Ayniqsa, ta’lim islohotlari, yangi o‘quv dasturlari, qabul jarayonlari, ta’lim sifati va talabalar hamda o‘quvchilar uchun yaratilayotgan imkoniyatlar haqidagi ma’lumotlarni vizual va interaktiv formatlarda berish mavzuga qiziqishni oshirishi mumkin.

Shu bilan birga, ta’limga oid materiallarni tayyorlash va yoritish jarayonida qator metodik hamda kasbiy muammolar ham uchraydi. Axborotning bir xil, shablon shaklda berilishi, auditoriyaning qiziqishlari va ma’lumotga bo‘lgan ehtiyojining yetarli darajada o‘rganilmasligi, shuningdek, multimedia imkoniyatlaridan to‘liq va maqsadli foydalanilmasligi ta’lim mazmunining jamoatchilikka sifatli yetib borishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Bunda masala faqat axborot hajmi yoki uni tarqatish tezligida emas, balki uning mazmun sifati, manbalarning aniqligi, tushunarliligi va auditoriya uchun foydaliligida namoyon bo‘ladi. Matbuot xizmati ta’lim sohasidagi normativ, pedagogik, statistik va institutsional ma’lumotlarni keng jamoatchilik uchun tushunarli media kontentga aylantirishi kerak. Shu sababli matbuot xodimining kasbiy mahorati axborotni shunchaki tarqatish emas, balki uni auditoriyaning yoshi, bilim darajasi, qiziqishi va axborotni qabul qilish usullariga moslashtira olish qobiliyati bilan ham belgilanadi.

Ayrim hollarda matbuot xizmatlari ishida tezkorlik va ochiqlik tamoyillariga yetarli darajada amal qilinmasligi kuzatiladi. Axborotning kechikishi, faqat rasmiy bayonot shaklida berilishi yoki auditoriya savollariga o‘z vaqtida javob qaytarilmasligi jamoatchilikning ta’lim sohasidagi o‘zgarishlar haqidagi tasavvurining to‘liq shakllanmasligiga olib kelishi mumkin. Shu bois matbuot xizmatining faoliyati bir tomonlama axborot tarqatish bilan cheklanmasdan, jamoatchilik bilan uzluksiz kommunikatsion aloqani yo‘lga qo‘yishga yo‘naltirilishi lozim.

Bu holat, o‘z navbatida, ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmuni, maqsadi va kutilayotgan natijalarini jamoatchilik tomonidan to‘liq anglashga ta’sir qiladi. Islohot haqidagi axborot faqat rasmiy hujjat yoki qisqa xabar shaklida berilib qolmasdan, uning maqsadi, amalga oshirish mexanizmlari, jamiyat uchun ahamiyati va kutilayotgan natijalari ham izohlanishi kerak. Bu yerda matbuot xodimining tushuntiruvchi, bog‘lovchi va axborotni tizimlashtiruvchi sifatidagi roli alohida ahamiyat kasb etadi.

Demak, bugungi matbuot xizmatining samaradorligi axborotning qanchalik tez tarqatilganigina bilan emas, uning qanchalik aniq, ishonchli, tushunarli va auditoriya talabiga mos berilgani bilan ham belgilanadi. Ta’lim sohasidagi matbuot xodimi raqamli texnologiyalarni professional jurnalistika mahorati bilan uyg‘unlashtirib, turli media platformalar uchun kontent yarata olishi, auditoriya reaksiyasini tahlil qilishi va kommunikatsiya strategiyasini takomillashtirib borishi kerak. Faqat shunday kompleks yondashuv ta’lim haqidagi axborot sifatini oshiradi va matbuot xizmatining jamoatchilik bilan samarali muloqotini ta’minlaydi.

Matbuot xizmati xodimining asosiy kasbiy kompetensiyalari. **Ta’lim sohasidagi matbuot kotibi mahoratini bir necha asosiy komponentlarga ajratish mumkin:**

1. Axborotni izlash va tanlash. Matbuot xodimi rasmiy hujjatlar, statistik ma’lumotlar, ekspert fikrlari va boshqa ishonchli manbalar bilan ishlashni bilishi kerak. Axborotning ko‘pligi emas, uning sifati va ishonchliligi muhim.

2. Faktlarni tekshirish va verifikatsiya. Raqamlar, sanalar, qabul parametrlari, grantlar, imtihonlar va boshqa ko‘rsatkichlarning noto‘g‘ri berilishi auditoriyani chalg‘itishi mumkin. Shu sababli tezkorlik bilan birga aniqlikni saqlash zarur.

3. Jurnalistik mahorat. Matbuot xodimi yangilik, press-reliz, intervyu, reportaj, sharh, izoh va tushuntiruvchi materiallarni tayyorlay olishi lozim. Materialning tili, kompozitsiyasi va hajmi auditoriya hamda platformaga mos tanlanadi.

4. Analitik mahorat. Statistik ko‘rsatkichlarni shunchaki keltirish yetarli emas. Ularning nimani anglatishi, qanday o‘zgarish yuz bergani va auditoriya uchun qanday ahamiyatga ega ekanini tushuntirish kerak.

5. Murakkab axborotni soddalashtirish. Normativ hujjatlarning murakkab tilini keng auditoriya uchun tushunarli shaklga keltirish matbuot kotibining muhim vazifalaridan biridir. Materialda “Nima o‘zgardi?”, “Kimlarga taalluqli?”, “Qachondan kuchga kiradi?”, “Endi nima bo‘ladi?” kabi savollarga javob berilishi maqsadga muvofiq.

6. Multimedia mahorati. Ta’limga oid xabarlarni matn, foto, video, infografika va diagramma ko‘rinishida taqdim etish mumkin. Format mazmunga mos tanlanadi: statistika uchun infografika, voqea uchun video, ekspert fikri uchun intervyu qulay.

7. Auditoriya bilan kommunikatsiya. Zamonaviy matbuot xizmati faqat axborot tarqatish bilan cheklanmay, auditoriyaning fikrlari, savollari va ehtiyojlarini ham o‘rganishi kerak.

8. Inqirozli kommunikatsiya. Qabul, imtihon, baholash, o‘quv jarayoni yoki boshqa ijtimoiy ahamiyatga ega masalalar bo‘yicha tushunmovchilik yuzaga kelganda matbuot xizmati tez, aniq, ochiq va mas’uliyatli axborot berishi lozim.

Auditoriyaga moslashtirish va platformaviy kontent. **Ta’lim sohasidagi axborot auditoriyasi turlicha: o‘quvchilar, talabalar, abituriyentlar, ota-onalar, pedagoglar, ilmiy xodimlar va keng jamoatchilik. Ularning axborotga bo‘lgan talabi ham bir-biridan farq qiladi. Shu sababli bitta mazmunni turli auditoriyaga mos ravishda qayta formatlay olish matbuot kotibi kasbiy mahoratining asosiy belgilaridan biridir.**

Masalan, bitta normativ o‘zgarish rasmiy veb-saytda batafsil tushuntirish materiali, Telegramda qisqa xabar, Instagramda infografika, YouTube’da esa qisqa video ko‘rinishida berilishi mumkin. Bu jarayon platformaviy kontent moslashtirish deb qaraladi. Mazmunning o‘zi o‘zgarmasligi, biroq uning taqdim etilish shakli auditoriya va platforma xususiyatlariga mos bo‘lishi kerak.

Matbuot xizmatining kommunikatsion jarayonini quyidagi izchillikda tasavvur qilish mumkin: axborotni aniqlash → manbalarni yig‘ish → faktlarni tekshirish → auditoriyani aniqlash → axborotni tahlil qilish → formatni tanlash

→ mediamaterial tayyorlash → e'lon qilish → auditoriya reaksiyasini o'rganish → kontentni takomillashtirish. Mazkur model matbuot kotibi faoliyatini uzluksiz kommunikatsion jarayon sifatida ko'rish imkonini beradi.

Mediamaterial sifatini baholashda aniqlik, ishonchlilik, tezkorlik, tushunarlilik, mantiqiylik, auditoriyaga moslik, vizuallik, interaktivlik, analitiklik va etik me'yorlar kabi mezonlarni hisobga olish zarur. Material faqat tez e'lon qilingani bilan emas, uning to'g'riligi, tushunarliligi va foydaliligi bilan ham baholanishi kerak.

Ta'lim sohasidagi matbuot xizmati xodimining kasbiy modeli, avvalo, axborot kompetensiyasiga tayanadi: ishonchli manbalarni topish, ularni qiyoslash va eng zarur ma'lumotni tanlash. Ikkinchidan, jurnalistik kompetensiya yangilik, press-reliz, intervyu, reportaj va tushuntiruvchi materiallarni tayyorlashni nazarda tutadi. Uchinchidan, sohaviy kompetensiya ta'lim tizimining xususiyatlari, normativ hujjatlar va kasbiy terminologiyani bilishni talab etadi.

To'rtinchidan, analitik kompetensiya son va faktlarning mazmunini ochish, ularni taqqoslash va tushuntirishni qamrab oladi. Beshinchidan, raqamli-multimedia kompetensiyasi matn, foto, video, infografika va boshqa formatlardan maqsadga muvofiq foydalanishni talab qiladi. Oltinchidan, kommunikativ kompetensiya auditoriya bilan dialog o'rnatish, savollarga javob berish va teskari aloqani yo'lga qo'yish bilan bog'liq.

Yettinchidan, inqirozli kommunikatsiya kompetensiyasi murakkab vaziyatlarda tez va mas'uliyatli axborot berish qobiliyatini anglatadi. Sakkizinchidan, kasbiy-etik kompetensiya faktlarni buzib ko'rsatmaslik, yolg'on axborot tarqatmaslik, auditoriyani ataylab chalg'itmaslik va manbalarning ishonchliligiga mas'uliyat bilan yondashishni talab etadi.

Kasbiy etika va kommunikatsiya samaradorligi. Mazkur kompetensiyalar o'zaro chambarchas bog'liq. Yaxshi jurnalistik matn yozishning o'zi yetarli emas: matbuot kotibi ta'lim sohasining mazmunini tushunishi, faktlarni tekshirishi, statistikani tahlil qilishi va uni auditoriyaga tushunarli shaklda yetkazishi kerak. Demak, kasbiy mahoratning asosiy xususiyati jurnalistik, sohaviy, analitik va raqamli bilimlarni bitta kommunikatsion jarayonda integratsiya qilishdan iborat.

Kasbiy etika ham matbuot kotibi ishida alohida ahamiyatga ega. Axborotni ataylab yashirish, buzib ko'rsatish yoki auditoriyani chalg'itish jamiyatning tashkilotga bo'lgan ishonchini pasaytirishi mumkin. Aksincha, ochiq, aniq va tushunarli kommunikatsiya tashkilot bilan jamoatchilik o'rtasidagi o'zaro ishonchni mustahkamlaydi. Shu ma'noda, matbuot xizmati faqat "yaxshi yangiliklar"ni tarqatadigan tuzilma emas, balki tashkilot va jamiyat o'rtasidagi axborot ko'prigidir.

Uning kasbiy mahorati tashkilot nufuziga, jamoatchilik ishonchiga va islohotlar mazmunining to‘g‘ri tushunilishiga ta’sir etadi. Zamonaviy matbuot kotibining faoliyatini takomillashtirish uchun faktcheking, infografika, videokontent, inqirozli kommunikatsiya, raqamli analitika, auditoriyani o‘rganish va kasbiy etika bo‘yicha bilimlarni muntazam yangilab borish zarur.

Ayniqsa, ta’lim muassasalarida jurnalistika bilan bir qatorda ta’lim qonunchiligi, statistika, normativ hujjatlarni tushuntirish va auditoriya tahlili bo‘yicha maxsus kasbiy tayyorgarlikka e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. Matbuot xizmati xodimining malakasini oshirish dasturlari amaliy yo‘nalishga ega bo‘lishi, real media vaziyatlari, faktlarni tekshirish, ma’lumotlarni vizualizatsiya qilish va raqamli platformalarda muloqot qilish ko‘nikmalarini qamrab olishi kerak.

Xulosa. Ta’limga oid materiallarni yoritishda matbuot xizmati xodimining mahorati axborotni mexanik ravishda tarqatish emas, balki uni yig‘ishdan boshlab auditoriyaning qabul qilishigacha bo‘lgan to‘liq kommunikatsion jarayonni professional darajada boshqara olish qobiliyatidir. Uning kasbiy profili axborotiy, jurnalistik, sohaviy, analitik, raqamli-multimedia, kommunikativ va etik kompetensiyalarning birligidan tarkib topadi.

Matbuot kotibining asosiy vazifasi - ta’lim sohasidagi murakkab pedagogik, normativ va statistik axborotni jamoatchilik uchun aniq, ishonchli, tushunarli, tezkor va ta’sirchan media kontentga aylantirishdir. Shu bois uning kasbiy mahoratini baholashda materiallar soni yoki e’lon qilish tezligi bilan bir qatorda aniqlik, ishonchlilik, analitiklik, auditoriyaga moslik, multimediaviylik, interaktivlik va etik sifat ham hisobga olinishi kerak.

Ta’lim sohasida faoliyat yuritayotgan matbuot kotiblarining kasbiy salohiyatini oshirish, ular uchun muntazam malaka oshirish dasturlarini tashkil etish, media monitoring va raqamli analitika vositalaridan foydalanishni kuchaytirish muhim vazifalardan biridir. Natijada matbuot xizmati ta’lim tashkilotining tashqi kommunikatsiyasini boshqaruvchi texnik bo‘linma emas, balki jamoatchilik bilan ochiq, izchil va ishonchli muloqotni ta’minlovchi strategik kommunikatsiya instituti sifatida shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yuz.uz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev: 2026-yil barcha sohalarni rivojlantirishda tub burilish yili bo‘ladi [Elektron resurs]. – 28.11.2025. – URL: https://yuz.uz/index.php/kk/news/prezident-shavkat-mirziyoev-2026-yil-barcha-sohalarni-rivojlantirishda-tub-burilish-yili-boladi (murojaat qilingan sana: 18.06.2026).

2. Шелеп И. А. Утопия Джеймса Грюнига: к вопросу об эволюции PR-моделей в XX веке // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. – 2010. – № 2 (18). – С. 70–76.

3. Grunig J. E., Hunt T. Managing Public Relations. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1984.

4. Катлип С., Сентер А., Брум Г. Эффективные связи с общественностью. – М., 2006.

5. Уилкокс Д. Л., Кэмерон Г. Т., Риверс Дж. Связи с общественностью. Стратегия и тактика. – М., 2015.

6. Сейтел Ф. П. Практика паблик рилейшнз. – М., 2013.

7. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., 2010.

8. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М., 2001.

9. Чумиков А. Н. Связи с общественностью. – М., 2016.

10. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi rasmiy Telegram kanali. Qoraqalpog‘iston Respublikasi maktab bitiruvchilarining o‘rtacha ballari 3 yillik dinamikasi haqidagi infografika [Elektron resurs]. – 26.08.2025. – URL: https://t.me/kkeduuz/37754 (murojaat qilingan sana: 23.06.2026).

11. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2020.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-iyundagi PQ-4366-son qarori.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 16-iyundagi PF-6247-son Farmoni.

TALABALARGA INGLIZ TILINI O`QITISHDA SUN`IY INTELLEKT VA RAQAMLI PLATFORMALARDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI

Bainiyazov D.K.
Nukus davlat peadgogika instituti 3-bosqish doktorant

Tayanch so‘zlar: ingliz tili, sun’iy intellekt, raqamli platformalar, raqamli ta’lim, individuallashtirish, adaptiv ta’lim, avtomatlashtirilgan baholash, ta’lim texnologiyasi, talaba, raqamli kompetensiya.
Ключевые слова: английский язык, искусственный интеллект, цифровые платформы, цифровое образование, индивидуализация, адаптивное обучение, автоматизированная оценка, образовательные технологии, студент, цифровая компетенция.
Key words: english language, artificial intelligence, digital platforms, digital education, individualization, adaptive learning, automated assessment, educational technologies, student, digital competence.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada talabalarga ingliz tilini o‘qitish jarayonida sun’iy intellekt va raqamli platformalardan foydalanishning ilmiy-nazariy va amaliy jihatlari yoritiladi. Asosiy e’tibor sun’iy intellekt texnologiyalarini raqamli ta’lim platformalari bilan integratsiyalash, talabalarning individual ta’lim ehtiyojlarini aniqlash, ularning bilim va ko‘nikmalarini tahlil qilish, moslashtirilgan topshiriqlarni shakllantirish hamda tezkor fikr-mulohaza berish imkoniyatlariga qaratiladi. Maqolada ingliz tilini o‘rganish jarayonida diagnostika, sun’iy intellekt yordamida tahlil qilish, individual topshiriqlarni shakllantirish, raqamli platformalarda bajarish, baholash va natijalarni monitoring qilishdan iborat texnologik ketma-ketlik taklif etiladi. Shuningdek, sun’iy intellekt va raqamli platformalardan foydalanishning talabalarning mustaqil ishlashi, motivatsiyasi va til ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari hamda mavjud muammolari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt va raqamli platformalarning uyg‘un qo‘llanilishi ingliz tilini o‘rganish jarayonini individuallashtirish, ta’lim samaradorligini oshirish va talabalarning o‘quv natijalarini muntazam monitoring qilish uchun samarali imkoniyat yaratishini ko‘rsatadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещаются научно-теоретические и практические аспекты использования искусственного интеллекта и цифровых платформ в процессе обучения студентов английскому языку. Основное внимание будет уделено интеграции технологий искусственного интеллекта с цифровыми образовательными платформами, выявлению индивидуальных образовательных потребностей студентов, анализу их знаний и навыков, формированию адаптированных заданий и возможностям предоставления оперативной обратной связи. В статье предлагается технологическая последовательность, состоящая из диагностики, анализа с помощью искусственного интеллекта, формирования индивидуальных заданий,

выполнения на цифровых платформах, оценки и мониторинга результатов в процессе изучения английского языка. Также анализируются возможности и существующие проблемы использования искусственного интеллекта и цифровых платформ в развитии самостоятельной работы, мотивации и языковых навыков студентов. Результаты исследования показывают, что гармоничное использование искусственного интеллекта и цифровых платформ создает эффективную возможность для индивидуализации процесса изучения английского языка, повышения эффективности обучения и регулярного мониторинга результатов обучения студентов.

SUMMARY:

This article examines the scientific-theoretical and practical aspects of using artificial intelligence and digital platforms in the process of teaching English to students. The focus will be on integrating artificial intelligence technologies with digital educational platforms, identifying students' individual educational needs, analyzing their knowledge and skills, forming adapted assignments, and providing prompt feedback opportunities. The article proposes a technological sequence consisting of diagnostics, analysis using artificial intelligence, forming individual tasks, performing on digital platforms, and evaluating and monitoring results during the English language learning process. Opportunities and existing challenges in using artificial intelligence and digital platforms in developing students' independent work, motivation, and language skills are also analyzed. The research results show that the harmonious use of artificial intelligence and digital platforms creates an effective opportunity for individualizing the English language learning process, increasing learning efficiency, and regularly monitoring students' learning outcomes.

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimida yuz berayotgan raqamli transformatsiya o‘quv jarayonining mazmuni, shakllari va metodlarini tubdan o‘zgartirmoqda. Ayniqsa, oliy ta’limda chet tillarini, xususan ingliz tilini o‘rganish jarayonida raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Zamonaviy raqamli platformalar talabalarga o‘quv materiallaridan istalgan vaqtda foydalanish, interaktiv topshiriqlarni bajarish, o‘z natijalarini kuzatish va mustaqil ishlash imkonini bersa, sun’iy intellekt texnologiyalari talabaning individual ta’lim ehtiyojlarini aniqlash, o‘quv faoliyatini tahlil qilish va unga mos ta’limiy topshiriqlarni shakllantirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

An’anaviy ta’lim jarayonida barcha talabalar uchun bir xil mazmun va murakkablikdagi topshiriqlardan foydalanish holatlari uchraydi. Biroq talabalarning ingliz tilini bilish darajasi, lug‘at boyligi, grammatik bilimlari, o‘qib tushunish, tinglab tushunish, yozma va og‘zaki nutq ko‘nikmalari bir xil emas. Shu sababli ta’lim jarayonida talabaning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish, unga mos ta’lim mazmunini tanlash hamda o‘zlashtirish natijalarini muntazam monitoring qilish zarurati ortib bormoqda.

Sun’iy intellekt mazkur jarayonni individuallashtirish uchun yangi imkoniyatlarni taqdim etmoqda. Sun’iy intellekt asosidagi vositalar talabalarning javoblarini tahlil qilish, xatolarni aniqlash, bilim darajasini baholash, qo‘shimcha topshiriqlar tavsiya qilish va tezkor fikr-mulohaza berishni qo‘llab-quvvatlashi

mumkin. Shu bilan birga, sun’iy intellektning ta’limdagi samaradorligi uning alohida qo‘llanilishiga emas, balki o‘qituvchi faoliyati va raqamli platformalar bilan pedagogik jihatdan to‘g‘ri integratsiya qilinishiga bog‘liq.

Ingliz tilini o‘rganishda Quizlet, Google Classroom, Moodle, interaktiv test tizimlari, virtual doskalar hamda sun’iy intellekt asosidagi vositalardan foydalanish talabalarning turli til ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Raqamli platformalar o‘quv materiallarini taqdim etish, topshiriqlarni tashkil etish va natijalarni qayd etishga xizmat qilsa, sun’iy intellekt ushbu ma’lumotlarni tahlil qilish, talabaning ehtiyojlarini aniqlash va individual o‘quv faoliyatini shakllantirishni qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Shu jihatdan, raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayonidagi vazifasi faqat an’anaviy topshiriqlarni elektron shaklga o‘tkazish bilan cheklanmay, balki ta’lim jarayonini moslashtirish va boshqarish imkoniyatlarini ham qamrab oladi. Raqamli vositalarning interaktivlik, mustaqil ishlash va individuallashtirish imkoniyatlari avvalgi tadqiqotlarda ham qayd etilgan.

Shu nuqtai nazardan, sun’iy intellekt va raqamli platformalarni o‘zaro integratsiyalash asosida ingliz tilini o‘rganishning izchil texnologiyasini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-pedagogik masalalardan biridir. Bunday texnologiya talabaning dastlabki bilim va ko‘nikmalarini diagnostika qilishdan boshlanib, olingan natijalarni sun’iy intellekt yordamida tahlil qilish, individual ehtiyojlarni aniqlash, moslashtirilgan topshiriqlarni shakllantirish, ularni raqamli platformalar orqali bajarish, natijalarni baholash va keyingi ta’lim faoliyatini monitoring qilish bosqichlarini qamrab olishi mumkin.

Mazkur yondashuvda o‘qituvchi ta’lim jarayonining asosiy pedagogik subyekti sifatida saqlanib qoladi, sun’iy intellekt esa o‘quv faoliyatini tahlil qilish va individuallashtirishni qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa texnologiyadan foydalanishning pedagogik maqsadga muvofiqligi, didaktik mosligi va ta’lim natijalariga yo‘naltirilganligini ta’minlash imkonini beradi.

Shundan kelib chiqib, ushbu maqolaning maqsadi talabalarga ingliz tilini o‘qitishda sun’iy intellekt va raqamli platformalardan foydalanishning mazmuni, texnologik bosqichlari va pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda ularni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish bo‘yicha ilmiy-metodik yondashuvlarni ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Adabiyotlar tahlili. Ingliz tilini o‘rganish jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish masalasi so‘nggi yillarda pedagogika va til ta’limi sohasidagi tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Mavjud tadqiqotlarda raqamli vositalarning

ta’lim oluvchilar faolligi va motivatsiyasini oshirish, mustaqil ishlash imkoniyatlarini kengaytirish, o‘quv materiallarini individuallashtirish hamda til ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan. Xususan, raqamli platformalardan foydalanish orqali o‘quv jarayonini interaktiv tashkil etish, o‘quvchilarning natijalarini kuzatish va ta’lim jarayonini moslashtirish imkoniyatlari kengaymoqda.

Zolotareva S.A. tomonidan olib borilgan tadqiqotda raqamli platformalarning ta’lim jarayoniga integratsiyasi va ularning o‘quvchilarning ta’lim faoliyatiga ta’siri o‘rganilgan. Tadqiqotda talabalarning raqamli texnologiyalarga ijobiy munosabati, interaktivlik va gamifikatsiyaning ta’lim jarayonidagi ahamiyati qayd etilgan. Mazkur natijalar raqamli vositalardan maqsadli foydalanish ta’lim oluvchilarning o‘quv jarayonidagi faolligini qo‘llab-quvvatlashi mumkinligini ko‘rsatadi.

Zoteeva T.S. tadqiqotlarida esa chet tillarini o‘rganishda mobil ilovalar, autentik audio va video materiallar, podkastlar hamda virtual o‘quv muhitlaridan foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Bunday vositalar talabalarning tinglab tushunish, so‘z boyligini kengaytirish, matnni tushunish va og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratishi ta’kidlangan.

Mavjud tadqiqotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, raqamli platformalar asosan o‘quv materiallarini taqdim etish, topshiriqlarni tashkil etish, test o‘tkazish, natijalarni qayd etish va mustaqil faoliyatni qo‘llab-quvvatlash vazifalarini bajaradi. Quizlet, Kahoot, Miro, BitPaper, Google Classroom kabi vositalar interaktivlikni oshirish va o‘quvchilarni faol ta’lim jarayoniga jalb etishda qo‘llanilishi mumkin.

Shu bilan birga, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi raqamli ta’lim vositalarining imkoniyatlarini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Oddiy raqamli platformalar topshiriqni taqdim etish va natijani qayd etish bilan chegaralanishi mumkin bo‘lsa, sun’iy intellekt asosidagi vositalar talabaning javoblarini tahlil qilish, xatolarni aniqlash, individual qiyinchiliklarni belgilash va keyingi topshiriqlarni moslashtirish jarayonini qo‘llab-quvvatlash imkoniyatiga ega. Shu jihatdan, sun’iy intellektdan foydalanish ta’limni individuallashtirish va moslashtirishning muhim vositalaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Biroq mavjud yondashuvlarning muhim qismi raqamli platformalar yoki sun’iy intellekt vositalaridan alohida foydalanishga qaratilgan. Talabaning dastlabki bilim darajasini aniqlashdan boshlab, sun’iy intellekt yordamida natijalarni tahlil qilish, individual ehtiyojlarni belgilash, moslashtirilgan topshiriqlarni shakllantirish, ularni raqamli platforma orqali bajarish, natijalarni

baholash va qayta monitoring qilishni yagona texnologik jarayonga birlashtirish masalasi esa alohida metodik yondashuvni talab qiladi.

Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotda sun'iy intellekt va raqamli platformalarning imkoniyatlarini o'zaro uyg'unlashtirishga asoslangan yondashuv taklif etiladi. Ushbu yondashuvda raqamli platforma ta'lim mazmunini yetkazish va o'quv faoliyatini tashkil etish vositasi sifatida, sun'iy intellekt esa o'quv natijalarini tahlil qilish, individual ehtiyojlarni aniqlash va keyingi ta'lim faoliyatini moslashtirishni qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida qaraladi.

Metodologiya. Ushbu maqolani tayyorlashda sifat va tizimli tahlilga asoslangan metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida sun'iy intellekt va raqamli platformalarning ingliz tilini o'rganish jarayonidagi pedagogik imkoniyatlari, ularning funksional xususiyatlari hamda ta'lim jarayoniga integratsiya qilish usullari tahlil qilindi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

1. Tavsifiy tahlil. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda yoritilgan raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt vositalari va raqamli platformalarning ta'lim jarayonidagi funksiyalari o'rganildi. Bunda ularning o'quv materiallarini taqdim etish, topshiriqlarni tashkil qilish, baholash, teskari aloqa berish va individual ta'limni qo'llab-quvvatlash imkoniyatlariga e'tibor qaratildi.

2. Qiyosiy tahlil. An'anaviy raqamli platformalarning imkoniyatlari sun'iy intellekt asosidagi vositalarning funksiyalari bilan qiyoslandi. Ayniqsa, individual topshiriqlarni shakllantirish, o'quvchi faoliyatini tahlil qilish, xatolarni aniqlash va tezkor feedback berish imkoniyatlari o'rtasidagi farqlar ko'rib chiqildi.

3. Tizimli yondashuv. Sun'iy intellekt va raqamli platformalar alohida vositalar sifatida emas, balki yagona ta'lim texnologiyasining o'zaro bog'langan komponentlari sifatida ko'rib chiqildi. Bunda ta'lim jarayoni quyidagi izchil ketma-ketlik asosida tashkil etilishi nazarda tutiladi:

4. Pedagogik modellashtirish. Tadqiqot doirasida talabaning o'quv faoliyatini bosqichma-bosqich kuzatish va unga mos ta'limiy topshiriqlarni shakllantirish mexanizmi ishlab chiqildi. Ushbu mexanizmda sun'iy intellekt talabaning javoblari va faoliyati haqidagi ma'lumotlarni qayta ishlash orqali individual ehtiyojlarni aniqlashga yordam beradi, raqamli platformalar esa tavsiya etilgan topshiriqlarni amaliy jihatdan tashkil etish imkonini beradi.

5. Umumlashtirish. Olingan nazariy va metodik xulosalar asosida sun'iy intellekt hamda raqamli platformalardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari umumlashtirildi va ularni ingliz tilini o'rganish jarayonida

qo‘llashning asosiy shartlari belgilandi. Bunda texnologiyani tanlashda uning pedagogik maqsadga muvofiqligi, talabaning individual ehtiyojlariga mosligi, foydalanish qulayligi va ta’lim natijalariga yo‘naltirilganligi asosiy mezonlar sifatida qaraldi.

Tahlil va muhokama. O‘tkazilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilini o‘rganish jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish talabalarning faolligi, mustaqil ishlashi va ta’limni individuallashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’limga kirib kelishi esa raqamli vositalarning imkoniyatlarini yanada oshirmoqda. Raqamli platformalar asosan o‘quv materiallarini taqdim etish, topshiriqlarni bajarish va natijalarni qayd etishga xizmat qilsa, sun’iy intellekt talaba faoliyatini tahlil qilish va unga mos keyingi topshiriqlarni belgilashni qo‘llab-quvvatlaydi.

Shu sababli sun’iy intellekt va raqamli platformalarni alohida vositalar sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan yagona texnologik tizim sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq. Ushbu yondashuvda talabaning dastlabki bilim va ko‘nikmalari aniqlanadi, natijalar tahlil qilinadi, mavjud qiyinchiliklar belgilanadi va individual ehtiyojlarga mos topshiriqlar tanlanadi.

Taklif etilayotgan texnologiyaning asosiy bosqichlari quyidagi ketma-ketlikda ifodalanadi:

Birinchi bosqich — diagnostika. Unda talabaning ingliz tilini bilish darajasi, lug‘at boyligi, grammatika, o‘qish, tinglash, yozish va og‘zaki nutq ko‘nikmalari aniqlanadi.

Ikkinchi bosqich — sun’iy intellekt yordamida tahlil qilish. Diagnostika natijalari asosida talabaning kuchli va zaif tomonlari aniqlanib, muammoli yo‘nalishlar belgilanadi.

Uchinchi bosqich — individual ehtiyojni aniqlash. Tahlil natijalariga ko‘ra talabaning qaysi ko‘nikmalarda qo‘shimcha mashq va qo‘llab-quvvatlashga ehtiyoji mavjudligi belgilanadi.

To‘rtinchi bosqich — moslashtirilgan topshiriqlarni shakllantirish. Aniqlangan ehtiyojlardan kelib chiqib, topshiriqlarning mazmuni va murakkablik darajasi moslashtiriladi. Masalan, lug‘at boyligi yetarli bo‘lmagan talaba uchun vocabulary mashqlari, grammatik qiyinchilikka ega talaba uchun esa tegishli grammatik topshiriqlar tavsiya qilinadi.

Beshinchi bosqich - raqamli platformada topshiriqlarni bajarish. Tayyorlangan topshiriqlar raqamli platformalar orqali taqdim etiladi. Quizlet lug‘at ustida ishlash, Google Classroom yoki Moodle esa topshiriqlarni tashkil etish va natijalarni monitoring qilish uchun qo‘llanishi mumkin.

Oltinchi bosqich - baholash va feedback. Talabaning natijalari baholanadi va xatolar yuzasidan teskari aloqa beriladi. Sun'iy intellekt ayrim javoblarni tezkor tahlil qilishda yordam berishi mumkin, biroq yakuniy pedagogik qaror o'qituvchi tomonidan nazorat qilinadi.

Yettinchi bosqich - monitoring. Talabaning topshiriqlarni bajarishi, xatolar dinamikasi va o'zlashtirishidagi o'zgarishlar muntazam kuzatib boriladi. Ushbu natijalar keyingi ta'limiy faoliyatni rejalashtirishga xizmat qiladi.

Sakkizinchi bosqich - qayta diagnostika. Muayyan ta'limiy sikl yakunida talabaning bilim va ko'nikmalari qayta baholanadi. Dastlabki va keyingi natijalarni taqqoslash orqali rivojlanish dinamikasi aniqlanadi va zaruratga ko'ra yangi topshiriqlar shakllantiriladi.

Mazkur texnologiyaning muhim jihati shundaki, sun'iy intellekt o'qituvchining o'rnini egallamaydi. U o'quv ma'lumotlarini tahlil qilish, individual ehtiyojlarni aniqlash va mos ta'limiy faoliyatni tashkil etishda yordamchi vosita sifatida xizmat qiladi. O'qituvchi esa o'quv maqsadlarini belgilash, topshiriqlarning pedagogik va metodik mosligini baholash, talabaning rivojlanishini kuzatish hamda zarur pedagogik qarorlarni qabul qilishda asosiy subyekt bo'lib qoladi.

Xulosa. Talabalarga ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt va raqamli platformalardan foydalanish ta'lim jarayonini individuallashtirish, talabalarning mustaqil faoliyatini qo'llab-quvvatlash va o'zlashtirish natijalarini muntazam monitoring qilish uchun keng imkoniyat yaratadi. O'tkazilgan tahlil asosida sun'iy intellekt va raqamli platformalarning imkoniyatlarini o'zaro integratsiyalashgan holda qo'llash samarali texnologik yondashuv sifatida belgilandi.

Taklif etilgan texnologiya diagnostika, AI tahlili, individual ehtiyojni aniqlash, moslashtirilgan topshiriqlarni shakllantirish, raqamli platformada bajarish, baholash, feedback, monitoring va qayta diagnostika bosqichlarini qamrab oladi. Mazkur ketma-ketlik talabaning boshlang'ich holatini aniqlashdan boshlab, uning rivojlanish dinamikasini kuzatish va keyingi ta'limiy faoliyatni moslashtirish imkonini beradi.

Shuningdek, sun'iy intellektdan foydalanish o'qituvchini ta'lim jarayonidan chetlashtirmasligi, aksincha, uning pedagogik faoliyatini qo'llab-quvvatlashi muhim. O'qituvchi ta'lim maqsadlarini belgilash, topshiriqlarning metodik mosligini baholash va yakuniy pedagogik qarorlarni qabul qilishda asosiy subyekt bo'lib qoladi.

Shu bois sun'iy intellekt va raqamli platformalardan foydalanishda texnologik imkoniyatlar bilan bir qatorda, ularning pedagogik maqsadga muvofiqligi,

talabaning individual ehtiyojlariga mosligi hamda o‘qituvchi nazorati ta’minlanishi zarur. Bunday yondashuv ingliz tilini o‘rganish jarayonining samaradorligi va individuallashuvini kuchaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.

2. Kasneci E., Sessler K., Küchemann S., Bannert M., Dementieva D., Fischer F. et al. ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education // Learning and Individual Differences. 2023. Vol. 103.

3. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023.

4. Zolotareva S.A. Влияние цифровых платформ на мотивацию обучающихся при изучении английского языка. Москва: МГУ, 2024.

5. Зотеева Т.С. Использование ресурсов Интернета при обучении английскому языку в юридическом вузе // Лингвистика и методика. 2020. №2. С. 56–61.

6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi. Ta’limda raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha milliy konsepsiya. Toshkent, 2023.

7. British Council. Teaching English: Resources and Lesson Plans.

8. BBC Learning English. Online English Learning Resources.

9. Quizlet. Study Tools for Vocabulary and Language Learning.

10. Miro. Visual Collaboration Platform for Learning and Teaching.

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Pirimbetov A.I.
Tarbiya pedagogikasi milliy instiuti Qoraqalpog'iston filiali mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so‘zlar: ingliz tili, zamonaviy texnologiyalar, raqamli ta’lim, multimedia, interaktiv ta’lim, elektron resurslar, mobil ilovalar, sun’iy intellekt, kommunikativ kompetensiya.
Ключевые слова: английский язык, современные технологии, цифровое обучение, мультимедиа, интерактивное обучение, электронные ресурсы, мобильные приложения, искусственный интеллект, коммуникативная компетенция.
Key words: english language, modern technologies, digital learning, multimedia, interactive learning, electronic resources, mobile applications, artificial intelligence, communicative competence.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada ingliz tilini o‘qitish jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning pedagogik va metodik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Raqamli ta’lim platformalari, multimedia vositalari, elektron resurslar, mobil ilovalar, interaktiv topshiriqlar hamda sun’iy intellektga asoslangan ta’lim vositalarining ingliz tilini o‘rganish samaradorligini oshirishdagi o‘rni yoritiladi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshirish, mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirish, tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish kompetensiyalarini takomillashtirish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, texnologiyalarni ta’lim jarayoniga maqsadli va metodik jihatdan to‘g‘ri integratsiya qilishning ahamiyati asoslanadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются педагогические и методические возможности использования современных технологий в процессе обучения английскому языку. Рассматривается роль цифровых образовательных платформ, мультимедийных средств, электронных ресурсов, мобильных приложений, интерактивных заданий и образовательных инструментов на основе искусственного интеллекта в повышении эффективности изучения английского языка. Освещаются возможности повышения активности учащихся, развития навыков самостоятельного обучения, совершенствования компетенций аудирования, говорения, чтения и письма посредством современных технологий. Также обосновывается значение целенаправленной и методически обоснованной интеграции технологий в образовательный процесс.
SUMMARY:
This article analyzes the pedagogical and methodological potential of using modern technologies in English language teaching. It examines the role of digital learning platforms, multimedia tools, electronic resources, mobile applications, interactive tasks, and artificial intelligence-based educational tools in improving the effectiveness of English language learning. The article

discusses how modern technologies can increase students' classroom engagement, develop independent learning skills, and improve listening, speaking, reading, and writing competencies. It also emphasizes the importance of integrating modern technologies into the educational process in a purposeful and methodologically appropriate manner.

Kirish. Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimining mazmuni, shakli va metodlarini takomillashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Ayniqsa, xorijiy tillarni o'qitish jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biriga aylanmoqda. Ingliz tili xalqaro ilmiy, ta'limiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarda keng qo'llaniladigan tillardan biri bo'lgani sababli uni zamonaviy va samarali metodlar asosida o'qitish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda.

An'anaviy ta'lim jarayonida o'quvchilar ko'pincha darslik, daftar va o'qituvchi tomonidan beriladigan og'zaki ma'lumotlar asosida bilim oladilar. Zamonaviy ta'lim muhitida esa ushbu vositalar bilan bir qatorda elektron darsliklar, multimedia materiallari, videodarslar, interaktiv mashqlar, mobil ilovalar, onlayn platformalar va boshqa raqamli resurslardan foydalanish imkoniyati mavjud. Bunday vositalar o'quv materialini turli shakllarda taqdim etish, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish va ta'lim jarayonini yanada interaktiv tashkil etishga yordam beradi.

Ingliz tilini o'qitishda texnologiyalardan foydalanishning muhim jihatlaridan biri o'quvchilarning kommunikativ faoliyatini kuchaytirishdir. Masalan, audio va video materiallar orqali o'quvchilar tabiiy ingliz nutqini tinglash, turli talaffuz va nutq tezligini farqlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Interaktiv topshiriqlar va virtual muloqot vositalari esa o'quvchilarga ingliz tilida savol-javob qilish, fikr almashish va turli kommunikativ vaziyatlarda o'z bilimlarini qo'llash imkonini beradi. Natijada til o'rganish jarayoni nazariy bilimlarni egallashdan amaliy kommunikatsiyaga yo'naltiriladi.

Zamonaviy texnologiyalar o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Internetdagi elektron lug'atlar, ochiq ta'lim resurslari, videomateriallar va interaktiv kurslardan foydalanish orqali o'quvchi darsdan tashqari vaqtda ham o'z bilimlarini mustahkamlashi mumkin. Bu jarayonda o'quvchi o'zining bilim darajasi va ehtiyojidan kelib chiqib, qo'shimcha materiallarni tanlash, topshiriqlarni bajarish va natijalarini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Shuningdek, zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini ham kengaytirmoqda. Sun'iy intellekt asosidagi vositalar matn yaratish, grammatik xatolarni aniqlash,

yangi so‘zlarning ma’nosini tushuntirish, talaffuzni mashq qilish va individual topshiriqlarni shakllantirish kabi faoliyatlarda qo‘llanishi mumkin. Biroq bunday vositalardan foydalanishda o‘qituvchining metodik nazorati va o‘quvchining mustaqil fikrlashi muhim ahamiyatga ega.

Shu nuqtayi nazardan, ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish nafaqat texnik vositalarni darsga kiritish, balki ta’lim mazmuni va metodlarini yangi pedagogik imkoniyatlar asosida tashkil etishni anglatadi. Texnologiyalarning samaradorligi ularning mavjudligi bilan emas, balki aniq ta’limiy maqsadga muvofiq va metodik jihatdan to‘g‘ri qo‘llanilishi bilan belgilanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilish, ularning o‘quvchilarning til kompetensiyalarini rivojlantirishdagi ahamiyatini ochib berish hamda ta’lim jarayonida samarali foydalanish yo‘llarini yoritishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish masalasi bugungi kunda chet tillarini o‘qitish metodikasining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Raqamli ta’lim muhitining rivojlanishi, internet resurslarining kengayishi, multimedia vositalari, mobil ilovalar va masofaviy ta’lim platformalarining ommalashuvi ingliz tilini o‘rgatish jarayonining mazmuni hamda metodlarini yangilashni taqozo etmoqda. Shu sababli zamonaviy texnologiyalarning ta’lim samaradorligiga ta’sirini o‘rganish bo‘yicha turli ilmiy va metodik tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbek tilidagi metodik adabiyotlarda ingliz tilini o‘qitishning nazariy va amaliy asoslari, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Xususan, M.Abdullayeva tomonidan tayyorlangan “Tillarni o‘qitish metodikasi va ta’lim texnologiyalari” o‘quv-uslubiy majmuasida til o‘qitish metodikasi bilan ta’lim texnologiyalarining o‘zaro bog‘liqligi yoritilgan. Mazkur manba zamonaviy ta’lim jarayonida texnologik yondashuvdan foydalanishning metodik asoslarini o‘rganish uchun muhim manba bo‘la oladi.

Ingliz tilini o‘qitish metodikasiga oid zamonaviy darsliklarda an’anaviy metodlar bilan bir qatorda innovatsion va raqamli yondashuvlarning imkoniyatlari ham keng yoritilmoqda. Jumladan, M.U.Buranova, D.A.Axmedova, U.E.Tagayeva, U.A.Ro‘ziyeva va M.N.Maxanova tomonidan 2026-yilda nashr etilgan “Ingliz tili o‘qitish metodikasi” darsligida kommunikativ yondashuv, vazifaga asoslangan ta’lim, raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiyalash, tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini rivojlantirish kabi masalalar

qamrab olingan. Ushbu jihatlar zamonaviy texnologiyalardan foydalanish faqat texnik vositalarni qo‘llash bilan cheklanmasdan, balki ularni aniq pedagogik maqsad asosida ta’lim mazmuniga integratsiya qilish zarurligini ko‘rsatadi.

A.Y. Nurmuratovning “Masofaviy ta’limda ingliz tilini o‘qitish metodikasi” tadqiqotida ingliz tilini masofaviy shaklda o‘qitish metodikasini takomillashtirish masalasi tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy yo‘nalishi masofaviy ta’lim sharoitida ingliz tilini o‘qitishning metodik imkoniyatlarini aniqlash bilan bog‘liq. Bu esa onlayn platformalar, raqamli o‘quv resurslari va masofaviy muloqot vositalaridan foydalanish zamonaviy ingliz tili ta’limining muhim tarkibiy qismiga aylanayotganini ko‘rsatadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda raqamli ta’lim vositalarining o‘quvchi motivatsiyasi, mustaqil ta’lim olish imkoniyati va kommunikativ faolligiga ta’siri ham muhim masala sifatida qaralmoqda. O‘zbekistonda ingliz tilini o‘qitishning zamonaviy muammolariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda innovatsion yondashuvlar, interaktiv metodlar, raqamli ta’lim, pedagogik texnologiyalar va ta’lim resurslaridan foydalanish masalalari tahlil qilingan.

Mazkur maqolada tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli, kompetensiyaviy, kommunikativ va texnologik yondashuvlardan foydalanildi. Tizimli yondashuv asosida ingliz tilini o‘qitish jarayoni o‘qituvchi, o‘quvchi, ta’lim mazmuni, metodlar, texnik vositalar va baholash mexanizmlarining o‘zaro bog‘langan tizimi sifatida ko‘rib chiqildi. Kompetensiyaviy yondashuv orqali zamonaviy texnologiyalarning o‘quvchilarda kommunikativ, lingvistik va raqamli kompetensiyalarni shakllantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, kuzatish va pedagogik tajribalarni o‘rganish metodlaridan foydalanildi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish orqali ingliz tilini o‘qitishda qo‘llaniladigan zamonaviy texnologiyalarning asosiy turlari aniqlandi. Qiyosiy tahlil yordamida an’anaviy va texnologiyaga asoslangan ta’lim yondashuvlarining o‘ziga xos jihatlari solishtirildi. Umumlashtirish metodi asosida zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanishning umumiy pedagogik shartlari belgilandi.

Tadqiqotda zamonaviy texnologiyalar deganda multimedia taqdimotlari, elektron darsliklar, videomateriallar, audioresurslar, interaktiv topshiriqlar, mobil ilovalar, onlayn ta’lim platformalari, videokonferensiya vositalari hamda sun’iy intellektga asoslangan ta’lim vositalari nazarda tutildi. Ularning samaradorligi ingliz tilining lug‘at boyligini oshirish, grammatik bilimlarni mustahkamlash, tinglab tushunish, og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish hamda o‘quvchilarning mustaqil ta’lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari asosida baholandi.

Shuningdek, texnologiyalardan foydalanishda o‘qituvchining metodik kompetensiyasi muhim omil sifatida belgilandi. Chunki texnik vositaning mavjudligi o‘z-o‘zidan ta’lim samaradorligini ta’minlamaydi. Texnologiya darsning maqsadi, o‘quvchilarning yosh va bilim darajasi, til kompetensiyasi hamda o‘quv materiali xususiyatlariga mos ravishda tanlanishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy texnologiyalarni ingliz tili darslariga integratsiyalashda pedagogik maqsadga muvofiqlik, interaktivlik, qulaylik, mustaqil ta’limni qo‘llab-quvvatlash va natijadorlik asosiy mezonlar sifatida belgilandi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy texnologiyalar ingliz tilini o‘qitish jarayonini yanada interaktiv, moslashuvchan va o‘quvchi markazli tashkil etish imkonini beradi. Biroq texnologiyalardan foydalanish metodik jihatdan asoslangan bo‘lishi, an’anaviy pedagogik yondashuvlarni to‘liq inkor etmasdan, ularni yangi imkoniyatlar bilan boyitishi lozim. Shu asosda mazkur tadqiqotda zamonaviy texnologiyalarning ingliz tilini o‘qitish samaradorligini oshirishdagi pedagogik va metodik imkoniyatlari kompleks ravishda tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot davomida ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalar ingliz tili darslarida o‘quv materialini turli shakllarda taqdim etish, o‘quvchilarning mustaqil ishlash imkoniyatlarini kengaytirish, kommunikativ faoliyatni tashkil etish va ta’lim jarayonini individuallashtirish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi. UNESCOning 2023-yilgi Global Education Monitoring Report hisobotida ham raqamli texnologiyalar ta’lim sifatini qo‘llab-quvvatlash, mashq qilish imkoniyatlarini kengaytirish va o‘quvchilarning hamkorlikdagi faoliyatini rag‘batlantirish kabi vazifalarni bajarishi mumkinligi qayd etilgan. Shu bilan birga, texnologiyaning ta’lim natijalariga ta’siri kontekstga qarab farqlanishi va texnologiyaning o‘zi avtomatik ravishda yuqori natijani kafolatlamasligi ko‘rsatilgan.

Ingliz tilini o‘qitishda multimedia vositalaridan foydalanish, avvalo, til materialini vizual va audiovizual shaklda taqdim etish imkonini beradi. Masalan, yangi so‘zlarni o‘rgatishda tasvir, audio talaffuz va videolavhalarning birgalikda qo‘llanishi o‘quv materialini turli kanallar orqali qabul qilishga sharoit yaratadi. Ayniqsa tinglab tushunish va talaffuzni rivojlantirishda audio va video materiallarning amaliy ahamiyati yuqori. British Council ma’lumotlariga ko‘ra, raqamli vositalar o‘quvchilarga audio yoki videoni mustaqil boshqarish, kerakli joyda to‘xtatish va qayta tinglash imkonini beradi. Bu esa o‘quvchining o‘z ta’lim faoliyatini boshqarish darajasini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqot natijalarining yana bir muhim jihati shundan iboratki, internet resurslari ingliz tili darslarini autentik materiallar bilan boyitish imkonini beradi. Ingliz tilini faqat darslikdagi matnlar asosida emas, balki real hayotga yaqin audio, video, maqola, intervyu va boshqa elektron materiallar asosida o‘rgatish o‘quvchilarning tilni amaliy qo‘llash haqidagi tasavvurini kengaytiradi. British Council internetni o‘qituvchi uchun katta hajmdagi autentik materiallar va ta’lim resurslarini taqdim etuvchi manba sifatida baholaydi. Shu bilan birga, internet materiallarini tanlash va dars maqsadiga moslashtirish o‘qituvchining metodik tayyorgarligini talab qiladi.

Mobil texnologiyalar ham ingliz tilini o‘rganish jarayonini dars vaqti bilan cheklab qo‘ymaslik imkonini beradi. Mobil telefon va planshetlardan lug‘at bilan ishlash, audio materiallarni tinglash, yangi so‘zlarni takrorlash, test topshiriqlarini bajarish va elektron ta’lim resurslaridan foydalanishda foydalanish mumkin. Bunday vositalar o‘quvchining mustaqil ta’lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydi. British Council raqamli vositalar, jumladan mobil qurilmalar, o‘quvchilarga ta’lim resurslariga kirish va ayrim faoliyatlarni mustaqil bajarish imkonini berishini qayd etadi.

Onlayn ta’lim platformalaridan foydalanish ingliz tili darslarida topshiriqlarni tarqatish, elektron materiallarni taqdim etish, o‘quvchilar bilan aloqa qilish va bajarilgan ishlarni nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bunda o‘qituvchi dars jarayonini faqat auditoriya bilan chegaralab qo‘ymasdan, o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini ham tashkil etishi mumkin. Biroq bunday imkoniyatlardan foydalanish uchun o‘quvchilarning internetga va mos qurilmalarga ega bo‘lishi, shuningdek, o‘qituvchining tegishli raqamli kompetensiyaga ega bo‘lishi zarur. UNESCO hisobotida ham texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari ijtimoiy-iqtisodiy sharoit, infratuzilma va o‘qituvchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab farqlanishi ko‘rsatilgan.

Tadqiqotda sun’iy intellekt texnologiyalarining ingliz tilini o‘qitishdagi imkoniyatlari ham alohida muhim yo‘nalish sifatida qaraldi. Sun’iy intellekt asosidagi vositalardan o‘quv materiallarini tayyorlash, ingliz tilida mashq qilish, yozma ishlarni tahlil qilish va ayrim hollarda individual fikr-mulohaza olishda foydalanish mumkin. British Council ma’lumotlarida ingliz tili o‘qituvchilari sun’iy intellekt vositalaridan material yaratish, o‘quvchilarga ingliz tilini mashq qildirish va ularning rivojlanishini baholash kabi maqsadlarda foydalanayotgani qayd etilgan. Shu bilan birga, o‘qituvchilarning AI vositalaridan samarali va xavfsiz foydalanish bo‘yicha yetarli tayyorgarlikka ehtiyoji mavjudligi ham ta’kidlangan.

Muhokama natijalari texnologiyalarni ingliz tili ta’limiga joriy etishda bir qator cheklovlarga ham e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi. Birinchidan, barcha o‘quvchilarning texnik imkoniyatlari bir xil emas. Ikkinchidan, internetdagi barcha materiallar ham ilmiy va metodik jihatdan ishonchli bo‘lavermaydi. Uchinchidan, texnologiyadan haddan tashqari foydalanish o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi bevosita muloqotning kamayishiga olib kelishi mumkin. UNESCO texnologiyalar insoniy muloqotning o‘rnini to‘liq egallamasligi, balki ta’lim jarayonini qo‘llab-quvvatlashi kerakligini alohida ta’kidlaydi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalanishda axborot xavfsizligi, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va raqamli savodxonlik masalalari ham muhim hisoblanadi. O‘quvchilar internetdagi ma’lumotlarni tanqidiy baholash, ishonchli va ishonchsiz manbalarni farqlash, mualliflik huquqiga rioya qilish hamda raqamli vositalardan mas’uliyatli foydalanish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari lozim. Bu jihat ingliz tilini o‘qitish jarayonida raqamli kompetensiyani shakllantirish masalasini til kompetensiyasi bilan bir qatorda ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tahlil natijalari zamonaviy texnologiyalar ingliz tilini o‘qitishda yordamchi va imkoniyatlarni kengaytiruvchi vosita sifatida katta ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ularning samaradorligi texnologiyaning yangiligi bilan emas, balki uning dars maqsadiga mosligi, o‘quvchining ehtiyojlariga muvofiqligi, pedagogik jihatdan to‘g‘ri tanlanishi va o‘qituvchi tomonidan oqilona boshqarilishi bilan belgilanadi. UNESCOning xulosalarida ham texnologiyaning ta’limdagi samarasi barcha vaziyatlarda bir xil emasligi, shu sababli har bir texnologiya ta’limiy maqsad, teng imkoniyat, dalillarga asoslanganlik va barqarorlik mezonlari asosida tanlanishi kerakligi qayd etilgan.

Shu sababli ingliz tili darslarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish an’anaviy metodlarni butunlay almashtirish emas, balki ularni takomillashtirish va boyitish tamoyiliga asoslanishi maqsadga muvofiq. O‘qituvchi texnologiyani darsning asosiy maqsadi emas, balki o‘quvchilarning tinglab tushunish, gapirish, o‘qish, yozish, lug‘at boyligi va grammatik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik vosita sifatida qo‘llashi lozim.

Xulosa. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ingliz tilini o‘qitish jarayonining mazmuni va tashkil etilishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillardan biridir. Multimedia vositalari, elektron ta’lim resurslari, mobil ilovalar, onlayn platformalar, audio va videomateriallar hamda sun’iy intellektga asoslangan vositalar o‘quvchilarning ingliz tilini turli shakllarda o‘rganishiga va o‘quv jarayonida faol ishtirok etishiga imkoniyat yaratadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadi, raqamli texnologiyalar, ayniqsa, tinglab tushunish, talaffuz, lug‘at boyligini kengaytirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini rivojlantirishda qo‘shimcha metodik imkoniyatlarni taqdim etadi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olishini qo‘llab-quvvatlab, ta’lim materiallaridan darsdan tashqari vaqtda ham foydalanish imkonini kengaytiradi. Bu esa ingliz tilini o‘rganish jarayonining uzluksizligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, texnologiyalardan foydalanishning o‘zi ta’lim samaradorligini avtomatik ravishda kafolatlamaydi. Texnologik vositalar darsning maqsadi, o‘quvchilarning bilim darajasi, yosh xususiyatlari va individual ehtiyojlariga mos ravishda tanlanishi kerak. O‘qituvchi esa texnologiyani ta’lim jarayonining maqsadi sifatida emas, balki aniq pedagogik vazifalarni hal qilishga xizmat qiluvchi vosita sifatida qo‘llashi maqsadga muvofiq.

Zamonaviy texnologiyalarni samarali qo‘llash uchun o‘qituvchining raqamli va metodik kompetensiyasini muntazam rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, o‘quvchilarda raqamli savodxonlikni shakllantirish, internetdagi axborotlarni tanqidiy baholash, ishonchli manbalarni ajratish va raqamli vositalardan mas’uliyatli foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarur.

Umuman olganda, ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan oqilona foydalanish an’anaviy ta’lim metodlarini inkor etmaydi, aksincha, ularni yangi pedagogik imkoniyatlar bilan boyitadi. Texnologiyalar o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi bevosita muloqotni almashtirish emas, balki uni qo‘llab-quvvatlash va ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilishi lozim. Shunday yondashuv asosida tashkil etilgan ingliz tili darslari o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, mustaqil ta’lim olish faolligini oshirish va zamonaviy raqamli muhitda chet tilidan samarali foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish uchun qulay sharoit yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jalolov J.J. Chet tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2012.
2. Agzamova D.B. English Teaching Methodology. Toshkent: Barkamol fayz mediya, 2016.
3. Allayarova Z.B. Ingliz tili o‘qitish metodikasi. O‘quv-uslubiy majmua. 2023.
4. Axmedova M. Tillarni o‘qitish metodikasi va ta’lim texnologiyalari. O‘quv-uslubiy majmua. 2023
5. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА И КОГНИТИВНЫЕ МОДЕЛИ ЗООМОРФНОЙ МЕТАФОРЫ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО И КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Жадигерова А.М.
Докторант 2го курса Нукусского Государственного Педагогического института

Tayanch so'zlar: frazeologiya, zoonim, lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv metafora, ingliz tili, qoraqalpoq tili, etnik-madaniy o'ziga xoslik, dunyoqarash, qiyosiy tilshunoslik.
Ключевые слова: фразеология, зооним, лингвокультурология, когнитивная метафора, английский язык, каракалпакский язык, этнокультурная специфика, картина мира, сопоставительная лингвистика.
Key words: phraseology, zoonym, linguoculturology, cognitive metaphor, English language, Karakalpak language, ethnocultural specificity, worldview, comparative linguistics.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola ingliz va qoraqalpoq tillaridagi zoomorfik frazeologik birliklarning qiyosiy tahliliga bag'ishlangan. Maqolada metafora shakllanishining kognitiv mexanizmlari o'rganiladi, bunda hayvon tasvirlari insoniy fazilatlarni tavsiflash uchun model bo'lib xizmat qiladi. Har bir til madaniyatida "asosiy" zoonimlarga (ot, tuya, it, qush) va ularning pragmatik baholanishiga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tilning zoomorfik kodi milliy o'ziga xoslikning muhim qo'riqchisi bo'lib, tarjima va madaniyatlararo muloqotda chuqur kontekstual tushunishni talab qiladi.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья посвящена сравнительно-сопоставительному анализу зооморфных фразеологизмов в английском и каракалпакском языках. В работе рассматриваются когнитивные механизмы формирования метафор, в которых образы животных выступают эталонами для характеристики человеческих качеств. Особое внимание уделяется «ядерным» зоонимам (лошадь, верблюд, собака, птица) и их прагматической оценке в каждой из лингвокультур. Результаты исследования демонстрируют, что зооморфный код языка является важнейшим хранителем национальной идентичности и требует глубокого контекстуального понимания при переводе и межкультурной коммуникации.
SUMMARY:
This article presents a comparative analysis of zoomorphic idioms in English and Karakalpak. The study examines the cognitive mechanisms underlying the formation of metaphors in which animal imagery serves as a benchmark for characterizing human qualities. Particular attention is paid to "core" zoonyms (horse, camel, dog, bird) and their pragmatic evaluation within each linguistic culture. The findings demonstrate that the zoomorphic code of a language is a crucial repository of national identity, requiring a deep contextual understanding in translation and intercultural communication.

Введение. Язык - это не просто инструмент общения, а живая память народа, в которой запечатлены его история, мировоззрение и уникальный способ восприятия окружающей действительности. Одним из самых ярких и образных пластов любого языка является фразеология, а именно - фразеологизмы, в состав которых входят названия животных. Зооморфная метафора возникает из глубокой древности, когда человек, постоянно наблюдая за природой, начал проецировать повадки и черты животных на самого себя. Так названия животных превратились в эталоны, с помощью которых мы оцениваем характер, ум и внешность людей. Актуальность данной работы продиктована необходимостью глубокого сравнения двух совершенно разных культурных миров - английского и каракалпакского. Английский язык, отражающий западноевропейское мышление и тесную связь с морским и фермерским укладом, противопоставляется каракалпакскому языку, который до сих пор хранит в себе дух кочевой цивилизации и бескрайних степей Приаралья. Изучение того, как одни и те же животные воспринимаются англичанами и каракалпаками, позволяет не только лучше понять специфику их национального характера, но и увидеть, как ландшафт и традиции предков формируют современную речь. Цель исследования заключается в том, чтобы выявить, какие образы животных являются общими для обоих языков, а какие — уникальными, и почему это происходит.

Методология. Методология данного исследования базируется на комплексном подходе, интегрирующем методы когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и контрастивного анализа. Первым этапом методологии выступила статистическая инвентаризация и классификация зоонимов. В каракалпакском языке ядро формируют образы, связанные с традиционным кочевым бытом: at (лошадь), iyt (собака), túye (верблюд) и qoy (овца). Высокая частотность лексемы at (98 единиц) обусловлена её сакральным статусом в степной культуре [3; 56]. Каракалпакские лингвисты подчеркивают, что лошадь в каракалпакском сознании - это «крылья человека» [6; 34]. В английском языке ядерные позиции занимают dog (собака), cat (кошка) и bird (птица). Вторым элементом стал когнитивный анализ метафорического переноса. Мы исследовали, какие именно физические или поведенческие признаки животного ложатся в основу характеристики человека. В каракалпакском языке широко используется модель «крупное животное - величие/рост» [3; 44]. В английской лингвокультуре доминирует «орнитологический код» для оценки интеллектуальных способностей [7; 102].

Результаты. Проведенное исследование позволило выявить глубокие механизмы концептуализации человеческих качеств, опираясь на теоретические положения ведущих лингвистов и обширный корпус эмпирического материала. Статистический анализ подтвердил доминирование домашних животных в обеих системах: в каракалпакском языке зооним iyt (собака) занимает первое место (10,9% от всех ФЕ), на втором - at (лошадь - 10,04%), на третьем - qoy (овца - 5%). В английском языке лидирует dog (собака - 13%), за ним следуют bird (птица - 7%) и cat (кошка - 6,5%). В рамках когнитивной модели «Внешность и физические данные» в каракалпакской фразеологии выявлено преобладание образов крупных копытных [8; 67]. Реальный пример из трудов З. Б. Сагатовой: «Túyedey boyıń bolǵansha, túymedey oyıń bolsın» (Чем иметь рост как у верблюда, лучше иметь ум хоть с пуговицу), где зооним túye выступает эталоном избыточного роста [12; 44]. В репрезентации интеллекта английская система активно использует «орнитологический код» («bird-brain»), где птица ассоциируется с легковесностью мыслей, в то время как в каракалпакском языке эталоном глупости выступает осел (eshek). Как отмечает Б. Бердимуратов, осел в каракалпакских пословицах символизирует не только глупость, но и крайнее упрямство [2; 112]. Самый активный зооним - собака (dog / iyt) - демонстрирует радикальную прагматическую асимметрию. Если в английском языке собака предстает как активный субъект и символ труда («to work like a dog») [5; 45], то в каракалпакской лингвокультуре образ iyt несет преимущественно пейоративную оценку и символизирует социальное падение [12; 56]. Также выявлены значительные этнокультурные лакуны: английское «cold turkey» не имеет аналогов, а каракалпакский образ птицы «sarlatay» (ремеза) для обозначения мастерства («qolı sarlatay») является абсолютной лакуной для английского сознания [13; 18].

Обсуждение. Анализ семантических полей подтверждает гипотезу о том, что зооморфная метафора является фундаментальным инструментом этнокультурной самоидентификации. Как справедливо отмечает Д. У. Ашурова, национальная идентичность фразеологизмов позволяет обнаружить «индивидуальные способы концептуализации реальности» [1; 89]. В каракалпакской картине мира зоонимы не просто характеризуют человека, они помещают его в строгую иерархию социальных и этических норм. Например, фразеологизм «at aylanbas qazıǵın tabar» (конь найдет свой колышек) является когнитивным воплощением верности роду и родине [12; 61]. В английской культуре идеи возвращения чаще транслируются через концепт дома как крепости, в то время как зооморфный код смещается в

сторону индивидуальной адаптивности («a cat always lands on its feet»). Английские метафоры «a whale of a time» отражают связь британцев с морем. В каракалпакском языке метафора «bota kóz» (глаза как у верблюжонка) является эталоном эстетики [13; 45]. Сравнение с верблюдом (camel) в английском языке лишено мелиоративного оттенка и воспринималось бы как грубая насмешка. Особый интерес вызывает образ волка (wolf / qasqır): в английском языке акцент сделан на ненасытности («to keep the wolf from the door»), а в каракалпакском он дополняется уважением к суровой независимости («jalǵız qasqır») [9; 150]. Не менее важным фактором является религиозное влияние. Свинья (pig / shoshqa) в английском языке - многогранный образ пороков, а в каракалпакском языке, в силу исламского табу, этот зооним практически исключен из живого фразеообразования, выступая лишь маркером предельного морального отчуждения [4; 201].

Заключение. Исследование фразеологических систем английского и каракалпакского языков позволило сформулировать ряд теоретических и прикладных выводов. Установлено, что зооморфная метафора является мощнейшим инструментом трансляции культурных кодов. Во-первых, прагматическое наполнение моделей варьируется в зависимости от доминирующей религии и истории. В каракалпакском языке зоонимы тяготеют к социально-ориентированной оценке и верности общине, а в английском - к психологической и индивидуалистической характеристике личности. Во-вторых, статистическое доминирование домашних животных подтверждает их «ядерный» статус, однако иерархия уникальна: каракалпакская система центрирована вокруг коня и верблюда как символов выживания и аристократизма, тогда как английская - вокруг собаки и птицы как интеллектуальных маркеров. В-третьих, обнаруженная асимметрия в оценке интеллекта и внешности доказывает, что адекватный перевод зооморфных ФЕ невозможен без учета лингвокультурологического контекста. Практическая значимость работы заключается в возможности использования полученных результатов при составлении двуязычных словарей и в методике преподавания английского языка в каракалпакской аудитории.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Ашурова Д. У. Развитие когнитивной лингвистики в Узбекистане. - Самарканд, 2016.
2. Бердимуратов Е. Қарақалпақ фразеологиясы. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1983.
3. Бердимуратов Б. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердиң синонимлиги. - Нөкис, 1985.
4. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. - Нөкис: Билим, 1994.
5. Вяткин Р. М. Фразеологизмы с компонентом-зоонимом в английском и русском языках. - Екатеринбург, 2017.
6. Есенов Ж. Қарақалпақ тилиндеги метафоралар. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.

7. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. - М., 2004.
8. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. - Минск, 2004.
9. Сафаров Ш. С. Когнитив тилшунослик. - Жиззах: Сангзор, 2006.
10. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М., 1996.
11. Тишкина Д. А. Фразеологические единицы в английском и русском языках. - Казань, 2008.
12. Sagatova Z. B. Ingliz va qoraqalpoq tillarida zoonim komponentli frazeologik birliklar. - Urganch, 2024.
13. Sagatova Z. B. Semantics of Man Expressing Zoophraseology in English and Karakalfak Languages. - USA, 2023.

DEVELOPING LEARNER AUTONOMY IN ENGLISH PRONUNCIATION PRACTICE THROUGH DIGITAL VIDEO-BASED SELF-REGULATED LEARNING

Babaniyazova N.P.
Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor, Department of Teaching Theory and Methodology, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers – National Research University, Tashkent, Uzbekistan

Tayanch so‘zlar: o‘quv avtonomiyasi, o‘zini o‘zi boshqarib o‘rganish, inglizcha talaffuz, raqamli video, EFL, aralash ta’lim, o‘z-o‘zini nazorat qilish.
Ключевые слова: учебная автономия, саморегулируемое обучение, английское произношение, цифровое видео, EFL, смешанное обучение, самоконтроль.
Key words: learner autonomy, self-regulated learning, English pronunciation, digital video, EFL, blended learning, self-monitoring, pronunciation practice.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada ingliz tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda raqamli videomateriallar asosidagi talaffuz mashqlari orqali talabalarning o‘quv avtonomiyasini rivojlantirish masalasi ko‘rib chiqiladi. Asosiy e’tibor videoni talaffuz namunasi sifatida qo‘llashdan ko‘ra, talabaning o‘z mashg‘ulotini rejalashtirish, kuzatish, baholash va tuzatish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan. Tahlil 40 nafar talaba ishtirokidagi kvazi-eksperimental aralash metodli tadqiqot materiallariga asoslanadi. Tajriba ta’limida o‘qituvchi rahbarligidagi auditoriya mashg‘ulotlari raqamli videolar, o‘z nutqini yozib olish, talaffuz kundaliklari, reflektiv yozuvlar, o‘zaro fikr-mulohaza va takroriy imitatsiya bilan uyg‘unlashtirilgan. Natijalar raqamli resurslardan foydalanishning o‘zi avtonom ta’limni kafolatlamasligini ko‘rsatdi. Avtonomiya aniq maqsadlar, o‘z-o‘zini nazorat qilish vositalari, refleksiya va bosqichma-bosqich pedagogik yordam mavjud bo‘lganida rivojlanadi.

РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается развитие учебной автономии студентов посредством цифровой видеопрактики английского произношения в условиях смешанного обучения. Акцент сделан не столько на видеоматериале как источнике произносительного образца, сколько на формировании способности обучающегося самостоятельно планировать, контролировать, оценивать и корректировать собственную фонетическую работу. Анализ основан на материалах квазиэкспериментального исследования смешанного типа с участием 40 студентов, распределенных на экспериментальную и контрольную группы. В экспериментальной работе сочетались занятия под руководством преподавателя, цифровые видеоматериалы, самозапись, фонетические журналы, рефлексивные записи, взаимная обратная связь и повторная имитационная практика. Результаты показывают, что доступ к цифровым ресурсам сам по себе не обеспечивает автономности: она развивается при наличии конкретных целей,

критериев самоконтроля, инструментов рефлексии и постепенного педагогического сопровождения.

SUMMARY:

This article examines learner autonomy as a pedagogical outcome of digitally supported pronunciation practice in an EFL blended learning environment. Rather than treating video resources primarily as a source of pronunciation models, the study focuses on how structured video-based work can help learners assume greater responsibility for planning, monitoring, evaluating, and adjusting their own pronunciation practice. The analysis draws on materials from a quasi-experimental mixed-methods study involving 40 university EFL students divided into experimental and control groups. The experimental learning design combined teacher-guided classroom instruction with curated digital video materials, self-recording, pronunciation logs, learning journals, peer feedback, and repeated imitation tasks. Quantitative evidence showed substantial improvement in overall pronunciation performance in the experimental group, while qualitative data revealed a more complex pattern of learner autonomy: students valued flexible, self-paced practice and reported increased confidence, yet some experienced difficulties with regularity, focus, time management, and independent work on suprasegmental features. The findings indicate that access to digital content does not automatically create autonomous learners. Pronunciation autonomy develops when learners are provided with explicit goals, observable criteria, self-monitoring tools, opportunities for reflection, and gradual teacher scaffolding. A pedagogical cycle of goal setting, focused viewing, guided imitation, self-recording, comparison, reflection, and transfer to independent speech is proposed for digitally mediated pronunciation learning.

The expansion of digital learning has created unprecedented access to spoken English beyond the classroom. University EFL learners can now listen to diverse speakers, replay short segments, observe articulatory movement, imitate models, record their own speech, and repeat practice without waiting for the next face-to-face lesson. These affordances are particularly relevant to pronunciation, a domain in which improvement depends on sustained exposure, repeated production, and timely feedback. Yet the availability of digital resources raises a pedagogical question that is more fundamental than access: do learners know how to use these resources independently and productively?

Pronunciation learning presents a distinctive challenge for autonomy because learners must not only select appropriate material but also identify discrepancies between a model and their own production. McCrocklin (2016) notes that autonomous pronunciation learning is constrained when learners cannot reliably monitor their speech, while technology can support autonomy when it provides strategies and feedback that reduce dependence on the teacher. Similarly, Al-Jarf (2022) argues that online video can support self-regulated pronunciation practice when learners are guided in selecting materials and completing purposeful pre-, while-, and post-viewing tasks.

In the present study, learner autonomy is understood as a developing capacity to take informed responsibility for pronunciation practice rather than as learning without a teacher. This distinction is important in blended education. Independent

work may take place outside the classroom, but the ability to conduct that work effectively can be deliberately taught through goal setting, structured practice, self-observation, reflection, and feedback. The research materials used for this article are drawn from a broader mixed-methods investigation of video-supported pronunciation instruction in Uzbekistan. The present article re-examines those materials through a different analytical lens: the relationship between digital pronunciation practice, self-regulation, and learner autonomy.

The aim of the article is to identify the pedagogical mechanisms through which structured digital video practice can foster learner autonomy in English pronunciation and to determine the conditions under which self-regulated practice remains difficult. The analysis addresses three questions: 1) Which elements of the learning design support autonomous pronunciation practice? 2) What evidence of developing autonomy emerged from learner experience? 3) Which difficulties indicate the continuing need for teacher scaffolding?

Learner autonomy is commonly associated with the learner's ability to exercise responsibility and make purposeful decisions about learning. In pronunciation instruction, however, responsibility cannot be reduced to choosing when and where to practice. Effective autonomy requires metacognitive awareness: learners need to establish a target, attend to relevant phonetic information, evaluate their own performance, identify an error, select a corrective action, and decide whether further practice is necessary. These processes overlap with the cyclical logic of self-regulated learning described by Zimmerman (2000), in which forethought, performance control, and self-reflection interact across successive learning episodes.

Digital video is well suited to this cycle because it makes the speech model controllable. Learners can pause, replay, slow their attention to a short stretch of speech, and compare multiple attempts. Multimedia input can also support the perception of pronunciation features by combining auditory information with visible articulation and communicative context (Mayer, 2009). Nevertheless, multimedia availability can become cognitively demanding when learners attempt to attend simultaneously to lexical meaning, articulation, stress, rhythm, intonation, subtitles, and visual information. Consequently, autonomous practice requires not only freedom but also attentional guidance.

A second theoretical consideration concerns the relationship between autonomy and instructional presence. Blended learning does not imply a simple division between teacher-dependent classroom work and teacher-free online work. The Community of Inquiry perspective emphasizes the interaction of cognitive, teaching, and social presence in meaningful learning (Garrison, Anderson, & Archer, 2000). For pronunciation, teaching presence can be gradually redistributed:

the instructor initially models how to notice, compare, record, and diagnose; later, learners perform more of these operations independently. Autonomy is therefore better conceptualized as a scaffolded transition in control than as immediate independence.

The empirical basis consisted of materials from a quasi-experimental mixed-methods pronunciation study conducted with 40 university EFL students. Participants were assigned to an experimental group (n = 20) and a control group (n = 20). The experimental group received pronunciation instruction integrating curated digital video materials with classroom practice, whereas the control group followed the routine instructional approach. Pronunciation performance was assessed through reading-aloud and short spontaneous-speaking tasks using an analytic rubric addressing vowel and consonant accuracy, word stress, intonation and rhythm, and connected speech. The broader assessment instrument had been reviewed by five TESOL/ELT specialists, and pilot testing reported satisfactory reliability.

For the present article, the primary interest is not a new statistical comparison of the same intervention but a secondary pedagogical analysis of the autonomy-related components already embedded in the research design. These components included video journals, pronunciation logs, repeated listening and imitation, self-recording, comparison with speech models, peer-feedback forms, and learner reflections. Qualitative evidence from learner responses and interviews was examined for patterns related to engagement, confidence, independent practice, difficulty maintaining regular practice, uncertainty about what to focus on, and continued dependence on scaffolding for complex pronunciation features.

Analysis of the instructional materials suggests that autonomy was supported most effectively when independent work followed a visible sequence rather than an open instruction to "watch and practise." The sequence can be represented as seven interrelated stages: goal setting → focused viewing → guided imitation → self-recording → model comparison → reflection and correction → transfer to independent speech.

Goal setting gives the practice episode a manageable phonetic purpose. A learner may focus on a vowel contrast, consonant cluster, word stress pattern, sentence rhythm, intonation contour, or connected-speech feature. Focused viewing then directs attention to that target in a short speech model. At this stage, the learner is not merely consuming video content but observing how the target feature functions in contextualized speech.

Guided imitation provides the transition from perception to production. Shadowing and line-by-line repetition were used to encourage learners to reproduce timing, stress, rhythm, and intonation rather than individual words

alone. Self-recording changes the status of the learner from imitator to observer of his or her own speech. Once a recording exists, comparison with the original model becomes possible. This comparison is pedagogically important because it externalizes performance and creates a concrete object for self-evaluation.

Reflection and correction require learners to articulate what differs and what they will change. Pronunciation logs can record recurring problems and successful corrections, while video journals can capture what was noticed in each resource. Peer feedback adds a social dimension and provides an intermediate source of evaluation between complete teacher dependence and complete self-reliance. Finally, transfer tasks require learners to use the target feature in a new utterance or short spontaneous response. Without this stage, successful imitation may remain tied to the original video rather than becoming part of the learner's own speech repertoire.

The quantitative results of the broader study showed a substantial improvement in the experimental group's overall pronunciation performance, with the mean score increasing from 2.79 before the intervention to 3.83 after it. Statistically significant gains were reported across the assessed pronunciation dimensions. These results demonstrate that the learning environment supported pronunciation development; however, performance improvement alone cannot be treated as direct evidence of autonomy. For this reason, the qualitative findings are particularly important for the present analysis.

Autonomy-related evidence	Observed tendency	Pedagogical interpretation
Flexible, repeated video practice	Learners valued the ability to replay models and practise at their own pace.	Control over repetition supports individual pacing and persistence.
Greater confidence	Repeated practice in a low-pressure environment was associated with stronger confidence in pronunciation.	Private rehearsal can lower performance pressure and prepare learners for classroom speech.
Difficulty maintaining regular practice	Some learners skipped practice, lost focus, or struggled with consistency and time management.	Access and motivation do not automatically produce self-regulation.
Persistent difficulty with suprasegmentals	Rhythm, stress, and intonation remained demanding despite repeated exposure.	Complex targets require explicit noticing criteria and continued scaffolding.
Need for direction	Some learners were uncertain about what to attend to during independent video work.	Autonomy depends on strategy knowledge, not merely freedom of choice.

Table 1. Autonomy-related patterns identified in the experimental learning materials

One positive pattern concerned multimodal engagement. Learners responded favorably to resources that allowed them to see and hear pronunciation features simultaneously. This was not simply a motivational effect: visible articulation and replayable speech gave learners more opportunities to inspect the model without immediate teacher intervention. A second pattern concerned confidence. Repeated practice in an individually controlled environment allowed learners to rehearse before public performance, which appears to have reduced inhibition and increased willingness to speak.

At the same time, the data reveal limits to unstructured autonomy. Some learners reported that they began video practice but skipped tasks or failed to maintain a regular routine. Others valued flexibility but did not always know which aspect of pronunciation deserved attention. These observations are consistent with the distinction between having opportunities for independent learning and possessing the self-regulatory strategies needed to exploit those opportunities. Recent research on pronunciation self-regulated learning likewise reports that learners often value independent practice while still requesting explicit phonetic instruction and teacher feedback (Nguyen et al., 2024).

A further tension concerned suprasegmental features. Rhythm, stress, and intonation remained cognitively demanding even when learners had repeated access to video models. This finding suggests that autonomy should be target-sensitive. Learners may become relatively independent in practising a familiar segmental contrast while still needing substantial guidance to perceive and reproduce prosodic organization. Digital autonomy should therefore be differentiated according to the complexity of the pronunciation target.

The central implication is that digital access should not be equated with learner autonomy. A learner with unlimited video resources may remain dependent if he or she lacks criteria for selecting a target, monitoring performance, or deciding how to correct an error. Conversely, carefully scaffolded digital practice can shift part of the monitoring process from teacher to learner. The instructional value of the video lies not only in authentic input but in its controllability: the model can be revisited until the learner is able to notice, imitate, compare, and revise.

The findings support a gradualist interpretation of pronunciation autonomy. McCrocklin (2016) found that learners benefited when technology was introduced together with strategies that enabled independent practice, and that repeated experience was important for sustained autonomous behavior. The present analysis reaches a similar pedagogical conclusion from a video-based context: autonomy emerges through repeated performance of self-regulatory actions.

Learners first perform these actions with teacher guidance; later, the same actions can become routines for independent study.

This interpretation also clarifies the role of the teacher in blended pronunciation instruction. Teacher support does not contradict autonomy. Instead, it can be designed to make future independence possible. The instructor can model how to choose a manageable target, demonstrate how to compare two recordings, provide a limited set of evaluation criteria, teach learners to keep an error log, and gradually reduce the amount of direct correction. Such scaffolding transforms feedback from an answer supplied by the teacher into a procedure that learners increasingly learn to generate for themselves.

Several implications follow for university EFL instruction. First, independent pronunciation assignments should specify a learning operation, not merely a digital resource. "Watch this video" is less pedagogically useful than "identify three instances of sentence stress, shadow the selected lines, record your version, compare the stressed words, and note one change for the next attempt." Second, self-assessment criteria should be deliberately narrow at the beginning. Asking novice learners to judge overall pronunciation may be less productive than asking them to evaluate one feature at a time.

Third, digital logs should be used as learning tools rather than administrative evidence of task completion. A useful log records the target, the difficulty noticed, the strategy used, the result of the second attempt, and the next goal. Fourth, peer feedback can function as a bridge toward autonomy when students are trained to use explicit criteria. Fifth, teachers should distinguish between autonomy of scheduling and autonomy of diagnosis: a student may independently decide when to practise but still require support in identifying why speech sounds unnatural.

Finally, the development of autonomy should be treated as an instructional objective in its own right. In contexts where classroom exposure to English is limited, the long-term value of a pronunciation course depends partly on whether learners leave the course with procedures for continuing to improve. A blended course can therefore be evaluated not only by immediate pronunciation gains but also by the extent to which learners acquire sustainable strategies for future self-directed practice.

This article re-analyses autonomy-related evidence from a broader pronunciation intervention; learner autonomy was not measured with a dedicated pre- and post-intervention autonomy scale. Consequently, the study does not claim a quantified causal increase in autonomy. The sample was also limited to 40 university EFL learners, and the intervention context restricts generalization. Future research should combine pronunciation measures with validated autonomy or self-regulation instruments, learning analytics, longitudinal logs, and delayed

follow-up to determine whether independent practice continues after formal instruction ends.

Digital video can create favorable conditions for autonomous pronunciation learning, but autonomy is not an automatic consequence of technology. The evidence examined in this article shows a dual pattern: learners benefited from flexible, replayable, low-pressure practice and developed greater confidence, while difficulties with consistency, attentional focus, time management, and suprasegmental features remained. These challenges reveal the pedagogical work required to convert digital access into self-regulated learning.

A sustainable model of pronunciation autonomy should therefore integrate goal setting, focused observation, guided imitation, self-recording, model comparison, reflection, correction, and transfer to independent speech. Teacher scaffolding remains essential at the early stages and for complex phonetic targets, but its purpose should gradually shift from direct correction toward strategy development. In this sense, the most important contribution of digital video to pronunciation pedagogy may be not that it replaces classroom instruction, but that it extends learners' capacity to continue learning beyond it.

LITERATURE:

1. Al-Jarf R. (2022). YouTube videos as a resource for self-regulated pronunciation practice in EFL distance learning environments. Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics, 4(2), 44–52. https://doi.org/10.32996/jeltal.2022.4.2.4

2. Braun V., & Clarke V. (2006). Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology, 3(2), 77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

3. Celce-Murcia M., Brinton D. M., Goodwin J. M., & Griner B. D. (2010). Teaching Pronunciation: A Course Book and Reference Guide (2nd ed.). Cambridge University Press.

4. Derwing T. M., & Munro M. J. (2005). Second language accent and pronunciation teaching: A research-based approach. TESOL Quarterly, 39(3), 379–397. https://doi.org/10.2307/3588486

5. Garrison D. R., Anderson T., & Archer W. (2000). Critical inquiry in a text-based environment: Computer conferencing in higher education. The Internet and Higher Education, 2(2–3), 87–105. https://doi.org/10.1016/S1096-7516(00)00016-6

6. Mayer R. E. (2009). Multimedia Learning (2nd ed.). Cambridge University Press.

7. McCrocklin S. M. (2016). Pronunciation learner autonomy: The potential of Automatic Speech Recognition. System, 57, 25–42. https://doi.org/10.1016/j.system.2015.12.013

8. Zimmerman B. J. (2000). Attaining self-regulation: A social cognitive perspective. In M. Boekaerts, P. R. Pintrich, & M. Zeidner (Eds.), Handbook of Self-Regulation (pp. 13–39). Academic Press.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

O‘SMIR YOSHDAGI O‘QUVCHILARNING O‘ZINI O‘ZI NAZORAT QILISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI VA DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Buranova M.M.
Tabiiy-ilmiy, gumanitar fanlar va jismoniy madaniyat kafedrasi assistenti.
Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalari universitetining Toshkent filiali

Tayanch so‘zlar: o‘zini o‘zi nazorat qilish, o‘smirlik davri, psixologik-pedagogik xususiyatlar, didaktik imkoniyatlar, o‘z-o‘zini boshqarish, irodaviy sifatlar, refleksiya, metakognitiv ko‘nikmalar, ta’lim texnologiyalari, kompetensiya.
Ключевые слова: самоконтроль, подростковый возраст, психолого-педагогические характеристики, дидактические возможности, самоорганизация, волевые качества, рефлексия, метакогнитивные навыки, образовательные технологии, компетентность.
Key words: self-control, adolescence, psychological-pedagogical characteristics, didactic possibilities, self-management, volitional qualities, reflection, metacognitive skills, educational technologies, competence.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada o‘smir yoshdagi o‘quvchilarning o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari va didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. O‘smirlik davrida o‘quvchining mustaqillikka intilishi, o‘z xatti-harakatlarini anglash, baholash va tartibga solish ehtiyojining kuchayishi o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmalarini shakllantirish uchun muhim psixologik asos bo‘lib xizmat qilishi yoritilgan. Shuningdek, ta’lim jarayonida o‘zini o‘zi nazorat qilishni rivojlantirishning maqsadli, motivatsion, refleksiv, operatsion va baholash komponentlari ochib berilgan. O‘quvchilarning mustaqil faoliyati, o‘z-o‘zini baholashi, refleksiya, muammoli ta’lim, individual va differensial yondashuv hamda muntazam pedagogik qo‘llab-quvvatlash mazkur ko‘nikmani rivojlantirishning muhim didaktik imkoniyatlari sifatida asoslangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются психолого-педагогические особенности и дидактические возможности развития навыков самоконтроля у учащихся подросткового возраста. Подчеркивается, что в подростковом возрасте стремление к независимости, возросшая потребность в понимании, оценке и регулировании собственного поведения служат важной психологической основой для формирования навыков самоконтроля. Также раскрываются целеустремленная, мотивационная, рефлексивная, операциональная и оценочная составляющие развития самоконтроля в образовательном процессе. Важными дидактическими

возможностями для развития этого навыка рассматриваются самостоятельная деятельность учащихся, самооценка, рефлексия, проблемно-ориентированное обучение, индивидуальный и дифференцированный подход, а также регулярная педагогическая поддержка.

SUMMARY:

This article analyzes the psychological-pedagogical characteristics and didactic possibilities associated with developing self-monitoring skills in adolescent students. It highlights how the adolescent drive for independence-along with the intensifying need to understand, evaluate, and regulate one's own actions-serves as a crucial psychological foundation for forming self-monitoring skills. Furthermore, the article outlines the goal-oriented, motivational, reflective, operational, and evaluative components involved in developing self-monitoring within the educational process. Independent student activity, self-assessment, reflection, problem-based learning, individual and differentiated approaches, and consistent pedagogical support are identified as key didactic opportunities for fostering this skill.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida yosh avlodni mustaqil fikrlashga, o‘z xatti-harakatlarini ongli ravishda boshqarishga va shaxsiy mas'uliyat tuyg‘usiga ega bo‘lgan barkamol shaxs sifatida tarbiyalash ta’lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biridir. Zamonaviy axborot makonining tezkor o‘zgarib borishi, raqamli texnologiyalarning kundalik hayotga chuqur kirib borishi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi o‘smir yoshdagi o‘quvchilar oldiga o‘z xulq-atvorini, hissiyotlarini va o‘quv faoliyatini mustaqil nazorat qilish borasida yangi va yuqori talablarni qo‘ymoqda. Shu sababli o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmasi nafaqat shaxsning ijtimoiy-axloqiy barkamolligini, balki uning ta’lim faoliyatidagi samaradorligini ta’minlovchi muhim omillardan biriga aylanmoqda.

O‘smirlik davri rivojlanish psixologiyasida murakkab va o‘ziga xos “o‘tish davri” sifatida ta’riflanadi. Ushbu davrda o‘quvchining o‘z-o‘zini anglashi jadal kuchayadi, mustaqillikka va kattalar bilan teng huquqli munosabatga intilish ortadi, tanqidiy fikrlash shakllana boshlaydi. Ayni paytda hissiy beqarorlik, hayotiy tajriba yetishmasligi va irodaviy sifatlarning hali yetarlicha mustahkamlanmaganligi tufayli xulq-atvorda nomutanosiblik, impulsivlik va tashqi ta’sirlarga moyillik kabi holatlar ham kuzatiladi. O‘smir yoshdagi o‘quvchilarda o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmasining o‘z vaqtida va tizimli tarzda shakllantirilmasligi ularning o‘quv intizomi, o‘zlashtirish sifati, tengdoshlari va kattalar bilan munosabatlarida turli qiyinchiliklarga, ba’zi hollarda esa og‘ishuvchan xatti-harakatlarga moyillikning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Bu esa mavzuning nafaqat psixologik, balki pedagogik nuqtai nazardan ham dolzarbligini ko‘rsatadi.

Shaxsning o‘z xatti-harakatini va faoliyatini boshqarish mexanizmlari L.S.Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasida oliy psixik funksiyalarning tashqi (ijtimoiy, boshqa kishi tomonidan amalga oshiriladigan) boshqaruvdan

ichki, ya'ni interiorizatsiyalashgan o'z-o'zini boshqaruvga o'tishi sifatida chuqur asoslab berilgan. L.I.Bojovich va D.B.Elkonin o'smirlik davrining yetakchi faoliyati, shaxsning o'z-o'zini anglashi va o'zini o'zi belgilash jarayonlarini maxsus tadqiq etishgan. Xorijiy psixologiyada A.Bandura shaxsning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchi nazariyasi orqali, B.Zimmerman o'z-o'zini boshqargan holda ta'lim olish (self-regulated learning) siklik modeli orqali, R.Baumeister va hammualliflari esa irodaviy resurslar va o'z-o'zini nazorat qilishning psixologik tuzilishi orqali mazkur muammoni ilmiy jihatdan yoritib berishgan. O'zbekistonlik olimlardan M.G'.Davletshin va hammualliflari hamda E.G'.G'oziyev yosh davrlari va pedagogik psixologiya nuqtai nazaridan, N.N.Azizxo'jayeva, O'.Q.Tolipov va M.Usmonboyeva, J.G'. Yo'ldoshev va S.A.Usmonov esa zamonaviy pedagogik texnologiyalar va didaktik vositalar nuqtai nazaridan ushbu yo'nalishga oid muhim ilmiy-nazariy asoslarni ishlab chiqishgan. Shunga qaramay, o'smir yoshdagi o'quvchilarda o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmasining psixologik-pedagogik xususiyatlari va uni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari yaxlit va o'zaro bog'liq tizim sifatida yetarlicha to'liq tadqiq etilmagan, bu esa mazkur maqolaning ilmiy-nazariy dolzarbligini belgilaydi.

O'smirlik davrida shakllangan o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmasi faqat maktab davri bilan cheklanib qolmaydi u shaxsning butun keyingi hayoti, jumladan kasbiy faoliyati va fuqarolik pozitsiyasi uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bois ushbu ko'nikmani ilmiy asoslangan yondashuv orqali, ya'ni yosh xususiyatlarini va zamonaviy didaktik imkoniyatlarni uyg'unlikda hisobga olgan holda rivojlantirish masalasi nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham alohida e'tiborga loyiqdir.

O'smirlik davri (taxminan 11–15/16 yosh) inson ontogenezida alohida o'rin tutadi. Bu davrda organizmning jadal jismoniy va gormonal o'zgarishlari psixik jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi: hissiy sohaning beqarorligi, kayfiyatning tez o'zgaruvchanligi, o'z-o'zini his qilishdagi ziddiyatlar kuchayadi. Zamonaviy yosh fiziologiyasi ma'lumotlariga ko'ra, o'smirlik davrida bosh miyaning impulslarni jilovlash va faoliyatni rejalashtirish uchun mas'ul sohalari hali to'liq yetuklik darajasiga yetmagan bo'ladi, bu esa o'smirlarda impulsiv xatti-harakatlarning nisbatan ko'proq uchrashini tabiiy izohlaydi. Shu bilan birga, aynan shu davrda tafakkurning abstraktlashuvi va o'z-o'zini kuzatish qobiliyatining rivojlanishi o'quvchiga o'z ichki holatini birinchi marta chuqur anglash imkonini beradi.

M.G'.Davletshin va hammualliflari o'smirlik davrini "ikkilanish davri" deb ta'riflab, bu bosqichda bolalik xususiyatlaridan kattalik xususiyatlariga o'tish

jarayoni psixik ziddiyatlar bilan kechishini, shu bois pedagogik ta'sirning o'quvchining o'sib borayotgan mustaqilligini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozimligini asoslab berishgan. E.G'.G'oziyev esa idrok, tafakkur va iroda jarayonlarining o'smirlik davridagi rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilib, bu yoshda mantiqiy-abstrakt tafakkurning shakllana boshlashi o'quvchida o'z xatti-harakatini tashqi ko'rsatmalarsiz, mustaqil baholash imkoniyatini yaratishini ko'rsatib bergan. I.A.Zimnyaya pedagogik psixologiya nuqtai nazaridan o'zini o'zi nazorat qilishni o'quv faoliyatini o'z-o'zini boshqarishning zaruriy tarkibiy qismi, ya'ni faoliyat maqsadi, jarayoni va natijasini muvofiqlashtirib boruvchi mexanizm sifatida talqin etadi.

K.K.Platonov shaxs qobiliyatlari nazariyasida har qanday ko'nikma, jumladan o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmasi ham tug'ma emas, balki faoliyat va maqsadli pedagogik ta'sir jarayonida bosqichma-bosqich shakllanadigan dinamik xususiyat ekanligini ta'kidlaydi [9]. Yuqoridagi qarashlarni umumlashtirib, o'zini o'zi nazorat qilishni quyidagicha ta'riflash mumkin: bu - shaxsning o'z xatti-harakati, o'quv-bilish faoliyati va hissiy holatini belgilangan me'yor, maqsad yoki qadriyatlar asosida ongli ravishda kuzatish, baholash va zarur hollarda mustaqil tuzatish qobiliyatidir. Ushbu ko'nikma L.S.Vygotskiy asoslagan interiorizatsiya qonuniyatiga muvofiq, dastlab pedagog yoki ota-ona tomonidan amalga oshiriladigan tashqi nazoratning bosqichma-bosqich ichki, ya'ni shaxsning o'ziga xos ongli boshqaruv mexanizmiga aylanishi natijasida shakllanadi.

Shu o'rinda o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmasining shakllanish sur'ati barcha o'quvchilarda bir xil kechmasligini ham ta'kidlash lozim. Yosh davrlari psixologiyasida keng e'tirof etilganidek, jismoniy va gormonal balog'atga yetish davri boshlanishi va kechishi, temperament xususiyatlari, oilaviy tarbiya uslubi hamda o'quvchining ijtimoiy muhiti ushbu jarayonning individual dinamikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu bois pedagog o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmasini rivojlantirishda yagona, universal yondashuvdan emas, balki har bir o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga oluvchi tabaqalashtirilgan strategiyadan foydalanishi maqsadga muvofiqdir.

O'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmasi murakkab, ko'p komponentli psixologik hodisa bo'lib, uning rivojlanishi bir-biri bilan uzviy bog'liq to'rtta asosiy komponent orqali tavsiflanadi: motivatsion, kognitiv, emotsional-irodaviy va xulq-atvor (amaliy-faoliyat) komponentlari. Motivatsion komponent o'quvchida o'z xatti-harakatini nazorat qilishga bo'lgan ichki ehtiyoj va intilishni ifodalaydi.

Kognitiv komponent o‘quvchining o‘z-o‘zini bilishi (o‘z xususiyatlari, kuchli va zaif tomonlarini anglashi), shuningdek o‘zini o‘zi nazorat qilish uchun zarur bo‘lgan me'yor, mezon va standartlarni bilishini o‘z ichiga oladi. Bu komponent metakognitiv bilim va ko‘nikmalar bilan uzviy bog‘liq: o‘quvchi nafaqat nima qilayotganini, balki qanday va nima uchun shunday qilayotganini ham anglashi lozim. Emotsional-irodaviy komponent esa hissiyotlarni boshqarish, zudlik bilan qoniqish olishdan voz kechish (o‘zini tiya bilish) va maqsadga erishish yo‘lida irodaviy zo‘r berish qobiliyatini anglatadi.

Xulq-atvor (amaliy-faoliyat) komponenti yuqoridagi uchta komponentning amaliyotda namoyon bo‘lishi, ya’ni o‘quvchining o‘z faoliyatini rejalashtirishi, uni kuzatib borishi, natijasini baholashi va zarur hollarda tuzatishlar kiritishi ko‘rinishidagi real xatti-harakatlarni o‘z ichiga oladi.

Muhim jihati shundaki, yuqorida ko‘rsatilgan to‘rtta komponent bir-biridan ajralgan holda emas, balki yaxlit, dinamik tizim sifatida namoyon bo‘ladi: motivatsion komponentning yetarli darajada shakllanmasligi kognitiv bilimlarning amaliyotga tatbiq etilishini qiyinlashtiradi, emotsional-irodaviy zaiflik esa hatto yuqori kognitiv xabardorlik mavjud bo‘lgan taqdirda ham xulq-atvor darajasida barqaror natija bermasligi mumkin. K.K.Platonov ta’kidlagan qobiliyatlarning tizimli-dinamik tabiati nuqtai nazaridan yondashilganda, pedagogik ta’sir aynan shu to‘rt komponentni bir vaqtning o‘zida, o‘zaro muvofiqlashtirilgan holda rivojlantirishga qaratilgandagina yuqori samara berishi mumkin. Yuqorida tavsiflangan komponentlar 1-jadvalda umumlashtirilgan.

Komponent	Mazmuni	Asosiy ko‘rsatkichlari
Motivatsion	O‘z xatti-harakatini nazorat qilishga bo‘lgan ichki ehtiyoj va intilish	O‘z-o‘zini rivojlantirishga qiziqish, ichki motivatsiyaning ustunligi, mas’uliyat hissi
Kognitiv	O‘z-o‘zini bilish hamda nazorat mezon va me’yorlarini anglash	Kuchli/zaif tomonlarini bilishi, maqsad va mezonlarni tushunishi, metakognitiv bilim
Emotsional-irodaviy	Hissiyotlarni boshqarish va irodaviy zo‘r berish qobiliyati	O‘zini tiya bilish, sabr-toqat, maqsadga intilishda barqarorlik
Xulq-atvor (amaliy-faoliyat)	Nazorat komponentlarining real faoliyatda namoyon bo‘lishi	Rejalashtirish, o‘z faoliyatini kuzatib borish, natijani baholash va tuzatish

Yuqorida ko‘rib chiqilgan psixologik xususiyatlar ta’lim jarayonida amalga oshirilishi uchun mos didaktik vosita va texnologiyalarni tanlashni taqozo etadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar nazariyasida N.N.Azizxo‘jayeva

ta’kidlaganidek, o‘qituvchining vazifasi endilikda faqat bilim uzatishdan iborat bo‘lmay, balki o‘quvchida mustaqil faoliyat va o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantiruvchi shart-sharoit yaratishdan iboratdir. Bu nuqtai nazardan o‘qituvchi tashqi nazoratchi rolidan asta-sekin o‘quvchining o‘z-o‘zini nazorat qilish jarayonini yo‘naltiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi tashkilotchi roliga o‘tishi lozim bu esa L.S.Vygotskiy asoslagan interiorizatsiya g‘oyasining bevosita pedagogik talqinidir.

O‘.Q.Tolipov va M.Usmonboyeva ko‘rsatganidek, muammoli ta’lim texnologiyasi o‘quvchini mustaqil ravishda muammoni tahlil qilish, yechim variantlarini baholash va o‘z fikrini asoslashga undash orqali o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmasini rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi. J.G‘.Yo‘ldoshev va S.A.Usmonov o‘z tadqiqotlarida loyiha metodining o‘ziga xos ahamiyatini ko‘rsatib, bu metod o‘quvchidan ishni mustaqil rejalashtirish, bajarish jarayonini kuzatib borish va yakuniy natijani baholashni talab qilishi bilan o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmasining barcha komponentlarini bir vaqtning o‘zida faollashtirishini ta’kidlashgan. Bundan tashqari, refleksiv topshiriqlar (kundalik yoki haftalik o‘z-o‘zini tahlil varaqalari), portfolio texnologiyasi (o‘quvchining o‘z yutuq va kamchiliklarini vaqt davomida kuzatib borishga imkon beruvchi vosita) hamda o‘z-o‘zini va o‘zaro baholash mezon-jadvallari (rubrikalar) ham amaliyotda o‘zini yaxshi ko‘rsatgan didaktik vositalar sirasiga kiradi.

Sanab o‘tilgan didaktik vositalarning samaradorligi, o‘z navbatida, o‘qituvchining kasbiy-pedagogik kompetentligiga bevosita bog‘liq. N.N.Azizxo‘jayeva asarlarida qayd etilganidek, o‘qituvchi nafaqat tegishli metodikani bilishi, balki o‘quvchiga konstruktiv fikr-mulohaza berish, uning xatolarini jazolash emas, balki tahlil qilish va tuzatish imkoniyati sifatida taqdim etish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi lozim. Shuningdek, oila va maktab hamkorligi ham muhim ahamiyat kasb etadi: R.Mavlonova va hammualliflari ta’kidlaganidek, maktabda shakllantirilayotgan o‘z-o‘zini nazorat qilish talablari oilaviy tarbiya tamoyillari bilan uyg‘unlashtirilmasa, o‘quvchida ikki xil, bir-biriga zid xulq-atvor namunalari shakllanishi xavfi tug‘iladi [8]. Shu sababli didaktik vositalarni qo‘llash bilan bir qatorda, ota-onalar bilan maslahat-uslubiy ishlarni tashkil etish ham ushbu jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi. Asosiy didaktik vositalar va ularning vazifalari 2-jadvalda keltirilgan.

Didaktik vosita	Qo‘llanish mohiyati	Kutilayotgan natija
Muammoli ta’lim	O‘quvchini mustaqil tahlil qilish va yechim izlashga undash	Mustaqil fikrlash va o‘z fikrini asoslash ko‘nikmasi

Didaktik vosita	Qo‘llanish mohiyati	Kutilayotgan natija
Loyiha metodi	Ishni rejalashtirish, bajarish va natijani baholash siklini tashkil etish	Rejalashtirish va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmasi
Refleksiv topshiriqlar	O‘z faoliyati va hissiyotlarini muntazam tahlil qilish (kundalik/haftalik)	O‘z-o‘zini anglash va baholash ko‘nikmasi
Portfolio texnologiyasi	Yutuq va kamchiliklarni vaqt davomida kuzatib borish	O‘z rivojlanish dinamikasini anglash
O‘z-o‘zini / o‘zaro baholash rubrikalari	Aniq mezonlar asosida o‘z va tengdosh faoliyatini baholash	Ob’ektiv baholash va tuzatish ko‘nikmasi
Qoidaga asoslangan didaktik o‘yinlar	Qoidaga rioya qilish orqali o‘zini tiyishni mashq qildirish	Irodaviy nazorat va intizom

Yuqorida tavsiflangan komponentlarni amaliy pedagogik faoliyatda hisobga olish uchun o‘quvchida o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmasining rivojlanganlik darajalarini aniqlashga xizmat qiluvchi uch bosqichli mezonlar tizimini taklif etish maqsadga muvofiqdir. Quyi daraja o‘quvchining o‘z xatti-harakatini asosan tashqi nazorat (o‘qituvchi yoki ota-ona ko‘rsatmasi) ostidagina muvofiqlashtira olishi, mustaqil holatda esa o‘zini tuta olmasligi, o‘z xatosini tan olishda qiyinchilik sezishi bilan tavsiflanadi. O‘rta daraja o‘quvchida o‘z xatti-harakatini qisman mustaqil kuzata olish, ammo bu jarayonning barqaror emasligi, ko‘proq tanish vaziyatlardagina namoyon bo‘lishi bilan ajralib turadi. Yuqori daraja esa o‘quvchining o‘z faoliyatini mustaqil rejalashtirishi, jarayonda o‘zini nazorat qilishi, natijani tanqidiy baholashi va zarur hollarda o‘z xatti-harakatiga mustaqil tuzatishlar kirita olishi, ya’ni barcha to‘rtta komponentning uyg‘un va barqaror namoyon bo‘lishi bilan tavsiflanadi.

Ushbu mezonlar tizimi pedagogga o‘quvchining amaldagi rivojlanganlik darajasini kuzatuv, suhbat va o‘z-o‘zini baholash varaqalari kabi oddiy diagnostik vositalar yordamida aniqlash hamda shu darajaga mos didaktik vositalarni (2-jadvalda keltirilgan) tanlab qo‘llash imkonini beradi: masalan, quyi darajadagi o‘quvchilar bilan ishlashda dastlab qattiqroq tashqi yo‘naltirish va oddiy refleksiv topshiriqlardan, yuqori darajadagi o‘quvchilar bilan ishlashda esa mustaqil loyiha va murakkab muammoli vazifalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunday individuallashtirilgan yondashuv o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmasini rivojlantirish jarayonining pedagogik jihatdan boshqariluvchan va samarali bo‘lishini ta’minlaydi.

Amaliy nuqtai nazardan, taklif etilayotgan mezonlar tizimidan foydalanish uchun o‘qituvchi davriy ravishda (masalan, chorak yoki yarim yillik yakunida) oddiy kuzatuv varaqalari, o‘quvchilar bilan individual suhbat hamda qisqa so‘rovnomalar orqali dastlabki, oraliq va yakuniy diagnostikani amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir. Bunday davriy monitoring nafaqat har bir o‘quvchining rivojlanish dinamikasini kuzatib borish, balki qo‘llanilayotgan didaktik vositalarning samaradorligini o‘z vaqtida baholash va zarur hollarda ularga tuzatishlar kiritish imkonini ham beradi.

Xulosa qilib aytganda, o‘smir yoshdagi o‘quvchilarda o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmasini samarali rivojlantirish faqat psixologik xususiyatlarni yoki faqat didaktik vositalarni alohida hisobga olish bilan emas, balki ularni yaxlit, o‘zaro bog‘liq tizim sifatida pedagogik jarayonga tatbiq etish orqaligina mumkin bo‘ladi. Mazkur maqolada bayon etilgan nazariy-metodologik asoslar o‘smir yoshdagi o‘quvchilarda o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha keyingi tajriba-sinov tadqiqotlari va amaliy metodikalar ishlab chiqish uchun ilmiy poydevor bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Azizxo‘jayeva N.N. O‘qituvchi tayyorlashning pedagogik texnologiyasi. – Toshkent, 2000. – 128 b.
2. Davletshin M.G‘., Do‘stmuhamedova Sh., Mavlonov M., To‘ychiyeva S., Djumayeva M. Yosh va pedagogik psixologiya: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2007. – 380 b.
3. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. 1–2-qismlar. – Toshkent: Universitet, 2002.
4. Mavlonova R., Voxidova N., Qodirova F. Pedagogika. – Toshkent, 2010. – 384 b.
5. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 96 b.
6. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent, 2004. – 216 b.

MUSTAQIL TA'LIM – MAKTAB DIREKTORLARINING UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANISH MEXANIZMI SIFATIDA

Daminova Sh.K.
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti, Rahbar kadrlarni malakasini oshirish kurslarini metodik ta'minlash bo'limi bosh mutaxassisi

Tayanch so'zlar: mustaqil ta'lim, uzluksiz kasbiy rivojlanish, maktab direktori, rahbarning kasbiy rivojlanishi, menejerlik o'quv kurslari, menejerlik kompetensiyasi, kasbiy ehtiyoj, individual ta'lim traektoriyasi, o'zini o'zi rivojlantirish, refleksiya, kouching, mentorlik, kasbiy hamkorlik, boshqaruv faoliyati.
Ключевые слова: самостоятельное обучение, непрерывное профессиональное развитие, директор школы, профессиональное развитие руководителя, курсы повышения квалификации для руководителей, управленческая компетентность, профессиональные потребности, индивидуальная образовательная траектория, саморазвитие, рефлексия, коучинг, наставничество, профессиональное сотрудничество, управленческая деятельность.
Key words: independent learning, continuous professional development, school principal, professional development of a leader, management training courses, managerial competence, professional need, individual learning trajectory, self-development, reflection, coaching, mentoring, professional collaboration, management activity.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada zamonaviy ta'lim tizimida mustaqil ta'limning mazmun-mohiyati va uni maktab direktorlarining uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta'minlashda qo'llash imkoniyatlari tahlil qilingan. O'zbekistonda so'nggi yillarda maktab rahbarlarini tayyorlash, tanlash, menejerlik kompetensiyalarini rivojlantirish va ularning kasbiy rivojlanishini tizimlashtirishga qaratilgan islohotlar tahlil asosiga olingan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-son qarori hamda Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 25-dekabrdagi 681-son qarori mazmunidan kelib chiqib, maktab direktori kasbiy rivojlanishining menejerlik o'quv kurslari bilan cheklanib qolmasligi, balki kurslar oralig'ida mustaqil o'qish, kasbiy ehtiyojlarni aniqlash, ilg'or tajribani o'rganish, raqamli resurslardan foydalanish, amaliy muammolarni tahlil qilish va o'z faoliyati natijalarini refleksiv baholash asosida davom etishi zarurligi asoslangan. Maqolada mahalliy va xorijiy ilmiy tadqiqotlar tahlili asosida direktorlarning kasbiy rivojlanishida individuallashtirish, ish joyiga integratsiyalangan ta'lim, kouching, mentorlik, hamkasblar bilan professional hamkorlik va ma'lumotlarga asoslangan refleksiyaning ahamiyati ochib berilgan. Mustaqil ta'limni maktab rahbarining shaxsiy kasbiy ehtiyojidan boshlanib, amaliy boshqaruv natijasi bilan yakunlanadigan uzluksiz sikl sifatida tashkil etish modeli taklif etilgan.
РЕЗЮМЕ:

В статье анализируется содержание самостоятельного обучения в современной системе образования и возможности его применения для обеспечения непрерывного профессионального развития директоров школ. Анализ основан на реформах, проведенных в Узбекистане в последние годы с целью подготовки, отбора, развития управленческих компетенций и систематизации их профессионального развития. В частности, на основании содержания Постановления Президента Республики Узбекистан № ПК-231 от 21 июня 2024 года и Постановления Кабинета Министров № 681 от 25 декабря 2023 года, рассматривается необходимость того, чтобы профессиональное развитие директора школы не ограничивалось курсами повышения квалификации по управленческим навыкам, а продолжалось между курсами на основе самостоятельного обучения, выявления профессиональных потребностей, изучения передового опыта, использования цифровых ресурсов, анализа практических проблем и рефлексивной оценки результатов своей деятельности. Статья, на основе анализа отечественных и зарубежных научных исследований, выявляет важность индивидуализации, обучения, интегрированного в рабочую среду, коучинга, наставничества, профессионального сотрудничества с коллегами и информированной рефлексии в профессиональном развитии директоров. Предлагается модель организации самостоятельного обучения как непрерывного цикла, начинающегося с личных профессиональных потребностей руководителя школы и заканчивающегося результатом практического управления.

SUMMARY:

The article analyzes the essence of independent learning within the modern education system and its potential application in ensuring the continuous professional development of school principals. The analysis is grounded in the reforms implemented in Uzbekistan in recent years aimed at the training, selection, and development of managerial competencies for school leaders, as well as the systematization of their professional development. Specifically, drawing upon the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-231 (dated June 21, 2024) and the Resolution of the Cabinet of Ministers No. 681 (dated December 25, 2023), the article argues that the professional development of school principals should not be limited to formal managerial training courses. Instead, it posits that development must continue between courses through independent study, the identification of professional needs, the study of best practices, the use of digital resources, the analysis of practical challenges, and the reflective evaluation of one's own performance. Based on an analysis of domestic and international research, the article highlights the importance of individualization, workplace-integrated learning, coaching, mentoring, professional collaboration with colleagues, and data-driven reflection in the professional development of principals. A model is proposed for organizing independent learning as a continuous cycle that begins with the school leader's personal professional needs and concludes with the results of practical management.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida ta’lim sifatiga qo‘yilayotgan talablarning o‘zgarishi ta’lim tashkilotlarini boshqarish mazmuniga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Bugungi maktab direktori faqat ma’muriy vazifalarni bajaruvchi rahbar emas, balki ta’lim sifatini boshqaruvchi, pedagoglarning kasbiy rivojlanishini tashkil etuvchi, ma’lumotlar asosida qaror qabul qiluvchi, raqamli texnologiyalardan foydalanuvchi, jamoani o‘zgarishlarga olib kiruvchi va maktab rivojlanishini strategik rejalashtiruvchi professional menejer sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Bunday sharoitda direktorning bir marta malaka oshirish kursida ishtirok etishi uning kasbiy rivojlanishi uchun yetarli bo‘lmaydi. Chunki rahbar faoliyatidagi ehtiyojlar doimiy ravishda o‘zgarib boradi: yangi ta’lim standartlari, raqamli

texnologiyalar, sun’iy intellekt, inklyuziv ta’lim, ta’lim sifati monitoringi, kadrlar bilan ishlash, moliyaviy boshqaruv, xavflarni boshqarish va boshqa yo‘nalishlarda yangi bilim va ko‘nikmalar talab etiladi.

Shu ma’noda mustaqil ta’lim zamonaviy ta’lim tizimining qo‘shimcha elementi emas, balki uzluksiz kasbiy rivojlanishning ichki harakatlantiruvchi mexanizmi sifatida qaralishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlarni mazmuniy tahlil qilish, maktab rahbarlarining professional rivojlanishiga oid 2024–2026-yillardagi ilmiy tadqiqotlarni tematik tahlil qilish, qiyosiy tahlil va mualliflik konseptual modellashtirish usullaridan foydalanildi. Manbalar sifatida O‘zbekiston Respublikasining ta’lim siyosatiga oid me’yoriy hujjatlari, menejerlik o‘quv kurslariga bag‘ishlangan mahalliy tadqiqotlar hamda maktab direktorlarining professional rivojlanishi bo‘yicha xorijiy ilmiy ishlar tanlandi. Tahlilning asosiy mezonlari kasbiy ehtiyojga moslashuv, amaliyotga yo‘naltirilganlik, individualizatsiya, refleksiya, mentorlik va professional hamkorlik hamda rivojlanish natijalarini baholashdan iborat bo‘ldi.

An’anaviy yondashuvda mustaqil ta’lim ko‘proq shaxsning o‘qituvchi yoki trenerning bevosita ishtirokisiz bilim olishi sifatida talqin qilinadi. Zamonaviy yondashuv esa uni bundan kengroq jarayon sifatida ko‘radi.

Mustaqil ta’lim kasbiy ehtiyojni anglash, maqsad qo‘yish, resurs tanlash, mustaqil o‘rganish, bilimni amaliyotda qo‘llash, natijani tahlil qilish, refleksiya, keyingi ehtiyojni belgilash kabi uzluksiz jarayonni qamrab oladi.

Demak, mustaqil ta’limning asosiy xususiyati faqat “mustaqil o‘qish” emas, balki shaxsning o‘z kasbiy rivojlanish jarayonida subyekt sifatida ishtirok etishidir.

Ayniqsa, rahbar kadrlar uchun bu yondashuv muhim. Chunki rahbarning kasbiy ehtiyoji tayyor o‘quv dasturi bilan har doim ham to‘liq mos kelavermaydi. Maktab direktori o‘z maktabidagi real muammolardan kelib chiqib, qaysi bilim va ko‘nikmaga ehtiyoj borligini aniqlashi, shu ehtiyojga mos resurslarni tanlashi va o‘rganilgan bilimni o‘z faoliyatida sinab ko‘rishi mumkin.

Natijalar. O‘zbekistonda ta’lim xodimlarining kasbiy rivojlanish tizimida so‘nggi yillarda sezilarli institutsional o‘zgarishlar amalga oshirildi. Bu jarayonda 2024-yil 21-iyunda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-231-son qarori alohida ahamiyatga ega.

Mazkur qarorda 2025-yil 1-yanvardan boshlab maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini kasbiy ehtiyojlari va malaka toifasidan kelib chiqib tabaqalashgan ta’lim dasturlari asosida uzluksiz kasbiy rivojlantirishning vertikal tizimini yo‘lga qo‘yish belgilangan. Shuningdek, xodimlar uchun besh

yilda bir marta ishdan ajralgan holda malaka oshirish kurslarini tashkil etish, kasbiy rivojlanish natijalarini faoliyat samaradorligi bilan bog‘lash nazarda tutilgan.

Qaror uzluksiz kasbiy rivojlanishni faqat an’anaviy kurs bilan cheklamaydi. Hujjatda rahbar, pedagog va mutaxassislarni kasbiy rivojlantirishda an’anaviy, muqobil, dual va mustaqil shakllarni amaliyotga keng joriy etish vazifasi belgilangan.

Shuningdek, kasbiy ehtiyojlarga mos tabaqalashgan dasturlar, kasbiy, shaxsiy va jamoaviy kompetensiyalarni rivojlantirish, zamonaviy va xorijiy tajribalardan foydalanish, malakani baholashning yangi mexanizmlari, elektron platformalar, masofaviy ta’lim resurslari, “Kasbiy rivojlanish soati” va “Kasbiy rivojlanish kuni” kabi mexanizmlar nazarda tutilgan.

Shuning uchun bugun mustaqil ta’limni tizimdan tashqari shaxsiy tashabbus sifatida emas, balki uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimining tarkibiy qismi sifatida talqin qilish uchun normativ asos mavjud.

Maktab direktori kasbiy rivojlanishi masalasida yana bir muhim hujjat – Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 25-dekabrdagi 681-son qaroridir.

Mazkur qaror asosida umumiy o‘rta ta’lim muassasasi direktori lavozimiga nomzodlarni menejerlik o‘quv kurslarida o‘qitish va ularga menejerlik sertifikati berish tizimi joriy etildi. Menejerlik sertifikati direktor lavozimiga tanlovda ishtirok etishning muhim sharti sifatida belgilandi. Amaldagi direktorlar esa har besh yilda mazkur talablar asosida menejerlik sertifikatini olishi kerak.

Bu tizimning ahamiyati shundaki, maktab direktori lavozimi uchun rahbarlik faoliyatiga zarur kompetensiyalarni tizimli shakllantirish va baholash mexanizmi yaratildi.

Shu bilan birga, menejerlik sertifikati rahbarning kasbiy rivojlanishining yakuniy nuqtasi emas. Aksincha, uning keyingi kasbiy rivojlanishi uchun bazaviy asos bo‘lishi kerak.

Boshqacha aytganda, Menejerlik kursi rahbarni tayyorlaydi, mustaqil kasbiy rivojlanish esa uning professional salohiyatini doimiy yangilab boradi.

Menejerlik kurslari va mustaqil ta’lim: raqobat emas, uzviylik. So‘nggi yillarda maktab direktorlari va direktorlikka nomzodlarni tayyorlash mazmunini o‘rganishga qaratilgan mahalliy tadqiqotlarda menejerlik kurslarining mazmuni, uni rahbarlarning ehtiyojlariga moslashtirish va amaliy materiallarni kuchaytirish masalalariga e’tibor berilmoqda.

Mazkur tadqiqotlarda menejerlik kurslari tarkibida rahbarning o‘zini-o‘zi va pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirishi, boshqaruvda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt, ta’limda liderlik va o‘zgarishlarni boshqarish

kabi yo‘nalishlarning mavjudligi maktab rahbarlari kasbiy faoliyatidagi yangi talablar bilan bog‘langan.

Shu nuqtayi nazardan menejerlik kurslari va mustaqil ta’limni bir-biriga raqobat qiluvchi emas, balki o‘zaro bog‘liq mexanizmlar sifatida qarash maqsadga muvofiq. Menejerlik kursi rahbarga tizimli bilim va boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirsa, mustaqil ta’lim ushbu bilimlarni kurslar oralig‘ida yangilash, individual ehtiyojlarga moslashtirish va amaliyot bilan bog‘lash imkonini beradi.

Maktab direktori uchun mustaqil ta’lim nima bo‘lishi kerak?

Maktab direktori uchun mustaqil ta’limni faqat ilmiy maqola, kitob yoki metodik qo‘llanmani o‘qish bilan cheklash metodologik jihatdan tor yondashuv bo‘ladi. Rahbarning mustaqil kasbiy rivojlanishi real boshqaruv faoliyati bilan bog‘lanishi kerak.

Masalan, pedagoglarning kasbiy rivojlanishida ishtirok darajasi past bo‘lgan vaziyatda director, avvalo, muammoni ma’lumotlar asosida aniqlaydi, o‘zining mazkur sohadagi bilim ehtiyojini belgilaydi, ilmiy-metodik manbalarni mustaqil o‘rganadi, boshqa maktablar tajribasini tahlil qiladi, yangi yondashuvni o‘z maktabida sinab ko‘radi, natijani monitoring qiladi, qaysi usul samara berganini tahlil qiladi va keyingi kasbiy rivojlanish maqsadini belgilaydi.

Demak, mustaqil ta’lim “Men nimani o‘qidim?” degan savoldan ko‘ra, “Menda qanday kasbiy ehtiyoj bor edi va o‘rganganim maktabimdagi muammoni hal qilishga qanday yordam berdi?” degan savolga javob berishi kerak.

Muhokama. Xorijiy ilmiy tadqiqotlar ham maktab rahbarlarining professional rivojlanishida bir martalik treninglardan ko‘ra uzluksiz, amaliyotga integratsiyalangan va individuallashtirilgan yondashuvlar muhimligini ko‘rsatmoqda.

Darling-Hammond, Wechsler, Levin, Leung-Gagné, Tozer va Campoli (2024) tomonidan maktab direktorlarining professional rivojlanishiga bag‘ishlangan 52 ta tadqiqot sintezida samarali rahbarlik rivojlanishi uchun amaliy o‘rganish, kouching, refleksiya, ekspert-murabbiy qo‘llab-quvvatlashi, rahbarlar professional hamjamiyatlari va ish joyiga integratsiyalangan ta’lim muhim omillar sifatida ko‘rsatilgan.

Meyer va Richter (2024) tadqiqotida maktab direktorlarining 18 oylik professional rivojlanish dasturi tahlil qilingan bo‘lib, dastur seminarlar bilan bir qatorda kouching, stajirovka va professional o‘rganish tarmoqlaridagi ishtirokni ham qamrab olgan. Tadqiqot rahbarlik amaliyotidagi o‘zgarishlarni direktorlar va o‘qituvchilar nuqtayi nazaridan baholashga qaratilgan.

Oberholzer va Mestry (2025) tadqiqotida maktab direktorlarining mentorlikdan foydalanishi orqali maktab rahbarlari va o‘qituvchilarning o‘zini-o‘zi boshqarib o‘rganishini rivojlantirish masalasi o‘rganilgan. Mualliflar mentorlikni professional o‘rganishni kuchaytiruvchi va o‘zini o‘zi boshqarib o‘rganish madaniyatini qo‘llab-quvvatlovchi mexanizm sifatida ko‘rsatadi.

Hosseingholizadeh, Tamadoni va Bellibaş (2026) 116 ta empirik tadqiqotni qamrab olgan tizimli sharhda direktorlarning kasbiy rivojlanishi samaradorligiga kontekst, tashkiliy qo‘llab-quvvatlash, hamkorlik muhiti, umumiy liderlik, professional tarmoqlar, motivatsiya va o‘z-o‘ziga ishonch kabi omillar ta’sir qilishini ko‘rsatgan. Mualliflar formal dasturlar bilan bir qatorda noformal kasbiy o‘rganish jarayonlarini ham rahbarlik salohiyatini rivojlantirishning muhim qismi sifatida ko‘rsatadi.

Yuqoridagi normativ va ilmiy yondashuvlar asosida maktab direktorlarining mustaqil kasbiy rivojlanishini quyidagi model asosida tashkil etish mumkin: [1; 4; 5; 6; 7].

Umumta’lim maktablari rahbarlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimida mustaqil ta’lim mexanizmi (aylanma model)

1-bosqich. Kasbiy diagnostika. Rahbarning boshqaruv kompetensiyalari, kasbiy bilimlari, raqamli kompetensiyalari, liderlik ko‘nikmalari, strategik rejalashtirish qobiliyati va jamoa bilan ishlash ko‘nikmalari aniqlanadi.

2-bosqich. Kasbiy ehtiyojni belgilash. Diagnostika natijalari asosida direktor uchun ustuvor rivojlanish yo‘nalishlari belgilanadi.

3-bosqich. Individual o‘rganish traektoriyasini tanlash. Direktor o‘z ehtiyojiga mos kitob, ilmiy maqola, normativ hujjat, onlayn kurs, vebinar, master-klass, ilg‘or maktab tajribasi, mentor yoki ekspert maslahati kabi resurslarni tanlaydi.

4-bosqich. Amaliyotga tatbiq. O‘rganilgan bilim real boshqaruv vazifasiga tatbiq etiladi.

5-bosqich. Monitoring. O‘zgarishlar ma’lumotlar asosida kuzatiladi.

6-bosqich. Refleksiya. Direktor “Nima o‘zgardi? Nima samara berdi? Nima samara bermadi? Nima uchun?” degan savollarga javob beradi.

7-bosqich. Keyingi rivojlanish maqsadi. Yangi kasbiy ehtiyoj aniqlanib, sikl qayta boshlanadi.

Mustaqil ta’lim natijasini baholash. Agar mustaqil ta’lim natijasi faqat qancha kitob o‘qilgani, qancha vebinar ko‘rilgani yoki qancha sertifikat olingani bilan baholansa, mustaqil ta’limning haqiqiy mazmuni ochilmaydi. Maktab direktori uchun natija, avvalo, boshqaruv faoliyatidagi o‘zgarish orqali baholanishi kerak.

Masalan, ma’lumotlar tahlilini mustaqil o‘rganish qarorlarni ma’lumotlarga asoslashga; liderlikni o‘rganish jamoa hamkorligini yaxshilashga; konfliktologiyani o‘rganish nizolarni konstruktiv hal qilishga; strategik boshqaruvni o‘rganish maktab rivojlanish rejasini takomillashtirishga; raqamli texnologiyalarni o‘rganish boshqaruv jarayonlarini raqamlashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Bu yondashuv PQ-231-son qarorining kasbiy rivojlanish natijalarini xodimlar faoliyati samaradorligi bilan bog‘lash talabiga ham mos keladi.

Muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari. Birinchi muammo – mustaqil ta’limning aniq maqsadsiz tashkil etilishi. Bunga kasbiy diagnostika va individual rivojlanish rejasi orqali yechim topish mumkin.

Ikkinchi muammo – mustaqil ta’limning amaliyotdan uzilib qolishi. Buning uchun har bir o‘rganish vazifasi konkret boshqaruv muammosi bilan bog‘lanishi lozim.

Uchinchi muammo – natijani baholash mexanizmining zaifligi. Bu yerda faoliyat indikatorlari, portfolio, refleksiv hisobot, amaliy loyiha va rahbarlik faoliyatidagi o‘zgarishlarni baholashdan foydalanish mumkin.

To‘rtinchi muammo – rahbarning o‘zini o‘zi rivojlantirishini institutsional qo‘llab-quvvatlashning yetarli emasligi. Mustaqil ta’lim rahbarning shaxsiy mas’uliyatiga tayansa-da, uning samaradorligi uchun maktab, hududiy boshqaruv organlari va kasbiy rivojlantirish institutlari tomonidan metodik qo‘llab-quvvatlash zarur.

Xulosa. Zamonaviy ta’lim sharoitida maktab direktori kasbiy rivojlanishini faqat ma’lum davriylikda tashkil etiladigan malaka oshirish kurslari bilan cheklash maqsadga muvofiq emas. Bugungi rahbar tez o‘zgarayotgan ta’lim

muhitida o‘z kasbiy ehtiyojini mustaqil aniqlay olishi, zarur bilim va resurslarni topishi, ularni amaliyotda sinab ko‘rishi va natijani tahlil qilishi kerak.

O‘zbekistonda qabul qilingan me’yoriy-huquqiy hujjatlar bu yo‘nalishda muhim institutsional asos yaratmoqda. PQ-231-son qaror uzluksiz kasbiy rivojlanishni kasbiy ehtiyojlar asosida tabaqalashtirish, uning an’anaviy, muqobil, dual va mustaqil shakllarini rivojlantirish, raqamli resurslardan foydalanish va natijadorlikni baholashni nazarda tutmoqda.

681-son qaror esa maktab direktorlari va direktorlikka nomzodlarning menejerlik tayyorgarligi va sertifikatlash tizimini institutsionallashtirdi. Amaldagi direktorlar uchun menejerlik sertifikatini davriy ravishda olish talabi rahbarlik kompetensiyalarini muntazam yangilashga huquqiy asos yaratadi.

Shuning uchun maktab direktori kasbiy rivojlanishining zamonaviy modeli “malaka oshirish kursi — sertifikat — to‘xtash” ko‘rinishida emas, balki diagnostika → kasbiy ehtiyoj → menejerlik tayyorgarligi → mustaqil o‘rganish → amaliyot → monitoring → refleksiya → yangi rivojlanish ehtiyoji ko‘rinishida tashkil etilishi lozim.

Bunda mustaqil ta’lim rahbarning kasbiy rivojlanishida kurslarning muqobili emas, balki ularni davom ettiruvchi va individuallashtiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Eng muhimi, mustaqil kasbiy rivojlanishning yakuniy natijasi o‘qilgan materiallar yoki olingan sertifikatlar soni bilan emas, balki maktab direktori faoliyatidagi kasbiy o‘zgarishlar, boshqaruv qarorlarining sifati va ta’lim tashkiloti faoliyati natijadorligiga qo‘shilgan hissa bilan baholanishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”. 2024-yil 21-iyun, PQ-231-son. https://lex.uz/docs/-6981085

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. “Davlat umumiy o‘rta ta’lim muassasalari direktori lavozimiga nomzodlarni menejerlik o‘quv kurslarida o‘qitish va ularga menejerlik sertifikatini berish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”. 2023-yil 25-dekabr, 681-son. https://lex.uz/docs/-6705811

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. 2023-yil 26-may, PF-79-son. https://lex.uz/docs/-6476175

4. Daminova Sh.K., Alkarov E.M. “Menejerlik o‘quv kurslari” mazmunini takomillashtirish: tahlil va amaliy tavsiyalar. 3-qism. Xalq ta’limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar, 2025. https://doi.org/10.5281/zenodo.18015140

5. Alkarov E.M. “Menejerlik o‘quv kurslari” mazmunini takomillashtirish: tahlil va amaliy tavsiyalar. 2-qism. Xalq ta’limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar, 2025.

6. Daminova Sh.K. “Menejerlik o‘quv kurslari” mazmunini takomillashtirish: tahlil va amaliy tavsiyalar. 1-qism. Xalq ta’limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar, 2025.

7. Daminova Sh.K., Jabborova Yu.H. “Menejerlik o‘quv kurslari” mazmunini takomillashtirish: tahlil va amaliy tavsiyalar. 4-qism. Xalq ta’limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar, 2025.

8. Ismailov A.A. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari direktorlarini kasbiy rivojlantirish masalalari. Xalq ta’limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar, 2025.

9. Radjabov S.B. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari direktorlarini tayyorlash, tanlash va tayinlash masalalari. Xalq ta’limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar, 2025.

10. Oberholzer L., Mestry R. Principals accelerate professional learning through mentoring to enable educators’ self-directed learning in diverse settings including rural public schools. South African Journal of Education, 2025, 45(Suppl. 1), S1–S11. https://doi.org/10.15700/saje.v45ns1a2714

11. Thomas C. Promising Practices for Leadership Development: Exploring a Collaborative Professional Learning and Coaching Program. Canadian Journal of Educational Administration and Policy, 2024.

12. Meyer A., Richter D. Longitudinal effects of a professional development program on principals’ leadership practices: results of a baseline latent change score model. Professional Development in Education, 2024. https://doi.org/10.1080/19415257.2024.2413119

13. Darling-Hammond L., Wechsler M.E., Levin S., Leung-Gagné M., Tozer S., Campoli A.K. Developing Expert Principals: Professional Learning that Matters. Routledge, 2024. https://doi.org/10.4324/9781003380450

14. He P., Guo F., Abazie G.A. School principals’ instructional leadership as a predictor of teacher’s professional development. Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education, 2024.

15. Dhakal S., Lummis G.W., Jones A. Continuous professional development strategies of Nepali secondary principals: navigating challenges in changing times. Journal of Educational Administration and History, 2024, 56(3), 335–353. https://doi.org/ 10.1080/ 00220620. 2023.2298322

16. Hosseingholizadeh R., Tamadoni A., Bellibaş M.Ş. A systematic narrative review of principals’ professional development: strategies, context, antecedents and outcomes. International Journal of Educational Management, 2026, 40(4), 653–674. https://doi.org/10.1108/IJEM-08-2025-0641

MAKTAB DIREKTORINING PEDAGOGIK LIDERLIGI ASOSIDA TA'LIM SIFATINI BOSHQARISH MEXANIZMLARI

Sanakulova S.X.
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Qori Niyoziy nomidagi TPMI katta ilmiy xodimi

Tayanch so'zlar: pedagogik liderlik, maktab direktori, ta'lim sifati, instructional leadership, ta'lim sifatini boshqarish, ichki monitoring, ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv, professional o'rganish hamjamiyati, taqsimlangan liderlik, pedagogik jamoa, refleksiya, maktab boshqaruvi.
Ключевые слова: педагогическое лидерство, директор школы, качество образования, руководство учебным процессом, управление качеством образования, внутренний мониторинг, управление на основе данных, профессиональное сообщество, распределенное лидерство, педагогическая команда, рефлексия, управление школой.
Key words: pedagogical leadership, school principal, quality of education, instructional leadership, management of educational quality, internal monitoring, data-driven management, professional learning community, distributed leadership, teaching staff, reflection, school management.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktabi direktorining pedagogik liderligi ta'lim sifatini boshqarishning strategik omili sifatida ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Pedagogik liderlikning maqsadni belgilash, o'qitish va ta'lim jarayonini muvofiqlashtirish, pedagoglarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ma'lumotlarga asoslangan holda qaror qabul qilish, ichki sifat monitoringi, hamkorlik madaniyati va manfaatdor tomonlar ishtirokini ta'minlash kabi tarkibiy komponentlari yoritilgan. Xalqaro tadqiqotlar hamda O'zbekiston ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlari asosida direktor faoliyatini ma'muriy nazoratdan ta'lim natijalariga yo'naltirilgan pedagogik yetakchilik modeliga transformatsiya qilish zarurati asoslangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется педагогическое руководство директора общеобразовательной средней школы как стратегический фактор управления качеством образования с научной, теоретической и практической точек зрения. Выделены структурные компоненты педагогического руководства, такие как постановка целей, координация учебно-воспитательного процесса, поддержка профессионального развития учителей, принятие обоснованных решений, внутренний контроль качества, обеспечение культуры сотрудничества и участия заинтересованных сторон. На основе международных исследований и приоритетных направлений образовательной политики Узбекистана обосновывается необходимость трансформации деятельности директора от административного контроля к модели педагогического руководства, ориентированной на образовательные результаты.
SUMMARY:
This article provides a theoretical and practical analysis of the pedagogical leadership of general secondary school principals as a strategic factor in managing the quality of education. It outlines key components of pedagogical leadership, such as goal setting, coordinating the teaching and learning process, supporting the professional development of educators, data-driven decision-

making, internal quality monitoring, and fostering a culture of collaboration and stakeholder engagement. Drawing on international research and the priorities of Uzbekistan's education policy, the article substantiates the need to transform the principal's role from one of administrative oversight to a model of pedagogical leadership focused on educational outcomes.

Zamonaviy maktab boshqaruvida direktorning vazifasi faqat ma'muriy-xo'jalik jarayonlarini tartibga solish bilan cheklanmaydi. Ta'lim natijalariga qo'yilayotgan talablarning ortishi, o'quvchilarning funksional savodxonligi, ijtimoiy-emotsional rivojlanishi va mustaqil fikrlashiga e'tibor kuchayishi rahbar faoliyatining markaziga pedagogik jarayon sifatini olib chiqmoqda. Shu sababli maktab direktori "tashkilot ma'muri"dan "ta'lim va o'qitish lideri"ga aylanishi, ya'ni maktabning pedagogik maqsadlarini shakllantirishi, o'qituvchi faoliyatini rivojlantiruvchi teskari aloqa bilan qo'llab-quvvatlashi, o'quv natijalarini tahlil qilishi va jamoada umumiy mas'uliyat madaniyatini yaratishi zarur.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ta'lim sohasidagi asosiy prinsiplar, ta'lim sifati va ta'lim tashkilotlari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari belgilangan. "O'zbekiston – 2030" strategiyasida esa yoshlarning sifatli ta'lim olishi, pedagoglar salohiyatini oshirish va ta'lim tizimi samaradorligini kuchaytirish davlat taraqqiyotining muhim yo'nalishlari sifatida qaraladi. Mazkur normativ asoslar maktab rahbaridan natijadorlikka yo'naltirilgan, ochiq, mas'uliyatli va pedagogik mazmunga ega boshqaruvni talab qiladi.

Xalqaro ilmiy adabiyotlarda "instructional leadership" tushunchasi direktorning o'qitish va o'rganish sifatini yaxshilashga bevosita yoki bilvosita yo'naltirilgan faoliyatini anglatadi. OECD yondashuviga ko'ra, pedagogik liderlik o'quv dasturi va ta'lim jarayonini muvofiqlashtirish, pedagoglarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, hamkorlik muhitini yaratish hamda ta'lim maqsadlarini jamoa bilan uyg'unlashtirish kabi vazifalarni qamrab oladi. Bu yondashuv rahbarning har bir darsga aralashishini emas, balki o'qituvchi sifatli ishlashi uchun professional sharoit va aniq yo'nalish yaratishini nazarda tutadi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, maktablarda ta'lim sifati ko'pincha yakuniy natijalarni qayd etish orqali baholanadi, holbuki sifatni boshqarish natijani qayd etishdan oldin unga ta'sir qiluvchi jarayonlarni boshqarishni talab etadi. O'quvchining past natijasi faqat o'quvchi muammosi sifatida emas, balki o'quv dasturi, metodika, baholash, o'qituvchi kompetensiyasi, maktab iqlimi, ota-ona bilan hamkorlik va rahbarlik qarorlarining o'zaro ta'siri sifatida tahlil qilinishi lozim.

Liderlik boshqaruvdan mazmunan farqlansa-da, maktab amaliyotida ular bir-birini to‘ldiruvchi jarayondir. Boshqaruv barqarorlik, tartib, resurslar va jarayonlarning muvofiqligini ta’minlasa, liderlik maqsad, qadriyat, o‘zgarish va odamlarning ichki motivatsiyasi bilan ishlaydi. Maktab direktori samarali rahbar bo‘lishi uchun ikki funksiyani uyg‘unlashtirishi kerak: tashkilotning uzluksiz faoliyatini ta’minlash va pedagogik jamoani sifat jihatidan yangi natijalarga yetaklash.

Hallinger tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik liderlik konsepsiyalarida maktab missiyasini belgilash, o‘quv dasturi va ta’lim jarayonini boshqarish hamda ijobiy o‘quv muhitini yaratish markaziy o‘rin egallaydi. Keyingi tadqiqotlarda mazkur model yanada kengayib, taqsimlangan liderlik, o‘qituvchilarning professional o‘rganishi, maktabning tashkiliy salohiyati va ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv bilan integratsiyalashgan. Natijada pedagogik liderlik direktorning individual faoliyatidan ko‘ra, butun maktabning ta’limga yo‘naltirilgan liderlik salohiyatini shakllantirish jarayoni sifatida talqin qilina boshladi.

Leithwood va hammualliflar maktab liderligining o‘quvchi natijalariga ta’siri ko‘p hollarda bilvosita ekanini ta’kidlaydi. Rahbar avvalo o‘qituvchining mehnat sharoiti, kasbiy motivatsiyasi, hamkorligi, pedagogik amaliyoti va maktabning tashkiliy muhitiga ta’sir qiladi; ushbu omillar esa o‘quvchi natijalariga o‘tadi. Demak, direktorning pedagogik liderligini faqat dars kuzatuvlari soni yoki yig‘ilishlar bilan o‘lchash yetarli emas. Asosiy savol – rahbarning harakati o‘qituvchining amaliyotida va o‘quvchining o‘rganish tajribasida qanday o‘zgarish hosil qilganidir.

Pedagogik liderlikning metodologik asosi tizimli, faoliyatga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy, refleksiv va hamkorlik yondashuvlarining integratsiyasida namoyon bo‘ladi. Tizimli yondashuv maktabdagi natijani alohida shaxs emas, o‘zaro bog‘liq elementlar mahsuli sifatida ko‘radi. Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv rahbar kompetensiyasini real boshqaruv harakatlarida namoyon bo‘lishi bilan baholaydi. Refleksiv yondashuv qarorlarning natijasini muntazam qayta ko‘rib chiqishni, hamkorlik yondashuvi esa sifat uchun umumiy mas’uliyatni shakllantirishni nazarda tutadi.

Shu nuqtayi nazardan, pedagogik liderlikni “direktor tomonidan maktabning umumiy ta’lim maqsadlarini jamoa bilan birgalikda belgilash, o‘qitish va o‘rganish sifatini dalillar asosida tahlil qilish, pedagoglarning kasbiy rivojlanishini tashkil etish hamda o‘quvchi natijalarini yaxshilashga qaratilgan hamkorlikdagi o‘zgarishlarni boshqarish faoliyati” deb ta’riflash mumkin.

Ushbu ta’rifda maqsad, dalil, kasbiy rivojlanish, hamkorlik va natija bir butun sikl sifatida birlashadi.

Ta’lim sifati ko‘p komponentli tushuncha bo‘lib, faqat baho yoki test natijasi bilan cheklanmaydi. U o‘quv dasturining maqsadga muvofiqligi, o‘qitish sifati, baholashning haqqoniyligi, o‘quvchi farovonligi, teng imkoniyat, pedagoglar salohiyati, ta’lim muhiti va boshqaruv samaradorligini qamrab oladi. Shuning uchun direktor ta’lim sifatini boshqarishda “natija nazoratchisi” emas, “sifat jarayonlari arxitektori” sifatida faoliyat yuritishi lozim.

Birinchi funksiya – strategik pedagogik maqsadni belgilash. Maktab rivojlanish rejasi umumiy va o‘lchab bo‘lmaydigan vazifalar yig‘indisi bo‘lmasligi kerak. Direktor diagnostika natijalaridan kelib chiqib, masalan, o‘qib tushunish, matematik savodxonlik, davomat, o‘quvchi faolligi yoki o‘qituvchilarning formativ baholash kompetensiyasi bo‘yicha aniq ustuvor maqsadlarni belgilaydi. Maqsadlar jamoa tomonidan tushunilgan va qabul qilingan taqdirdagina kundalik pedagogik faoliyatga ta’sir qiladi. Ikkinchi funksiya – o‘qitish va o‘rganish jarayonini muvofiqlashtirish. Bu direktorning metodik birlashmalar ishini natijaga yo‘naltirishi, dars kuzatuvlarini rivojlantiruvchi formatda tashkil etishi, o‘quv dasturi bajarilishi bilan uning o‘zlashtirilishi o‘rtasidagi farqni tahlil qilishi va fanlar kesimida pedagogik muammolarni aniqlashini anglatadi. Dars kuzatuvi jazolash yoki formal tekshiruv emas, professional dialog vositasi bo‘lishi kerak. Uchinchi funksiya – pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini boshqarish. An’anaviy malaka oshirish ko‘pincha maktabdagi real pedagogik muammodan uzilib qolishi mumkin. Pedagogik lider esa kasbiy rivojlanishni maktab diagnostikasi bilan bog‘laydi: qaysi kompetensiya zaif bo‘lsa, metodik seminar, lesson study, coaching, mentoring, o‘zaro dars kuzatuvi yoki mikrotrening shu ehtiyojga yo‘naltiriladi. Natijada kasbiy rivojlanish “tadbir”dan “maktab ichidagi o‘rganish tizimi”ga aylanadi. To‘rtinchi funksiya – ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish. Maktabda ko‘plab ma’lumotlar mavjud: chorak natijalari, diagnostik ishlar, davomat, fan olimpiadalari, dars kuzatuvlari, o‘quvchi va ota-onalar fikri, pedagoglar kasbiy rivojlanishi haqidagi ma’lumotlar. Biroq ma’lumotning mavjudligi o‘z-o‘zidan sifatni oshirmaydi. Direktor ma’lumotni savolga aylantirishi kerak: qaysi guruhda pasayish bor, nima sababdan, qaysi pedagogik amaliyot natija bermoqda, qaysi o‘quvchilar qo‘shimcha yordamga muhtoj va qanday resurs kerak? Beshinchi funksiya – hamkorlik va taqsimlangan liderlikni rivojlantirish. Barcha pedagogik qarorlarni direktorning o‘zi qabul qiladigan tizim barqaror rivojlanishga to‘sqinlik qiladi. Fan metodik birlashma rahbarlari, tajribali o‘qituvchilar, sinf rahbarlari va psixologlar muayyan

yo‘nalishlarda liderlik rolini olishi zarur. Bu direktor vakolatining kamayishi emas, aksincha, maktabning umumiy liderlik salohiyatining oshishidir. Oltinchi funksiya esa xavfsiz, inklyuziv va yuqori kutilmalar mavjud bo‘lgan maktab madaniyatini yaratish. Pedagogik liderlik o‘quvchi natijalariga yuqori talab qo‘yish bilan birga, xatodan o‘rganish, hurmat, adolat va psixologik xavfsizlikni ta’minlaydi. O‘qituvchi o‘z muammosini yashirmasdan muhokama qila oladigan jamoada professional o‘rganish tezlashadi. Shu bois sifat boshqaruvi nazorat madaniyatidan o‘rganish madaniyatiga o‘tishni talab qiladi.

Pedagogik liderlik asosida ta’lim sifatini boshqarish mexanizmi sifatida yetti bo‘g‘inli siklik mexanizmini taklif etish mumkin: diagnostika – maqsad – pedagogik ta’sir – kasbiy hamkorlik – monitoring – refleksiya – korreksiya. Mazkur mexanizmning muhim xususiyati shundaki, u sifatni yil oxirida tekshiriladigan holat emas, kundalik faoliyatda boshqariladigan dinamik jarayon sifatida qaraydi.

Diagnostika bosqichida mavjud vaziyat dalillar asosida o‘rganiladi. Bunda faqat o‘quvchilarning umumiy o‘zlashtirish foizi emas, topshiriqlar va kompetensiyalar kesimidagi natijalar, o‘quvchi guruhlari o‘rtasidagi tafovut, davomat, darsdagi faollik, pedagogik metodlar va maktab iqlimi haqidagi ma’lumotlar birgalikda tahlil qilinadi. Diagnostika “kim aybdor?” savoliga emas, “qaysi jarayonni yaxshilash kerak?” savoliga javob berishi kerak.

Maqsad bosqichida aniqlangan muammolar ustuvorlashtiriladi. Maktab bir vaqtning o‘zida o‘nlab strategik muammoni sifatli hal qila olmaydi. Shu sababli 2–3 ta pedagogik ustuvor yo‘nalish tanlanib, ularga o‘lchanadigan natija indikatorlari biriktiriladi. Masalan, “o‘qish savodxonligini oshirish” maqsadi sinflar kesimida diagnostik topshiriqlar, matn bilan ishlash strategiyalaridan foydalanish va past natijali o‘quvchilar uchun qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatkichlari bilan aniqlashtiriladi.

Pedagogik ta’sir bosqichida maqsadga erishish uchun konkret o‘qitish strategiyalari tanlanadi. Direktor bu jarayonda metodist yoki fan o‘qituvchisining o‘rnini egallamaydi; u professional muhokama uchun sharoit yaratadi, resurs ajratadi, metodik ishni muvofiqlashtiradi va kelishilgan pedagogik yondashuvlarning izchil qo‘llanishini ta’minlaydi. Ta’sir vositalari formativ baholash, differensial ta’lim, o‘qish strategiyalari, loyiha faoliyati, individual qo‘llab-quvvatlash kabi maktab ehtiyojiga mos usullardan iborat bo‘lishi mumkin.

Kasbiy hamkorlik bosqichida o‘qituvchilar tajriba almashadi, darslarni birgalikda rejalashtiradi, o‘quvchi ishlarini tahlil qiladi va o‘zaro teskari aloqa beradi. Professional o‘rganish hamjamiyatining asosiy obyekti o‘qituvchining

shaxsi emas, o‘quvchining o‘rganish jarayonidir. “Men darsni qanday o‘tdim?” savoli “o‘quvchi nimani o‘rgandi va buni qaysi dalil ko‘rsatmoqda?” savoliga almashadi.

Monitoring bosqichida oraliq natijalar muntazam yig‘iladi. Monitoring nazoratning sinonimi emas. Uning vazifasi strategiyaning ishlayotgan yoki ishlamayotganini erta aniqlashdir. Buning uchun qisqa diagnostika, o‘quvchi ishlari portfeli, kuzatuv protokoli, so‘rovnoma, davomat dinamikasi va pedagogik refleksiya ma’lumotlaridan foydalanish mumkin. Indikatorlar soni haddan tashqari ko‘p bo‘lmasligi, ularning har biri boshqaruv qaroriga xizmat qilishi kerak.

Refleksiya bosqichida rahbar va pedagogik jamoa natijalarni birgalikda sharhlaydi. Bu yerda raqamni ko‘rish bilan cheklanilmaydi; sabablar, kontekst va kutilmagan oqibatlar muhokama qilinadi. Refleksiya dalil va professional mulohazaning birlashuvini ta’minlaydi. Korreksiya bosqichida esa samara bermagan faoliyat qayta ko‘rib chiqiladi, resurslar qayta taqsimlanadi yoki yangi pedagogik ta’sir choralari belgilanadi. Shundan so‘ng sikl yangi diagnostika bilan davom etadi.

Mazkur mexanizmning boshqaruv tamoyillari quyidagilardan iborat: o‘quvchi manfaatining ustuvorligi; dalillarga tayanish; jamoaviy mas’uliyat; rivojlantiruvchi teskari aloqa; differensial yondashuv; ochiqlik; uzluksiz refleksiya; resurslarning strategik maqsadga muvofiqligi. Ushbu tamoyillar pedagogik liderlikni alohida tadbirlar majmuasidan maktabning kundalik ish uslubiga aylantiradi.

Pedagogik liderlik samaradorligini baholashda faqat o‘quvchilar bahosiga tayanish metodologik jihatdan tor yondashuvdir. Direktor faoliyatining ta’siri ko‘p bosqichli bo‘lganligi sababli indikatorlar “rahbar harakati – o‘qituvchi amaliyoti – o‘quvchi tajribasi – ta’lim natijasi” zanjiri bo‘yicha shakllantirilishi maqsadga muvofiq. Rahbar harakati indikatorlariga maktabning aniq pedagogik ustuvor maqsadlari mavjudligi, rahbarning o‘quv jarayoniga ajratgan vaqti, dars kuzatuvidan keyingi sifatli teskari aloqa, metodik birlashmalar bilan ishlash, ma’lumotlar tahliliga asoslangan qarorlar va kasbiy rivojlanish uchun yaratilgan imkoniyatlar kiradi. Bunda “nechta tadbir o‘tkazildi?” ko‘rsatkichidan “tadbir natijasida qanday amaliy o‘zgarish yuz berdi?” ko‘rsatkichiga o‘tish zarur. O‘qituvchi amaliyoti indikatorlari pedagoglarning birgalikda rejalashtirishi, formativ baholashdan foydalanishi, o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olishi, o‘zaro kuzatuv va refleksiyada qatnashishi, o‘quvchi ishlarini dalil sifatida tahlil qilishi bilan bog‘liq. Professional rivojlanish natijasini

sertifikatlar soni bilan emas, dars amaliyotidagi o‘zgarish bilan baholash pedagogik liderlikning muhim talabidir.

O‘quvchi tajribasi indikatorlari darsdagi faol ishtirok, xavfsizlik hissi, o‘qishga motivatsiya, o‘qituvchi tomonidan beriladigan teskari aloqaning tushunarliligi, o‘z o‘rganish maqsadini anglash va qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlaridan foydalanishni qamrab oladi. Bu ko‘rsatkichlar so‘rovnoma, fokus-guruh, kuzatuv va o‘quvchi portfeli orqali o‘rganilishi mumkin.

Ta’lim natijasi indikatorlari esa fan va kompetensiyalar kesimidagi o‘sish dinamikasi, boshlang‘ich va yakuniy diagnostika farqi, past o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar ulushining o‘zgarishi, davomat, keyingi bosqichga tayyorgarlik va boshqa kontekstga mos ko‘rsatkichlarni qamrab oladi. Eng muhimi, natijalar faqat maktablararo reyting uchun emas, maktab ichidagi rivojlanish qarorlarini qabul qilish uchun ishlatilishi kerak. Monitoringda “svetofor” usulidan foydalanish mumkin: yashil – kutilgan natijaga yaqin yoki erishilgan; sariq – qo‘shimcha e’tibor talab etiladi; qizil – zudlik bilan pedagogik va boshqaruv aralashuvi zarur. Biroq rangli belgilashning o‘zi tahlil emas. Har bir ko‘rsatkich bo‘yicha sabab, mas’ul jamoa, keyingi qadam va qayta ko‘rib chiqish muddati belgilanmasa, monitoring formal hisobotga aylanib qoladi.

Amaliy jihatdan direktor huzurida “ta’lim sifati pedagogik guruhi” tashkil etilishi mumkin. Uning tarkibiga direktor o‘rinbosari, metodik birlashma rahbarlari, tajribali pedagoglar va zaruratga ko‘ra psixolog kiritiladi. Guruhning vazifasi hisobot yig‘ish emas, dalillarni sharhlash va pedagogik yechimlarni ishlab chiqishdir. Har bir yig‘ilish uch savolga javob berishi maqsadga muvofiq: o‘quvchilarimiz hozir nimani biladi va bajara oladi; qaysi guruhlar qo‘shimcha yordamga muhtoj; kelgusi davrda o‘qitish amaliyotida nimani o‘zgartiramiz?

Direktorning dars kuzatuvi ham qayta formatlanishi lozim. Kuzatuv varaqasi o‘qituvchining barcha faoliyatini bir martada baholashga emas, maktabning ustuvor pedagogik maqsadiga qaratiladi. Masalan, ustuvor maqsad formativ baholash bo‘lsa, kuzatuvda o‘quv maqsadining aniqligi, muvaffaqiyat mezonlari, savollarning sifati, o‘quvchining o‘z xatosini anglash imkoniyati va teskari aloqa kuzatiladi. Kuzatuvdan so‘ng 10–15 daqiqalik professional suhbatda bir kuchli jihat, bitta rivojlanish nuqtasi va keyingi aniq qadam kelishib olinadi. Shuningdek, maktabda “ma’lumotlar devori”ning maxfiylikni ta’minlagan raqamli yoki ichki boshqaruv varianti yaratilishi mumkin. Unda individual o‘quvchi yoki o‘qituvchini ommaviy reyting qilish emas, sinf va kompetensiyalar kesimidagi dinamikalar, ustuvor maqsadlar va amalga oshirilayotgan pedagogik choralar aks ettiriladi. Bu jamoaga umumiy

yo‘nalishni ko‘rish imkonini beradi va sifat uchun kollektiv mas’uliyatni kuchaytiradi.

Pedagogik liderlik konsepsiyasining kuchli tomoni shundaki, u maktab rahbarining e’tiborini ma’muriy jarayonlardan ta’limning asosiy vazifasi – o‘quvchining o‘rganishiga qaytaradi. Biroq bu ma’muriy boshqaruvning ahamiyatini inkor etmaydi. Moliyaviy intizom, xavfsizlik, kadrlar, infratuzilma va huquqiy talablar bajarilmasa, pedagogik jarayon uchun barqaror muhit bo‘lmaydi. Masala ikki yo‘nalishdan birini tanlashda emas, ma’muriy tizimni pedagogik maqsadga xizmat qildirishdadir.

Pedagogik liderlikning samarasi direktorning qaysi faoliyatni qancha bajarganidan ko‘ra, uning harakati maktabning tashkiliy salohiyatini qanday o‘zgartirganiga bog‘liq. O‘qituvchilar o‘rtasidagi ishonch, umumiy maqsad, kasbiy dialog, ma’lumotlardan foydalanish qobiliyati va pedagogik innovatsiyalarni sinab ko‘rish madaniyati shakllansa, rahbarning ta’siri barqarorroq bo‘ladi. Shu sababli taqsimlangan liderlik pedagogik liderlikning muqobili emas, uning institutsional barqarorligini ta’minlovchi mexanizm sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Maktablari sharoitida pedagogik liderlik modelini joriy etishda direktorning ish yuklamasi, maktab hajmi, hududiy sharoit, pedagoglar tarkibi va raqamli infratuzilma kabi omillar hisobga olinishi kerak. Bir xil boshqaruv algoritmini barcha maktablarga mexanik tatbiq etish natija bermaydi. Markaziy talablar sifat mezonlarini belgilashi, maktab esa shu mezonlarga erishish yo‘lini o‘z kontekstiga mos loyihalashi samaraliroq yondashuv bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, direktor faoliyatini baholash tizimida pedagogik liderlik indikatorlarining o‘rni kuchaytirilishi zarur. Agar rahbarning muvaffaqiyati asosan hujjatlarning to‘liqligi, tadbirlar soni va tashkiliy intizom bilan o‘lchansa, u tabiiy ravishda vaqtini shu ko‘rsatkichlarga yo‘naltiradi. Baholash mezonlari o‘qituvchilarning professional o‘sishi, maktab ichidagi hamkorlik, o‘quvchi natijalarining dinamikasi va tenglik kabi ko‘rsatkichlarni ham qamrab olsa, boshqaruv xulq-atvorida pedagogik ustuvorlik kuchayadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, maktab direktorining pedagogik liderligi ta’lim sifatini boshqarishning alohida funksiyasi emas, balki maktabning barcha boshqaruv jarayonlarini o‘quvchining o‘rganishi va rivojlanishiga yo‘naltiruvchi integrativ yondashuvdir. Uning markazida umumiy pedagogik maqsad, dalillarga asoslangan tahlil, o‘qituvchi kasbiy rivoji, hamkorlik, monitoring va refleksiya turadi.

Amaliyot uchun quyidagi yo‘nalishlar muhim: direktorlarning kasbiy rivojlanish dasturlarida instructional leadership, ma’lumotlar savodxonligi,

coaching va professional o‘rganish hamjamiyatini boshqarish modullarini kuchaytirish; maktab rivojlanish rejasini aniq o‘quv natijalari va pedagogik jarayon indikatorlari bilan bog‘lash; dars kuzatuvini nazoratdan rivojlantiruvchi teskari aloqaga transformatsiya qilish; metodik birlashmalarni professional o‘rganish hamjamiyatlari tamoyili asosida tashkil etish; ta’lim sifati monitoringida natija, jarayon va o‘quvchi tajribasi ko‘rsatkichlarini birgalikda qo‘llash; direktorning pedagogik liderlik faoliyati uchun vaqt va vakolatlar taqsimotini optimallashtirish.

Shunday qilib, zamonaviy maktab direktori ta’lim sifatini buyruq va nazorat orqali emas, aniq maqsad, professional ishonch, dalil, hamkorlik va uzluksiz o‘rganish orqali boshqaradigan lider sifatida shakllanishi zarur. Bunday yondashuv maktabning ichki salohiyatini kuchaytiradi, o‘qituvchini o‘zgarishlarning faol subyektiga aylantiradi va ta’lim sifati bo‘yicha barqaror natijalarga erishish uchun tashkiliy-pedagogik zamin yaratadi.

Pedagogik liderlik asosidagi sifat boshqaruvi uchun tavsiya etiladigan indikatorlar

Yo‘nalish	Asosiy indikator	Ma’lumot manbai	Boshqaruv qarori
Strategik maqsad	2–3 aniq pedagogik ustuvorlik va o‘lchanadigan mezon	Rivojlanish rejasi, diagnostika	Resurs va metodik ishni ustuvor yo‘nalishga jamlash
O‘qitish sifati	Kelishilgan pedagogik amaliyotlarning darsda namoyon bo‘lishi	Dars kuzatuvi, o‘quvchi ishlari	Coaching, mentoring, metodik yordam
Kasbiy rivojlanish	O‘qituvchi amaliyotidagi kuzatiladigan o‘zgarish	Refleksiya, lesson study, portfel	Individual va jamoaviy rivojlanish rejasini yangilash
O‘quvchi tajribasi	Faollik, motivatsiya, xavfsizlik va teskari aloqa sifati	So‘rovnoma, fokus-guruh, kuzatuv	Ta’lim muhiti va metodlarni takomillashtirish
Ta’lim natijasi	Kompetensiyalar kesimidagi o‘sish dinamikasi	Diagnostik va summativ baholash	Qo‘shimcha yordam, differensial strategiya
Hamkorlik	Birgalikda rejalashtirish va professional dialog muntazamligi	Metodik guruh protokoli, mahsulotlar	Taqsimlangan liderlik va PLCni kuchaytirish

Jadval ma’lumotlarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, pedagogik liderlik asosidagi ta’lim sifatini boshqarish birgina yakuniy o‘zlashtirish ko‘rsatkichiga emas, balki o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir necha darajadagi indikatorlarga tayanishi

lozim. Strategik maqsad indikatorlari maktab jamoasining umumiy yo‘nalishini belgilasa, o‘qitish sifati va kasbiy rivojlanish indikatorlari ushbu maqsadning pedagogik amaliyotga qay darajada ko‘chganini ko‘rsatadi. O‘quvchi tajribasi va ta’lim natijalari esa boshqaruv qarorlarining bevosita ta’lim oluvchiga ta’sirini aniqlash imkonini beradi. Hamkorlik indikatori mazkur elementlarni yagona tizimga birlashtirib, sifat uchun individual emas, jamoaviy mas’uliyatni shakllantiradi. Shu sababli jadvaldagi ko‘rsatkichlarni alohida-alohida emas, “maqsad – pedagogik faoliyat – kasbiy rivojlanish – o‘quvchi tajribasi – natija – korreksiya” mantiqiy zanjiri doirasida tahlil qilish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv direktor uchun monitoring ma’lumotlarini oddiy hisobot vositasidan aniq boshqaruv qarorini ishlab chiqishga xizmat qiluvchi pedagogik diagnostika vositasiga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni, 2023-yil 11-sentabr.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni, 2022-yil 28-yanvar.

4. Ibraimov X., Quronov M. Umumiy pedagogika: darslik. – Toshkent: Sahhof, 2023. – 416 b.

5. Qorayev S.B., Abdujalilova Sh.A. Umumiy pedagogika: darslik. – Toshkent: Olimiq kitob business, 2024. – 344 b.

6. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2024/5: Leadership in Education: Lead for Learning. Paris: UNESCO, 2024/2025.

7. OECD. School Leadership for Learning: Insights from TALIS 2013. Paris: OECD Publishing, 2016.

8. OECD. School Improvement Through Strong Leadership. Teaching in Focus, No. 7. Paris: OECD Publishing, 2014.

9. Hallinger, P. Leadership for Learning: Lessons from 40 Years of Empirical Research. Journal of Educational Administration, 2011.

10. Leithwood, K., Harris, A., Hopkins, D. Seven Strong Claims about Successful School Leadership Revisited. School Leadership & Management, 2020.

11. Day, C., Gu, Q., Sammons, P. The Impact of Leadership on Student Outcomes: How Successful School Leaders Use Transformational and Instructional Strategies to Make a Difference. Educational Administration Quarterly, 2016, 52(2), 221–258.

ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR INTEGRATSIYASI ASOSIDA OLIY TA'LIMDA TURIZMNING TARBIYAVIY SAMARADORLIGINI OSHIRISH TEXNOLOGIYALARI

Nafasov D.Sh.
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Urganch davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: turizm, tarbiyaviy samaradorlik, pedagogik texnologiya, tajribaviy ta'lim, refleksiya.
Ключевые слова: туризм, воспитательная эффективность, педагогическая технология, опытное обучение, рефлексия.
Key words: tourism, educational effectiveness, pedagogical technology, experiential learning, reflection.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada oliy ta'limda turizmning tarbiyaviy samaradorligini oshirish uchun tajribaviy ta'lim, loyiha asosida o'qitish, muammoli va keys-stadi, service-learning, refleksiv ta'lim, gamifikatsiya hamda virtual turizmni integratsiyalash asoslari yoritilgan. Tizimli, kompetensiyaviy, aksiologik va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlar asosida "motivatsion-diagnostik tayyorgarlik – mazmuniy yo'naltirish – tajribaviy sayohat – ijtimoiy-loyihaviy faoliyat – refleksiv-qadriyatli baholash – raqamli portfolio va qayta aloqa" texnologik sikli taklif etilgan. Mazkur sikl turistik faoliyatni maqsadli tarbiyaviy tajribaga aylantirish hamda talabalarda vatanparvarlik, madaniy merosga hurmat, ekologik mas'uliyat, hamkorlik va ijtimoiy faollikni rivojlantirishga xizmat qilishi asoslangan.
РЕЗЮМЕ:
В статье раскрыты основы интеграции опытного, проектного, проблемного и кейс-обучения, сервисного и рефлексивного обучения, геймификации и виртуального туризма для повышения воспитательной эффективности туризма в высшем образовании. На основе системного, компетентностного, аксиологического и деятельностного подходов предложен цикл: мотивационно-диагностическая подготовка, содержательная ориентация, опытно-туристическая деятельность, социально-проектная активность, рефлексивно-ценностное оценивание, цифровое портфолио и обратная связь. Обосновано, что цикл способствует развитию патриотизма, уважения к культурному наследию, экологической ответственности, сотрудничества и социальной активности студентов.
SUMMARY:
The article examines the integration of experiential learning, project-based learning, problem- and case-based learning, service learning, reflective learning, gamification and virtual tourism

to increase the educational effectiveness of tourism in higher education. Based on systemic, competency-based, axiological and activity-oriented approaches, an integrative cycle is proposed: motivational-diagnostic preparation, content orientation, experiential travel, social-project activity, reflective and value-based assessment, and digital portfolio with feedback. The cycle is intended to transform tourism into a purposeful educational experience and support students' patriotism, respect for cultural heritage, environmental responsibility, cooperation and social participation.

Kirish. Oliy ta'limning zamonaviy vazifasi mutaxassis tayyorlash bilan cheklanmaydi; u yoshlarning qadriyatli pozitsiyasi, fuqarolik mas'uliyati, madaniy o'zlikni anglash, ekologik xulq-atvor va ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalarini ham shakllantirishi lozim. Shu nuqtai nazardan turizm talabaning real ijtimoiy-madaniy muhit bilan to'g'ridan-to'g'ri munosabatga kirishishini ta'minlaydigan, nazariy bilimni shaxsiy tajribaga aylantiradigan va tarbiyaviy ta'sirni tabiiy vaziyatlarda yuzaga chiqaradigan pedagogik resurs sifatida alohida ahamiyatga ega. Muallifning avvalgi tadqiqotlarida ham talabalar turizmi pedagogik tamoyillar, ijtimoiy-madaniy kompetensiya va qadriyatlar bilan bog'liq kompleks faoliyat ekanligi ko'rsatilgan [1–4].

Biroq turistik tadbirning o'zi avtomatik ravishda tarbiyaviy natija bermaydi. Bir xil tarixiy obidaga tashrif buyurgan ikki talabaning tajribasi mutlaqo turlicha bo'lishi mumkin: biri faktlarni eslab qoladi, ikkinchisi esa tarixiy xotira, jamoaviy mas'uliyat va madaniy merosni asrashga doir shaxsiy pozitsiyani shakllantiradi. Demak, tarbiyaviy samara turistik obyekt mavjudligidan ko'ra, tashrifning qanday pedagogik maqsad bilan loyihalangani, talaba qanday vazifa bajargani, qanday muloqotga kirishgani va tajribasini qanday refleksiya qilganiga ko'proq bog'liq. Bu holat turizmni pedagogik texnologiyalar bilan integratsiyalash zaruratini keltirib chiqaradi.

Xalqaro tadqiqotlarda turizm ta'limida tajribaviy o'rganish, dizayn-fikrlash, gamifikatsiya va raqamli o'quv muhitlarining talaba faolligi, motivatsiyasi, qaror qabul qilish va kasbiy ko'nikmalarga ijobiy ta'siri qayd etilgan. Xususan, E. Doğantan tajribaviy ta'lim falsafasini design thinking jarayoni bilan birlashtirib, muammo – empatiya va aniqlash – g'oya – prototip – sinov ketma-ketligining turizm ta'limidagi didaktik imkoniyatlarini asoslaydi [5]. B. B. Nairning tadqiqotida gamifikatsiya turizm yo'nalishida talabalarning ishtiroki, motivatsiyasi, baholash va qayta aloqasi hamda mehnat bozoriga oid ko'nikmalarini qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida tavsiflangan [6]. V. Aguilos va K. Fuchs ham gamifikatsiyalangan elektron ta'limning talaba qiziqishi va o'z sur'atida o'rganish tajribasiga ta'sirini ko'rsatadi [7].

Shu bilan birga, mavjud ishlarda pedagogik yondashuvlar ko'pincha alohida texnologiya sifatida o'rganiladi. Oliy ta'limda turizmning aynan tarbiyaviy samaradorligini oshirish uchun tajribaviy, aksiologik, loyiha, xizmat orqali

o‘rganish, refleksiv, gamifikatsion va raqamli yondashuvlarni yagona siklga integratsiyalash masalasi yetarlicha tizimlashtirilmagan. Maqolaning maqsadi – mazkur yondashuvlarning funksional imkoniyatlarini aniqlash, ularning o‘zaro aloqadorligini asoslash hamda talabaning turistik tajribasini tarbiyaviy natijaga aylantiruvchi integrativ pedagogik texnologiyalar majmuasini ishlab chiqishdir.

Adabiyotlar tahlili. Turizmning pedagogik mohiyatini tushuntirishda tajribaviy ta’lim konsepsiyasi muhim nazariy tayanchdir. D. Kolb ta’limni konkret tajriba, refleksiv kuzatish, abstrakt konseptuallashtirish va faol sinab ko‘rishning siklik birligi sifatida izohlaydi [8]. Turistik faoliyat mazkur siklning barcha bosqichlarini tabiiy ravishda yaratadi: talaba real obyekt va muhit bilan uchrashadi, kuzatadi, taassurotlarini tahlil qiladi, nazariy bilimlar bilan bog‘laydi va keyingi vaziyatda yangi xulq-atvor yoki qarorni sinab ko‘radi. Shuning uchun ekskursiya faqat “ko‘rish” bilan yakunlansa, tajriba to‘liq pedagogik o‘rganishga aylanmaydi; uning refleksiv va faol qayta qo‘llash bosqichlari maxsus loyihalanishi zarur.

Transformativ ta’lim nazariyasida J. Mezirow shaxsning mavjud qarashlarini tanqidiy refleksiya orqali qayta ko‘rib chiqishi va yangi ma’no perspektivasini shakllantirishini ta’kidlaydi [9]. Turizmda bu mexanizm begona madaniyat, tarixiy xotira, ekologik muammo yoki mahalliy hamjamiyat hayoti bilan yuzma-yuz kelganda faollashadi. Pedagogik topshiriq talabaning kuzatuvini “Bu joy haqida nima bildim?” darajasidan “Bu tajriba mening qadriyatlarim va mas’uliyatimga qanday ta’sir qildi?” darajasiga olib chiqishi kerak. Shu ma’noda refleksiya tarbiyaviy samaradorlikning markaziy mexanizmi bo‘lib xizmat qiladi.

Loyiha asosida o‘qitish turistik tajribani mahsulot yaratish bilan bog‘lash imkonini beradi. Talabalar tarixiy obyektning raqamli hikoyasini yaratishi, ekologik marshrut konsepsiyasini ishlab chiqishi, mahalliy hunarmandchilikni targ‘ib qiluvchi media-loyiha tayyorlashi yoki turistik obyektning inklyuzivligi bo‘yicha takliflar ishlab chiqishi mumkin. Bunda bilim tayyor shaklda o‘zlashtirilmaydi, balki muammo yechimi jarayonida qayta tuziladi. Muammoli va keys-stadi yondashuvlari esa turistik vaziyatlardagi axloqiy dilemma, merosni asrash, turist va mahalliy aholi manfaatlari, tabiatga ta’sir, guruhdagi mas’uliyat kabi masalalar yuzasidan dalillarga asoslangan qaror qabul qilishni talab etadi.

O‘zbekiston sharoitida muallif tomonidan olib borilgan izlanishlar turistik faoliyatning ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirish [2], edutainment texnologiyalaridan foydalanish [1], talabalar turizmini pedagogik tamoyillar asosida tashkil etish [3] va milliy qadriyatlarni turizm mazmuniga integratsiyalash [4] imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Mazkur natijalar hozirgi bosqichda alohida

yondashuvlardan integrativ pedagogik texnologiyaga o‘tish uchun nazariy poydevor yaratadi.

Metodologiya. Tadqiqot nazariy-konseptual xarakterga ega bo‘lib, zamonaviy pedagogik yondashuvlarni oliy ta’limdagi turistik faoliyatning tarbiyaviy maqsadlari bilan funksional muvofiqlashtirishga qaratildi. Metodologik asos sifatida tizimli, kompetensiyaviy, aksiologik, faoliyatga yo‘naltirilgan, tajribaviy va raqamli-pedagogik yondashuvlar qabul qilindi. Tizimli yondashuv turizmning maqsad, mazmun, texnologiya, subyekt, muhit, monitoring va natijalarini o‘zaro bog‘langan komponentlar sifatida ko‘rishga imkon berdi. Aksiologik yondashuv esa tarbiyaviy natijani qadriyatni bilish emas, uni shaxsiy pozitsiya va xulq-atvor mezoniga aylantirish jarayoni sifatida talqin qilishga xizmat qildi.

Ilmiy manbalarni tanlashda uchta mezon qo‘llanildi: birinchidan, turizm va oliy ta’lim kesishmasidagi pedagogik tadqiqotlar; ikkinchidan, tajribaviy, loyiha, refleksiv, gamifikatsion va raqamli ta’limning samaradorligini ochuvchi ishlar; uchinchidan, madaniy meros, barqaror rivojlanish va fuqarolik mas’uliyati bilan bog‘liq xalqaro metodologik hujjatlar. Manbalar qiyosiy-tahliliy, strukturaviy-funksional va mazmuniy tahlil usullarida o‘rganildi. Pedagogik modellashtirish usuli orqali har bir yondashuvning turistik faoliyatdagi funksiyasi va kutiladigan tarbiyaviy natijasi bir siklga birlashtirildi.

Maqoladagi “tarbiyaviy samaradorlik” tushunchasi turistik faoliyat natijasida talabada belgilangan qadriyatlar, munosabatlar va ijtimoiy xulq-atvor ko‘rsatkichlarining maqsadga muvofiq o‘zgarishi sifatida qabul qilindi. Uning asosiy natijaviy yo‘nalishlari sifatida vatanparvarlik va tarixiy xotira, madaniy merosga hurmat, ekologik mas’uliyat, kommunikativ hamkorlik, ijtimoiy faollik, bag‘rikenglik hamda refleksiv o‘zini baholash ajratildi. Ushbu yo‘nalishlar turistik faoliyat turiga qarab turli nisbatda namoyon bo‘lishi mumkin, biroq pedagogik texnologiya ularning kamida bir nechtasini maqsadli shakllantirishga yo‘naltirilishi lozim.

Natijalar. Tahlil natijasida zamonaviy pedagogik yondashuvlarni turizmning tarbiyaviy vazifalari bilan integratsiyalashda “bitta usul – bitta natija” tamoyili emas, balki funksional komplementarlik tamoyili samaraliroq ekanligi aniqlandi. Ya’ni har bir yondashuv turistik tajribaning muayyan pedagogik bo‘shlig‘ini to‘ldiradi: tajribaviy ta’lim real uchrashuvni o‘rganishga aylantiradi; muammoli va keys yondashuvi vaziyatni tahlil qilishni chuqurlashtiradi; loyiha yondashuvi yaratuvchan mahsulotga olib keladi; service-learning ijtimoiy mas’uliyatni amaliy xatti-harakat bilan bog‘laydi; refleksiv ta’lim qadriyatli ma’noni shaxsiylashtiradi; gamifikatsiya va raqamli vositalar esa faollik, individual yo‘nalish va qayta aloqani kuchaytiradi.

1-jadval.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarning turistik tarbiyadagi funksional integratsiyasi

Yondashuv	Turistik faoliyatdagi texnologik amal	Tarbiyaviy mexanizm	Kutiladigan natija
Tajribaviy ta’lim	Real/virtual sayohat, kuzatuv, dala topshirig‘i	Tajriba – refleksiya – konseptuallashtirish	Tarixiy xotira, kuzatuvchanlik, mas’uliyat
Muammoli va case-based	Dilemma, turistik muammo, dalil asosida qaror	Muammoni anglash va pozitsiya tanlash	Tanqidiy fikrlash, etik mas’uliyat
Project-based learning	Marshrut, media-loyiha, meros pasporti	Hamkorlikda mahsulot yaratish	Ijodkorlik, jamoaviy mas’uliyat
Service-learning	Ko‘ngillilik, ijtimoiy/ekologik xizmat	Jamiyatga foydali faoliyat orqali o‘rganish	Fuqarolik faolligi, hamjihatlik
Refleksiv ta’lim	Kundalik, esse, portfolio, peer-feedback	Tajribani shaxsiy ma’noga aylantirish	Qadriyatli pozitsiya, o‘zini baholash
Gamifikatsiya va raqamli ta’lim	Kvest, badge, AI-marshrut, 360° tur	Motivatsiya, personalizatsiya, tezkor feedback	Faollik, raqamli madaniyat, mustaqillik

Integratsiya asosida olti bosqichli texnologik sikl ishlab chiqildi. Birinchi bosqich – motivatsion-diagnostik tayyorgarlik. Talabaning turizmga qiziqishi, mavjud bilimlari va tarbiyaviy ehtiyojlari aniqlanadi; marshrutning tarbiyaviy maqsadi tushuntiriladi. Bu bosqichda qisqa diagnostik test, qadriyatli vaziyatlar, qiziqish profili va “sayohatdan nimani kutaman?” refleksiyasi qo‘llanadi. Maqsad talabani passiv turist emas, maqsadli tadqiqotchi va mas’ul ishtirokchi pozitsiyasiga olib kirishdir.

Ikkinchi bosqich – mazmuniy yo‘naltirish. Talaba tashrif buyuradigan hududning tarixiy, madaniy, ekologik va ijtimoiy kontekstini oldindan o‘rganadi. Bu yerda mikro-ma’ruza, raqamli hikoya, muammoli savol, obyekt pasporti va manbalar bilan ishlash qo‘llanadi. Masalan, tarixiy obidaga borishdan oldin “Mazkur obyektning bugungi avlod oldidagi qadriyati nimada?” yoki “Turistlar oqimi merosni asrash bilan qanday muvozanatlashtirilishi mumkin?” kabi savollar beriladi. Shunda sayohat jarayonida talaba faktni qidirish bilan birga qadriyatli muammoni kuzatadi.

Uchinchi bosqich – tajribaviy sayohat. Bu bosqichda kuzatuv varaqasi, foto-dalil, intervyu, geolokatsion topshiriq, muzey eksponatini tahlil qilish, ekologik izni baholash, mahalliy aholi bilan muloqot yoki raqamli kvest bajariladi. Tajriba shaxsiy hissiyotga boy bo‘lgani sababli tarbiyaviy ta’sir kuchli bo‘lishi mumkin,

ammo u tasodifiy taassurot darajasida qolmasligi uchun pedagog tomonidan vazifalar aniq strukturalanadi. Talaba nimani kuzatishi, nimani qayd qilishi, kim bilan muloqot qilishi va qaysi dalilni keyingi muhokamaga olib kelishi kerakligi oldindan belgilanadi.

To‘rtinchi bosqich – ijtimoiy-loyihaviy faoliyat. Sayohatdan olingan dalillar asosida talabalar jamiyatga foydali mahsulot yaratadi. Masalan, “Bir obyekt – bir mas’uliyat” mini-loyihasi doirasida tarixiy yodgorlikni asrash bo‘yicha targ‘ibot roligi, ekologik marshrut bo‘yicha xulq kodeksi, muzey uchun talabalar tilidagi audio-gid, mahalliy hunarmand uchun raqamli promo-karta yoki turistik hududning inklyuzivlik auditi tayyorlanishi mumkin. Bu bosqich service-learning va project-based learningni birlashtirib, tarbiyani real ijtimoiy harakatga ko‘chiradi.

Beshinchi bosqich – refleksiv-qadriyatli baholash. Talaba “nimani bildim?” bilan cheklanmay, “nimaga munosabatim o‘zgardi?”, “qaysi qarorim uchun dalil topdim?”, “mening shaxsiy mas’uliyatim nimadan iborat?” savollariga javob beradi. Refleksiv esse, elektron kundalik, “3 dalil – 2 xulosa – 1 shaxsiy majburiyat” formati, peer-feedback va guruh munozarasi qo‘llanishi mumkin. Mazkur bosqich tarbiyaviy tajribani barqaror qadriyatga aylantirishning asosiy nuqtasidir.

Oltinchi bosqich – raqamli portfolio va qayta aloqa. Talabaning marshrutdan oldingi diagnostikasi, bajarilgan topshiriqlar, foto-video dalillar, loyiha mahsuloti, refleksiya va o‘zini baholash natijalari elektron portfolioda jamlanadi. Raqamli platforma shaxsiy rivojlanish dinamikasini ko‘rsatishi, pedagog esa analitik rubrika orqali mazmuniy bilim, amaliy ishtirok va qadriyatli-refleksiv o‘zgarishlarni kuzatishi mumkin. Muallif tomonidan ishlab chiqilayotgan EduTour tipidagi platforma uchun mazkur sikl “kirish diagnostikasi – AI-marshrut – tarbiyaviy kontent – virtual/real sayohat – AI-topshiriqlar – refleksiya – e-portfolio – yakuniy diagnostika” ko‘rinishida raqamlashtirilishi mumkin.

Integrativ siklning muhim xususiyati shundaki, unda turistik obyekt tarbiya manbasi, pedagogik topshiriq tarbiyaviy ta’sirning vositasi, faoliyat talabaning shaxsiy tajribasi, refleksiya esa ushbu tajribaning qadriyatga aylanish mexanizmi sifatida qaraladi. Shu sababli “sayohat bo‘ldi – demak tarbiya bo‘ldi” degan sodda bog‘lanishdan voz kechilib, tarbiyaviy natija pedagogik dizayn orqali boshqariladi.

Muhokama. Taklif etilgan integrativ texnologiyaning nazariy afzalligi turizmni didaktik, tarbiyaviy va ijtimoiy tajribaning birligi sifatida ko‘rishidadir. Kolb modeli konkret tajribani refleksiya va yangi faoliyat bilan bog‘lashni talab qiladi [8]; turistik faoliyatda esa real muhitning emotsional kuchi ushbu siklni yanada mazmunli qiladi. Biroq hissiy ta’sir o‘z-o‘zidan barqaror qadriyatga

aylanmaydi. Shu sababli Mezirow ta'kidlagan tanqidiy refleksiya mexanizmi [9] turistik tarbiyada alohida ahamiyat kasb etadi. Bu ikki yondashuv birlashtirilganda "ko'rdim – his qildim – tahlil qildim – qayta angladim – harakat qildim" pedagogik zanjiri shakllanadi.

Gamifikatsiyaning vazifasi tarbiyaviy mazmunni o'yin bilan almashtirish emas, balki faoliyatning maqsadi, progresi va qayta aloqasini aniq ko'rsatishdir. Nairning tadqiqotida gamifikatsiya talaba ishtiroki va motivatsiyasini qo'llab-quvvatlashi ko'rsatilgan [6]; Aguilos va Fuchs esa talabalarning gamifikatsiyalangan e-learning tajribasini ijobiy baholash bilan birga uning dizayni muhimligini ta'kidlaydi [7]. Shuning uchun turistik kvestlarda badge yoki ball tarbiyaviy natijaning o'zi sifatida emas, tarixiy obyektni o'rganish, jamoaviy yordam, ekologik mas'uliyat yoki refleksiv topshiriqni bajarishga rag'batlantiruvchi mexanizm sifatida qo'llanishi kerak.

Integrativ texnologiyani oliy ta'limga joriy etish uchun bir qator pedagogik shart-sharoitlar zarur: birinchidan, marshrutlarning tarbiyaviy maqsadlar asosida pasportlashtirilishi; ikkinchidan, pedagog, muzey, turizm tashkiloti va mahalliy hamjamiyat o'rtasidagi hamkorlik; uchinchidan, real va virtual faoliyatning o'zaro to'ldiruvchanligi; to'rtinchidan, talabaning tanlov va tashabbusiga imkon berish; beshinchidan, refleksiya va portfolio asosidagi monitoring; oltinchidan, xavfsizlik, etik me'yorlar va madaniy sezgirlikning kafolatlanishi. Bu shartlar bajarilganda turizm oliy ta'limdagi epizodik tadbirdan muntazam tarbiyaviy texnologiyaga aylanishi mumkin.

Xulosa va tavsiyalar. Olib borilgan nazariy tahlil zamonaviy pedagogik yondashuvlarning alohida qo'llanishidan ko'ra, ularning funksional integratsiyasi turizmning tarbiyaviy salohiyatini to'laroq ro'yobga chiqarishini ko'rsatdi. Tajribaviy ta'lim real taassurotni o'rganishga, muammoli va keys yondashuvi uni tahliliy qarorga, loyiha va service-learning uni ijtimoiy foydali harakatga, refleksiv ta'lim esa shaxsiy qadriyatga aylantiradi. Gamifikatsiya, virtual turizm va raqamli portfolio mazkur jarayonning motivatsiya, personalizatsiya, monitoring va qayta aloqa imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tadqiqot natijasida taklif etilgan "motivatsion-diagnostik tayyorgarlik – mazmuniy yo'naltirish – tajribaviy sayohat – ijtimoiy-loyihaviy faoliyat – refleksiv-qadriyatli baholash – raqamli portfolio va qayta aloqa" sikli oliy ta'limda turistik tadbirlarni maqsadli tarbiyaviy texnologiya sifatida loyihalash uchun konseptual asos bo'la oladi. Ushbu siklda tarbiyaviy natija tashrif soni yoki o'zlashtirilgan ma'lumot hajmi bilan emas, balki talabaning qadriyatli munosabati, mas'ul xulq-atvori, ijtimoiy tashabbusi va refleksiv pozitsiyasidagi o'zgarishlar bilan tavsiflanadi.

Amaliy jihatdan oliy ta’lim muassasalariga turistik marshrutlarni tarbiyaviy maqsad va indikatorlar asosida loyihalash, har bir sayohat uchun oldindan va keyingi refleksiv topshiriqlar bankini yaratish, tarixiy-madaniy hamda ekologik obyektlarda service-learning mini-loyihalarini yo‘lga qo‘yish, real va virtual sayohatlarni uyg‘unlashtirish, natijalarni e-portfolio orqali monitoring qilish tavsiya etiladi. Keyingi empirik tadqiqotlarda mazkur integrativ texnologiyaning alohida tarbiyaviy komponentlar – vatanparvarlik, ekologik mas’uliyat, madaniy merosga munosabat va fuqarolik faolligiga ta’sirini nazorat va tajriba guruhlarida statistik jihatdan tekshirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nafasov D. Edutainment as an effective technology in preparing specialists in tourism industry. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2019;7(6):17–21.

2. Nafasov D. Theoretical and pedagogical aspects of forming sociocultural competence of students in tourism. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2020;8(12):70–75.

3. Nafasov D.S. Talabalar turizmining pedagogik jihatlari. Urganch davlat pedagogika instituti axborotnomasi. 2025;4:98–102.

4. Nafasov D.S. Turizmning tarbiyaviy imkoniyatlarini oliy ta’lim tizimida rivojlantirishning milliy asoslari. Science Time. 2026;4(8/2):9–11. DOI: 10.66345/st.7171.

5. Doğantan E. Experiential learning through the design thinking approach in tourism education. Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education. 2023;33:100460. DOI: 10.1016/j.jhlste.2023.100460.

6. Nair B.B. Endorsing gamification pedagogy as a helpful strategy to offset the COVID-19 induced disruptions in tourism education. Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education. 2022;30:100362. DOI: 10.1016/j.jhlste.2021.100362.

7. Aguilos V., Fuchs K. The perceived usefulness of gamified e-learning: A study of undergraduate students with implications for higher education. Frontiers in Education. 2022;7:945536. DOI: 10.3389/feduc.2022.945536.

8. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. 2nd ed. Pearson Education; 2015.

9. Mezirow J. Transformative Dimensions of Adult Learning. San Francisco: Jossey-Bass; 1991.

10. Miao Y., Sriwisathiyakun K., Ratanaolarn T. Enhancing tourism student decision-making skills: A needs assessment for developing a virtual tourism integrated experiential-based learning model. Eurasian Journal of Educational Research. 2024.

11. Roinioti E., Pandia E., Konstantakis M., Skarpelos Y. Gamification in tourism: A design framework for the TRIPMENTOR project. Digital. 2022;2(2):191–205. DOI: 10.3390/digital2020012.

12. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris: UNESCO; 2020.

13. Pillai J., Achilles V. Learning with Intangible Heritage for a Sustainable Future: Guidelines for Educators in the Asia-Pacific Region. Bangkok/Paris: UNESCO; 2015.

14. Embedding sustainability competencies in tourism education through UN Tourism TedQual certification: a curriculum model from a Silk Road heritage destination. Frontiers in Education. 2026. DOI: 10.3389/feduc.2026.1934838.

15. Nafasov D. Turkic World Tourism as a Socio-Cultural Phenomenon and a Pedagogical System. Mahmud Kashgarly International Scientific Journal. 2026;4(1):53–57. DOI: 10.36719/3005-3137/9/53-57.

O‘QUVCHILARNING DARSDAN TASHQARI O‘QUV FAOLIYATIDA ONLAYN TO‘GARAKLARDAN FOYDALANISH

Qulmurodov I.E.
Samarqand shahar 1-IDUM o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: darsdan tashqari o‘quv faoliyat, raqamli texnologiya, raqamli ta’lim platforma, onlayn to‘garak, individual ta’lim.
Ключевые слова: внеурочная учебная деятельность, цифровая технология, цифровая образовательная платформа, онлайн-кружок, индивидуальное обучение.
Key words: extracurricular learning activity, digital technology, digital educational platform, online club, individualized learning.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘quvchilarining darsdan tashqari o‘quv faoliyatini tashkil etishda onlayn to‘garaklardan foydalanishning pedagogik va didaktik imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, tadqiqot doirasida onlayn to‘garaklarni tashkil etishga mo‘ljallangan raqamli ta’lim platformaning didaktik imkoniyati yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются педагогические и дидактические возможности использования онлайн-кружков при организации внеурочной учебной деятельности учащихся общеобразовательных школ. Кроме того, в рамках исследования раскрыты дидактические возможности цифровой образовательной платформы, предназначенной для организации онлайн-кружков.
SUMMARY:
This article examines the pedagogical and didactic opportunities of using online classes to organize extracurricular learning activities for students in secondary schools. The work also explores the didactic capabilities of a digital educational platform designed for organizing extracurricular online classes as a apart of the study.

Bugungi kunda ta’lim jarayonini raqamlashtirish umumiy o‘rta ta’lim tizimining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Raqamli texnologiyalarning umumiy o‘rta ta’lim muassasalari ta’lim va tarbiya jarayoniga jadal kirib kelishi nafaqat an’anaviy dars mashg‘ulotlarini, balki o‘quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini ham zamonaviy shakllarda tashkil etish imkonini bermoqda. Ayniqsa, o‘quvchilarning qiziqishi, individual ehtiyojlari va bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga yo‘naltirilgan onlayn

to‘garaklar ta’limning uzluksizligini ta’minlashda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

An’anaviy to‘garaklarda mashg‘ulotlar muayyan vaqt va joy bilan chegaralangan bo‘lsa, onlayn to‘garaklarda o‘quvchi ta’lim resurslaridan nisbatan qulay vaqt va joyda foydalanishi mumkin. Bu esa o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi, individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirishga sharoit yaratadi.

Onlayn to‘garaklardan foydalanish, ayniqsa, informatika, dasturlash, matematika, xorijiy tillar, tabiiy fanlar, robototexnika, media va dizayn kabi yo‘nalishlarda samarali natija berishi mumkin. Bunda o‘quvchi faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtiribgina qolmay, balki amaliy topshiriqlarni bajarish, muammoli vaziyatlarni hal qilish, loyiha yaratish va o‘z natijasini baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

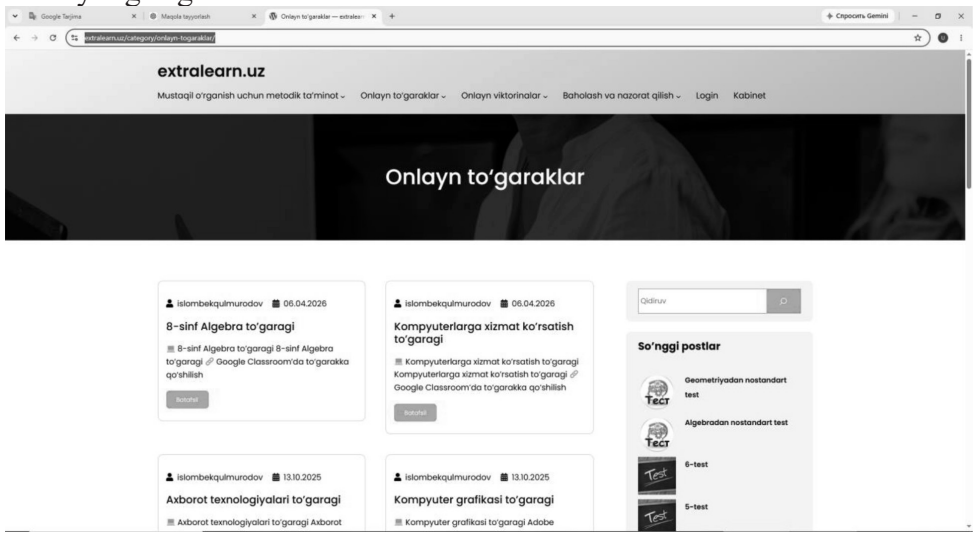

Shuning uchun tadqiqot doirasida umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8-sinf matematika hamda informatika va axborot texxologiyalar fanlaridan onlayn to‘garaklar tashkil etish uchun global tarmoqning https://extralearn.uz/category/onlayn-togaraklar/ raqamli ta’lim platforma hosil qilindi.

1-rasm. Onlayn to‘garaklardan foydalanish jarayoni.

Platformaning “Onlayn to‘garaklar” bo‘limidan foydalanib 8-sinf o‘quvchilari uchun matematika, kompyuter savodxonlik, kompyuterga texnik xizmat ko‘rsatish, kompyuter grafikasi, dasturlash bo‘yicha onlayn to‘garaklarni tashkil etish mumkin.

2-rasm. Dasturlashga oid onlayn to‘garaklardan foydalanish jarayoni.

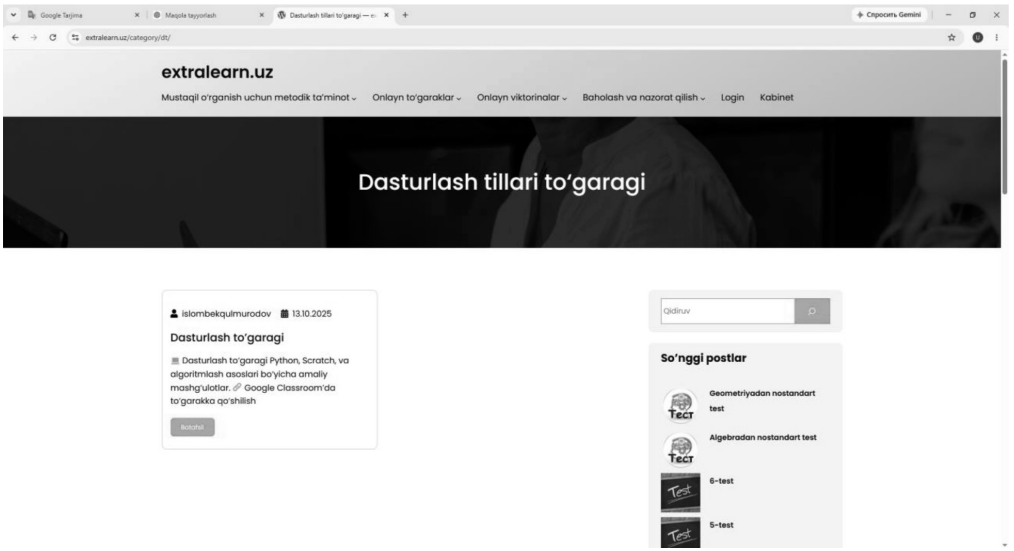

2-rasm. Dasturlashga oid onlayn to‘garaklardan foydalanish jarayoni.

Tadqiqot doirasida taklif etilayotgan platformada ishlab chiqilgan onlayn to‘garaklar o‘quvchilarning darsdan tashqari o‘quv faoliyatini raqamli muhitda tashkil etishning amaliy vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Platformada matematika, axborot texnologiyalari, dasturlash, kompyuter grafikasi va kompyuterlarga xizmat ko‘rsatish kabi yo‘nalishlarning mavjudligi o‘quvchilarning turli qiziqish va ehtiyojlarini qamrab olish imkonini beradi.

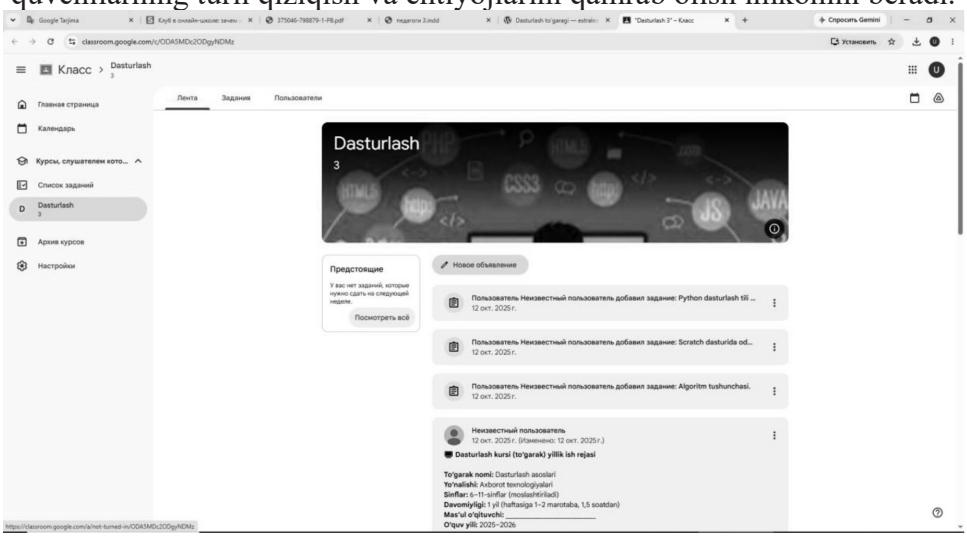

2-rasm. Dasturlashga oid onlayn to‘garaklardan foydalanish jarayoni.

Ayniqsa, dasturlash to‘garagida Python, Scratch va algoritmlash asoslariga, kompyuter grafikasi to‘garagida esa Adobe Photoshop va CorelDRAW

dasturlariga yo‘naltirilgan amaliy mashg‘ulotlarning ko‘zda tutilishi o‘quvchilarning amaliy va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda o‘quvchilarning darsdan tashqari o‘quv faoliyatini onlayn to‘garaklar asosida tashkil etish ta’lim mazmunini kengaytirish, umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘quvchilarining individual qiziqishlarini qo‘llab-quvvatlash va zamonaviy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali yo‘nalishlaridan biridir. Onlayn to‘garaklar o‘quvchilarga darsdan tashqari vaqtda o‘z bilimlarini mustahkamlash, yangi bilimlarni mustaqil egallash, amaliy topshiriqlarni bajarish va ijodiy loyihalarni amalga oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, onlayn to‘garaklarning pedagogik samaradorligi, avvalo, ularning mazmuni, metodik ta’minoti, raqamli vositalarning to‘g‘ri tanlanishi, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi interaktiv hamkorlik hamda natijalarni muntazam monitoring qilishga bog‘liq. Shu sababli umumiy o‘rta ta’lim maktablarida darsdan tashqari o‘quv faoliyatini tashkil etishda onlayn to‘garaklarni yagona raqamli ta’lim muhiti bilan integratsiyalash, o‘quvchilarning individual ta’lim trayektoriyalarini shakllantirish, interaktiv topshiriqlar va loyiha faoliyatini kengaytirish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv o‘quvchilarning nafaqat fanlarga oid bilimlarini, balki mustaqil ta’lim olish, muammolarni hal qilish, ijodiy fikrlash, hamkorlik qilish va raqamli vositalardan foydalanish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois tadqiqot doirasida taklif etilayotgan raqamli ta’lim platformadan foydalanib matematika hamda informatika va axborot texnologiyalari fanlaridan onlayn to‘garaklar tashkil etishda foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Жанзаков А.Б. Умумтаълим мактабларида география фанини ахборот технологиялари воситасида ўқитиш механизмларини такомиллаштириш // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Самарқанд, 2021. – 143 б.

2. Позднякова Н.А., Волкова Д.Д. Методика организации разговорного клуба онлайн при обучении иностранному языку взрослых // Педагогическое образование. 2025. Том 6. № 1. С. 140 – 146.

3. Мирсанов У.М.Умумий ўрта таълим мактабларида математикани амалий дастурлар ёрдамида ўқитиш самарадорлигини ошириш методикаси (5-6-синфлар мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2019. – 190 б.

4. Mirsanov U.M. Uzluksiz ta’lim tizimida dasturlash tillarini o‘qitish nazariyasi va amaliyoti // Monografiya. – Navoiy, 2023. – 168 b.

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА МУҲАММАД АЛАЙҲИССАЛОМ ҲАДИСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Разов Б.М.
Қори Ниёзий номидаги Тарбия педагогикаси миллий институти Қорақалпоғистон филиали мустақил изланувчиси

Таянч сўзлар: педагогик технологиялар, замонавий таълим жараёни, Муҳаммад Пайғамбар ҳадислари, жамият, ёш авлодни тарбиялаш, виждон, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик.
Ключевые слова: педагогические технологии, современный образовательный процесс, хадисы пророка Мухаммеда, общество, воспитание молодого поколения, совесть, честность, чистота, трудолюбие.
Key words: pedagogical technologies, modern educational process, hadiths of the Prophet Muhammad, society, education of the young generation, conscience, honesty, purity, hard work.

РЕЗЮМЕ:
Ушбу мақолада замонавий таълим жараёнида Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан фойдаланишнинг педагогик технологияларини такомиллаштириш масалалари ўрганилган.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования педагогических технологий использования хадисов Мухаммеда в современном образовательном процессе.
SUMMARY:
This article examines the issues of improving the pedagogical technologies of using the hadiths of Muhammad in the modern education process.

Миллий мустақиллик туфайли жамият ҳаётининг барча соҳаларида аста-секин амалга оширилаётган покланиш, биринчи навбатда, таълим тизими модернизацияси асосида тобора ойдинроқ кўзга ташлана бошлади. Ёш авлодни ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллатпарварлик руҳида тарбиялаш, миллий ғурур тўйғусини кучайтириш, уларда иймон, виждон, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, ишбилармонлик сингари ҳислатларни шакллантиришда миллий таълим ва тарбия тизими имкониятларидан кенг ва унумли фойдаланиш, ҳар бир фуқарони интеллектуал жиҳатдан юксак салоҳиятли инсонга айлантириш бугунги кундаги маърифий-тар-

биявий ишларнинг асосий мақсадидир. Интеллектуал салоҳиятли, иймони, эътиқоди ва ахлоқий фазилатлари кучли, миллий масъулият тўйғуси қалбида чуқур томир отган ёшларга эга мамлакатгина мустақил ва барқарор ривожлана олади. Шунинг учун жамиятимизда ёшларни тарбиялаш ишлари Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш вазифалари билан боғлиқ ҳолда олиб борилмоқда.[1]

Ҳозирги вақтда ривожланган мамлакатларда таълим жамиятнинг, бир томондан, асосий ишлаб чиқарувчи кучи - инсонни маънавий-ахлоқий ва интеллектуал жиҳатдан юксалтирадиган, бошқа томондан эса - инсонпарвар дунёқарашини шакллантириш манбаи, жамиятнинг инсонпарварлилик даражаси кўрсаткичи ҳисобланадиган йирик тармоғига айланиш тенденцияси ўзига хос кўринишда намоён булаётгани тасодифий бир ҳол эмас. Мамлакат қудрати ва обру-эътибори аввало таълим тизимининг инсонпарварлашуви билан белгиланиши аниқ-равшан тус олмоқда.

Ҳозирги дунё ўта мураккаб, ўзаро боғлиқ, тез ўзгарувчан, қайси йўлдан ривожланишини олдиндан айтиб бўлмайдиган, хавф-хатарга тўла бўлиб бормоқда. Бундай дунёга одатдаги улчовлар билан ёндашиш мумкин эмас. Цивилизациянинг ривожланиши шу даражада жадал суръат олдики, бунда инсон ўзи глобал муаммоларни бевосита хис этмасдан туриб, ундан урин олишга кодир булмайди. Таълим тизими дунёда юз берган узгаришларга мослашиб улгурмай, узига куйилаётган маънавий-ахлокий ва инсонпарвар талабларга жавоб бермай куйди. Таълим тизимини бугунги кун маънавий-ахлокий ва инсонпарварлик талабларига мослаштириш оламшумул муаммога, буни тушуниш эса - таълим тизимига давлат, жамият ва фукаролар муносабатининг асосий белгисига айландики, бу таълим тизими факат миллий ёки сиёсий манфаатларга хизмат килувчи тизимдир, деган тасаввурларга бархам берди. [2]

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш босқичида турган жамиятимиз ҳозирги кунда малакали кадрларни тайёрлаш жараёнини янада такомиллаштириш муаммосини қуймоқда. Шу муносабат билан олий таълим тизими олдида жамият учун фақат чуқур билимли, муайян мутахассислик малакаларини чуқур эгаллаган шахсларнигина эмас, балки айни вактда давр талабларига жавоб бера оладиган, юксак инсоний фазилатларга ҳамда чуқур касб соҳиби ва унинг фидойиси, халқига содиқ, жамиятда фукаролик касб ва масъулиятини яхши англаган, ҳаётда ва иш фаолиятида ўз ўрнини топа оладиган, ўз Ватанининг келажаги ва равнақи учун хизмат қила оладиган ҳақиқий рақобатбардош, маданиятли шахс-мутахассис кадрларни тайёрлаш вазифасини адо этишни талаб этади.

Таълим, комил тарбиянинг бир жузъидир. У эса ақлни ривожлантиради ва сайқаллаштиради. Натижада у ўз ҳаётида керак бўладиган илму маърифатни, ашёлар тўғрисидаги турли маълумотларни, касбий маҳоратини ёки касб-ҳунарларга тегишли бўлган фанларни ўрганади. Лекин тарбияга ўхшаб кенг қамровли бўла олмайди. Чунки таълим инсонни руҳий, ақлий ва жисмоний тарафларини бирдек қамраб ололмайди. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия доимо бирга бўлиши талаб этилади. [3]

Ҳасан Басрий айтадилар: “Кимники одоби бўлмаса, унинг илми йўқ”. Уларнинг бу сўзлари, инсон қанча илмга эга бўлмасин, агар унда одоб бўлмаса ўша инсонни илмига эътибор йўқ деганидир.

Ҳикматларда: “Одоб бамисоли бир дарахт. Илм эса ундаги бир мева. Агар дарахт бўлмаса, мева қаердан ҳам бўлсин”, деб айтилиши ҳам бежиз эмасдир. Агар аҳамият берилса ҳикматларда аввало тарбия кейин таълим ҳақида сўз боради. Тарбия энг аввал оиладан бошланишини ҳисобга олсак, инсон ҳаётида таълим ва тарбия олиш масаласида ота-она масъулдир.

Таълим-тарбиянинг ўртасида очиқ-ойдин фарқ бор. Таълим, тарбиянинг бир жузъи. Тарбия эса таълимни ўз ичига олади, аксинча эмас. Демак, тарбия ўз-ўзидан таълимга нисбатан комил ва кенг қамровлидир. Исломий тарбиянинг маъноси эса жамиятда ҳар тарафлама комил инсон шахсиятини барпо қилиш ва албатта, бу тарбия руҳий, ақлий ва жисмоний тарафларни ўз ичига олади. Зотан, Аллоҳ таоло инсониятни ер юзини обод қилиш учун яратган. Демак, у ўзининг вазифаларини адо этиши учун ҳар тарафлама комил ва етук бўлиши керак. Бунинг учун эса бизнинг динимиз Исломда барча кўрсатма ва имкониятлар мавжуд. Энг асосийси, инсон ўзининг олдига қўйилган вазифаларни бажариш асносида доимий ҳолда Аллоҳга юзланиб туриши тарбиядир.

Зеро, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам: “Ҳар бирингиз бошлиқсиз ва ҳар бирингиз қўл остидагиларингиздан сўраласиз”, деб марҳамат қиладилар.

Фарзанд кўз очиб кўрдибдики, ота-она унинг ёнида, доим у билан биргаликда. Агар ота-она илмли ва тарбияли бўлса, бу фазилат ўз-ўзидан фарзандга ўтади. Агар ота-онада тарбия, одоб бўлмаса, маданият бўлмаса, албатта буни фарзанддан ҳам кутиш қийин. Шунинг учун ҳам баъзи руҳшунослар: “Сен фарзандингни тарбия қилма, ўзингни тарбия қил, шунда фарзандинг тарбияли бўлади”, дейишган.

Инсонда одоб ва тарбия бўлмаса таълим олиш масаласи жуда қийин. Агар илм бўлса-ю одоб, тарбия бўлмаса, у дунёда энг хафвли ва хатарли инсон ҳисобланади. Чунки у инсонлар бошига турли кулфат ва балоларни

келтириши мумкин. Шунинг учун ҳам динимизда энг аввло тарбияга катта эътибор қаратилади. Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинган ҳадиси шарифда, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: “Мен яхши ахлоқларни камолига етказиш учун Пайғамбар қилиб юборилганман” дедилар”, дейилади.

Ҳозирда баъзи жойларда бўлаётган хунрезликлар, ёшлар ва аёллар томонидан содир бўлаётган жиноятлар, тўс-тўполонлар бугун бутун дунёни ташвишга соляпти. Бунга сабаб уларнинг ота-оналари фарзандларини тарбияси билан машғул бўлмагани, уларни ўз ҳолларига ташлаб, эътиборсиз қолдирганликдандир. Мисол тариқасида оммавий маданиятни тарғиб қилгучи маданиятсиз, тарбиясиз ёшларни оламизми ёки бўлмаса турли оқимларга аъзо бўлиб, ёт ғояларни қўллаб-қувватлаётган, ўз юрти ва халқига, ақидаси-ю, ўз мазҳабига, миллий қадрияти-ю анъаналарига қарши чиқаётган, ўз халқи орасида турли низо ва бўҳтонларни тарқатишга ҳаракат қилаётган ёшларни келтирамизми, буларнинг ҳаммаси улардаги тарбия ва одоб тушунчалари етишмаслигидандир. [4]

Яна шуни айтиш мумкинки, агар ота-она ўша фарзандларини ёшлигиданоқ тарбияси билан машғул бўлиб, яратилаётган имконият ва шароитлардан унумли фойдаланса, таълим-тарбияни ўз вақтида берганда, ёшларимиз шундай ёмон ҳолатларга тушиб, ёшликларини бадном қилмаган, балки ўз юртига муносиб, аждодларига ҳақиқий ворис бўлишар эдилар.

Ҳозирги ахборот дунёси бир-бири билан қоришиб кетган “глобаллашув” деб аталган давримизда фарзандларимизга яхшини ёмондан, оқни қорадан ажрата олишга ўргатиш, аввало ота-она ва мактабдаги устоз педагоглар олдида турган энг муҳим вазифадир.

XXI аср бошларида техника ва технологиялар тезкор ривожланиб, улар таълим тизимига ҳам кенг қўлланиладиган бўлди. Натижада тезкор ва масофавий маълумот алмашинувига имкони туғилиб, масофавий таълим – алоҳида соҳа сифатида ажралиб чиқа бошлади. Смартфон-гажет каби қурилмалардан фойдаланишнинг оммалашуви эса ижобий жиҳати билан бирга ёшларда ижтимоий тармоқ, виртуал ўйинларга тобелик ҳолатларини келтириб чиқарди.

Аслида, Мовароуннаҳр ҳудудида тарбия масаласи азалдан қадрланиб келинган. Унда инсон хулқининг гўзаллигига тарғиб этувчи кўплаб манбалар мавжуд. Ҳадисларда тарбия фарзаднинг ота-онадаги ҳаққи бўлган энг яхши ҳадя экани эътироф этилади: Термизий “Саъийд ибн Осс (р.а.) дан ривоят қилган ҳадисда: “Расулуллоҳ (с.а.в.): “Ҳеч бир ота ўз фарзандига яхши одоб ўргатишдан ортиқ ҳадя қила олмайди”, – дедилар.

“Расулуллоҳ (с.а.в.): “Киши фарзандини одобли этиб тарбиялаши унинг учун ҳар куни ярим соъ садақа қилишидан яхшироқдир”, – деганлар”ини Термизий ва Аҳмад ўз асарларида Жобир ибн Самура (р.а.) дан ривоят қилганлар. Ибн Можанинг Анас ибн Молик (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадисида: “Расулуллоҳ (с.а.в.): “Фарзандларингизни ҳурматланг ва уларнинг одобини гўзал қилинг”, – деганлар” [5].

Ўтмишда яшаб ўтган кўплаб мутафаккир ва олимларимиз ҳам таълимда тарбиянинг аҳамияти ва унинг инсон ҳаётида тутган ўрни ҳақида ўзларининг бир қатор фикрларини ёзиб қолдирганлар. Жумладан, Жалолиддин Румий ҳазратларининг асарларида ҳам тарбия мавзуси қаламга олинган: “Ит қанчалик тубан бўлишига қарамай, султоннинг қўлида овга боришни ўрганади. Отаонасидан ўрганган, кўрган нарсаларини – тўғри келган ёмон жойларда ётиб юришни, топган ўлимтигини еб кетишни унутади. Қийғир ҳам шундай: Султоннинг тарбияси остида ов санъатини ўрганади, ўлимтик ейишни бас қилади. Кўринадики, ҳатто парранда-ю ҳайвон ҳам ёмондан яхшини ажрата олаяпти ва иккиланмасдан ўргатилган яхшини қабул этяпти. Ақл ва тамизда ҳаммадан устун бўлган инсоннинг бу хусусида сусткашлиги жуда ёмондир”,[6]. – деганлар.

Ҳадисларнинг тарбиявий аҳамиятини ўрганиш ва ўргатиш алоҳида маҳорат билим ижодкорлик талаб этади)

Мавзулар, далиллар, аниқ мисол, турли ривоят ва ҳикоятлар воқеалар баён этилиши мақсадга мувофиқдир). Ҳадисларнинг ёшлар тарбиясидаги асосларини ўзлаштиришда замонавий педагогик технологияни педагогик хамкорлик жараёни ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб уларга қуйидагилар киради;

– талабанинг дарс давомида бефарқ бўлмасликка мустақил фикрлаш, ижод этиш ва изланишга қизиқтириш.

– ўқувчи-талабаларнинг ўқув жараёнида билимга бўлган қизиқишларини доимий равишда бўлишни таъминлаш.

– ўқувчи талабанинг билимга бўлган қизиқишини мустақил равишда ҳар бир масалага ижодий ёндашган ҳолда кучайтириш.

– педагог ва ўқувчи талабанинг ҳамиша хамкорликдаги фаолиятини такомиллаштириш.

Педагогик технологиянинг асосий негизи бу ўқитувчи ва ўқувчи-талабанинг белгиланган мақсаддан кафолатланган натижага ҳамкорликда эришишлари учун танланган технологияларга боғлиқ деб ҳисоблаймиз яъни ўкитиш жараёнида мақсад бўйича кафолатланган натижага эришишда қўлланиладиган ҳар бир таълим технологияси ўқитувчи ва ўқувчи ўртаси-

да ҳамкорлик фаолиятини ташкил эта олса ҳар иккаласи ижобий натижага эриша олса, жарёнида ўқувчи талабалар мустақил фикрлай олсалар, ижодий ишлай олсалар, излансалар, таҳлил эта олсалар, ўзлари хулоса қила олсалар ўзларига гуруҳга гуруҳ эса уларга баҳо бера олса ўқитувчи эса уларнинг бундай фаолиятлари учун имконият ва шароит ярата олса бизнинг фикримизча ана шу ўқитиш жараёнининг асоси ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мавлонова Р., Воҳидова Н., Раҳмонқулова Н. Педагогика назарияси ва тарихи. Тошкент. 2010. – Б 79.
2. Асқарова О Ъ. М., Ҳайитбоев М., Нишонов М. S. Педагогика. Тошкент. 2008. – Б 76.
3. Мавлонова Р., Воҳидова Н., Раҳмонқулова Н. Педагогика назарияси ва тарихи. Тошкент. 2010. – Б 64.
4. Мавлонова Р., Воҳидова Н., Раҳмонқулова Н. Педагогика назарияси ва тарихи. Тошкент. 2010. – Б 100.
5. Ж. Румий. Ичингдаги ичингдадур. – Т.: 2016. Янги Аср Авлоди, 272. – Б 75
6. Зуннунов А. Педагогика тарихи. Тошкент. 2001. – Б 41.

TALABALARNING INTELLEKTUAL SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISHDA ILMIY TADQIQOT ISHLARINI SAMARALI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYALARI

Raximov B.X.
GulDU professori, p.f.d.

Tayanch so'zlar: bo'lajak o'qituvchisi, intellekt, intellektual rivojlantirish psixologik jarayon.
Ключевые слова: будущий учитель, интеллект, интеллектуальное развитие, психологический процесс.
Key words: future teacher, intellect, intellectual development psychological process.

РЕЗЮМЕ:
Ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etishda talabalarning intellektual salohiyatini rivojlantirish masalasi barcha bosqichlarida psixolog olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan, bo'lajak o'qituvchilarda ilmiy tadqiqotchilikka oid intellektni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari ilmiy nazariy jihatdan asoslangan. Shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan, bilim, ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyati qobiliyatlar ekanligi ilmiy tahlil etilgan.
РЕЗЮМЕ:
Вопрос развития интеллектуального потенциала студентов в организации научных исследований находится в центре внимания психологов на всех этапах их деятельности, а психологические характеристики развития интеллектуальных способностей к научной работе у будущих учителей имеют научное теоретическое обоснование. Научно проанализировано, что способности являются индивидуальными психологическими характеристиками, которые представляют собой условие успешного осуществления деятельности человека и проявляются в различиях в динамике приобретения знаний, навыков и квалификаций.
SUMMARY:
The issue of developing the intellectual potential of students in the organization of scientific research work has been the focus of psychologist scientists at all stages, the psychological features of the development of intelligence on scientific research in future teachers are scientifically theoretical. Considered a condition for the successful implementation of the activities of an individual, a scientific analysis has been carried out that the individual psychological characteristic manifested in the differences that arise in the dynamics of acquiring knowledge, skills and abilities are abilities.

Zamonaviy oliy ta'limning bugungi holati va rivojlanish darajasi uni muntazam ravishda takomillashtirib borishni talab qilmoqda. Bu esa ijobiy o'zgarishlar asosida Davlat ta'lim standartlari talablariga ham sifat jihatdan o'zgartirishlar

kiritishga zamin yaratadi hamda pedagogika fani oldiga «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ta'kidlanganidek, barkamol avlodni tarbiyalashning istiqbolli yo'llarini aniqlash vazifasini qo'yadi.[1, 2.].

Ilmiy ilmiy tadqiqotlarni olib borishda tizimli yondashuv usulidan foydalanish hamda hosil bo'ladigan axborotlar majmuasini qayta ishlash texnologiyasini qo'llash alohida ahamiyatga ega.

Bugungi kunda istiqbolli muammolarni hal qilishda keng imkoniyatlar vujudga keldi. Jumladan, keyingi vaqtlarda pedagogik adabiyotlar va maqolalarda "yangi axborot texnologiyalar", "yangi pedagogik texnologiyalar", "ilg'or pedagogik texnologiyalar", "innovatsion texnologiyalar" kabi iboralar ko'plab uchramoqda. Ammo bu tushunchalarga aniq ta'rif berilib, yagona ilmiy tizimga solinmagan. Ushbu tushunchalarda ifodalangan maqsad ta'lim sifatini ta'minlashga qaratilgandir. [3-8.].

Texnologik yondashuv orqali tadqiqot usulini qo'llash samaradorligi uning qism, tizim va tizim elementlari, mazkur manbaning nechog'liq to'liq ifodalanganligiga bog'liq bo'ladi. Chunki qism, tizimlar, tizim elementlari va ular orasidagi uzviy aloqadorliklar ham dinamik o'zgarishlar asosida yagona yaxlit tizim hosil qiladi.

M.Jo'rayev tadqiqotida pedagogika oliy o'quv yurtlarida bo'lajak o'qituvchilarni ta'lim jarayoniga texnologik yondashuvga tayyorlashning pedagogik shart-sharoitlari ilmiy-nazariy asoslari tadqiq etilgan.

Pedagog M.Jo'rayev ilmiy izlanishida pedagogika kollejlarida o'quv jarayonini texnologik yondashuv asosida tashkil etishning didaktik imkoniyatlari ilmiy - nazariy jihatdan asoslangan.

Yuqoridagi ilmiy tadqiqot ishlari tahlillaridan kelib chiqqan holda ta'lim texnologiyasini – ta'lim modellarini optimallashtirish, inson va texnika resurslari hamda ularning o'zaro ta'sirini hisobga olgan holda butun o'qitish va bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yaratish, qo'llash va aniqlash tizimi deb hisobladik.

Tajribalar shuni ko'rsatdiki, tadqiqot ishlarida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish bu sohada samaradorlikka erishishni ta'minlaydi.

Ilmiy tadqiqot jarayoniga texnologik yondashuv tadqiqot usulini qo'llash va unda axborotlarni qayta ishlash texnologiyasidan foydalanish mazkur soha bo'yicha o'ziga xos innovatsion yondashuv bo'lib, uning yordamida tadqiqot jarayonida ijobiy sifat o'zgarishi va yuqori samaradorlikka erishiladi. [3-8.].

Zamonaviy ta'lim jarayonida ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish hamda samarali amaliy natijalarga erishish, shaxs intellektual taraqqiyotini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. XXI asrning «Intellektual – aql-zakovat asri» deb nomlanishi ham bu boradagi ishlarning keng hajmli, misli ko'rilmagan darajada tezkor rivojlanishi kerakligini taqozo etmoqda. Bu esa, o'z navbatida, ilmiy

tadqiqot ishlarini olib borishda kompyuterlar va axborot tizimlari, internetning umumjahon tarmog'i, multimediali animatsion texnologiyalardan unumli foydalanishning vosita va uslublarini yaratish hamda joriy etish zaruratini tug'diradi. Shu sababli axborotlashtirishning eng so'nggi bosqichi deb nom olgan «Axborotlashgan jamiyat sari asri» yangi bilimlar ishlab chiqish uchun texnologiyalar, uslublar, texnik vositalarni yaratish bilan bog'liq axborot sanoatini yuzaga keltirmoqda. [3-8.].

Texnologiya deb, ma'lum bir muayyan maqsadga yoki maqsadlar tizimiga erishish uchun amalga oshiriladigan jarayonlar ketma-ketligidan iborat bo'lgan yaratuvchilik faoliyatiga aytiladi. Boshqacha aytganda, texnologiya manbalardagi sifat o'zgarishiga olib keluvchi jarayondir. Ular uch xil: axborotli, uskunaviy va ijtimoiy nuqtai nazarlarni qamrab oluvchi moddiy va ma'naviy boyliklarni ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Axborotli nuqtai nazar moddiy va ma'naviy boyliklarni ishlab chiqarishning tamoyillari va usullarining bayon qilinishi, uskunaviy –ishlab chiqarish jarayonida qo'llaniladigan mehnat qurollari, ijtimoiy –soha xodimlari va ular mehnatini tashkil qilishni anglatadi. [5.].

Demak, insoniyatning axborot ishlab chiqarish bo'yicha imkoniyatlarini kuchaytiruvchi zamonaviy texnologiyalar axbrotlashgan jamiyatning intellektual salohiyati sifatini ham belgilar ekan. Bunday jarayonlar axborotlashtirish sanoatini muntazam rivojlantirishni ta'minlovchi ilmiy-texnik asos hamdir.

Axborot texnologiyalari jarayonlarni boshqarishdagi asosiy manba bo'lib hisoblanadi. Ular ilmiy xodim tomonidan tayyorlangan ma'lumotlarni tizimlarga ajratish va qayta ishlash hamda kerakli maqsadlar bo'yicha qayta ishlangan ma'lumotlarni uzatish algoritmlarini o'z ichiga oladi. Shu boisdan ham axborot texnologiyalaridan oqilona foydalanish ilmiy tadqiqotchilar mehnati samaradorligini oshiradi.

Axborot texnologiyalari asosida faoliyat ko'rsatish quyidagi vazifalarni hal etishning samaradorligini ta'minlaydi: manba va unda kechadigan jarayon to'g'risidagi ma'lumotlarni qayta ishlash; jarayonlar kechishi haqidagi davriy yangilanayotgan ma'lumotlarni muntazam olib turish va ular asosida oraliq nazoratlar olib borish; ixtiyoriy joriy so'rovlarga o'sha paytning o'zida javob olish, rasmiylashtirish va boshqarishga kerakli tuzatishlar kirita olish.

Demak, bugungi kun axborotlashtirilgan jamiyat sari dadil qadam qo'yib borilishi bilan o'ziga xos xarakterga egadir. Shu bilan bir qatorda, axborotlashtirish axborot jarayonlarini rivojlantirish vosita va sharoitlarining butun majmui bo'lib, tegishli texnik asosni yaratish, tashkiliy-iqtisodiy islohotlarni ishlab chiqishni o'z ichiga oluvchi kompyuterlashtirishga kengroq yondashishni nazarda tutadi. Shu asosda turli xil ijtimoiy tizimlar faoliyat yuritishining axborotli asoslari yaratiladi.

Shuni ta’kidlash lozimki, 70 - yillargacha kompyuterlashtirish keng rivoj topmaganligi sababli, jamiyatni axborotlashtirish hayotiy ehtiyoj emas edi. Beshinchi avlod EHMlarining paydo bo’lishi, bu sohadagi ishlarni jonlantirib yubordi. Endigi hayot nafaqat axborotlar, axborot texnologiyalari, balki axborot tizimlarini yaratishni taqozo etmoqda va ulardan bilimlar bazasi, vazifalar, mantiqiy xulosalarni echuvchi mashina kabi xizmat tizimlarini ham o’z ichiga olishni talab qilmoqda. Bu talablarni hal qilish esa ijtimoiy texnologik islohotlarga bog’liq.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, oliy o’quv yurtlarida talabalarni ilmiy tadqiqot ishlariga yo’naltirish maqsadli, texnologik jarayon sifatida amalga oshirilishi lozim.

Bugungi kunda axborot texnologiyalari ijtimoiy hayotning turli sohalariga kirib kelishi bilan bir qatorda, mavjud muammo va masalalarni hal etishda o’zining betakror imkoniyatlarini namoyon etmoqda. Xususan, ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etishda ham axborot texnologiyalari qator afzalliklarga ega. Jumladan, tadqiqot mavzusi yuzasidan zarur tahliliy adabiyotlar, ilmiy manbalar, tadqiqot yo’nalishlariga oid tegishli jadval, chizma, sxema, shakl va boshqa qator ilmiy materiallarni izlash, topish, foydalanish, nusxa ko’chirish borasida axborot texnologiyalari katta qulayliklarga ega. Shuningdek, kompyuter yordamida topilgan materiallarni bir tildan ikkinchi tilga o’girish imkoniyatlarining mavjudligi vaqtni tejash, bajariladigan ishni jadallashtirish, yangi axborotlar va yangiliklarni qisqa muddatlarda qabul qilish, tarixiy materiallarning suratga olingan shakllaridan foydalanish, keng hajmdagi hisoblash ishlarini sifatli va tez bajarish, tabiiy fanlar bo’yicha laboratoriya mashg’ulotlarining elektron shakllaridan foydalanish va boshqa qator imkoniyatlar tadqiqot, izlanish, tajriba-sinov ishlarini bajarishda ilmiy-ijodiy faoliyat olib borayotgan tadqiqotchilar uchun keng imkoniyatlar yaratib bermoqda. [3-8.].

Oliy maktabni tugatgan yosh o’qituvchilarning barchasiga xos bo’lgan kamchilik yosh mutaxassislarda ilmiy tadqiqotchilik ko’nikmalarining etarlicha shakllantirilmaganligidir. O’quv mashg’ulotlarining sifati va samaradorlik darajasi o’qituvchida shakllantirilgan ijodiy faollik va tadqiqotchilik ko’nikmalariga, o’z navbatida, ulardan dars jarayonida foydalana olish malakasiga ham bog’liqdir. O’qituvchi uchun nihoyatda zarur bo’lgan bunday ko’nikmalarni shakllantirishning so’nggi bosqichi oliy ta’lim davriga to’g’ri kelishini e’tiborga olish lozim.

Oliy o’quv yurtida talabalarda biror muammo ustida ishlashga ishtiyoq paydo qilish, ilmiy adabiyotlarga qiziqish uyg’otish, manbalar ustida ishlash ko’nikmasini shakllantirish zarur. O’qituvchi faoliyatining asosiy jihatlaridan biri

shundaki, u pedagog olim singari o'z fikrini ayta olishi va aytganlarini nazariy dalillar bilan asoslashi lozim.

Bundan tashqari, o'qituvchi oliy maktabda o'zlashtirgan barcha nazariy bilimlari, pedagogika va psixologiyaga oid ma'lumotlarni amaliy faoliyat jarayonida qo'llay olish malakasiga ham ega bo'lishi muhimdir.

Ma'lumki, ta'limda rejalashtirilgan natijaga erishishni kafolatlash o'quv jarayonini texnologiyalashtirish orqali amalga oshiriladi. Ayni vaqtda ishlab chiqarish istiqbolli texnologiyalarining afzalligi ularning ilmiy-texnik darajasi yuqoriligi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra, ilm-fan va ta'lim, ishlab chiqarish jarayonlari orasida muayyan integratsiya vujudga keladi. Ta'lim sohasiga texnokratik fikrlash, standartlashtirish, tizimli yondashuv, tizimli tahlil, kompleks yondashuv kabi ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish bilan bog'liq bir qancha talablar qo'yilmoqda. Ammo ishlab chiqarish jarayonlaridan farqli ravishda ta'limni texnologiyalashtirish, o'ziga xos yondashuvlarni talab qiladi. Chunki ta'lim tizimi murakkab, ko'p qirrali dinamik jarayondir. Uning bu xususiyati texnikaviy va boshqa murakkab tizimlarga taalluqli bo'lgan ishlab chiqarish jarayonlaridan ancha yuqori turadi.

Ta'lim oluvchining faoliyati esa, muayyan ishlarni bajarish yoki tashkiliy boshqaruv va kasbiy qarorlarni ijro uchun qabul qilish bilan bog'liq bo'ladi. Bunda o'qituvchi ishining shakl va metodlari chegaralanmaydi. Biroq DTS talablari orqali o'qituvchining ta'lim jarayonini tashxis qilish va umuman o'qitish jarayonini boshqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan faoliyati jadallashadi.

Pedagogik faoliyat amaliyotidan ma'lumki, o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish, ayniqsa, unga ijodiy yondashishda ta'limiy, tarbiyaviy, axborotli, rivojlantiruvchi maqsadlar amalga oshiriladi. Har bir o'qituvchi o'quv mashg'ulotlarini olib borishda o'z faoliyatini tahlil qilish va shu asosda tegishli xulosa chiqarishga erishishi kerak. Agar o'qituvchi o'z mashg'ulotlarining samaradorligini baholay olmasa, u holda yo'l qo'ygan kamchiliklarni sezmaydi va bu faoliyatda ijodiy yondashuv ham bo'lmaydi.

Zamonaviy o'qituvchi uchun yangi pedagogik texnologiyalar asosida dars o'tish, ular faoliyatining ijodiylik sari yo'naltirilganligini ifodalaydi. Ayni paytda pedagogik texnologiyalarni qanday amalga oshirish lozimligi to'g'risida juda ko'p ilmiy-uslubiy ishlanmalar e'lon qilinmoqda.

O'qituvchi dars jarayonida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llaganidan keyin ta'lim samaradorligini aniqlashi ta'limni to'g'ri olib borayotganligini baholashda muhim omil bo'lib hisoblanadi.

Talabalarning mustaqil va ijodiy fikrlashida bilimning shakllanganligi quyidagi tartibda aniqlanadi:

Bilim berishda ilmiy g'oyani o'rtaga tashlay olish. Bunday ta'lim berishda muammoli vaziyatlar va ularga mos fan-texnikaning zamonaviy yutuqlari uyg'unligida ish olib borish yuqori samara beradi va ular ta'lim-tarbiya jarayonini olib borishning ilmiy-uslubiy asoslarini ta'minlashini ta'lim oluvchilar ongiga etkazish lozim.

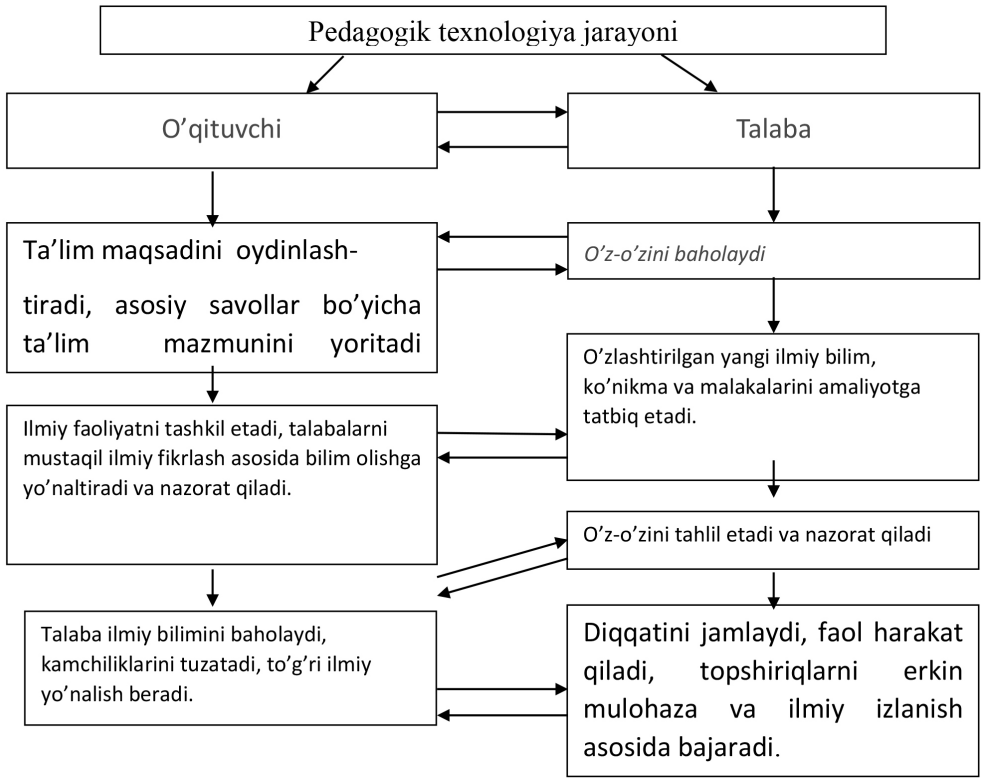

1-rasm. O'qituvchi va talaba ilmiy faoliyatida pedagogik texnologiya

Birinchi bobda ta'kidlanganidek, ilmiy tadqiqot ishlariga yo'naltirish maktab davridan boshlanib, bu davrda o'quvchilarga ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etishga oid jarayonning dastlabki elementlari beriladi. Ammo, shuni e'tirof etish lozimki, bugungi kunda uzluksiz ta'lim jarayonida talabalarni ilmiy tadqiqot ishlariga jalb etish, uni amalga tatbiq etish mexanizmlari ilmiy-metodik asosda ishlab chiqilmagan. Shundan kelib chiqib, quyidagi savollar qay darajada echimga ega ekanligini aniqlash maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Har bir viloyat kesimida ilmiy-ijodiy faoliyat sistemasi qanday shakllantirilgan?

2. Qanday ilmiy-pedagogik muammolarning echimlari amaliyotga joriy etilmoqda?

3. Pedagogik tadqiqotlar samaradorligi qay darajada tahlil etilmoqda?

Tadqiqodchilik kuzatuvlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, sharoit yaratilmas ekan, talabalarning ilmiy faoliyat jarayoni samarali amalga oshmaydi. Yaratilgan tizim arxiv materiali ko'rinishida qolib ketadi (Qaralsin 1-rasm).

Ma'lumki, jamiyat taraqqiyoti ilmiy ijodkorlikka, ya'ni ijodkor insonlarning kasbiy faoliyatiga asoslanadi. Vaqt o'tishi bilan har qanday texnika, texnologiya, ilmiy dalillar, g'oyalar, kashfiyotlar eskirib boraveradi.

Shu asosda pedagogik tadqiqotlar rivojiga oid dastur, o'quv-metodik qo'llanmalar ishlab chiqish, tajriba-sinov ishlari olib borish orqali fundamental tadqiqot ishlarini bajarish ilmiy faoliyatni takomillashtirishga olib keladi.

1-jadval

«O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etish» maxsus kursidan ishchi dastur

Mavzular	Ma'ruza	Soat	
		Ma'ruza	Amaliy
1.O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etish kursining maqsad va vazifalari	1.Ilmiy tadqiqot jarayonlari haqida tushuncha. 2.Ilmiy tadqiqot jarayonlarining paydo bo'lishi, taraqqiyoti va asosiy tushunchalari. 3.Ilmiy tadqiqot ishlarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni.	2	2
2.O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etishning dolzarbligi	1.O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etish zaruriyati 2.O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etishning ahamiyati. 3.O'quv jarayonini ilmiy tashkil etishda yosh tadqiqotchi individual xususiyatlarini hisobga olish.	4	2
3. O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etish mazmuni	1.O'quv jarayonida ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish bosqichlari. 2.O'quv jarayonida ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish shakli va vositalari. 3.O'quv jarayoni ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish tizimi.	4	4
4. O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etishda integratsiya jarayoni	1.O'quv jarayonida ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etishda ta'lim-tarbiya uyg'unligi. 2. O'quv jarayonini ilmiy tashkil etishda ta'lim va ilmiy jarayon integratsiyasi.	2	4

5. O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etishda o'qituvchi shaxsining tutgan o'rni	1.O'quv jarayonini ilmiy tashkil etishda o'qituvchi ilmiy dunyoqarashi. 2.O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etishda o'qituvchi-o'quvchi (sub'ekt-sub'ekt) munosabati.	2	2
6. O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etish texnologiyasi	1.O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etish usullari. 2.O'quv faoliyatini ilmiy tashkil etishning samaradorlik yo'llari.	2	4
Jami		16	20

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqqan holda talaba - yoshlarning ilmiy tadqiqot ishlariga oid bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlariga qaratilgan maxsus kurs dasturi ishlab chiqildi hamda o'quv jarayoniga tatbiq etildi: (Qaralsin 1-jadval).

Maxsus kurs asosida talabalarning ilmiy dunyoqarashlari, ilmiy ijodiy faoliyati shakllantirildi. Ushbu jarayonning samaradorlik darajasi dissertatsiyaning 4 bobida batafsil bayon etilgan.

Uzluksiz ta'lim tizimi davomida talaba reproduktiv fikrlashga undovchi ta'limiy vazifalar o'rniga mahsuldor ijodiy izlanishga yo'llovchi ta'lim-tarbiyaviy muammolarni echishga qodir bo'ladi. Buning uchun o'quvchilarga muammoli savol berilib, unga javob izlashiga imkon yaratish kerak. Jumladan, tarix darslarida o'quvchilarga "O'zbekiston tarixi bo'yicha asar yozishda boshqa davlatdan topilgan qadimgi ashyoga tayanishimiz mumkinmi?" degan muammoli savolni qo'yish mumkin. Bu savolga javob topishda o'quvchilar keng qamrovli yondashuvni amalga oshirishlari lozim. Xususan, topilgan qadimgi ashyo O'zbekiston tarixi bilan bog'liq, milliy hunarmandchilik mahsulotlariga yoki ishlab chiqarish qurollariga tegishli bo'lsa, milliy urf-odatlarga mos kelsa, bu ashyodan O'zbekiston tarixini yoritish va yozishda foydalanish mumkin. Bunda ashyoning milliy, etnik, demografik va boshqa jihatlarga to'g'ri kelishi e'tiborga olinadi. Modomiki, ushbu jihatlarga mos kelmasa, undan foydalanish mantiqqa to'g'ri kelmaydi.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konceptsiyasini.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.10.2019 Yildagi PF-5847-son farmoni,

2. Mirziyoyev SH.M. Yangi o'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 145 b.

3. Jo'rayev M., Usmonov S. talaba yoshlar innovatsion faoliyatini rivojlantirishning pedagogik asoslari. – toshkent: istiqlol, 2021. – 65–70-b.

4. Рахимов Б.Х.Психологические особенности развития интеллекта у будущих учителей https://uzresearchers.com/index.php/IFTE23/article/view/37

5. Б.Рахимов.Н.Нарзиева. Педагогик махорат.Т.:Дарслик. 2021 й.

6. Elkonin D.B. Vvedeniye v psixologiyu razvitiya. - M.: "Trivola", 1 994. - 101 s.

7. G'oziyev ET. Umumiy psixologiya. 2-tom. - T.: "Universitet", 2002. - 240 b.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA TALABALARNING IJTIMOIY-AXBOROT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING TASHKILIY-PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Allaniyazova M.Z.
NMPI doktoranti

Tayanch so‘zlar: globallashuv, ijtimoiy-axborot kompetentligi, talaba, oliy ta’lim, raqamli kompetentlik, media savodxonlik, axborot texnologiyalari, xalqaro hamkorlik, innovatsion ta’lim, axborot madaniyati.
Ключевые слова: глобализация, социально-информационная компетентность, студент, высшее образование, цифровая компетентность, медиаграмотность, информационные технологии, международное сотрудничество, инновационное образование, информационная культура.
Key words: globalization, social and information competence, student, higher education, digital competence, media literacy, information technologies, international cooperation, innovative education, information culture.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada globallashuv sharoitida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda ijtimoiy-axborot kompetentligining mazmun-mohiyati, uning tarkibiy qismlari hamda zamonaviy ta’lim jarayonidagi o‘rni yoritilgan. Talabalarning axborot bilan ishlash, tanqidiy fikrlash, media savodxonlik va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishda ta’limni raqamlashtirish, innovatsion pedagogik texnologiyalar, xalqaro hamkorlik va interaktiv metodlarning ahamiyati asoslab berilgan. Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishning samarali yo‘llari va pedagogik shart-sharoitlari ko‘rsatib o‘tilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются организационно-педагогические возможности развития социально-информационной компетентности студентов в условиях глобализации. Раскрываются сущность и содержание социально-информационной компетентности, её структура и роль в современной системе образования. Обосновано значение цифровизации образования, инновационных педагогических технологий, международного сотрудничества и интерактивных методов обучения в развитии навыков работы с информацией, критического мышления, медиаграмотности и цифровых компетенций студентов. Также определены эффективные пути и педагогические условия формирования социально-информационной компетентности в системе высшего образования.
SUMMARY:
This article examines the organizational and pedagogical opportunities for developing students’ social and information competence in the context of globalization. The study highlights the

essence, structure, and significance of social and information competence in modern education. The importance of educational digitalization, innovative pedagogical technologies, international cooperation, and interactive teaching methods in developing students' information management skills, critical thinking, media literacy, and digital competencies is substantiated. The article also identifies effective approaches and pedagogical conditions for fostering social and information competence within the higher education system.

Kirish. Bugungi kunda globallashuv jarayonlarining jadallashuvi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi jamiyatning barcha sohalariga, xususan, ta'lim tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy axborot makonida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun talabalardan nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalar, balki ijtimoiy-axborot kompetentligiga ega bo'lish ham talab etilmoqda. Ijtimoiy-axborot kompetentligi shaxsning axborotni izlash, tahlil qilish, saralash, undan samarali foydalanish, turli ijtimoiy muhitlarda muloqot qilish va axborot xavfsizligi qoidalariga amal qilish qobiliyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Shu bois oliy ta'lim tizimida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirish dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning umumiy mohiyatidan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, globallashuv sharoitida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirish murakkab, ko'p bosqichli va ko'p funksiyali jarayon sanaladi. Shu bois mazkur jarayonni amalga oshirishda unga ta'sir etuvchi barcha omillarni inobatga olish, ularning ta'siri ijobiy yoki salbiy ekanini o'rganish, pozitiv ta'sirga ega omillardan samarali foydalanish, negativ xarakterli omillarni bartaraf qilish choralarini belgilash talab qilinadi. Ishning avvalgi o'rinlarida aytib o'tilganidek, globallashuv sharoitida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirish OTMda o'qitiladigan informatika, pedagogika, psixologiya, sotsiologiya fanlari bo'yicha tashkil etiladigan o'quv mashg'ulotlari hamda mazkur fanlar o'rtasidagi integratsiyaga muvofiq amalga oshiriladi. Biroq, o'quv fanlari uchun ajratiladigan soatlar, mavzular qamrovi nuqtai nazardan ta'lim jarayonida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirish imkoniyati kam. OTMning ma'naviy-ma'rifiy faoliyati, uni keng ko'lamda tashkil qilish imkonini beruvchi auditoriyadan tashqari sharoit esa, aksincha, talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini samarali rivojlantirish uchun keng imkoniyatga ega.

Asosiy qism. An'anaviy ta'limda OTMning ma'naviy-ma'rifiy faoliyati doirasida muayyan fan yoki soha bo'yicha to'garak, "Talabalar ilmiy jamiyati", "Debat klubi", "Quvnoqlar va zukkolar" birlashmasi, "Talabalar ijodiy uyushmasi", "Talaba va ilmiy-texnika taraqqiyoti" konferensiyalari, ma'ruzalar (axborot beruvchi, rivojlantiruvchi, imitatsiyalovchi, yo'naltiruvchi,

ishontiruvchi ma’ruzalar), teringlar (ko‘rgazmali va amaliy teringlar), ijodiy kechalar, bilimlar bellashuvlari, uchrashuvlar, “Mahorat darslari”, forum va yig‘inlar, haftalik va oyliklar tashkil qilingan.

Zamonaviy sharoitda esa OTMning ma’naviy-ma’rifiy faoliyatida tarbiyaviy ishlarning an’anaviy shakllari bilan birga noan’anaviy, innovatsion xarakterdagi tadbirlar ham tashkil qilinmoqda. Xususan, dayjestlar, “mediashkola” (siklli ma’ruzalar), kvestlar (“quest” – “izlash” yoki “topshiriq”; “yakuniy maqsadga erishish uchun hal qilinishi zarur bo‘lgan topshiriqlar zanjiri”; interfaol intellektual musobaqa), loyihalar, amaliy seminarlar, saytlar va bloglar faoliyati shular jumlasidandir.

Globallashuv sharoitida ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri talabalarni axborot jamiyatida samarali faoliyat yurita oladigan, mustaqil fikrlaydigan va raqobatbardosh mutaxassislar sifatida tayyorlashdir. Bunday mutaxassislarni tayyorlashda ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur kompetentlik talabalarning turli axborot manbalari bilan ishlash, tanqidiy fikrlash, axborotlarni tahlil qilish va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Oliy ta’lim muassasalarida ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik imkoniyatlari avvalo ta’lim jarayonini raqamlashtirish bilan bog‘liq. Elektron ta’lim platformalari, masofaviy ta’lim texnologiyalari, virtual kutubxonalar va onlayn resurslardan foydalanish talabalarning axborot bilan ishlash madaniyatini shakllantirishga yordam beradi. Ayniqsa, Moodle, Google Classroom va boshqa raqamli platformalarning ta’lim jarayoniga joriy etilishi talabalarning mustaqil ta’lim olish faoliyatini faollashtiradi va ularning axborot kompetentligini rivojlantiradi[1].

Talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishda interaktiv ta’lim metodlaridan foydalanish ham muhim pedagogik imkoniyatlardan biridir. Muammoli ta’lim, loyiha metodi, debat, keys-stadi va hamkorlikda o‘qitish texnologiyalari talabalarni mustaqil izlanishga, axborotlarni tanqidiy tahlil qilishga va samarali kommunikatsiya o‘rnatishga o‘rgatadi. Natijada ularda nafaqat axborot bilan ishlash ko‘nikmalari, balki ijtimoiy faoliyatni tashkil etish malakalari ham shakllanadi.

Shuningdek, media savodxonlikni rivojlantirish ham ijtimoiy-axborot kompetentligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Hozirgi davrda internet va ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan turli axborotlarning ishonchliligini baholash, yolg‘on ma’lumotlarni aniqlash va ularga nisbatan tanqidiy yondashuvni shakllantirish talabalarning axborot madaniyatini rivojlantirishning asosiy omillaridan biridir[2]. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida media

savodxonlikka oid maxsus kurslar va treninglarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Globallashuv sharoitida xalqaro hamkorlikning kengayib borishi ham talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirish uchun qulay imkoniyat yaratmoqda. Xorijiy universitetlar bilan akademik almashinuv dasturlari, xalqaro onlayn kurslar, vebinarlar va ilmiy loyihalarda ishtirok etish talabalarning axborot bilan ishlash tajribasini boyitadi hamda ularning global dunyoqarashini kengaytiradi[3]. Xususan, xalqaro hamkorlik dasturlari orqali talabalar turli mamlakatlarning ta'lim tizimi, madaniyati va axborot bilan ishlash tajribasi bilan yaqindan tanishish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bunday faoliyat ularning xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirib, xalqaro axborot resurslaridan samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantiradi. Natijada talabalarda global axborot makonida erkin muloqot qilish, turli manbalardan olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va ulardan kasbiy faoliyatda oqilona foydalanish kompetensiyalari rivojlanadi.

Ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishda pedagoglarning roli ham alohida ahamiyatga ega. O'qituvchilar zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalana olishi, innovatsion pedagogik metodlarni qo'llashi va talabalarni mustaqil fikrlashga yo'naltira olishi zarur. Chunki pedagogning axborot madaniyati va kasbiy kompetentligi talabalar kompetentligining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, ta'lim muassasalari, oila va jamiyat hamkorligini kuchaytirish orqali ham talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirish mumkin. Axborotlashgan jamiyat sharoitida yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga e'tibor qaratish, internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirish va axborot xavfsizligini ta'minlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi[4].

Globallashuv sharoitida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan ilmiy-pedagogik tadqiqotni olib borishda "Ijtimoiy-axborot kompetentlik" amaliy-seminar tashkil qilindi. Uyushmaning faoliyat mazmunini ishlab chiqishda OTMda tashkil qilinadigan ma'naviy-ma'rifiy ishlarning an'anaviy hamda noan'anaviy tashkiliy shakllaridan foydalanildi.

Auditoriyadan tashqarida OTMning ma'naviy-ma'rifiy ishlari faoliyati doirasida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan ilmiy-pedagogik faoliyat tegishli ravishda maxsus metodikani asoslash, unga muvofiq tajriba-sinov ishi dasturini hamda harakat rejasini ishlab chiqishga asoslanadi.

Globallashuv sharoitida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan tajriba-sinov ishi dasturining mazmunida quyidagi bo‘limlar o‘z aksini topgan: 1) ijtimoiy tarmoqlarning jamiyat va shaxs hayotidagi o‘rni, ijtimoiy-g‘oyaviy va psixologik-pedagogik ta’siri; 2) “ijtimoiy tarmoq” tushunchasining genezisi, “ijtimoiy tarmoq muloqoti” (“tarmoq muloqoti”) tushunchasining mohiyati; 3) ijtimoiy tarmoqlarning turlari; 4) ijtimoiy tarmoqlar faoliyatining afzalliklari va salbiy oqibatlari; 5) ijtimoiy tarmoq muloqotini tashkil qilish shartlari, ma’naviy-axloqiy hamda huquqiy oqibatlari; 6) “ijtimoiy-axborot kompetentligi” tushunchasining mohiyati hamda talabalarda rivojlanishi zarur bo‘lgan ijtimoiy-axborot kompetentligi sifatlari; 7) internetda veb-sayt yaratish; 8) ijtimoiy tarmoqlarda bloglar yaratish.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, globallashuv sharoitida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirish zamonaviy oliy ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu jarayonda ta’limni raqamlashtirish, interaktiv pedagogik texnologiyalarni joriy etish, media savodxonlikni rivojlantirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish hamda pedagoglarning kasbiy kompetentligini oshirish muhim tashkiliy-pedagogik imkoniyatlar sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur imkoniyatlardan samarali foydalanish talabalarning axborot madaniyatini yuksaltirishga, ularning raqobatbardoshligini oshirishga va zamonaviy axborot jamiyatida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2019.

2. To‘xtaxodjayeva M.X. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018.

3. UNESCO. Education in a Digital World: Global Education Monitoring Report. – Paris: UNESCO Publishing, 2023.

4. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell Publishers, 2010.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA TALABALARNING IJTIMOIY-AXBOROT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHGA OID XORIJ TAJRIBASIDAN FOYDALANISH MASALALARI

Allaniyazova M.Z.
NMPI doktoranti

Tayanch so‘zlar: globallashuv, ijtimoiy-axborot kompetentligi, talaba, oliy ta’lim, xorijiy tajriba, raqamli kompetentlik, media savodxonlik, axborot texnologiyalari, innovatsion ta’lim, uzluksiz ta’lim.
Ключевые слов: глобализация, социально-информационная компетентность, студент, высшее образование, зарубежный опыт, цифровая компетентность, медиаграмотность, информационные технологии, инновационное образование, непрерывное образование.
Key words: globalization, social and information competence, student, higher education, foreign experience, digital competence, media literacy, information technologies, innovative education, lifelong learning.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada globallashuv sharoitida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishga oid ilg‘or xorijiy tajribalar tahlil qilingan. Tadqiqot davomida AQSH, Finlandiya, Germaniya, Janubiy Koreya va Singapur kabi rivojlangan davlatlarning oliy ta’lim tizimlarida ijtimoiy-axborot kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar o‘rganilgan. Shuningdek, talabalarda axborotni izlash, tahlil qilish, qayta ishlash, undan samarali foydalanish hamda raqamli muhitda muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Xorijiy tajribalar asosida O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari belgilangan. Tadqiqot natijalari talabalarning raqamli madaniyati, media savodxonligi va zamonaviy axborot muhitida samarali faoliyat yuritish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается зарубежный опыт развития социально-информационной компетентности студентов в условиях глобализации. В ходе исследования изучены подходы, применяемые в системах высшего образования США, Финляндии, Германии, Южной Кореи и Сингапура по формированию и развитию социально-информационной компетентности обучающихся. Особое внимание уделено развитию навыков поиска, анализа, обработки и эффективного использования информации, а также коммуникации в цифровой среде. На основе анализа зарубежного опыта определены приоритетные направления совершенствования социально-информационной компетентности студентов в системе высшего образо-

вания Узбекистана. Результаты исследования способствуют развитию цифровой культуры, медиаграмотности и компетенций эффективной деятельности студентов в современном информационном пространстве.

SUMMARY:

This article examines foreign experience in developing students' social and information competence in the context of globalization. The study analyzes approaches used in the higher education systems of the United States, Finland, Germany, South Korea, and Singapore to foster and enhance students' social and information competence. Particular attention is paid to the development of skills related to information searching, analysis, processing, effective use of information, and communication in the digital environment. Based on the analysis of international practices, priority directions for improving students' social and information competence in the higher education system of Uzbekistan are identified. The findings contribute to the development of digital culture, media literacy, and the competencies necessary for effective participation in the modern information society.

Kirish. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ijtimoiy munosabatlarda raqamli qurilmalarning asosiy o‘rin egallayotgani pedagogik jarayonlarda ularni inkor qilishni emas, aksincha, ta’limiy maqsadlarda foydalanish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlar bu borada boy tajriba to‘plagan. O‘zbekiston sharoitida, xususan, OTMda bu boradagi mavjud tajribalarni o‘rganish ikki jihatdan foydali sanaladi. Birinchidan, talabalarda AKT, xususan, internet tarmog‘i, kompyuter texnologiyasi hamda mobil qurilmalardan maqsadli foydalanish malakalari rivojlanadi; ikkinchidan, mazkur texnologiyalar orqali zarur axborotlarni izlash, jamlash, saralash, qayta ishlash va taqdim qilish orqali o‘qitish jarayoni qiziqarli, jonli, zavqli bo‘lishi natijasida talabalarning o‘quv-bilish faolligi oshadi, ijtimoiy-axborot kompetentlik sifatlari rivojlanadi, ta’lim sifati yaxshilanadi, samaradorligi ta’minlanadi. Shu sababli ayni o‘rinda iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarning AKTdan ta’limiy maqsadlarda foydalanish, talabalarda ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Asosiy qism. Tadqiqotni olib borish davrida AQSh, Yaponiya, Germaniya, Angliya, Janubiy Koreya, Finlyandiya, Fransiya, Rossiya kabi mamlakatlarning talabalarda ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishga oid tajribalari bilan tanishishga e’tibor qaratildi. Dastlab qayd qilingan mamlakalarning tegishli muammo bo‘yicha tajribalarining o‘ziga xos xususiyatlari o‘rganildi, so‘ngra barcha davlatlarga xos umumiy jihatlar aniqlandi. AQShda “kompyuter avlodi” XX asrning o‘rtalarida paydo bo‘lgan. Bir qator ta’lim muassasalarida yangi texnika (kompyuter) bilan jihozlangan o‘quv markazlari tashkil qilingan. Masalan, Luisvill (yoki Lyuisvill; Texas shtati) shahrining maqtablaridan birida kompyuterlar bilan jihozlangan “kosmik stansiya” faoliyati yo‘lga qo‘yilgan. Maktabda osmon shaklidagi gumbazli bino barpo qilingan. Binoning o‘rtasiga

o‘qituvchi uchun “kosmik stansiya”ni boshqarish pulti, perimetr (ko‘p burchak) bo‘ylab o‘quvchilar uchun kompyuterlar joylashtirilgan. Shuningdek, umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun yaxlit kompyuter dasturiy ta’minotiga asoslangan o‘quv dasturi (“ASE loyihasi”, ya’ni “Avtomat hisoblash mashinasi (Automatic Computing Engine) loyihasi”) ishlab chiqilgan. Dasturga muvofiq boshlang‘ich sinflarni tugatayotgan o‘quvchilar kompyuter bilan ishlashga oid oddiy malakalarni egallashi, amaliy dasturlar bilan ishlay olishlari, o‘quv dasturining barcha bo‘limlari bo‘yicha tashkil qilinadigan darslarda matn redaktoridan foydalanishlari, telekommunikatsiya tizimi asoslarini o‘zlashtirishlari belgilangan”. E’tiborli jihatlaridan biri shuki, “mamlakatda hatto “imkoniyati cheklangan bolalar” ta’limida ham kompyuterlarni qo‘llash borasida boy tajriba to‘plangan” .

Innovatsion texnologiyalarni o‘quv jarayoniga tadbiq qilishga oid amaliy harakat o‘tgan asrning 80-yillaridan boshlab faollasha boshlagan. Aynan mana shu davrda, ya’ni 1984 yilda AQSh ta’lim muassasalarida kompyuter texnologiyalari asoslarini o‘qitish tajribasi negizida masofaviy o‘qitish tamoyillari asosida faoliyat yuritadigan Milliy texnologiya universiteti (National Technological University; NTU) tashkil qilindi[1].

Shaxsning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirish AQShning ta’limiy yondashuviga ko‘ra ko‘p bosqichli, integral jarayon hisoblanadi. Mamlakatning bu boradagi yondashuvida quyidagilar ustuvor o‘rin tutadi:

- tegishli jarayonni uzluksiz ta’limning dastlabki bosqichlarida boshlash (boshlang‘ich sinflarning o‘quvchilarida raqamli malakalarning eng oddiy, murakkab bo‘lmagan sifatlari shakllantiriladi; o‘quvchilar kompyuter texnologiyasi, internet tarmog‘i va turli dasturiy mahsulotlar bilan tanishadi, ular bilan ishlashga oid dastlabki ko‘nikma, malakalarni o‘zlashtiradi);

- o‘quv jarayonining raqamli texnologiyalar bilan integrallashuviga erishish (o‘quv mashg‘ulotlarida kompyuter texnologiyasi, interfaol doska, ta’limiy xarakterga ega onlayn-platforma, turli xizmatlarni ko‘rsatish (masalan, yo‘nalish va masofalarni belgilash xizmati (Google Maps, Google Earth, EarthViewer, GIS (Geografik axborot tizimi; Geographic information systems), GPS (Global joylashuv tizimi; Global Positioning System), onlayn xaritalar);

- loyihaviy faoliyatni tashkil qilish (talabalar bakalavriat va magistratura davrlarida faol ravishda nazariy bilimlarni amaliy ko‘nikma, malakalarga aylantirish imkoniyatini beruvchi haq to‘lanadigan va to‘lanmaydigan (volontyorlik faoliyatiga) loyihalarga jalb qilinadi, shaxsiy veb-sayt, ilova, o‘yin va dasturiy mahsulotlarni yaratadi; natijada ular guruhda va jamoada hamkorlik qilish layoqatiga ega bo‘ladi;

- ta’limning to‘liq talabalarda tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgani (tabiiy va ijtimoiy hodisalarning prototiplarini, elektron variantlarini yaratadi, turli texnologiyalarni qo‘llashga oid tajribalarni amalga oshiradi; o‘rganilayotgan muammoni har tomonlama tahlil qilish, muammo yuzasidan bir nechta oqilona yechimlarni ilgari surish, ular orasidan amaliy qiymatga ega bo‘lgan yechimni aniqlash va taqdim qilish kompetensiyalarini o‘zlashtiradi);

- bilimlarni o‘zlashtirishda turli ta’limiy xarakterdagi raqamli resurslardan foydalanish (talabalar nazariy bilim va amaliy ko‘nikma, malaka, kompetensiyalarni o‘zlashtirishda kompyuter va internetning texnologik muhiti – onlayn-kurslar (Coursera, edX, Udemy kabi), onlayn axborot-resurs markazlari, ma’lumotlar bazasi, interfaol grafik organayzerlar (axborotlarni grafikli tashkil qiluvchilar; “Ishonch tuzilmasi”, “Izchillik diagrammasi”, “Syujet xaritasi”, “Biografiyani yorituvchi grafikli sxema”, “Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim” (BBB), “Ta’limiy xarita”, “Grafikli leksik tashkil qiluvchi”, “Qarorlar shajarasi”, “Davriy shkala”, “Ikki sahifali kundalik”, “Ierarxik sxema”, “Klaster”, “Baliq skeleti”, “Venn diagrammasi” [2] kabilardan samarali foydalanish imkoniyatiga ega);

- ta’lim va biznes tizimlari o‘rtasidagi kollaboratsiya (AQShning aksariyat OTM ishlab chiqarish, xususan, biznes sub’ektlar bilan mustahkam hamkorlik aloqalariga ega bo‘lgani sababli talabalar oliy ta’lim davridayoq tegishli mutaxassislik yo‘nalishi bo‘yicha amaliy malakalarni o‘zlashtirib, kasbiy faoliyatga nazariy, amaliy va ruhiy jihatdan tayyor bo‘ladilar, shaxsiy veb-saytlar, turli mavzu bo‘yicha ilova va o‘yinlarni yaratadi; shu sababli ularning oliy ta’limdan keyin kasbiy faoliyatga moslashishlari qiyin kechmaydi).

O‘zbekistonda talabalarning ijtimoiy-axborot kompetensiyalarini rivojlantirishda AQSh ta’limining o‘qitishga nisbatan tizimli yondashuv, amaliyot ustuvorligi, o‘qitish va biznes sub’ektlari o‘rtasidagi kollaboratsiya, o‘qitish jarayonining zamonaviy innovatsion texnologiyalarga asoslanishiga oid tajribalarini o‘rganish, o‘zlashtirish samarali natijalarni qo‘lga kiritish imkonini beradi.

Talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishda yuqori natijalarga erishayotgan mamlakatlar orasida Yaponiya ham o‘ziga xos o‘rin tutib, bu borada boshqa davlatlarga o‘rnak bo‘la oladigan darajada boy tajriba to‘plagan.

1996 yilda Yaponiyaning ta’lim, madaniyat, sport, fan va texnologiyalar vazirligi multimedianing XXI asr fonida oliy ta’lim tizimidagi rolini ahamiyatli deb baholagan holda AKTdan foydalanish asosida ta’lim texnologiyalarini

o‘qitishda qo‘llashning konseptual asoslarini ilgari suradi. Natijada tajriba maydoni sifatida “AKTga asoslangan to‘rt yillik bakalavriat dasturlarini taklif etgan Yaponiyaning birinchi onlayn-universitet (Cyber University) tashkil qilinadi. Mazkur universitetning ikki ming nafardan ortiq bo‘lgan talabalari ish bilan to‘liq band bo‘lgani holda ta’lim olishga muvaffaq bo‘ldi. Yana bir elektron o‘qitish tizimiga ega bo‘lgan Yaponiya Ochiq universiteti (the Open University of Japan) negizida ta’lim olgan “ishlovchi” talabalar kasbiy o‘sishga imkon beradigan tayanch kompetensiyalarni muvaffaqiyatli o‘zlashtirishga erishdi” [3]. “2014 yilda mamlakatda 13 ta OTMni o‘z ichiga olgan Yaponiya ommaviy ochiq onlayn kurslar (Japan Massive Open Online Courses; JMOOC) ochiq platformasi ishga tushirildi. OTMda “butunlay o‘zgartirilgan sinflar” (“flipped classrooms”) modelidan foydalanila boshlandi” [4].

Talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishda Yaponiya tajribasida ustuvor jihatlar quyidagilardir:

o‘qitishda fundamental fanlar ustuvorligiga tayanish (matematik bilimlar va tabiiy fanlar asoslarining axborot texnologiyalari uchun poydevor ekani, juda yoshligidan bolalarda biror masalani yechishga oid qoidalar yoki amallar majmuini o‘zlashtirishni taqozo qiluvchi algoritmik tafakkurni shakllantirishga e’tiborning qaratilishi);

raqamli texnologiyalarning ta’limga integratsiyalashuvini ta’minlash (Yaponiya axborot texnologiyalarini ta’lim jarayoniga tadbiq qilgan avangardlardan biri bo‘lib, maktablarni kompyuterlashtirishga e’tibor qaratgan davlat sanaladi; bugungi kunda mamlakat ta’lim tizimida asosan elektron darsliklardan foydalaniladi; o‘quvchilarda boshlang‘ich maktablardan boshlab, dastlabki dasturlashtirish ko‘nikmalari shakllantirilishi natijasida ular mustaqil ravishda shaxsiy dastur va ilovalarini yaratishga muvaffaq bo‘ladi);

soft skills (tayanch malakalar)ning rivojlantirilishi (o‘qitishda asosiy urg‘u hamkorlikka erishish va kommunikatsiyani izchil tashkil qilinishiga qaratiladi; mamlakat ta’lim muassasalari uchun asosiy etalon turli ziddiyatlarning oldini olish hamda munosabatlarni amaliy jihatdan samarali tashkil qilinishini ta’minlovchi raqamli muhitda muloqot etikasi raqamli etika)ga amal qilinishi hisoblanadi;

raqamli etika tushunchasi “axborot texnologiyalari vositasida amalga oshiriladigan o‘zaro munosabat qoidalari va shartlari”ni ifodalaydi va u “elektron pochta va aloqalarni ta’minlovchi elektron vositalar bo‘lgan messenjerlardan foydalanish qoidalariga amal qilinishini tartibga soladi”);

uzluksiz ta’limning bo‘lajak mutaxassis hamda mutaxassislarni yangi texnologiyalar bilan tanishtirish, ular bilan ishlash, zamonaviy innovatsion

texnologiyalar amaliyotga tatbiq qilinayotgan sharoitga tezkor moslashishlarini ta’minlashda muhim o‘rin tutishi).

Talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat muvaffaqiyatini ta’minlovchi uch muhim omil sifatida Yaponiyada quyidagilar e’tirof qilinadi: ta’lim tizimida oila rolini alohida qayd etilganligi (mamlakatda o‘qitishning sifati, natijaviyligi va samaradorligi uchun ta’lim muassasasi bilan birga oila ham birdek javobgar; farzandlarning ta’lim olishda muvaffaqiyatga erishishini ta’minlash ota-onalar (ularning o‘rnini bosuvchi vasiylar) zimmasiga yuklatilgan majburiyat sanaladi); talabalarning yuqori darajada ta’limiy motivatsiyaga egaligi (ular uchun ta’lim olish, o‘zini o‘zi rivojlantirish, kasbiy yetuklikka erishish yashashning asosiy shartidir); ta’lim muassasasi va biznes kollaboratsiyasi malakali, zamonaviy mutaxassisni tayyorlashning muhim omili (OTM talabalar tomonidan amaliy ko‘nikma, malaka, kompetensiyalarni izchil, tizimli o‘zlashtirilishi hamda samarali tarzda ishga joylashishlari uchun stimulyativ-moslashtiruvchi sharoit yaratiladi).

Bugungi kunda Yaponiya OTM innovatsion axborot texnologiyalarini o‘qitish jarayoniga tezkor tadbiq qiladigan mamlakat bo‘lishi bilan birga talabalar o‘rtasida zo‘riqish va tushkunlik asosiy muammoga aylanmoqda. Shu sababli mamlakatda talabalar o‘rtasidagi zo‘riqish va tushkunlikni bartaraf qiladigan pedagogik-psixologik, ijtimoiy yo‘nalishlarda tadqiqotlarni amalga oshirish umummilliy maqsad sifatida kun tartibiga qo‘yilgan.

So‘nggi yillarda Finlyandiya ta’lim tizimining puxta asoslangani, o‘qitish sifatining yuqori darajasi, hatto maktab bitiruvchilarining zamonaviy axborot texnologiyalardan foydalanish malakalariga ega bo‘lishi bilangina emas, balki ularni ta’mirlash, bo‘laklarga ajratib, qayta yig‘ish kabi zarur kompetensiyalarga egaligi bilan boshqa davlatlar o‘rtasida yetakchilik qilmoqda. “Ayni vaqtda Finlyandiyada XX asrning 90-yillarida shved professori Torsten Xyusen tomonidan ishlab chiqilib, uzluksiz ta’lim hamda istalgan yoshda bilimlarni o‘zlashtirishga imkon beruvchi “ta’lim oluvchi jamiyat” konsepsiyasi amal qilmoqda”. Konsepsiya g‘oyalarining amaliyotga samarali tadbiqi natijasida mamlakat maktablari PISA xalqaro dasturida, OTM esa QS World University Rankings xalqaro reytingda yuqori o‘rinlarni egallamoqda.

Xulosa. Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida talabalarning ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirish zamonaviy oliy ta’lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Xorijiy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, AQSh, Yaponiya va Finlyandiya kabi mamlakatlarda ta’lim jarayonini raqamlashtirish, onlayn ta’lim platformalaridan foydalanish, masofaviy o‘qitish tizimlarini rivojlantirish hamda loyihaviy yondashuvni joriy etish

orqali talabalarda axborot bilan ishlash, tanqidiy fikrlash va mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalari samarali shakllantirilmoqda. Shuningdek, ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishda raqamli etika, kommunikativ madaniyat va axborot xavfsizligi qoidalariga rioya qilish muhim o‘rin tutadi. Ta’lim jarayonida grafik organayzerlar, interfaol metodlar hamda zamonaviy raqamli resurslardan foydalanish o‘quvchilarning bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishiga va ularni amaliyotda qo‘llashiga imkon yaratadi.

Umuman olganda, xorijiy tajriba tahlili shuni ko‘rsatadiki, ta’lim muassasalari, oila va mehnat bozori o‘rtasidagi integratsiya hamda uzluksiz ta’lim tamoyili talabalarning raqamli va ijtimoiy-axborot kompetentligini rivojlantirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuvlarni O‘zbekiston oliy ta’lim tizimiga moslashtirish esa raqobatbardosh, innovatsion fikrlaydigan va zamonaviy axborot muhitida samarali faoliyat yurita oladigan mutaxassislarni tayyorlash imkonini beradi. Shuningdek, ta’lim jarayonida zamonaviy raqamli texnologiyalar, interaktiv pedagogik metodlar va amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlardan keng foydalanish talabalarning mustaqil ta’lim olish, axborotni tanqidiy tahlil qilish hamda kasbiy faoliyatda samarali qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Natijada, oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilarining mehnat bozoridagi raqobatbardoshligi ortib, ularning jamiyatning raqamli transformatsiyasi jarayonlarida faol ishtirok etishi uchun zarur bo‘lgan kompetensiyalar shakllanadi. Shu bois, ilg‘or xorijiy tajribalarni milliy ta’lim tizimiga izchil joriy etish va ularni mahalliy sharoitlarga mos ravishda takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Baldwin L.V., Johnson G.R. NTU: The Working Professional's University. International Journal of Engineering Education. 2001. Vol. 17. No. 2. P. 108–118.

2. Novak, J.D., & Cañas, A.J. (2008). The Theory Underlying Concept Maps and How to Construct and Use Them.

3. Sakamoto, T. (2007). Cyber University and the Development of E-Learning in Japan. Journal of Distance Education.

4. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day. International Society for Technology in Education (ISTE).

OLIY TA’LIMDA HUQUQIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI

Shamshimetov T.T.
Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta’limni rivojlantirish tadqiqotlari markazi mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: huquqiy madaniyat, huquqiy ong, oliy ta’lim, talaba, pedagogik yondashuv, fuqarolik jamiyati, innovatsion texnologiyalar.
Ключевые слова: правовая культура, правовое сознание, высшее образование, студент, педагогический подход, гражданское общество, инновационные технологии.
Key words: legal culture, legal awareness, higher education, student, pedagogical approach, civil society, innovative technologies.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida talabalarning huquqiy madaniyatini rivojlantirish bilan bog‘liq dolzarb muammolar tahlil qilingan. Shuningdek, huquqiy ongni shakllantirish jarayoniga ta’sir etuvchi pedagogik, ijtimoiy va tashkiliy omillar yoritilgan. Tadqiqotda huquqiy madaniyatni oshirishning samarali yo‘llari sifatida innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar hamda amaliy yondashuvlarning ahamiyati asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируются актуальные проблемы развития правовой культуры студентов в высших учебных заведениях. Также рассматриваются педагогические, социальные и организационные факторы, влияющие на формирование правового сознания. Обосновывается эффективность инновационных педагогических технологий, интерактивных методов и практико-ориентированного подхода в повышении уровня правовой культуры.
SUMMARY:
This article analyzes the current problems related to the development of legal culture among students in higher education institutions. It also highlights pedagogical, social, and organizational factors influencing the formation of legal awareness. The study substantiates the effectiveness of innovative pedagogical technologies, interactive methods, and practice-oriented approaches in improving students’ legal culture.

Kirish. Zamonaviy taraqqiyot jamiyatning barcha darajalarida yangilanish shakli bo‘lgan, nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy rivojlanishning asosiy omili bo‘lgan intellektual potensialsiz amalga oshirilmaydi, bunda ular jamiyatda yuzaga keladigan muammolarni hal qilishda asosiy vosita rolini o‘ynaydi.

Shuning uchun ham jahon hamjamiyatining globallashuvi, raqobatning kuchayishi sababli inson omili va uning intellektual salohiyati, innovatsiyalar oqimi tobora ko‘proq diqqat markazida bo‘lib kelmoqda va mamlakatlarning rivojlanish darajasi uning innovatsion qobiliyati bilan baholanmoqda. Shu munosabat bilan olimlar jahonning ilg‘or davlatlari sivilizatsiya rivojlanishining o‘zgacha turiga progressiv rivojlanishidan keyingi bosqichga qo‘yishiga asos bo‘lgan huquqiy madaniyatni oshirish imkoniyatlari haqida bosh qotirishni boshladilar.

Bugungi globallashuv jarayonida jamiyatda huquqiy ong va madaniyatni yuksaltirish dolzarb masalaga aylanmoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalari (OTM) talabalari orasida huquqiy bilim va ongni oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalar huquqiy ongining rivojlanishi nafaqat ularning shaxsiy hayotida, balki jamiyatdagi qonuniylik va tartibni mustahkamlashda muhim omil b o‘lib xizmat qiladi. Shu bois, bu mavzu ilmiy-pedagogik jihatdan chuqur tadqiqot va samarali uslubiy yondashuvlarni talab etadi. Huquqiy ong – shaxsning huquq va qonunlarga bo‘lgan munosabatini belgilovchi ichki tushunchalar tizimidir. Huquqiy madaniyat esa huquqiy ongning amaliy ifodasi bo‘lib, shaxsning huquqiy normalarni bilishi, ularga rioya qilishi va jamiyatda huquqiy me’yorlarni targ‘ib qilish faoliyatini o‘z ichiga oladi.

OTM talabalari huquqiy madaniyati ularning bilim darajasi, shaxsiy mas’uliyati va jamiyatga bo‘lgan ijtimoiy pozitsiyalari bilan uzviy bog‘liqdir. Shuning uchun talabalarning huquqiy ongini rivojlantirish – ta’lim jarayonidagi asosiy maqsadlardan biri sifatida qaralishi zarur.

Adabiyotlar tahlili. Huquqiy jihatdan yetuk shaxslar jamiyat xafvsizligiga tahdid solmaydi, ularning global miqyosdagi nafi yuqori bo‘ladi. Globallashuv jarayoni ilm-fanning rivojlanishida, innovatsion g‘oyalarni ishlab chiqishda va ularni amaliyotga joriy etishda namoyon bo‘lmoqda. Shuningdek, davlatimizning iqtisodiy, ijtimoiy hamda siyosiy sohalariga raqamli texnologiyalarning kirib kelishi bilan xarakterlanadi. Ana shunday davrda davlatimiz oldida zamonaviy bilimga ega innovatsion-kreativ fikrlaydigan yoshlarni kamol toptirish muhim masalalardan biriga aylanib bormoqda . Jahondagi ko‘plab analitik markazlar va ularning ilmiy bashoratlariga ko‘ra keyingi o‘n yillikda quyidagi omillar yetakchilikka chiqib oldi:

- fuqarolik jamiyati institutlarining holati va rivojlanish sur’ati;
- mahalliy o‘zini o‘zi boshqarishning rivojlanish darajasi;
- inson salohiyatining sifati (buni insonning imkoniyatlari va huquqlarini amalga oshirish darajasi deb ham atash mumkin).

Ular mamlakatning milliy taraqqiyot darajasini, iqtisodiyotining rivojlanish sur'atlarini tobora ko‘proq aniqlaydilar. Shu bilan birga, yangi omillar va tahdidlar haqida gapirishdan oldin, ularning jiddiy o‘zgarishlarga duch kelayotgan an'anaviy, klassik talqinini tahlil qilish kerak. Yoshlar orasidagi huquqbuzarliklarning sabablari nimalardan iborat degan savolga sotsiolog, pedagog, psixolog va huquqshunoslarning o‘z javoblari bor. Xususan, o‘tgan asrning taniqli sotsiolog olimi I.I. Karpets fikricha, "voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi muammosi, kengroq aytganda, yoshlar tarbiyasi bilan bog‘liq. Jinoyatning "abadiyligi", uning "o‘tkinchi"ligi haqidagi nazariyalar o‘rtasidagi bog‘liqlik, avvalambor, insoniyatning butun dunyoga tarqalgani va uning tabiiy ehtiyojlari umumiyligi bilan bog‘liq. Insoniyat o‘z tarixining ma'lum bir davrida yoshlarni tarbiyalashda o‘zi to‘g‘ri deb hisoblagan muvaffaqiyatlarga erisha olmadi... jamiyat olg‘a intilayotgan bo‘lsa-da, doimiy o‘zgarmas omillar – kam ta'lim olgan, axloqsiz ishlarga qo‘l urayotgan, oilalarni tashlab ketayotgan yoshlar hamisha bo‘ladi va aynan ular jinoyat sodir etishga moyildirlar. Yosh avlod tarbiyasida doimo kamchiliklar bo‘ladi. Bu salbiy oqibatlarga olib kelishini inkor etib bo‘lmas haqiqatdir" .

Talabalar o‘rtasidagi huquqbuzarlik va jinoyat holatlarini statistik tahlillar asosida ilmiyjihatdan o‘rgangansotsiologlar K.Baum va P.Klauslarning xulosalariga ko‘ra universitet huddui jinoyatdan himoyalanmagan bo‘lsa-da, ma'lumotlar shuni ko‘rsatadiki, jamoat bilan taqqoslaganda OTM kampusi ancha xavfsiz. Bu, ayniqsa, shaxsiy zo‘ravonlik bilan bog‘liq jiddiy jinoyatlar xos xulosadir. Talabalar shaharchasida zo‘ravonlik jinoyati kam uchraydi va bunday jinoyatlar qurboni bo‘lgan bir nechta OTM talabalari asosan kampusdan tashqarida begonalar tomonidan zo‘ravonlik qurboniga aylanishadi. Xalqaro hamjamiyat uchun zo‘rlash va jinsiy zo‘ravonlik talabalar hamda talaba bo‘lmaganlar o‘rtasida statistik farqlar bo‘lmagan yagona jinoyatdir .Qayd etish kerakki, globallashuv sharoitida O‘zbekiston yoshlari orasida ham huquqbuzarlikning ayni talabalar tomonidan sodir etilish holatlari paydo bo‘ldi. Jinsiy zo‘ravonlik va shilqimlik (harassment) jinoyati soni oxirgi yillarda oshib bormoqda. Xususan Respublika Oliy sud tomonidan e'lon qilingan ma'lumotlarga ko‘raoxirgi 3 yil ichida shu turdagi jinoyatlar soni ortgan . Amerikalik psixologlar D. Benson, S.Charlton va F. Goodhartning fikricha"ruhiy va gormonal jihatdan jinsiy zo‘ravonlikka moyil bo‘lgan yosh ayni 18-25 yosh hisoblanadi. Bu esa Oliy o‘quv yurti yotoqxonalarida yoki kampusdan tashqarida ham talaba qiz va yigitlarning ayni turdagi jinoyat subyekti bo‘lib qolishiga olib keladi" .Bu esa talabalar guruhlari bilan tizimli ishlash kuchlipedagogik yondashuvni talab etadi. 1991-yildan 2000-yilgacha

MDH davlatlari hududida jinoyatlarning dinamikasi va tuzilishitahlil etilgan. Unga ko‘ra mazkur davrda talabalar o‘rtasida jinoyatchilikning holati va dinamikasida salbiy sifat va miqdor o‘zgarishlari ro‘y bergani kuzatiladi . Jarayonni tahlil qilish davomida sotsiologlar va psixologlar jamiyatdagi beqarorlik va siyosiy yangilanishlar yoshlar orasidagi tartibsizliklarga sabab qilib ko‘rsatiladi. Mustaqillikni qo‘lga kiritgan yosh davlatlarda kuchishlatar tuzilmalarning tizimli ishlamasligi va ba’zi holatlarda ojizligi talaba yoshlarning turli jinoiy protsesslar ishtirokchisi va hatto boshqaruvchisi bo‘lib qolishiga sabab bo‘ldi. Afsuski, ayni yillarda Jinoiy tarix ma’lumotlaridan foydalanishni chegaralovchi aniq standartlarning yo‘qligi, skrining amaliyoti oliy ta’lim va umuman jamiyatda yangi segregatsiya davrining katalizatoriga aylandi .

Muhokama. Nafaqat mamlakatimizda, balki butun dunyoda oliy ta’lim muassasalarida talabalar huquqiy ongi va madaniyatini rivojlantirish jarayonida bir qator muammolar mavjud:

1. Ta’lim jarayonida huquqiy fanlarning yetarlicha o‘qitilmasligi. Ba’zi OTMlarda huquqiy bilimlarni o‘qitish umumiy fanlar sifatida cheklangan bo‘lib, talabalarning chuqur bilim olish imkoniyatini kamaytiradi.
2. Huquqiy madaniyatga ta’sir etuvchi ijtimoiy muhit: Talabalar yashaydigan ijtimoiy muhit, ularning oilaviy tarbiyasi va ijtimoiy sharoitlari huquqiy ongni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Ba’zi hollarda bu omillar huquqiy madaniyatni rivojlantirishga t o‘sqinlik qiladi.
3. Axborot xurujlari va huquqiy savodsizlik: Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali noto‘g‘ri yoki buzuq ma’lumotlarning tarqalishi talabalarda huquqiy savodsizlikni keltirib chiqarishi mumkin. Bu esa ularning huquqiy normalarga nisbatan e‘tiborsizligini oshiradi .

O‘zbekistonda so‘nggi bor e’lon qilingan raqamlarga ko‘ra 2022-yilda OTM talabalari tomonidan sodir etilgan jinoyatlar soni 351 taga yetgan, 2021-yilda esa bu ko‘rsatkich 117 ta bo‘lgan. 5 ta viloyatda talabalar o‘rtasida jinoyatchilik oshgan: Farg‘ona, Toshkent viloyati, Toshkent shahri, Namangan viloyati va Samarqand viloyati . Ammo uzoq izlanishlarimizga qaramay, 2023-va 2024-yillarga doir ochiq manbalardagi raqamlarni topmadik. Bizningcha, pedagoglar va sotsiologlarning aniq tahlillari va tadqiqoqtchilari uchun talabalar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarning aniq raqami va jinoyat turi bo‘yicha statistikalar ochiqlanishi kerak. Bu maxsus qaydnomalarni olish imkoniyati bo‘lmagan tadqiqotchilar uchun juda zarur. Shundagina sotsiologlar qaysi yo‘nalishda ish olib borish kerakligini va qaysi jihatlar e’tibordan chetda qolayotganini aniqlaydilar. Ular bergan xulosalarga tayanib pedagoglar profilaktik amaliyot mexanizmlarini ishlab chiqa oladilar.

Metodlar. Jahon pedagoglari 18-25 yosh oralig‘idagi shaxslar bilan ishlashda refleksiv pedagogik yondashuv zarurligini qayd etishadi. Jumladan, oliy ta’lim muassasalari talabalari orasida ham refleksiyani shakllantirish va refleksivlikka o‘rgatish juda profilaktik jarayonlarni osonlashtiradi. Refleksiyaning pedagogik nuqtai nazardanahamiyati sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

birinchidan, pedagogikada refleksiya pedagogning (tyutor, fan o‘qituvchisi) ning amaliy faoliyatini baholovchi mezonni o‘zida mujassam etgan faktor sifatida qaraladi;

ikkinchidan, o‘quv jarayoni ishtirokchilari orasida refleksiya bir tomonlamalilik xususiyatiga ega bo‘ladi (ya’ni pedagog talabaning bilim olishi, individual o‘quv harakatlarini faollik bilan sodir etishi, tarbiyasida kuzatilayotgan o‘zgarishlarga qarab, o‘z faoliyatiga talaba ko‘zi bilan qaraydi, ammo talaba pedagogning shaxsida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar, jismoniy toliqishlarni tushunib yetmaydi, binobarin, o‘z shaxsiga pedagogko‘zi bilan qaray olmaydi); uchinchidan, talaba tomonidan amalga oshiriladigan jamoaviy va individual o‘quv harakatlari, bilish-anglash jarayonining har bir komponentida kuzatiladigan faollik o‘qituvchi-pedagogning refleksivlik darajasini belgilovchi mezon bo‘la oladi;

to‘rtinchidan, refleksivlikni zamonaviy ta’lim tizimining har bir bo‘g‘inida qo‘llash mumkin va ilg‘or pedagogik texnologiyalar, uslubiy innovatsiyalar bilan uyg‘unlashtirish natijasida mashg‘ulotlarning samaradorligini oshirish mumkin;

beshinchidan, refleksivlik mutlaqo shaxsiy fazilat sanalgani holda pedagog o‘z tushunchasi, dunyoqarashi, o‘zining ta’lim-tarbiya jarayonlari tizimi haqidagi tasavvurlaridan kelib chiqib o‘z faoliyatini tahlil etishi mumkin. Refleksiyani shakllantirishdan oldin refleksivlikka o‘rganish tavsiya etiladi. A.Karpov refleksiyaga o‘rganishni to‘rtta bosqichni o‘z ichiga olgan reja bo‘yicha tashkil etishni tavsiya qiladi:

1-bosqich. O‘z kayfiyatini tahlil qilish va muayyan rejaviy muddat (misol uchun bir hafta) davomida erishgan yutuqlarni sarhisob qilish. Yana nimalarga erishish mumkin ekanligini mulohaza qilish.

2-bosqich. Har kunlik o‘z-o‘zini tahlil (bu maxsus kundalik yuritish orqali amalga oshirilishi mumkin. Muhimi, kundalik yuritishda izchillik, davomiylik, shaxsning o‘z-o‘ziga nisabatan xolisligi va talabchanligi namoyon bo‘lishi maqsadga muvofiqdir).

3-bosqich. Hamkasblar (kursdoshlar, sinfdoshlar) erishgan yutuqlarni, yo‘l qo‘ygan kamchiliklarni tahlil etib borish.

4-bosqich. Mehnat jamoasi (sinf yoki guruh)dagi o‘rtacha natijani qayd etib borish va o‘z natijasini unga nisbatan qiyosiy tahlil etib borish.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim muassasalari talabalarida huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirish jamiyat taraqqiyotining muhim pedagogik vazifalaridan biri hisoblanadi. Talabalarning huquqiy bilimlarini oshirish, qonunlarga hurmat ruhini shakllantirish hamda fuqarolik mas’uliyatini rivojlantirish ta’lim jarayonining samaradorligini kuchaytiradi. Shu bilan birga, innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol usullar va amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlar huquqiy tafakkurni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur jarayonni tizimli tashkil etish orqali huquqiy madaniyati yuqori, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lgan malakali mutaxassislarni tayyorlash imkoniyati kengayadi.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Саидқулов Н. Ёшлар сиёсий маданиятини инновацион-креатив ёндашув асосида шаклланти-риш механизмлари. Дисс. автореф. Тошкент, 2022. – Б.18.

2. Карпец И.И. Преступность: иллюзии и реальность. - Москва, 1992.- С. 109

3. Baum, K. and Klaus, P. Violent Victimization of College Students. Special Report,

4. Bureau of Justice Statistics. - Washington, D.C.:U. S. Department of Justice, 2005.

5. Kholmirzaev U., Shamsiddinov Z. Semiotics of Legal Transplants: Exploring Domestic Violence Justice in Uzbekistan.// International Journal for the Semiotics of Law - Revue internationale de Sémiotique juridique, 2024.

6. Benson D., Charlton C. and Goodhart F. Acquaintance rape on campus: A literature review. – USA: College Health, 1992, -P. 157-164.

7. Нечаева Т.А. Профилактика преступлений в студенческой среде высших учебных заведений. Дис. ... канд. юрид. наук. - Ставрополь, 2002. - С. 184.

8. Karaketov Y., Usmonaliyev M. Jinoyatchilikka qarshi kurashning kriminologik choralari. – Toshkent: O’zbekiston, 1995. – B.36.

9. Cullen J, Jacob B, Levitt S. The effect of school choice on participants: evidence from randomized lotteries. – England: Econometrica, 2006. – P. 1191-1230.

10. Карпов А.В. Рефлексия – как высщая способность самооценки», А.В. Карпов, стр-6, Вестник КГУ., 2009.

11. https://avlod.media/uz/Yangiliklar/ilk-bor-talabalar-ortasida-jinoyatchilik-korsatkichi -oshdi/

O‘QUVCHILARNI HARBIY VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASH JARAYONLARINI TAKOMILLASHTIRISH MAZMUNI

Makamov A.X.
Qori Niyoziy nomidagi tarbiya pedagogikasi milliy instituti
Qoraqalpogiston filiali mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so‘zlar: harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi, ta’lim tizimi, o‘quvchilar, pedagogik model, Vatanga sadoqat, intizom, innovatsion yondashuvlar.
Ключевые слова: военно-патриотическое воспитание, система образования, учащиеся, педагогическая модель, верность Родине, дисциплина, инновации.
Key words: military-patriotic upbringing, education system, students, pedagogical model, loyalty to the homeland, discipline, innovation.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada umumiy o'rta ta’lim muassasalarida o'quvchilarni harbiy- vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning hozirgi holati, mavjud muammolar va samaradorlikka ta’sir etuvchi omillar tahlil qilinadi. Yosh avlodda Vatanga sadoqat, mas’uliyat, jasorat va intizomni shakllantirish bo'yicha olib borilayotgan ishlar o‘rganiladi. Shuningdek maqolada o‘quvchilarni innovatsion yondashuvlar asosida harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash tizimi mazmunini takomillashtirish muhim pedagogik muammo sifatida ekanligi ilmiy nazariy jihatda tahlil etilgan hamda mazmuni bayon etilgan
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется современное состояние военно-патриотического воспитания учащихся в общеобразовательных учреждениях, выявляются существующие проблемы и факторы, влияющие на его эффективность. Рассматриваются проводимые мероприятия по формированию у молодежи верности Родине, ответственности, дисциплины и мужества. В том числе в стате научно-теоретически анализируеця и раскрывается содержание совершенствования системы воспитания студентов в духе военного патриотизма на основе инновационнўх подходов как важная педагогическая проблема.
SUMMARY:
This article examines the current state of military-patriotic education among school students, identifying existing challenges and factors affecting its effectiveness. Ongoing efforts to cultivate loyalty to the Homeland, responsibility, discipline, and courage in the younger generation are analyzed. This article provides a scientific and theoretical analysis and describes the potential for improving the system of educating students in the spirit of military patriotism based on innovative approaches as an important pedagogical issue.

Jahonda xalqaro terrorizm va ekstremizm xavfi, milliy va global xavfsizlikka qarshi tahdidlar ortib borayotgani, ayrim mintaqalarda qurolli to'qnashuvlar davom etayotgani, tahlikali vaziyat saqlanib qolayotgani har bir davlat yoshlarida harbiy vatanparvarlik ko'nikmalarini rivojlantirishni talab etmoqda. Ayni paytda rivojlangan davlatlarda yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga qaratilgan dasturlar, harbiy-motivatsion tadbirlar, vatanparvarlik tarbiyasi samaradorligini oshirish kontseptsiyalari, shuningdek ta'lim-tarbiya jarayonida harbiy vatanparvarlik ruhini oshirishga yo'naltirilgan tizimli pedagogik jarayonlar tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mazkur yondashuvlar yoshlarda harbiy vatanparvarlik ruhini oshirishga qaratilgan ishlar, pedagogik faoliyatni ham dolzarbligini anglatadi.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida va xalqaro ilmiy tadqiqot markazlarida yoshlarni harbiy vatanparvarlik va mardlik ruhida tarbiyalash tizimini takomillashtirishga qaratilgan ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, AQShda natsional-liberalizm mafkurasi asosida yoshlarda vatanparvarlikni oshirishga qaratilgan, Yaponiyada «yapon mo''jizasi»ga asoslangan ta'lim-tarbiya jarayonida harbiy vatanparvarlik asoslarini takomillashtirish mexanizmlarini ishlab chiqishga oid izlanishlar olib borilmoqda. Bu orqali yoshlarda yon-atrofi va jahonda ro'y berayotgan siyosiy-ijtimoiy jarayonlarga milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda yondashish ko'nikmalarini, har qanday murakkab vaziyatlarda tezkor va mustaqil qaror qabul qilish, zamonaviy harbiy-texnika vositalaridan samarali foydalanish malakasini rivojlantirishga alohida harakat qilinmoqda.

Mamlakatimizda yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga doir ishlar samaradorligini oshirish va faollashtirish, bu boradagi ta'lim-tarbiyaviy ishlarga mamlakat fuqarolarini, davlat va nodavlat notijorat tashkilotlarini hamda fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini yanada faol jalb etish va yoshlar ongiga vatanparvarlik, mardlik tuyg'ularini singdirish dolzarb vazifalardan biriga aylanmoqda. Bunga sabab «hozirgi vaqtda dunyoda «tinchlik» degan so'z, «osoyishtalik» degan tushuncha g'oyat omonat bo'lib qolganiga, bu boradagi kechagi vaziyat, kechagi tahlil va prognozlar bugungi kunga to'g'ri kelmayapti». Shuning uchun ham mamlakatimiz yoshlarida harbiy vatanparvarlikka oid bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish tizimini tubdan isloh qilish zarurati yuzaga chiqmoqda. Biroq, «biz shu paytgacha yoshlarimizni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash tizimini zamonaviy ilmiy asosda yo'lga qo'ya olmadik. Yurtimizda bolalar va o'smirlarning vatanparvarlik tashkilotlari mavjud emas. Vaholanki, xorijiy mamlakatlarda allaqachon o'rganishimiz va joriy etishimiz zarur bo'lgan bunday ijobiy tajriba

mavjud». Mazur fikr-mulohazalar ham talaba-yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash tizimini takomillashtirish zauratini asoslaydi. .[7,- 10.].

Harbiy vatanparvarlik tarbiyasi o'quvchi yoshlarni har tomonlama harbiy xizmatga tayyorlash va mustaqil O'zbekiston ravnaqini himoya qilish bo'yicha O'Z burchini ado etishdir. Harbiy vatanparvarlik tarbiyasining asosiy vazifasi o'quvchi yoshlarni milliy vatanparvarlik ruhida O'Z Vatanining himoyasi yo'lida aql-zakovati va harbiy mahorati bilan xizmat qilishga, uni himoya qilishga tayyor turadigan yoshlar qilib tarbiyalash, o'quvchilarda pedagogik xislatlarni rivojlantirish, yangi jamiyatning ongli quruvchilari, milliy mustaqillik g'oyalariga sadoqatli, mehnatkash, jasoratli va Vatan uchun O'Z hayotini baxshida etadigan insonlarni tarbiyalash, ularni harbiy vatanparvarlik tarbiyasi nazariy va amaliy bilim, ko'nikma va malakalari bilan qurollantirish, ularda litsey va kollejlardagi harbiy rahbar lavozimga xos bo'lgan o'quv-tarbiyaviy ishlarni tashkil etish va o'tkazilishi bo'yicha qobiliyat va iqtidorni tarkib toptirishdir.

Harbiy vatanparvarlik tarbiyasi yoshlarda harbiy ishga qiziqish va ehtiyojni rivojlantirish, harbiy kasblarni egallash, yoshlarni 0'zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlari safida xizmatga tayyorlashga yordam berishni nazarda tutadi.

Harbiy Vatanparvarlik tarbiyasining maqsadi esa Vatanni himoya qilish uchun tayyorgarlikni ta'minlaydigan fikr, ishonch, dunyoqarashni shakllantirish o'z Vatani va ona yurti uchun kuchi va hayotini bag'ishlash, bo'lajak jangchilarning ma'naviy jangavor xislatlarini tarbiyalashga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda o'quvchilarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayonining holati va takomillashtirish yo'nalishlarini o'rganish uchun bir nechta ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo'llanildi. Avvalo, mavzuga doir ilmiy adabiyotlar, normativ- huquqiy hujjatlar va mavjud metodik manbalar tahlil qilindi. Amaliy jarayonni o'rganish maqsadida o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida suhbat va kuzatuv metodlari qo'llanildi. Shuningdek, maktab va litseylarning harbiy- vatanparvarlik yo'nalishidagi faoliyat samaradorligini baholash uchun taqqoslash, tahlil- sintez hamda umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Olingan ma'lumotlar asosida ilmiy xulosa va takliflar ishlab chiqildi.

O'quvchilarni innovatsion yondashuvlar asosida harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash (harbiy ta'lim yo'nalishlari misolida) mexanizmini ishlab chiqilmaganligi mazkur yo'nalishda izlanishlar olib borishni taqazo etadi.

Respublikamizda yoshlarni tarbiyalash pedagogik muammo sifatida davlat siyosati darajasida bo'lib, uning yechimi esa o'quvchi-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, yoshlarni yurtimizdagi muqaddas maskanlar, tarixiy obidalar

bilan yangicha yondashuv, innovatsion texnologiyalar, zamonaviy shakl, metod va vositalarni asosida tanishish asosida ularda o‘z ajdodlariga hurmat, o‘zligini anglash, nasl-nasabini bilish, o‘ziga nisbatan ishonch, milliy g‘urur, tug‘ilib o‘sgan joyiga hurmat, vataniga muhabbat tuyg‘ularini shakllantirishdan iborat.

Qadim-qadimdan dono xalqimiz yoshlar tarbiyasiga alohida e’tibor bilan qarab, ularda Vatanga muhabbat, ona yurtga sadoqat, vatanparvarlik kabi tuyg‘ularni shakllantirishda turli usul va vositalardan foydalanishgan.

Mustaqillik yillarida, ayniqsa, O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida yoshlarning intellektual salohiyati, ongu-tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirish, mafkuraviy immunitetni mustahkamlash, vatanparvarlik, xalqqa muhabbat va sadoqat tuyg‘usi bilan yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalashga alohida e’tibor berila boshlandi.

Vatanparvarlik - “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da: *“o‘z vatanini, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlari uchun jonbozlik qiluvchi”*, deya ta’rif berilgan. Demak, vatanparvarlik kishilarning ona yurtiga muhabbati va sadoqatini ifodalaydigan tushuncha bo‘lib, umuminsoniy tuyg‘u va ma’naviy qadriyatdir. Vatan taqdiriga daxldorlik, o‘z yurti tarixi va hoziri bilan faxrlanish-vatanparvarlikning asl belgisi, desak bo‘ladi.

Muqaddas hadisda “Vatanni sevmoq-iymondandir” deyilgan. Bu yo‘nalishda yoshlarimizning dunyoqarashi, salohiyati qay darajada degan savolimizga quyidagi so‘zlar bizni sergaklantirishi tabiiydir:“Vatanga sadoqat, burch va mas’uliyat, tashabbuskorlik va boshqa fazilatlar yoshlar ongida nazariy tushunchalar sifatida qolib ketgani holda uning tabiatida amaliy odatlarga aylanmayapti. Buning oqibatida ularning ushbu fazilatlar haqidagi so‘zlari bilan amallari orasida tafovut namoyon bo‘lmoqda, bu esa har yili mustaqil hayotga kirib kelayotgan yigit-qizlarning hayotda o‘z o‘rinlarini topishlarida bir qator muammolarni yuzaga keltirmoqda”.

Bilim olish, tarbiya va dunyoqarash shakllanishida ko‘rish, eshitish va o‘qishning samaradorligida katta farq mavjudligini zamonaviy pedagogika va psixologiya allaqachon baho berib bo‘lgan.

O‘quvchi-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda tarixiy obidalar bilan tanishtirishning samaradorligini ta’minlash uchun nimalar qilishimiz kerak? Buning uchun:

- darslarda, o‘z vatanini, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlari uchun jonbozlik qiluvchi video darslarini tashkil etish;

-o‘quvchilar uchun “o‘z vatanini, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlari uchun jonbozlik qiluvchi” yillik kalendarini ishlab chiqib, dars jadvaliga kiritish;

- darsliklarda o‘quvchilar uchun “o‘z vatanini, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlari uchun jonbozlik qiluvchi sifatli rasmlarini ko‘paytirish;

-guruh bo‘lib sayohatlarni yuqori sinflar o‘quv rejasiga kiritish, bu yo‘nalishdagi oilaviy an’analarni rag‘batlantirish;

-umumta’lim maktablarida, mahalla yoshlari orasida o‘quvchilar uchun “o‘z vatanini, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlari uchun jonbozlik qiluvchi sayyor spektakllar, shu jumladan tarixiy sahnalar, teatrlashtirilgan namoyishlarni tashkil etish va o‘tkazish.

- umumta’lim maktablarida, mahalla yoshlari orasida o‘quvchilar uchun “o‘z vatanini, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlari uchun jonbozlik qiluvchi “Tarbiya” fani dasturiga kiritish;

- o‘quvchi-yoshlar va ularning ota-onalari uchun O‘zbekiston haqida qiziqarli ma’lumotlar bilan fotoalbomni turizm sohasi mutaxassislari, pedagog-psixologlar bilan birgalikda nashrga tayyorlab, chop etish. Uning narxi qimmat bo‘lmasligi zarur va O‘zbekistondagi barcha maktabkutubxonalarida bo‘lishini tashkil etish.

-o‘quvchi-yoshlar uchun milliy qadriyat va boy tarixiy merosimiz haqida hujjatli va badiiy filmlar yaratish, lozim deb o‘ylaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2023.

2. O‘zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentabrdagi O‘RQ-406-son “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida” Qonuni.

3. Mirziyoyev Sh.M. “Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.” – T.: O‘zbekiston, 2017.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2021-yil 29-dekabr.

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1059-son qarori.

6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida tarbiya fanini bosqichma-bosqich amalga oshirish to‘g‘risida”gi 422-sonli Qarori.

7. Hasanboeva O., Raximov R. Pedagogika. - Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2022. Jalolov J. Harbiy ta’lim va vatanparvarlik ruhida tarbiya masalalari. - Toshkent: Sharq, 2017.

8. Xoliyorov A., Qodirov S. Vatanparvarlik tarbiyasi metodikasi. - Toshkent: O'qituvchi, 2020.

9. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. - Toshkent: Fan, 2018.

10.B.Raximov va boshqalar. Umumiy pedagogika. T:. NIF MSH. 2023y.

РАЗВИТИЕ ПРОСОДИЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ ЦИФРОВОГО ВИДЕОКОНТЕНТА В УСЛОВИЯХ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ

Бабаниязова Н.П.

доктор педагогических наук (DSc), доцент кафедры теории и методики обучения, Национальный исследовательский университет «Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства»

Tayanch so‘zlar: prosodik ko‘nikmalar, inglizcha nutq, intonatsiya, ritm, so‘z urg‘usi, bog‘langan nutq, raqamli videokontent, shadowing, aralash ta’lim.
Ключевые слова: просодические навыки, английская речь, интонация, ритм, словесное ударение, связная речь, цифровой видеоконтент, shadowing, смешанное обучение.
Key words: prosodic skills, English speech, intonation, rhythm, word stress, connected speech, digital video content, shadowing, blended learning.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada aralash ta’lim sharoitida talabalarning inglizcha og‘zaki nutqida prosodik ko‘nikmalarni rivojlantirish muammosi yoritilgan. Asosiy e’tibor alohida tovushlarning artikulyatsion aniqligiga emas, balki so‘z va gap urg‘usi, ritm, intonatsiya hamda bog‘langan nutq xususiyatlariga qaratilgan. Eksperimental ta’lim materiallari asosida raqamli videokontentdan prosodik hodisalarni kuzatish, nutq namunasiga taqlid qilish, shadowing, o‘z nutqini yozib olish va tuzatish jarayonida foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Auditoriya mashg‘ulotlari bilan individual videomashqlarni tizimli uyg‘unlashtirish prosodik ko‘rsatkichlarning ijobiy dinamikasini ta’minlashi ko‘rsatilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается проблема развития просодических навыков студентов при обучении английской устной речи в условиях смешанного обучения. В отличие от работы, ориентированной преимущественно на артикуляционную точность отдельных звуков, внимание сосредоточено на словесном и фразовом ударении, ритме, интонации и особенностях связной речи. На материале экспериментального обучения анализируются возможности цифрового видеоконтента для организации наблюдения за просодическим оформлением высказывания, имитации речевого образца, техники shadowing, самозаписи и последующей коррекции. Показано, что систематическое сочетание аудиторного педагогического сопровождения с индивидуальной видеотренировкой обеспечивает положительную динамику просодических показателей. Одновременно выявлена необходимость специального методического сопровождения, поскольку интонационно-ритмическая организация речи сохраняет высокую степень сложности даже при регулярной работе с аутентичными образцами.
SUMMARY:

The article addresses the development of students' prosodic skills in English oral communication within a blended learning environment. The focus is placed on word and sentence stress, rhythm, intonation, and connected speech rather than solely on the articulatory accuracy of individual sounds. Drawing on experimental teaching materials, the study analyses the use of digital video content for focused prosodic observation, imitation of speech models, shadowing, self-recording, and corrective practice. The findings indicate that systematic integration of teacher-guided classroom work and individual video-based training supports positive changes in prosodic performance. At the same time, intonation and rhythm remain demanding areas that require explicit scaffolding and feedback.

В современной методике обучения иностранным языкам качество устной речи определяется не только правильностью произнесения отдельных звуков. Для коммуникативной понятности существенное значение имеют ударение, ритм, интонация, темп и способы соединения слов в речевом потоке. Именно эти характеристики формируют просодическую организацию высказывания, помогают передавать смысловые акценты и отношение говорящего, а также облегчают восприятие речи собеседником.

Для студентов, изучающих английский язык как иностранный, просодическая сторона речи нередко оказывается более сложной, чем воспроизведение отдельных фонем. Обучающийся может достаточно точно произносить слова изолированно, но в развернутом высказывании нарушать ритмическую организацию, равномерно выделять все слова, использовать ограниченный диапазон интонационных моделей или произносить фразу как последовательность отдельных единиц. В результате грамматически и лексически правильное сообщение может звучать неестественно и требовать дополнительных усилий со стороны слушателя.

Традиционная аудиторная работа не всегда обеспечивает количество повторений, необходимое для формирования устойчивых просодических навыков. Цифровой видеоконтент расширяет возможности такой практики: студент получает доступ к естественным речевым образцам, может неоднократно прослушивать короткий фрагмент, наблюдать за коммуникативной ситуацией, воспроизводить интонационно-ритмический рисунок и сопоставлять собственную запись с исходной речью. Однако сам просмотр видеоматериалов не гарантирует формирования просодических умений. Требуется специально организованная система действий, направляющая внимание обучающегося на форму звучащей речи.

Цель статьи - определить методические условия развития просодических навыков студентов средствами цифрового видеоконтента и проанализировать динамику словесного ударения, интонации, ритма и связной речи в условиях смешанного обучения.

В рамках обучения английскому произношению просодические явления целесообразно рассматривать во взаимосвязи. Словесное ударение обеспечивает правильное выделение слога внутри лексической единицы; фразовое ударение организует смысловую структуру высказывания; ритм регулирует чередование сильных и слабых элементов; интонация участвует в выражении коммуникативного намерения. В связной речи к ним присоединяются процессы linking, assimilation, elision и intrusion, которые изменяют звучание слов по сравнению с их изолированным произнесением [1; 2].

Сложность просодического обучения заключается в том, что студенту необходимо одновременно воспринимать несколько параметров речевого сигнала. Попытка сразу контролировать артикуляцию, ударение, ритм и интонацию может создавать избыточную когнитивную нагрузку. Поэтому цифровой материал следует сегментировать и организовывать вокруг конкретной задачи. Такой подход согласуется с принципами мультимедийного обучения R. Mayer и положениями теории когнитивной нагрузки: учебный материал становится более управляемым, если обучающийся получает ограниченный по объему фрагмент и четкий объект наблюдения [4; 5].

Видеоформат особенно продуктивен для просодической работы, поскольку речевой сигнал представлен в коммуникативном контексте. Обучающийся слышит движение тона и ритм, одновременно наблюдая мимику, жесты и ситуацию общения. Однако мультимодальность полезна только при наличии методической задачи. Поэтому основным принципом выступает переход от общего восприятия содержания к целенаправленному просодическому наблюдению, а затем - к воспроизведению и самостоятельному использованию модели.

Экспериментальный материал исходного исследования включал работу с англоязычными видеоресурсами, содержащими образцы британского и американского произношения. В учебных модулях последовательно рассматривались словесное и фразовое ударение, интонационные модели, ритм, linking и elision, assimilation и intrusion, а также естественность связной речи. Видеоматериал использовался совместно с аудиторными упражнениями и средствами саморегулируемого обучения.

Для развития просодических навыков предлагается четырехфазный цикл: 1) перцептивное фокусирование; 2) управляемая имитация; 3) сопоставительная самокоррекция; 4) перенос в самостоятельную речь. На первой фазе студент прослушивает короткий фрагмент и определяет заданную характеристику: ударное слово, место смыслового выделения, направление движения тона или ритмическую группу. Повторное прослушивание вы-

полняется уже не для понимания содержания, а для наблюдения за формой речи.

Вторая фаза предполагает управляемую имитацию. Одним из центральных приемов является shadowing, при котором студент воспроизводит реплику непосредственно вслед за диктором, стараясь сохранить временную и мелодическую организацию высказывания. В отличие от обычного повторения, такое упражнение требует внимания не только к словам, но и к паузам, ударным элементам, редукции безударных слов и движению основного тона.

На третьей фазе обучающийся записывает собственное воспроизведение и сопоставляет его с исходным фрагментом. Для самоконтроля полезно ограничить количество критериев: например, при первом сравнении оценивать ударение, при втором - ритм, при третьем - интонацию. Такой способ снижает нагрузку и делает коррекцию конкретной. В фонетическом журнале студент фиксирует повторяющиеся трудности и намечает объект следующей тренировки.

Четвертая фаза направлена на перенос освоенного просодического образца в новое высказывание. Студент не повторяет текст диктора, а составляет собственную реплику, описание или краткий монолог с аналогичной коммуникативной задачей. Именно этот этап позволяет установить, перешел ли навык из имитационного действия в самостоятельную речь.

В смешанном формате самостоятельная видеотренировка дополняется педагогической обратной связью. Преподаватель отбирает материал, демонстрирует способ анализа, помогает интерпретировать ошибки и организует повторную практику. Такая поддержка особенно необходима при работе с ритмом и интонацией, поскольку студент не всегда способен самостоятельно определить источник неестественного звучания.

В исходном экспериментальном исследовании участвовали 40 студентов, распределенных на экспериментальную и контрольную группы по 20 человек. Произносительная деятельность оценивалась до и после обучения по аналитической шкале. Для настоящего анализа выделены три показателя, непосредственно отражающие просодическую и потоковую организацию речи: словесное ударение, интонация и ритм, связная речь.

Таблица 1.

Динамика просодических показателей в экспериментальной группе

Показатель	До обучения	После обучения	P	Cohen's d
Словесное ударение	2,76	3,84	< 0,001	1,06
Интонация и ритм	2,64	3,79	< 0,001	1,10

Связная речь	2,58	3,71	< 0,001	1,05

Наиболее высокая величина эффекта зафиксирована по интегрированному показателю «интонация и ритм» (d = 1,10). Среднее значение увеличилось с 2,64 до 3,79. Словесное ударение изменилось с 2,76 до 3,84 при d = 1,06, а показатель связной речи - с 2,58 до 3,71 при d = 1,05. Во всех трех случаях различия были статистически значимыми при $p < 0,001$. Полученные данные свидетельствуют о том, что организованная работа с речевыми видеомоделями может оказывать выраженное влияние на надсегментную сторону произношения.

Вместе с тем качественная часть исследования выявила важное противоречие. Несмотря на количественное улучшение, обучающиеся продолжали отмечать трудности с ритмом, интонацией и ударением. Следовательно, высокий прирост показателя не следует интерпретировать как полное устранение просодических проблем. Напротив, результаты показывают, что данные характеристики поддаются развитию, но требуют более длительной, целенаправленной и педагогически сопровождаемой практики.

Другим значимым результатом стали трудности саморегуляции. Возможность самостоятельно выбирать время и количество повторений воспринималась положительно, однако часть обучающихся испытывала сложности с регулярностью работы и пониманием того, на какой характеристике следует сосредоточиться. Это подтверждает, что автономность в цифровой среде должна формироваться постепенно и поддерживаться конкретными инструкциями, недельными целями, журналами наблюдений и обратной связью.

Анализ экспериментальных материалов позволяет выделить несколько условий, определяющих продуктивность цифрового просодического тренинга. Первое условие - фонетическая целенаправленность отбора видео. Фрагмент должен содержать отчетливо воспринимаемый объект наблюдения и соответствовать текущей учебной задаче. Второе условие - ограничение объема материала. Для анализа ритма или интонации более полезен короткий фрагмент, допускающий многократное повторение, чем продолжительное видео с большим количеством новой информации.

Третье условие связано с обязательным переходом от восприятия к воспроизведению. Прослушивание необходимо завершать речевым действием: shadowing, чтением с заданным ритмом, имитацией интонационной модели или записью собственного высказывания. Четвертое условие - сопоставительная самокоррекция. Студент должен иметь возможность услышать различие между исходным и собственным вариантом и выполнить повторную попытку после анализа.

Пятое условие - сочетание автономной практики с педагогическим сопровождением. Преподаватель не контролирует каждое повторение, но задает критерии качества, помогает диагностировать устойчивые трудности и определяет дальнейшую траекторию работы. Именно такое распределение функций позволяет использовать преимущества цифровой среды без утраты методической управляемости.

Просодическая сторона английской речи требует специальной организации обучения, поскольку ее формирование связано с одновременным восприятием и воспроизведением ударения, ритма, интонации и характеристик связной речи. Цифровой видеоконтент предоставляет студенту естественный речевой образец и возможность многократной индивидуальной тренировки, однако образовательный результат возникает только при включении видеоматериала в последовательность целенаправленных учебных действий.

Анализ экспериментальных данных показал значимую положительную динамику словесного ударения, интонации и ритма, а также связной речи. Наиболее высокая величина эффекта была получена для интонационно-ритмического компонента. Одновременно качественные данные свидетельствуют о сохранении субъективной сложности надсегментных характеристик, что обосновывает необходимость длительной практики, дозирования материала и регулярной педагогической обратной связи.

Таким образом, развитие просодических навыков в смешанном обучении целесообразно строить как циклический процесс: целенаправленное восприятие речевого образца - управляемая имитация - самозапись и сравнение - коррекция - самостоятельное речепроизводство. Такая организация позволяет использовать цифровой видеоконтент не как пассивный источник информации, а как инструмент систематической работы над выразительностью и понятностью английской устной речи.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Celce-Murcia M., Brinton D. M., Goodwin J. M., Griner B. D. Teaching Pronunciation: A Course Book and Reference Guide. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

2. Derwing T. M., Munro M. J. Second language accent and pronunciation teaching: A research-based approach // TESOL Quarterly. 2005. Vol. 39, No. 3. P. 379-397.

3. Garrison D. R., Vaughan N. D. Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines. San Francisco: Jossey-Bass, 2008.

4. Mayer R. E. Multimedia Learning. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

5. Sweller J. Cognitive Load Theory // Psychology of Learning and Motivation. 2011. Vol. 55. P. 37-76.

6. Braun V., Clarke V. Using thematic analysis in psychology // Qualitative Research in Psychology. 2006. Vol. 3, No. 2. P. 77-101.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ОБУЧАЮЩИХ ЦИФРОВОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО

Гуламов Ж.Б.
преподаватель Узбекского государственного университета мировых языков

Tayanch so‘zlar: mas'uliyat, o'quvchi, raqamli makon, raqamli ta'lim muhiti, pedagogik sharoitlar, o'zini o'zi tashkil etish, o'zini o'zi boshqarish, mustaqillik, raqamli kompetensiya, raqamli madaniyat, motivatsiya, ta'lim jarayoni, interaktiv texnologiyalar, loyiha faoliyati.
Ключевые слова: ответственность, обучающиеся, цифровые технологии, цифровая образовательная среда, педагогические условия, самоорганизация, самоконтроль, самостоятельность, цифровая компетентность, цифровая культура, мотивация, образовательный процесс, интерактивные технологии, проектная деятельность.
Key words: responsibility, learner, digital space, digital educational environment, pedagogical conditions, self-organization, self-control, independence, digital competence, digital culture, motivation, educational process, interactive technologies, project activities.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada zamonaviy raqamli makonda o'quvchi mas'uliyatini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari o'rganiladi. Tadqiqotning dolzarbligi raqamli texnologiyalar ta'sirida ta'lim jarayonining o'zgarishi, mustaqil o'rganish imkoniyatlarining kengayishi va talabalarning o'z ta'lim faoliyatini rejalashtirish, tashkil etish va monitoring qilishdagi rolining ortishi bilan belgilanadi. Pedagogik va psixologik yondashuvlarni nazariy va analitik o'rganish asosida talabalarning shaxsiy mas'uliyatining mazmuni ochib beriladi, uning asosiy tarkibiy qismlari aniqlanadi va ularning rivojlanishi uchun raqamli ta'lim muhitining imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Rivojlanayotgan raqamli ta'lim muhitini yaratish, talabaning sub'ektiv pozitsiyasini ta'minlash, o'zini o'zi tashkil etish va o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish, interaktiv va loyiha texnologiyalaridan foydalanish, raqamli hamkorlikni tashkil etish, o'z vaqtida fikr-mulohazalarni taqdim etish, ta'lim yo'nalishlarini individualizatsiya qilish va mas'uliyatli raqamli xulq-atvor madaniyatini rivojlantirish kabi pedagogik sharoitlarga alohida e'tibor qaratiladi. Raqamli texnologiyalarning o'zi mas'uliyatni rivojlantirishni ta'minlamasligi isbotlangan; bu jarayonning samaradorligi raqamli makonning pedagogik tashkil etilishi va o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro ta'sirning tabiati bilan belgilanadi. Raqamli vositalarni an'anaviy pedagogik ta'lim, motivatsiya va ijtimoiy o'zaro ta'sir vositalari bilan integratsiyalashgan kombinatsiyaga ehtiyoj ta'kidlangan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются педагогические условия развития ответственности обучающихся в современном цифровом пространстве. Актуальность исследования обусловлена трансформацией образовательного процесса под воздействием цифровых технологий, расширением возможностей самостоятельного обучения и возрастающей ролью обучающегося в плани-

ровании, организации и контроле собственной образовательной деятельности. На основе теоретико-аналитического изучения педагогических и психологических подходов раскрывается содержание ответственности личности обучающегося, определяются ее основные компоненты и рассматриваются возможности цифровой образовательной среды в их развитии. Особое внимание уделяется таким педагогическим условиям, как создание развивающей цифровой образовательной среды, обеспечение субъектной позиции обучающегося, формирование навыков самоорганизации и самоконтроля, использование интерактивных и проектных технологий, организация цифрового сотрудничества, предоставление своевременной обратной связи, индивидуализация образовательных маршрутов и формирование культуры ответственного цифрового поведения. Обосновывается положение о том, что цифровые технологии сами по себе не обеспечивают формирование ответственности; результативность данного процесса определяется педагогической организацией цифрового пространства и характером взаимодействия преподавателя и обучающегося. Подчеркивается необходимость комплексного сочетания цифровых инструментов с традиционными педагогическими средствами воспитания, мотивации и социального взаимодействия.

SUMMARY:

This article examines the pedagogical conditions for developing learner responsibility in the modern digital space. The relevance of the study is determined by the transformation of the educational process under the influence of digital technologies, the expansion of opportunities for independent learning, and the increasing role of students in planning, organizing, and monitoring their own educational activities. Based on a theoretical and analytical study of pedagogical and psychological approaches, the content of student personal responsibility is revealed, its main components are identified, and the possibilities of the digital educational environment for their development are considered. Particular attention is paid to such pedagogical conditions as the creation of a developing digital educational environment, ensuring the student's subjective position, developing self-organization and self-control skills, the use of interactive and project technologies, the organization of digital collaboration, the provision of timely feedback, the individualization of educational routes, and the development of a culture of responsible digital behavior. It is substantiated that digital technologies alone do not ensure the development of responsibility; the effectiveness of this process is determined by the pedagogical organization of the digital space and the nature of the interaction between the teacher and the student. The need for an integrated combination of digital tools with traditional pedagogical means of education, motivation, and social interaction is emphasized.

Современный этап развития образования характеризуется интенсивным внедрением цифровых технологий во все компоненты образовательного процесса. Электронные образовательные ресурсы, системы управления обучением, онлайн-платформы, виртуальные среды взаимодействия, цифровые библиотеки, интерактивные сервисы и средства искусственного интеллекта постепенно становятся неотъемлемой частью повседневной образовательной деятельности. Изменение технологической основы образования закономерно приводит к изменению требований к личности обучающегося. Если в традиционной модели значительная часть организации учебной деятельности осуществлялась непосредственно педагогом, то в цифровом пространстве обучающийся получает значительно больше возможностей для самостоятельного определения целей, выбора источни-

ков информации, планирования времени, выполнения заданий и контроля полученных результатов. В этих условиях ответственность становится не только нравственным или социальным качеством личности, но и важнейшим условием успешной образовательной деятельности.

Проблема ответственности имеет междисциплинарный характер и рассматривается в философии, психологии, педагогике и социологии. В широком смысле ответственность может пониматься как осознанное отношение человека к собственным действиям, обязанностям, принятым решениям и их последствиям. В образовательном процессе ответственность проявляется в отношении обучающегося к учебным обязанностям, соблюдении установленных правил, выполнении заданий, рациональном использовании времени, стремлении достигать поставленных целей и готовности анализировать результаты собственной деятельности. При этом ответственность нельзя сводить только к дисциплинированности или внешнему соблюдению требований. Ее важнейшей особенностью является наличие внутреннего осознания необходимости выполнять определенные действия и принимать последствия собственных решений.

Теоретическое осмысление ответственности личности связано с деятельностным подходом, согласно которому развитие личности происходит в процессе активной деятельности и взаимодействия с окружающей социальной средой. В трудах Л.С. Выготского развитие высших психических функций рассматривается в тесной связи с социальным взаимодействием и усвоением общественно выработанных способов деятельности. Данный подход позволяет предположить, что ответственное поведение обучающегося также формируется не посредством простого предъявления требований, а через включение личности в деятельность, требующую самостоятельного выбора, принятия решений, контроля и оценки результатов. А.Н. Леонтьев, раскрывая структуру деятельности, подчеркивал значение мотивации, целей и действий субъекта. С этой позиции развитие ответственности обучающегося предполагает не только выполнение заданий, но и осознание их смысла, принятие образовательной цели как личностно значимой и понимание связи между собственными действиями и результатами.

В цифровом пространстве данная проблема приобретает особую актуальность. Цифровая образовательная среда предоставляет обучающемуся значительную свободу выбора. Он может самостоятельно определять время работы с электронными материалами, выбирать дополнительные источники, повторно изучать сложный материал, использовать различные образовательные сервисы и выстраивать индивидуальную траекторию обучения.

Однако расширение свободы одновременно увеличивает степень личной ответственности. Если обучающийся не обладает достаточным уровнем самоорганизации, цифровое пространство может не способствовать развитию ответственности, а, напротив, создавать условия для прокрастинации, поверхностного восприятия информации, отвлечения на неучебный контент и снижения качества образовательной деятельности. Следовательно, цифровизация образования должна сопровождаться целенаправленным педагогическим воздействием.

Одним из важнейших педагогических условий развития ответственности является создание целостной и педагогически организованной цифровой образовательной среды. Наличие большого количества цифровых ресурсов само по себе не гарантирует достижения воспитательных и образовательных результатов. Цифровое пространство должно быть структурированным, понятным и ориентированным на достижение конкретных образовательных целей. Обучающийся должен понимать, какие задачи ему необходимо выполнить, в какие сроки, по каким критериям будет оцениваться результат и какие действия необходимо предпринять для его улучшения. Чем выше степень определенности образовательных требований, тем легче обучающемуся планировать собственную деятельность и контролировать ее выполнение.

Важным элементом такой среды является доступность образовательной информации. Электронные учебные материалы, видеолекции, интерактивные задания, цифровые учебники и дополнительные ресурсы должны быть систематизированы таким образом, чтобы обучающийся мог самостоятельно ориентироваться в образовательном содержании. При этом педагогическая организация цифрового пространства должна учитывать возрастные и индивидуальные особенности обучающихся, уровень их цифровой грамотности, познавательные потребности и степень сформированности навыков самостоятельной работы.

Следующим педагогическим условием выступает формирование субъектной позиции обучающегося. В цифровой образовательной среде обучающийся должен выступать не пассивным потребителем готовой информации, а активным субъектом образовательного процесса. Субъектная позиция проявляется в способности самостоятельно ставить учебные цели, выбирать способы их достижения, принимать решения, анализировать результаты и корректировать собственные действия. Именно такая позиция создает условия для перехода от внешней ответственности к внутренней.

Особое значение имеет предоставление обучающемуся возможности выбора. Например, педагог может предложить несколько вариантов выполнения одного задания, различные информационные источники или несколько форм представления результата. Возможность выбора повышает личную значимость учебной деятельности и способствует осознанию того, что полученный результат зависит прежде всего от собственных решений и усилий. В то же время педагог должен сохранять необходимый уровень сопровождения, поскольку чрезмерная свобода без сформированных навыков саморегуляции может привести к снижению эффективности обучения.

Одним из центральных педагогических условий является развитие самоорганизации обучающихся. Цифровое пространство предоставляет большое количество инструментов для планирования деятельности: электронные календари, системы управления задачами, напоминания, цифровые дневники, платформы контроля выполнения заданий и различные аналитические сервисы. Их педагогически грамотное использование позволяет формировать у обучающихся навыки планирования времени, распределения учебной нагрузки и последовательного выполнения поставленных задач. При этом важно, чтобы цифровые инструменты не превращались только в средства внешнего контроля. Их основная функция должна заключаться в постепенном формировании внутренней способности обучающегося самостоятельно организовывать свою деятельность.

С самоорганизацией тесно связан самоконтроль. Ответственный обучающийся способен не только выполнить задание, но и оценить качество собственной работы. В цифровой среде для этого существуют широкие возможности. Автоматизированные тесты, электронные портфолио, системы аналитики образовательных результатов и цифровые рубрики позволяют обучающемуся видеть собственный прогресс. Если результаты сопровождаются содержательной обратной связью, обучающийся получает возможность определить допущенные ошибки и разработать способы их исправления. Таким образом, цифровая технология становится инструментом рефлексии и развития ответственности.

Важным условием является организация систематической обратной связи. Обратная связь должна быть своевременной, конкретной и направленной не только на фиксацию ошибки, но и на определение пути дальнейшего развития. Простое выставление оценки не всегда способствует формированию ответственности. Более эффективным является такой подход, при котором педагог объясняет, какие аспекты работы выполнены успешно, какие требуют совершенствования и какие действия необходимо предпринять.

Постепенно обучающийся учится самостоятельно анализировать качество собственной деятельности, что является одним из признаков сформированной ответственности.

Особое место в развитии ответственности занимает проектная деятельность. Проектный подход предполагает постановку проблемы, определение цели, планирование этапов, поиск информации, распределение обязанностей, выполнение конкретных действий и представление результата. В цифровом пространстве проектная деятельность приобретает дополнительные возможности благодаря сервисам совместной работы, электронным платформам, облачным хранилищам и инструментам коммуникации. Участие в коллективном цифровом проекте требует от каждого обучающегося соблюдения сроков, выполнения своей части работы и учета интересов других участников. Таким образом, формируется не только индивидуальная, но и социальная ответственность.

Цифровое сотрудничество также является значимым условием формирования ответственности. Совместная работа в электронной среде требует соблюдения определенных норм поведения: уважительного отношения к участникам коммуникации, своевременного предоставления информации, выполнения принятых обязательств, корректного использования цифровых материалов и соблюдения правил академической добросовестности. В данном случае ответственность выходит за рамки индивидуальной учебной деятельности и приобретает социальный характер.

Развитие ответственности невозможно без формирования цифровой культуры. Современный обучающийся должен понимать, что использование цифровых ресурсов связано не только с техническими возможностями, но и с определенными моральными, социальными и правовыми нормами. Ответственное цифровое поведение предполагает уважение к интеллектуальной собственности, соблюдение авторских прав, корректное цитирование источников, недопустимость плагиата, ответственное отношение к персональным данным и соблюдение норм цифрового общения. Следовательно, цифровая культура является важной составляющей общей ответственности личности.

Отдельного внимания заслуживает проблема информационной ответственности. Современный обучающийся имеет доступ к огромному количеству информации, однако не вся информация является достоверной, научно обоснованной или безопасной. Поэтому образовательный процесс должен формировать умение критически оценивать цифровые источники, сопоставлять различные сведения, выявлять недостоверную информацию

и аргументированно обосновывать собственную позицию. Ответственное отношение к информации предполагает понимание того, что распространение непроверенных сведений также может иметь негативные последствия для других людей.

В современных условиях значительную роль начинают играть технологии искусственного интеллекта. Использование интеллектуальных цифровых инструментов способно повысить эффективность обучения, предоставить обучающемуся персонализированную поддержку и расширить возможности самостоятельной работы. Однако одновременно возникает проблема академической ответственности. Если обучающийся полностью передает выполнение учебного задания цифровому интеллектуальному инструменту, не анализируя полученный результат, то внешнее выполнение задания не означает развития ответственности. Поэтому педагог должен формировать правила осознанного и этичного использования искусственного интеллекта, при которых технология рассматривается как средство поддержки мышления, а не как замена самостоятельной интеллектуальной деятельности.

Персонализация образовательного процесса является еще одним важным педагогическим условием. В цифровой среде возможно создание индивидуальных образовательных маршрутов, учитывающих темп работы, уровень подготовки, интересы и образовательные потребности обучающегося. Персонализированное обучение позволяет сделать образовательные цели более достижимыми и значимыми. Однако индивидуальный маршрут должен сочетаться с четкими требованиями и критериями. Ответственность предполагает не только свободу выбора, но и готовность отвечать за собственный выбор.

Большое значение имеет мотивационный компонент. Ответственность значительно эффективнее формируется тогда, когда учебная деятельность имеет для обучающегося личностный смысл. Внешнее принуждение может обеспечить временное выполнение требований, однако устойчивое ответственное поведение предполагает внутреннюю мотивацию. Поэтому педагог должен связывать учебные задания с практическими ситуациями, профессиональными перспективами, интересами обучающихся и реальными социальными проблемами. Использование интерактивных заданий, кейсов, цифровых симуляций и проблемного обучения позволяет повысить вовлеченность и создать условия для осознанного принятия ответственности.

Геймификация также может использоваться как дополнительный инструмент развития ответственности. Баллы, уровни, достижения, рейтинги

и другие игровые элементы способны стимулировать активность обучающихся. Однако использование геймификации должно быть педагогически обоснованным. Если обучающийся ориентируется исключительно на получение баллов, то формирование внутренней ответственности может быть недостаточным. Поэтому игровые элементы целесообразно сочетать с рефлексией, самооценкой и осмыслением образовательных результатов.

Необходимым условием является развитие рефлексивных навыков. Рефлексия позволяет обучающемуся ответить на вопросы о том, какие цели были поставлены, какие действия выполнены, какие трудности возникли, почему возникли ошибки и что необходимо изменить в дальнейшем. Цифровые портфолио, электронные дневники достижений и рефлексивные формы могут использоваться для систематического формирования данной способности. Благодаря рефлексии ответственность становится осознанной характеристикой поведения, а не только выполнением внешних требований.

Важнейшую роль в данном процессе продолжает играть педагог. Цифровизация не уменьшает значение преподавателя, а изменяет характер его профессиональной деятельности. Педагог становится организатором образовательной среды, консультантом, наставником и координатором самостоятельной деятельности обучающихся. Его задача заключается не только в передаче информации, но и в создании условий, при которых обучающийся постепенно приобретает способность самостоятельно управлять собственной образовательной деятельностью. Педагогическое сопровождение должно быть направлено на постепенное уменьшение внешнего контроля по мере роста самостоятельности обучающегося.

Следует учитывать, что чрезмерный цифровой контроль также может иметь негативные последствия. Постоянное отслеживание каждого действия обучающегося способно формировать зависимость от внешнего контроля и снижать внутреннюю мотивацию. Поэтому цифровые системы мониторинга должны использоваться прежде всего как средства поддержки и диагностики, а не как инструменты тотального контроля. Цель педагогического сопровождения заключается в том, чтобы обучающийся постепенно научился контролировать себя самостоятельно.

Развитие ответственности в цифровом пространстве связано также с профилактикой цифровых рисков. Постоянное присутствие цифровых устройств, большое количество уведомлений и доступность развлекательного контента могут затруднять концентрацию внимания. Поэтому обучающимся необходимо формировать навыки цифровой саморегуляции: умение

устанавливать временные рамки работы, ограничивать отвлекающие факторы, рационально организовывать цифровое пространство и соблюдать баланс между онлайн- и офлайн-деятельностью. Такие навыки должны рассматриваться как часть общей культуры ответственного поведения.

Не менее важным является формирование академической добросовестности. В цифровой среде значительно упростился доступ к готовым текстам, ответам, электронным материалам и различным инструментам автоматического создания контента. Это повышает риск плагиата и формального выполнения учебных заданий. В связи с этим педагогическая работа должна быть направлена на развитие понимания ценности самостоятельного интеллектуального труда. Обучающийся должен осознавать, что образовательный результат имеет значение не только как оценка, но и как показатель реально сформированных знаний, умений и компетенций.

Системное развитие ответственности требует также взаимодействия образовательной организации с семьей и социальным окружением обучающегося. Семья является одним из первых пространств, где формируются представления о долге, обязанностях, дисциплине и последствиях поступков. Если требования образовательной организации и семейного воспитания противоречат друг другу, формирование устойчивого ответственного поведения может осложняться. Поэтому педагогическое сопровождение целесообразно дополнять взаимодействием с родителями, консультированием и просветительской работой.

В условиях современной образовательной политики особую актуальность приобретает идея непрерывного образования. Цифровая среда позволяет человеку самостоятельно продолжать обучение на протяжении всей жизни. Однако способность к непрерывному самообразованию непосредственно связана с ответственностью личности. Человек должен уметь самостоятельно определять образовательные потребности, искать необходимые ресурсы, планировать время и оценивать собственные результаты. Поэтому формирование ответственности в цифровом пространстве следует рассматривать не только как задачу текущего обучения, но и как подготовку личности к профессиональной и социальной жизни.

Теоретический анализ позволяет выделить несколько взаимосвязанных педагогических условий эффективного развития ответственности обучающихся в цифровом пространстве. К ним относятся педагогически организованная и безопасная цифровая образовательная среда; обеспечение субъектной позиции обучающегося; развитие навыков самоорганизации, самоконтроля и рефлексии; использование проектных, интерактивных и

проблемных технологий; организация цифрового сотрудничества; систематическая обратная связь; персонализация образовательной деятельности; формирование цифровой культуры и академической добросовестности; педагогически обоснованное использование искусственного интеллекта; развитие внутренней учебной мотивации; а также взаимодействие образовательной организации с семьей и социальным окружением.

При этом перечисленные условия должны функционировать не изолированно, а в единой педагогической системе. Например, использование цифровой платформы без формирования самоорганизации может не привести к развитию ответственности. Аналогично, предоставление обучающемуся свободы выбора без соответствующей рефлексивной поддержки может привести к дезорганизации деятельности. Следовательно, эффективность цифрового обучения определяется не количеством используемых технологий, а качеством их педагогического проектирования.

Ответственность обучающегося в цифровом пространстве целесообразно рассматривать как интегративное личностное качество, включающее мотивационно-ценностный, когнитивный, эмоционально-волевой, деятельностный и рефлексивный компоненты. Мотивационно-ценностный компонент выражается в понимании значимости ответственного поведения; когнитивный связан со знанием норм, требований и способов организации деятельности; эмоционально-волевой проявляется в способности преодолевать трудности и контролировать собственные действия; деятельностный характеризуется реальным выполнением обязанностей; рефлексивный предполагает способность анализировать собственное поведение и его последствия. Цифровая образовательная среда может способствовать развитию каждого из этих компонентов при условии соответствующей педагогической организации.

Таким образом, цифровое пространство открывает новые возможности для формирования ответственности обучающихся, но одновременно создает новые педагогические вызовы. Свобода доступа к информации, индивидуализация обучения, разнообразие цифровых инструментов и возможность самостоятельного построения образовательной траектории требуют от личности высокого уровня саморегуляции. Поэтому цифровизация образования должна сопровождаться целенаправленной работой по развитию ответственности, самостоятельности, цифровой культуры и способности к рефлексии.

В заключение следует отметить, что педагогические условия развития ответственности обучающихся в цифровом пространстве представляют

собой совокупность организационных, психологических, дидактических и воспитательных факторов, обеспечивающих переход от внешнего контроля к внутренней саморегуляции личности. Главная задача педагога заключается не в усилении контроля над обучающимся, а в создании условий для постепенного формирования его самостоятельности и способности осознанно отвечать за результаты собственной деятельности. Цифровые технологии при таком подходе становятся не просто техническим средством передачи информации, а инструментом развития личности. Их эффективное использование способствует формированию обучающегося, способного самостоятельно ставить цели, планировать деятельность, принимать решения, соблюдать цифровые и академические нормы, анализировать результаты и корректировать собственное поведение. Именно такая модель ответственности соответствует современным требованиям образования и создает основу для подготовки социально активной, самостоятельной и компетентной личности, способной эффективно действовать в условиях цифрового общества.

ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. - М.: Педагогика-Пресс, 1996. - 536 с.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - СПб.: Питер, 2002. - 720 с.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Аспект Пресс, 2001. - 384 с.
4. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: Академия, 2009. - 272 с.
5. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования. - М.: ИИО РАО, 2014. - 400 с.
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. - М.: Народное образование, 1998. - 256 с.
7. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. - М.: Смысл, 2007. - 528 с.
8. Брунер Дж. Культура образования. - М.: Просвещение, 2006. - 224 с.
9. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986. - 617 p.
10. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory into Practice. - 2002. - Vol. 41, No. 2. - P. 64–70.
11. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. - Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. - 95 p.
12. Castells M. The Rise of the Network Society. - 2nd ed. - Oxford: Blackwell Publishing, 2000. - 594 p.
13. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants // On the Horizon. - 2001. - Vol. 9, No. 5. - P. 1–6.
14. Иванова Е.О., Осмоловская И.М. Теория обучения в информационном обществе. - М.: Просвещение, 2011. - 190 с.
15. Хуторской А.В. Современная дидактика: учебник для вузов. - СПб.: Питер, 2001. - 544 с.

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

BÚGINGI GLOBALLASIW DÁWIRINDE WATAN, SHAŃARAQ, MÁHÁLLE MÁDENIY RUWXÍY QÁDIRIYATLARDÍŃ NEGIZI SIPATINDA

Allambergenov A.J.
f.i.k., docent
Nókis mámleketlik texnika universiteti
Social-gumanitar pánler kafedrası baslıǵı

Tayanch so‘zlar: globallashuv, vatan, oila, mahalla, milliy qadriyatlar, mánaviyat, madaniyat, milliy o‘zlik, an’analar, urf-odatlar, márifat, jamiyat, yoshlar tarbiyasi, vatanparvarlik, mánaviy meros.
Ключевые слова: глобализация, родина, семья, соседство, национальные ценности, духовность, культура, национальная идентичность, традиции, обычаи, просвещение, общество, образование молодежи, патриотизм, духовное наследие.
Key words: globalization, homeland, family, neighborhood, national values, spirituality, culture, national identity, traditions, customs, enlightenment, society, youth education, patriotism, spiritual heritage.

РЕЗЮМЕ:
Bugungi globallashuv davrida vatan, oila va mahallaning madaniy-ma’naviy qadriyatlarni asrashdagi o‘rni alohida ahamiyatga ega. Globallashuv turli xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirib, yangi madaniy tushunchalarning tarqalishiga yo‘l ochsa-da, milliy o‘zlikni, ona tilini, urf-odat va an’analarni asrab-avaylash zaruratini keltirib chiqaradi. Maqolada vatan tushunchasi insonning tarixi, tili, madaniyati va ma’naviy dunyosi bilan chambarchas bog‘liqligi, u yosh avlodda vatanga bo‘lgan muhabbatni shakllantirishi haqida so‘z yuritiladi.
РЕЗЮМЕ:
В эпоху глобализации роль родины, семьи и соседства в сохранении культурных и духовных ценностей приобретает особое значение. Хотя глобализация сближает разные народы и открывает путь для распространения новых культурных концепций, она также требует сохранения национальной идентичности, родного языка, обычаев и традиций. В статье говорится о том, что понятие Родины тесно связано с историей, языком, культурой и духовным миром человека и что оно формирует любовь к родине у молодого поколения.
SUMMARY:
In the era of globalization, the role of the homeland, family, and neighborhood in preserving cultural and spiritual values is of particular importance. Although globalization brings different peoples closer together and opens the way for the spread of new cultural concepts, it also necessitates the preservation of national identity, the native language, customs, and traditions. The article discusses

that the concept of the homeland is closely connected with a person's history, language, culture, and spiritual world, and that it shapes love for the country in the younger generation.

Shańaraqlıq tárbiya máselesinde qátege jol qoymaw ushın eń dáslep hár bir úydegi ruwxıy ıqlımdı óz-ara húrmet, ádep-ikramlılıq, insaniy múnásibetler tiykarında qurıw oǵada orınlı bolar edi. Bul tuwralı aytqanda, klassik jazıwshımız Abdulla Qadiriydiń «Ótken kúnler» shiǵarmasındaǵı qaharmanlardıń óz-ara qatnası hám sóylesiwleri, olardıń hátte, kishkene perzentlerinde «siz» lep sóylewi mısalında ata-babalarımızdıń shańaraq mánawiyatına qanshama úlken itibar bergenine isenim arttırasań.

Usı kóz qarastan qaraǵanda búgingi kúnde de jurtımızda usınday shıraylı ádep-ikramlılıq ólshemleri menen jasap kiyatırǵan, ul-qızların usınday ruwıxta tárbiyalap atırǵan kóplep úlgili shańaraqlar bárshemizde háwes oyatatuǵını tábiyiy.

Xalqımız ázelden óziniń balajanlıǵı, shańaraq súyiwshiligi menen ajıralıp turatuǵını málim. Álbette, perzentke mehir qoyıw, olardıń qarnın toq, kiyimin pútin etiw óz jolı menen, lekin balalarımızdı jaslıq shaǵınan baslap milliy tárbiya, ádep-ikramlılıq, joqarı mánawiyat tiykarında ósiriw biz ushın mudamı áhmiyetli wazıypa bolıp kelgen. Bul máselege itibar bermew tek ayırım ata-analar ǵana emes, al, pútkil jámiyet ushın júdá qımbatqa túsetuǵınlıǵın da kóplegen turmıslıq mısallarda kóriwimiz múmkin.

Joqarıda atap ótilgenindey, bala tárbiyasında salamat áwlad máselesi de áhmiyetli rol oynaytuǵınlıǵın biykarlap bolmaytuǵınlıǵı óz-ózinen ayan. Aqılı kámil hár qanday insan bul jaqtı dúńyada ómir bar eken, shańaraq bar ekenligin jaqsı ańlap jetedi. Shańaraq bar eken, perzent dep atalǵan biybaha baylıq bar. Perzent bar eken, adamzat hámiyshe iygilikli niyetler hám umtılıslar menen jasaydı.

Jeke meniń ózime «áwlad» hám «nesiybe» degen sózler arasında qanday da bir ilahiy baylanıs barday seziledi. Álbette, hár bir bendege ırısqı-nesiybeni Allataala beredi. Lekin, bul ómirde nesiybesi pútin hám tolıq bolıwı ushın insannıń ózi de shın kewilden umtılıwı, áwladin salamat ortalıqta tárbiyalawı úlken áhmiyetke iye ekenligin umıtpawımız zárúr.

Búgingi kúnde biziń ámelge asırıp atırǵan barlıq islerimiz perzentlerimizdiń baxtı-saadatı, olardıń jarqın keleshegi ushın ámelge asırılmaqta. Lekin, baxıt-saadat tek ǵana baylıq, mal-múlk penen belgilenbeydi. Ádepli, bilimli hám aqıllı, miynet súygish, iyman-insaplı perzent tek ǵana ata-ananıń emes, al pútkil jámiyettiń eń úlken baylıǵı bolıp tabıladı.

Usı haqıyqattan kelip shıǵıp, jaslarımızdı hár tárepleme salamat hám jetik etip tárbiyalaw, ómirdiń baqıylıǵı, áwladlardıń dawamlılıǵın támiyinleytuǵın

ruwxıylıq qorǵanı bolǵan shańaraqtı bekkemlew búgingi kúnde hámmemizdiń tiykarǵı wazıypamız ǵana bolıp qalmastan, adamgershilik parızımızda.

Sol sebepli biz ǵárezsizlik dáwirinde shańaraq institutın jámiyettiń basqa áhmiyetli sociallıq dúzilmeleri, elimizdegi ruwxıy ózgerisler menen úylesimli tárizde rawajlandırıw, onıń abıroyın arttırıw máselesine mámleketlik siyasattıń eń baslı hám áhmiyetli baǵdarı sıpatında turaqlı dıqqat qaratıp kelmektemiz.

Mámleketimiz Konstitutsiyasında shańaraqtıń sociallıq statusı anıq belgilep qoyılǵanı, usıǵan tiykarlanıp Shańaraq, Puqaralıq, Turaq-jay kodeksleri hám basqa da zárúrli nızam húJjetleri qabıl etilip, bul baǵdarda tiyisli huqıqıy tiykar jaratılǵanı da bul pikirdi tastıyıqlaydı.

Hámmemizge málim, keyingi jıllarda elimizde hár bir jılǵa anıq atama berip, usı tiykarda arnawlı mámleketlik baǵdarlamalardı islep shıǵıw hám ámelge asırıw jaqsı dástúrge aylandı.

Eger usı máseleniń tariyxına názer taslaytuǵın bolsaq, bul joldaǵı dáslepki salmaqlı qádemlerimiz 1998-jıldı mámleketimizde «Shańaraq jılı» dep járiyalaw menen baslanǵanınıń ózi de, men oylayman, kóp nárseni ańlatadı.

Usı mániste, shańaraqtı, onıń máńgilik qádiriyatların ulıǵlap, mámleketimizde «El-jurt tayanıshı» degen ájayıp estelik dóretkenimiz kópshiliktiń kewlindegi is bolǵanlıǵın atap ótiw orınlı.

Qısqasha aytqanda, shańaraq salamat bolsa – jámiyet bekkem boladı, jámiyet bekkem bolsa – mámleket qúdiretli bolatuǵınlıǵı hámmemizge ayan bolıwı tábiyiy.

Ruwxıy turmısımızdı bayıtıw haqqında sóz bolǵanda, máhálleniń róli hám tásiri haqqında toqtalıp ótiw álbette orınlı boladı. Ázelden elimiz máhálleleri haqıyqıy milliy qádiriyatlar mákanı bolıp kelgenligi málim. Óz-ara mehir-miriwbet, awızbirshilik hám tatıwlıq, járdemge mútáj adamlardıń halınan xabar alıw, jetim-jesirlerdiń basınan sıypaw, toy-tashama, kómek hám merekelerdi kópshilik penen másláhátlesip ótkeriw, jaqsı kúnde de, jaman kúnde de birge bolıw usaǵan xalqımızǵa tán úrp-ádet hám dástúrler birinshi gezekte máhálle shárayatında qáliplesken hám rawajlanǵan. Xalqımızǵa tán ózin-ózi basqarıw sistemasınıń bul ájayıp usılı áyyem zamannan adamlardıń tek ǵana tilinde emes, al kewlinde, pútkil ómirinde tereń orın iyelegeni tegin emes. Biz «Máhálle - hám ata, hám ana» degen hikmetli naqıldı usı ómir haqıyqatınıń kórinisi sıpatında qabıl etemiz.

Máhálle haqqında sóz barǵanda, kópshilik usınday tereń mánili sózlerdi eslewi hám tilge alıwı tábiyiy. Olar usılayınsha ózleriniń dárti hám táshwishlerin sheship beretuǵın tásirsheń jámiyetlik puqaralıq mákeme - ana-jurt tımsalı bolǵan máhállege óziniń múnásibetin bildiredi.

Ǵárezsizlik jıllarında máhálle turmısı menen baylanıslı kóplegen qádiriyatlar, salt-dástúrler qayta tiklenip, zaman talapları tiykarında bayıp barmaqta. Usınıń menen birge, máhálleniń huqıq hám wákillikleri keńeytirilmekte, olar búgin ózin-ózi basqarıw mákemesi, haqıyqıy demokratiya mektebi sıpatında keń kólemli jumıs alıp barmaqta. Mámleketshiligimiz tariyxında birinshi márte máhálle túsinigi Konstitutsiyamızǵa kirgizilip, onıń jámiyet basqarıwındaǵı ornı hám statusı qatań belgilep berildi. Máhálle basqarıwına bunday úlken itibar búgin mámleketimizde alıp barılıp atırǵan siyasattıń xalıqshıllıǵınan derek beredi. Sonıń menen birge ol elimizde ámelge asırılıp atırǵan kúshli mámleketten – kúshli jámiyetke qaray degen principtiń ámeliy kórinisi bolıp, ruwxıy turmısımızdı jáne de bekkemlew, jas áwladtıń sana-sezimin zamanagóy tiykarda qáliplestiriw boyınsha úlken áhmiyetke iye bolmaqta.

Máhálleniń xalıqtıń ruwxıylıǵı menen baylanıslı tárepleri haqqında sóz júrgizip, olardı kóz aldımızdan ótkerip, hár tárepleme tallap qarar ekenbiz, hesh ekilenbesten sonı aytıw kerek, biz hár bir shańaraqtaǵı, pútkil el-jurtımızdaǵı ruwxıy ıqlım hám jaǵdaydı túsinbekshi bolsaq, bul baǵdardaǵı haqıyqıy ahwaldıń ayqın kórinisin birinshi gezekte máhálle turmısında aynaday anıq kóriw imkaniyatına iye bolamız.

Watan adamnıń túp-saǵası ata-babalarınıń mákanı, óziniń kindik qanı tamǵan, ósip ónip kelege kelgen jeri. Sonlıqtan qay eldiń adamı bolsın óz Watanınıń dúńyadaǵı eń qımbatlısı, eń qásiyetlis eń ayawlısı eń ádiwlisi – Anasına teńeydi. «Watanım janım anam, óstim qushaǵıńda men», -dep jırlaydı shayırlar.

Watan túsinigi adamnıń adamlıq, minez kóregenlik sezimi menen, parasatı menen pútkilley baylanıslı. Onıń danıshpan jazıwshı L.N.Tolstoydıń mınaday anıqlamasınan da kóriwge boladı.

«Watan degen ne?» dep soraw qoyǵan jazıwshı oǵan ózi bılayınsha juwap beredi: «Ol belgili bir aymaqta óziniń tariyxın, is-háreketin júzege asırap atırǵan pútkil xalıq. Ol – xalıqtın ótkeni, búgini hám keleshegi. Ol – onıń ózlik mádeniyatı, onıń tili, onıń minez qulqı. Ol – sol xalıq jasaytuǵın revolyuciyalardıń, tariyxıy sekirmelerdiń, onıń tariyxıy jerlesleriniń dizbegi». Sonday-aq ertedegi Orxon-Enisey jazba esteliklerinde (VI-VII ásirler) mınanday túsiniklerdi oqıymız. «Eger sen túrkiy xalqı, óz qaǵanıńnan, beklerińnen, óz Watanıńnan jıraq ketpey birge júrseń, sen óziń de baxıtlı ómir súreseń, ózińniń ot basıńda hesh nárseden mútájlik kórmeyseń… Er júrek xalıq - kúshli xalıq… olardı jer-suwımız – Watanımız dep biliw kerek».

Watanǵa qatnas – adamnıń adamshılıǵınıń kóregenliginiń parasatınıń kórinisi. Watansız adam bolmaydı. Táǵdirdiń jazılıwı menen, yaǵnıy adamnıń

ózine baylanıssız sebepler menen yamasa opasızlıq penen Watanınan qol úzgen adamlar boladı. Ekewide baxıtsız, biraq aldıńǵısı – ayanıshlı, al sońǵısı – jerkenishli bende.

Watan adamǵa dúńyanıń jarıǵın bağıshlaydı, onı joqtan bar etedi ol adam ushın oziniń eli ásirler boyı ómir keshirip, jáne solay bolıp qalıwı ushın janın pida etip gúresip atırǵan keń paytaxt jeri, jasap turǵan úlkesi ǵana emes, tuwǵan shańaraǵı, ata-ana, bala-shaǵası, yarı-qostarı, dos-yarańları, aǵayın-tuwǵanları, qurbı-qurdasları, zamanlasları solar menen birge dúńyada kóretuǵın qızıǵı menen baxtı, ólgennen keyin de urpaqlarına ruwxı yad bolıp jasaytuǵın torqalı topıraǵı, ol topıraq belgili «Qoblan» dástanında:

«Atam kúyew bolǵan jer,
Anam kelin bolǵan jer,
Kindik qanım tamǵan jer,
Teń azamat ósken jer.
Sen ne boldıń mennen soń,

Men ne boldım sennen soń» -degen adamnıń tuwǵan jerge sheksiz súyispenshiligi hám tereń jıllı sezimi menen joqarı bahalanǵan hám adamnıń jaratılısınıń kamalatınıń, dáwletiniń tiykarı tuwǵan jer Watan ekenligi kórsetilgen.

Watan adamǵa onıń dúńyada jasap atırǵanlıǵına quwanısh, ózininń kúshine isenim, óz eliniń tabıslarına maqtanısh beredi. Ásirese, ol adamǵa úlken súyew, súyenish boladı. «Jalǵız súyenishim xalqım panayım, júzimdi soldırar dushpan sol ushın» - deydi Berdaq.

Áyyemgi zaman oyshılı, hámmege belgili, sheshen Tsitseron «Súyispenshilik tuwralı barlıq túsiniklerimiz «Watan» degen bir ǵana sózge birikken» dese, nemistiń ullı shayır F.Shiller «Watannan súykimli hesh nárse bolıwı múmkin emes» dep keltirse, belgili Venger shayırı Sh.Petefi «Ómir men ushın bárinen qımbat, muhabbat ómirden de qımbat, biraq elimniń erkinligi hám azatlıǵı ushın kerek bolsa ekewinde qurban etiwge turaman» dep ishki sezimlerin bildirgen.

Xalqımız «Watan ushın jan beriw múmkin» degen. Watan ushın otqa túsken erlerin, qayırımlı xalqı, Watan-anası da umıtpay máńgi dańqqa bólegen, ózbektiń, qazaqtıń, qaraqalpaqtıń ańızǵa aylanıp, dástanlarǵa arqaw bolǵan, eliniń ar-namısın qorǵaǵan, onıń abadanshılıǵı, ruwxıy rawajlanıwı ushın jan ayamaǵan ullarınıń atları máńgilik qalıp atırǵanlıǵın biz házirgi dawirimizde de kórip atırmız.

Biziń xalqıqlarımızdıń ata-mákanın ardaqlaw sezimi júdá tereń. Olar ushın tuwǵan jerdi qásiyet tutıw qanǵa sińgen minez, ázelgi dástúr. Bul biziń janımızǵa hám tánimizge ana súti menen taraǵan, ana tili menen kirgen, haq nanı menen

bekkemlengen. Sonlıqtan da «Er tuwǵan jerine, iyt toyǵan jerine», «Jat elde sultan bolǵansha, óz elińde ultan bol» degen naqıllar tek biziń xalıqlarımızdıń kewil-kúyine, dúńya biliwine tán sıyaqlı, yamasa

«Giyne qılıp, eldi taslap ketkennen,
Qádirin bilmes elge xızmet etkennen,
Jat ellerde músápirlik shekkennen,

Urıp-soǵıp qorlasada el jaqsı», -degen Ájiniyaz babamızdıń sózi bunıń mısalı bola aladı.

Qanday jaǵday bolsada, qanday jetispewshilik, kemshilik bolsa-da Watandı jamanlaw tuwǵan ananı jamanlaw menen barabar boladı. «Hár kim elin jaman demes, jaqsı der» (Ájiniyaz). Eger elde qansha kemshilik bolsa ol Watannıń emes, al perzentleriniń kemshiligi, al onı dúzetiw, onı jaqsılaw Watan aldındaǵı hámmeniń parızı hám qarızı.

Watanǵa muhabbat-watansúyiwshiliktiń baslı nátiyjesidur. Watandı júrekten qásterlew hám súyiw kerek. Bunıń ushın den-sawlıqlı, aqıllı hám ot júrek bolmaq lazım. Watandı sheksiz súyiw, onı pútkilley súyiw, ondaǵı barlıq jaǵdaylar menen, jetiskenlikler menen, kemshilikleri menen qosa súyiw bolıp tabıladı. Jiyrenshe sheshen «Óz úyim óleń tósegim» dese Ájiniyaz «Qurbaqa búlbilim, jekenim baǵım» dep óz Watanına ájayıp joqarı baha bergen.

Búgingi zamanagóy qadriyattanıwshılıq páninde milliy qádiriyatlar insanlardıń tábiyiy, tariyxıy hám sociallıq birligin támiyinleytuǵın etnik mákanda qáliplesedi, deyiledi.

Sonday-aq, milliy qádiriyatlardı insanlardıń óz ara múnásibetlerinde, sociallıq iskerliginde kózge taslanıp turıwınan hámde, áne sol múnásibet, háreket, maqset, mútájlik hám talpınıwlar ushın mánawiy tıykardan bilip alsaq boladı.

Xalqımızdıń milliy qádiriyatları hám olardıń baylanıslılıǵı kórinip turǵan qádiriyatlar dizimi, milletimizdiń tariyxı, túrli sociallıq hám siyasiy processsler tásirinde qáliplesip kelgen. Milliy qádiriyatlarımız millettiń kelip shıǵıw qásiyetleri hám aymaqlıq mákanı menen baylanıslı jaǵdayda qáliplesedi.

Milliy qádiriyatlarımız rawajında islam dininiń áhmiyeti hám ornı júdá úlken bolıp, ol milliy qádiriyatlarımızdı bayıttı. Ásirese xalqımız mánawiy qádiriyatlarınıń jetilisip barıwında islam dini keltirgen insanpárwar idealar sezilerli dárejede tásir kórsetti. İslam dini kelgennen keyin Oraylıq Aziya xalıqları ómirinde diniy qádiriyatlar dizimi jańalandı. İslam dini ilim dini esaplanadı, bizlerdiń jurtımızda kóplep oyshıllar, qamusiy alımlar hám kalam ilimi ulamaları jetisip shıǵıwına úles qostı.

Milliy qádiriyatımız dárejesine kóterilgen islam dini ideaları hám kórsetpeleri milletimizdiń tábiyiy-tariyxıy rawajı, sociallıq turmısı, jasaw tárizi, ótmishi, keleshegi, mádeniyatı, mánawiyatı, úrip-ádetleri, dástúrleri, tili, ol payda bolǵan aymaq hám basqalar menen úzliksiz baylanǵan. Ol milliy qádiriyatlarımız benen hár túrli formalarda qádiriyatlar dizimin payda qıladı. Bul dizimde tábiyiy-tariyxıy birlikti támiyinlewshi qádiriyatlar – jalǵız isenimlilik, tuwısqanlıq, mádeniy-mánawiy jaqınlıq, ótmish hám mánawiy miyras, ana jurt sezimi hám basqalarǵa salıstırmalı turaqlı esaplanadı.

Xalqımızdıń mánawiy miyrası, dástúrleri, úrp-ádetleri, ádebiyatı, kórkem-óneri menen ulıwma insanıylıq qádiriyatlardıń milliy dárejede kóriniw formaları islamıy qádiriyatlar menen baylanısıp ketken. Olar milletimizdiń tarıyxıy rawajlanıw processsinde áwladtan áwladqa ótip kiyatırǵan mádeniy tarawlarda óz kórinisin tawadı.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Karimov İ.A. Yuksak mánaviyat–engilmas kuch. –Toshkent: Mánaviyat. 2008.
2. Ájiniyaz. Bulbilziban. Tanlamalı shıgarmaları. Nokis. 2014.
3. Bazarbaev J. Qádiriyatlar - insan bezegi. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012
4. Allambergenov A, Sayıpnazarova G. Globallasıw sharayatında ǵalaba xabar qurallarınıń insan mánawiyatın qáliplestiriwdegi ornı. N.Qaraqalpaqstan. 2019.
5. www.manaviyat.uz
6. www.ziyonet.uz

MÁMLEKET HÁM HUQIQTIŃ JÚZEGE KELTIRGEN TARIYXIY SHÁRAYATLARLARDIŃ PAYDA BOLIWI HÁM DÁSLEPKI MÁMLEKETLERDIŃ SHÓLKEMLESIWI

Orazbaev J.J.
Bozataw rayonı Mektepke shekemgi hàm mektep bilimlendiriw bòlimine qaraslı 14-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniñ màmleket hàm huqıq tiykarları hàm tàrbiya pàni oqıtıwshısı

Tayanch so'zlar: davlat va huquq, tarixiy rivojlanish, qonuniyatlarin aniqlash, asosiy vazifa.
Ключевые слова: государство и право, историческое развитие, определение законов, основная задача.
Key words: state and law, historical development, identifying regularities, primary task.

РЕЗЮМЕ:
Davlat va huquq rivojlanişining muayyan tarixiy qonuniyatlari jamiyat rivojlaniş qonuniyatlariga köra öziga xos xususiyatlarga ega.Sunki, davlat va huquq jamiyatda alohida örin tutadi, nisbatan mustaqillikka ega.
РЕЗЮМЕ:
Определенные исторические закономерности развития государства и права общество имеет свои особенности в соответствии с законами развития.Потому что государство и право занимают особое место в обществе имеет самостоятельность.
SUMMARY:
Certain historical patterns of state and legal development society has its own characteristics according to the laws of development.This is because the state and law occupy a special place in society has independence.

Adamzat tariyxı eki tiykarǵı dáwirge: alǵashqı jámiyet hám civilizaciyaǵa bólinedi. Adamzat rawajlanıwınıń dáslepki (baslanǵısh) hám nızamlı basqıshı esaplanǵan alǵashqı dúzim júdá uzaq waqıt, házirgi zaman páni maǵlıwmatlarına qaraǵanda, 2 million jıldan artıq dawam etken. Alǵashqı jámiyet tariyxı adamzattıń payda bolıwınan tap mámlekettiń payda bolıwına shekem dáwirdi óz ishine alıp, bul waqıtta ele mámleket hám huqıq bolmaǵan edi. Lekin mámleket hám huqıqtıń payda bolıwı procesi tap usı dáwirden baslanadı. Ele mámleket hám huqıq bar bolmaǵan jámiyet tariyxın úyreniw adamzat rawajlanıwı baslanǵısh basqıshınıń ulıwmalıq nızamlıqların anıqlawǵa

imkán beredi. Mámleket hám huqıqtı júzege keltirgen tariyxıy shárayatlar hám sebeplerin biliw olardı jánede rawajlandırıwdıń konkret usılların tabıwǵa járdem beredi.

Mámleket hám huqıqtıń júzege keliwi sociallıq hám ekonomikalıq shárt-shárayatların túsiniw ushın alǵashqı jámiyetten 2 tiykarǵı basqısh: ózlestiriwshi xojalıq hám islep shıǵarıwshı xojalıq basqıshın ajıratıp alıw júdá úlken áhmiyetke iye. Ózlestiriwshi xojalıq (terimshilik, awshılıq, balıqshılıq)tan islep shıǵarıwshı xojalıq (diyqanshılıq, sharwashılıq) qa ótiw neolit dáwirine tuwrı kelip, buǵan neolit revolyuciyası delinedi. Bul dáwir shama menen eramızdan aldıńǵı VIII-III mıńınshı jıllarǵa tuwrı keledi.

Neolit revolyuciyası hám eramızdan aldıńǵı VII-V mıńınshı jıllarda insaniyattıń islep shıǵarıwshı xojalıqqa ótiwi túrli xalıqlarda túrlishe bolǵan hám tereń aqıbetler alıp kelgen.

Eń dáslep, adamlardıń jasawı hám nátiyjeli xojalıq iskerligi ushın qolay regionlarda dáslepki otırıqshı diyqanshılıq jámiyetleriniń payda bolǵanlıǵın, sonday-aq, xalıqtıń sanı hám tıǵızlıǵı birden óskenligin aytıp ótiw lazım. Diyqanshılıq jámáátleri ósip barǵan. Bul process bárinen dáslep shańaraq-urıw toparlarınıń ajıralıp shıǵıwında sáwlelenedi. Iri diyqanshılıq-urıwshılıq jámáátleri aymaqlarında bir neshe turar-jaylar shólkemlesiwi múmkin edi. Olardaǵı xojalıq turmısınıń ósiwi hám janlanıwı aqıbetinde qala tipindegi turar-jaylardıń qáliplesiwi júz bergen.

Waqıt ótiwi menen shańaraq-urıw toparlarınıń ishki shólkemlesiw dúzilisi quramalasqan, olardıń aǵzaları jańa mádeniy hám islep shıǵarıw bilimlerin iyelep alǵan, miynet bólistiriwshiligi (diyqanshılıq, sharwashılıq, ónermentshilik hám basqalar) baslanǵan. Bulardıń hámmesi jámáát hám birgeliktegi islep shıǵarıw nátiyjeliliginiń ósiwine alıp kelgen. Islep shıǵarıwshı xojalıq urıwshılıq jámáátleri aǵzalarınıń tek ǵana zárúrliklerin qandırıp ǵana qalmay, bálkim artıqsha ónimniń payda bolıwına alıp kelgen. Bul artıqsha ónimler dáslep urıwdıń ishinde jáne qaytarıp alıw múmkin bolǵan shárayatta ayırbaslanǵan. Lekin, olar áste aqırın qáwimlerara baylanıslar sheńberine túsip, tovarǵa aylanıp barǵan. Tovar islep shıǵarıwdıń payda bolıwı óz náwbetinde artıqsha ónimniń jánede ósiwine, baylıqtıń toplanıwına alıp kelgen (bul bolsa áyyemgi urıwshılıq jámiyetinde joq edi). Aqıbette ayrıqsha shańaraq-urıw jámáátleri, sonday-aq, urıwshılıq toparları arasında múlkiy teńsizlik kelip shıǵıwı ushın obyektiv tiykar payda qılǵan.

Sociallıq ónimniń kóbeyip barıwı múlkiy parıqlardıń tereńlesiwine, sol menen birge, urıw-jámáát joqarı bólegi qolında múlkiy hám sociallıq jeńillikleriniń bekkemleniwine alıp kelgen. Jańa shárayatlarda shańaraq-urıw

toparında urıwshılıq lawazımların iyelep turıwı jolbasshılarǵa tek ǵana abıray keltirip ǵana qalmay, bálkim jámáát dúziminiń ótken basqıshına tán bolǵan, lekin arnawlı hám ádewir joqarı status bergen. Bunda olardı saylap qoyıw tártibi ele saqlanıp qalǵan edi.

Jolbasshıǵa berilgen hám barǵan sayın kóbeyip baratırǵan múlkiy hám basqa jeńillikler (máselen, bir neshe hayalǵa iye bolıw huqıqı)n olardıń endilikte ámelge asırıp atırǵan ádewir quramalı wazıypaları hám moynına alǵan juwapkershilikli májbúriyatları esesine berilgen dep qaralar edi. Shańaraq-urıw jámáátleri jolbasshılarınıń májbúriyatları barǵan sayın kóbeyip barǵan. Olar qatarına jámiyetlik islerdi shólkemlestiriw, jer uchastkaların bólistiriw, qońsı shańaraq-urıw jámáátleri menen múnásibetler alıp barıw sıyaqlılar kirgen. Ol yáki bul dárejede dástúrge aylanıp qalǵan usı wazıypaǵa pútin jámáát tárepinen islep shıǵarılǵan artıqsha ónimdi qayta bólistiriwden ibárat jańa hám júda áhmiyetli wazıypa qoyılǵan. Bul jerde keleshekke, mámleketshilik tiykarında shólkemlestirilgen jámiyetke tán bólekler, ekspluataciya sisteması payda bola baslaǵan.

Neolit revolyuciyası hám jámiyet sociallıq-ekonomikalıq dúzilisiniń quramalasıwı nátiyjesinde shańaraq-urıw toparlarınıń ishinde hákimiyattı ámelge asırıwǵa baylanıslı tereń ózgerisler júz bergen.

Shańaraq-urıw toparında jolbasshı hákimiyatı aldıńǵıday potestar xarakterin saqlap qalǵan. Lekin, ol tárepinen ámelge asırılatuǵın wazıypalar onıń hákimiyatın siyasiy mámleket hákimiyatına jaqınlastırǵan, sebebi ol shańaraq-urıw jámááti aǵzaları orınlawı shárt bolǵan úlken kúshke iye bolıp alǵan edi. Ol endi aldıńǵıday shaxsıy qásiyetlerge baylanıslı bolmay, kóbirek eń joqarı basqarıwshı statusına iye shaxs bolıp qalǵan. Tap usı sebepli jolbasshılıqqa umtılıwshı topar aǵzalarınıń abıroy-itibarı emes, bálkim hákimiyatshılıq wazıpaları eń joqarı qádriyatqa aylana baslaǵan. Hákimiyatqa umtılıw jámáátke óz biyligin ótkeriwge, hákimiyattan belgili bir múlkiy hám shaxsıy jeńillikler alıwǵa bolǵan qálew arqalı bekkemlengen.

Mámleket hám huqıqtıń payda bolıwına tikkeley baylanısı bolǵan neolit revolyuciyasınıń áhmiyetli aqıbetlerinen biri urıwlarara baylanıslardıń rawajlanıwı hám jámiyet ústindegi qurılmalardıń qáliplesiwi bolǵan. Bul qurılmalardıń júzege keliwi hám evolyuciyası málim dárejede sırtqı tásirsiz (óz-ózinen) keshken hám konkret-tariyxıy dáliyller tásirinde túrli formalarǵa iye bolǵan. Olardan ayırımları bazı xalıqlar ushın tipik bolǵan, biraq basqa xalıqlarda rawajlanbaǵan. Mámleketshiliktiń shólkemlesiwi procesinde jámáátlerara baylanıslar hám shólkemlestiriw qurılmalardıń formalarınan biri

– qáwimlik dúzim ayrıqsha statusqa iye bolǵan. Biraq házirgi ádebiyatlarda onıń ulıwmalıǵı hám áhmiyeti ayırım gúman astına alınadı.

Jámáát dúziminiń, ásirese, sońgı urıwshılıq jámáátiniń tábiyiy evolyuciyası nátiyjesinde kóplegen jańa shańaraq-urıw jámáátleri júzege kelgen. Bul bolsa ádewir iri sociallıq shólkemler – awqamlar (fraciyalar) hám qáwimlerdiń, ayırım waqıtları bolsa qáwimler awqamınıń payda bolıwına alıp kelgen. Qáwim, ádette, óz aymaǵında, atına, tiline, diniy hám jergilikli úrp-ádetlerine iye bolǵan. Áste-aqırın qáwimniń ózin-ózi basqarıw organları, eń dáslep qáwim keńesi shólkemlese baslaǵan. Onıń quramına, ádette, qáwimdegi bárshe urıwlardıń aqsaqalları kirgen. Qáwim keńesi aǵzaları, sonday-aq, qáwim jolbasshısı qáwim aǵzaları tárepinen saylanǵan hám almastırǵan. Qáwimniń hár qanday aǵzası Keńes májlisinde sózge shıǵıw imkaniyatına iye bolǵan hám májlis qararları yáki qáwim baslıǵınıń is-háreketleri boyınsha óz pikir-oyların bildire alǵan.

Qáwim organlarınıń iskerligi jámáát islerin shólkemlestiriwge, shańaraq-urıw toparları ortasındaǵı baylanıslardıń keńeyiwine (atap aytqanda, jámáátlerara ónimler ayırbaslawǵa), urıwlarara kelispewshiliklerdi, sonday-aq, basqa qáwimler menen ózara múnásibetlerdi tártipke salıwǵa járdem bergen. Dáslep, bul organlar tek ǵana ayırım shańaraq-urıw toparları mápleri sheńberinen shetke shıǵatuǵın ayırım máselelerdiǵana sheshken.

Bólistiriw qatnasıqları uzaq waqıtqa shekem qáwim keńesi tárepinen ámelge asırılmaǵan hám qáwim ádetleri menen emes, bálkim urıwshılıq ádetleri menen tártipke salınǵan. Lekin, áste-aqırın islep shıǵarıwshı ekonomikanıń rawajlanıwı, ishki qáwimlik shólkemniń quramalasıwı nátiyjesinde ózin-ózi basqarıw, urıw-qáwim sheńberinen qáwim dárejesine ósip shıqqan. Endilikte urıw jámáátleri ortasındaǵı múnásibetlerdi (bul sózsiz jámáát demokratiyasınıń áhmiyeti hám bekkemligine zıyan jetkergen) qáwim normaları (ádetler, máresimler hám basqalar) hám úlken áhmiyetke iye bola baslaǵan.

Mámleket hám huqıq tariyxınan aldıńǵı dáwirdiń áhmiyetli basqıshı – bul jámáát tóbesinde turıwshı quramalı dúzilmelerdiń hám olarǵa say bolǵan sociallıq-normalıq tártipke salıw mexanizmlerınıń payda bolıwı menen bir qatarda óz mazmunına qaray mámleketten aldıńǵı jámiyetti basqarıwdıń tolıq jańa tiykarlarınıń qáliplesiwi bolǵan.

Basqarıwshılıq iskerliginiń jańa kelbetin jámiyet turmısınıń zárúrlikleri, xojalıq iskerliginiń quramalasıwı hám adamlardıń sociallıq-mádeniy baylanıslarınıń pútin sisteması nátiyjesinde qáliplesken. Sociallıq islerdi shólkemlestiriw hám baqlaw, azıq-awqat hám basqa resurslardı saqlaw hám bólistiriw, qońsı toparlar menen ayırbaslaw múnásibetlerin uslap turıw zárúrligi

kerekli bilimlerge hám qabıletlerge iye bolǵan arnawlı islep shıǵarıwdı shólkemlestiriwshiler qatlamınıń ajıralıp shıǵıwına alıp kelgen.

Sociallıq miynet bólistiriwiniń áhmiyetli túrleri (diyqanshılıqtan sharwashılıq hám basqalardıń ajıralıp shıǵıwı) menen bir qatarda basqarıwshılıq iskerliginiń de ajıralıp shıǵıwı hám áste-aqırın qánigelesip – hár dayımlıq kásipke aylanıp barıwı júz bergen. Adamlardıń san tárepten eki teń bolmaǵan toparlarǵa (basqarıwshılar hám basqarılıwshılarǵa) bóliniwi júdá úlken áhmiyetke iye bolǵan. Bul mámlekettiń payda bolıwındaǵı aqırǵı basqısh esaplanǵan. Basqarıwshılıq lawazımları iyelerine úlken materiallıq payda bergen, olardıń pútin jámáátine óz qálewlerin ótkeriwlerine imkániyat jaratqan. Qáliplesip atırǵan basqarıwshılar qatlamı óz hákimiyatınan hám jeńilliklerinen ajıralıp qalıwdı ulıwma qálemes edi, onı óz shańaraǵı hám urıwı menen bekkemlewge umtılar edi. Shólkemlestiriwshilik iskerligi siyasiy xarakter kásip etken. Jámááttiń hákimshilik aqsúyekleri mámleket aristokratlarına aylanǵan. Jámááttiń joqarı sheńberleri óz dástúriy abıroy-itibarınan hám diniy-mifologik tiykarlar sistemasınan paydalanıp, tez-tez basqalar ushın jabıq turǵan bolǵan qatlamǵa yáki kastaǵa birlesiwge háreket qılǵan.

Shólkemlesip atırǵan dáslepki mámleketshelerde jolbasshı (doxiy)nıń statusı da ózgergen, ol barǵan sayın kóbirek hákimshilik lawazımlarǵa tayanatuǵın bolıp qalǵan hám usı tárizde óz hákimiyatın kúsheytip barǵan. Solay etip, dáslepki mámleketsheler urıw-qáwim sistemasına sırttan zorlap kiritilgen kúsh sıpatında emes, bálkim jámáát dúzilmeleriniń logikalıq hám tábiyiy rawajlanıwı nátiyjesinde, onıń tariyxıy dawamı sıpatında júzege kelgen. Ol shańaraq-urıw toparlarınıń ulıwmalıq mápleri hám zárúrlikleri menen bekkemlengen, lekin aldıńǵı sociallıq basqarıw sistemasınan quramalı hákimshilik ierarxiya shólkemleskenligi menen parıq qılǵan. Bul ierarxiyanıń eń tóbesinde jolbasshı (doxiy) turǵan, onıń hákimiyatı avtoritar hám muqaddes xarakterge iye bolıp qalǵan.

Kóp tariyxıy-huqıqıy ádebiyatlarda jámáát ústinde turıwshı dáslepki qurılmalardıń hám dáslepki mámleketshelerdiń júzege keliwine sebep bolǵan qatar faktorlar kórsetiledi. Bunday faktorlarǵa, ádette, ekologiyalıq ortalıq (ıssı hawa rayı, hasıldar topıraqlar, suw resursları hám basqalar), salıstırmalı kóp artıqsha ónim beriwshi bir tegis islep shıǵarıw dárejesi, demografik optimum sıyaqlılar kiritiledi. Basqınshılıqlar hám urıslar, hátte ekinshi dárejeli bolsa da mámlekettiń shólkemlesiwinde áhmiyetli faktorlar esaplanadı. Olar jámáát baylanısları tariyxıy rawajlanıwınıń ishki proceslerine tásir ete almaydı, biraq dáslepki mámleketshelerdiń payda bolıwın tezlestiretuǵın qúdiretli áskeriy qurılmalarınıń payda bolıwına alıp keledi.

Dáslepki mámleketlerdiń payda bolıwı, ásirese qolaylı tábiyiy shárayatlarǵa iye bolǵan regionlarda kóbirek ushıraydı. Bunday jerlerde qanshama dáslepki mámleketsheler júzege kelgenligi tariyxtan málim. Sonday dáslepki mámleket shólkemleri dáslepki qala – mámleketler atın alǵan. Tez arada usı qala-mámleketler ortasında keskin qarama-qarsılıqlar hám soń áskeriy toqnasıwlar kelip shıqqan. Aqır-aqıbette áskeriy shólkemi ádewir kúshli hám nátiyjeli bolǵan mámleket jeńiske erisken. Nátiyjede áskeriy-ierarxiya dúzilmeleri kórinisine iye bolǵan mámleketler ádewir keń tarqalǵan. Tap usı áskeriy demokratiya bolǵan bolıwı da itimaldan shette emes. Biraq, tap usı demokratiyanıń áhmiyeti hám keń tarqalǵanlıǵı L.Morgannıń shıǵarmalarınan baslap ádebiyatlarda uzaq waqıtqa shekem bórttirip kórsetilgen. Bizlerdiń pikirimizshe, ózge mámleketlerdi zorlıq jolı menen qosıp alıw, basqa xalıqlar ústinen húkimranlıq, xorlıq, kúsh isletiwge tiykarlanǵan mámleketlerdi – áskeriy demokratiyalardı bórttirip kórsetiw, olardı dáslepki mámleketlerdiń payda bolıwındaǵı tiykarǵı faktor sıpatında belgilew onsha durıs emes.

Urıslar hám tábiyiy ósiw dawamında, sonday-aq, ekinshi dárejeli mámleketler de júzege kelgen, olar óz quramına bir neshe dáslepki qala-mámleketlerdi birlestirgen yáki ayırım urıw-qáwimleri hámde álleqashan payda bolǵan mámleket qurılmaları menen birge úlken-úlken aymaqlardı qosıp alǵan. Bunday mámleketler ádewir quramalı shólkemlestiriw-basqarıw qurılmalarına iye bolıp hám júdá hár túrli hákimshilik funkciyalardı orınlap, klaslıq xarakterge iye emes edi, bul waqıtta ele klaslar bolmaǵan edi.

Sonı ayrıqsha atap ótiw lazım, qala-mámleketler (dáslepki mámleketsheler) dáslepki hám ápiwayı mámleket shólkemleri sıpatında ele jámiyet klaslarına bóliniwdi bilmegen dáwirde payda bolǵan. Olar jámiyet rawajınıń ádewir joqarı basqıshında mámleket hákimiyatınıń aktiv tásiri nátiyjesinde kelip shıqqan.

Sonday qılıp, házirgi zaman tariyxıy, etnografik, arxeologik hám basqa maǵlıwmatlardıń gúwalıq beriwinshe, mámleket ádebiyatlarda kóp waqıt markssha-leninshe táliymat tiykarında emes, bálkim alǵashqı jámáát dúziminiń tábiyiy rawajlanıwı dawamında ishki sebepler nátiyjesinde payda bolǵan hám jámáát tóbesinde turıwshı dúzilmelerden quralǵan. Dáslepki qala-mámleketlerdiń xarakterli belgilerinen biri quramalı shólkemlestiriwshilik-basqarıwshılıq sistemasınıń payda bolıwı hám áste-aqırın jámiyetten ajıralıp baratuǵın sistemaǵa aylanıwında bolǵan.

Qala-mámleketlerdiń payda bolıwı insaniyattıń alǵashqı jámiyetten civilizaciyaǵa ózine tán jarıp ótiwi bolǵan. Bul «ótiw» túrli regionlarda hám túrli xalıqlarda tariyxıy processlerdiń tegis bolmaǵan rawajlanıwı nátiyjesinde túrli xalıqlarda júz bergen hám de bir neshe ásirler hám ayırım waqıtları mıń jıllap

dawam etken. Dúnyada birinshi civilizaciya hám qala-mámleketler Áyyemgi Shıǵısta eramızdan aldıńǵı IV-III mıń jıllıqlarda-aq payda bolǵan edi. Orta Jer teńizi basseyninde – antik dúnyada bolsa civilizaciya hám mámleketshilikke ótiw bir qansha keyinirek júz bergen. Evropanıń kóplegen xalıqlarında alǵashqı jámáát dúziminiń krizisi hám mámlekettiń payda bolıw procesi orta ásirlerde juwmaǵına jetken. Afrika, Polineziya hám jer júziniń basqa bazı jerlerinde tap XIX – XX ásirlerge shekem mámleketten aldıńǵı shańaraq-urıw múnásibetleri jasap kelgen hám bul jerlerde mámlekettiń payda bolıwı tábiyiy rawajlanıw nátiyjesinde emes, bálkim Evropa koloniyashılıǵı aqıbetinde júz bergen.

Mámleket hám huqıq tariyxınan aldıńǵı dáwirde olardaǵı bazı ulıwmalıq belgilerine qaramay, mámlekettiń shólkemlesiwi hám rawajlanıwı túrli xalıqlarda ózine tán tákirarlanbas belgilerge hám qásiyetlerge iye bolǵan.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin hám abadan, demokratiyalıq Ózbekstan mámleketin birgelikte quramız. - Tashkent: Ózbekiston NMIU, 2016. -56 b.

2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Tashkent: Ózbekstan, 2017. - 488 b.

3. H.Muhammedov, O.Husanov, B.Muhammedov, Q.Prinbetov.A.Jumabaev Ózbekstan mámleketi hám huqıqı tariyxı. Darslik. Toshkent: Tafakkur avlodi, 2022. – 368 b.

4. YUsuf Xos Hojib. Kutatǵu bilig. Baxıtqa jollawshı bilimler. - Tashkent: Fan, 1991.

5. Azamat Ziyo. Ózbek mámleketshiligi tariyxı. –T. “Sharq”, 2000, 27-bet.

GLOBALLASIW PROCESINDE OQIWSHI JASLARDI TÁRBIYALAW PEDAGOGIKALIQ SISTEMASIN JETILISTIRIWDIŃ ORNI HÁM ÓZGESHELIKLERI

Orazbaev J.J.
Bozataw rayonı Mektepke shekemgi hàm mektep bilimlendiriw bòlimine qaraslı 14-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń màmleket hàm huqıq tiykarları hàm tàrbiya pàni oqıtıwshısı

Tayanch so'zlar: ijtimoiy-gumanitar fanlar, foydalanish, yoshlar, g'oyaviy-mafkuraviy kurash, ma'naviy tahdidlar oldini olish, milliy g'oya asoslari va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik.
Ключевые слова: социальные и гуманитарные науки, применение, молодежь, идеологическая борьба, предотвращение духовных угроз, приверженность основам национальной идеи и универсальным ценностям.
Key words: social sciences and humanities, utilization, youth, ideological struggle, prevention of spiritual threats, foundations of the national idea, and commitment to universal human values.

РЕЗЮМЕ:
Globallashuv jarayonlarida yoshlarga g'oyaviy-mafkuraviy kurash va ma'naviy tahdidlarning oldini olishda milliy g'oya asoslari va umuminsoniy qadriyatlarga sadoqat, ishonch va e'tiqodning mustahkam bo'lishi g'oyaviy-mafkuraviy mazmunidan ijtimoiy-gumanitar fanlardan to'g'ri foydalanishdan iborat.
РЕЗЮМЕ:
В процессе глобализации предотвращение идейно-идеологической борьбы и духовных угроз для молодежи заключается в надлежащем использовании идейно-идеологического содержания социально-гуманитарных наук для укрепления приверженности, веры и убеждений в основах национальной идеологии и общечеловеческих ценностей.
SUMMARY:
In the process of globalization, the ideological struggle for youth and the prevention of spiritual threats to the foundations of the national idea and universal human values are based on the correct use of the ideological content of loyalty, faith, and conviction in the social sciences and humanities.

Elimiz ul-qızların bárkamal insanlar etip tárbiyalawǵa xızmet etip atırǵan bunday iygilikli is-háreketler sheńberinde jaslardıń tereńlestirilgen tártipte hám innovaciyalıq texnologiyalar tiykarında bilim alıwına da ayrıqsha itibar qaratılmaqta.

Házirgi waqitta "innovaciya" túsinigi júdá keń qollanılmaqta. Innovaciya sózi inglisshe sóz bolıp, innovaciyalıq jańalıq kirgiziw degen mánisti bildiredi, yaǵnıy

sistema ishki dúzilisin ózgertiw, dep táriyplenedi. Innovaciya ámeliyat hám teoriyanıń áhmiyetli bólegi bolıp, sociallıq-mádeniy obyekt sipatların jaqsılawga bagdarlangan sociallıq subyektlerdiń háreket sisteması esaplanadı.

Atap ótiw kerek, bilimlendiriwde innovaciyalar áhmiyetli bolıp, bilimlendiriw sistemasında qáliplesken jańasha kózqaraslar bolıp tabıladı. Olar baslamalar hám jańalıqlar tiykarında tuwılıp, bilimlendiriw mazmunın rawajlandırıw ushın perspektivalı boladı. Sol sebepli olar bilimlendiriw sistemasınıń rawajlanıwına unamlı tásir kórsetedi. Bizge belgili, innovaciya - belgili bir iskerlik maydanındaǵı yamasa óndiristegi texnologiya, forma hám metodlar, mashqalanı sheshiw ushın jańasha qatnas yamasa jańa texnologiyalıq procesti qollanıw, aldınǵıdan ádewir tabısqa erisiwine alıp keliwi belgili bolgan aqırǵi nátiyje.

Búgin Ózbekstanda, barlıq pánler qatarında jámiyetlik pánlerdi oqıtıwdı jetilistirip barıw hám oǵan innovaciyalıq qatnas jaslardıń dúnyaǵa kózqarasın keńeytiwde hám olardı intellektuallıq rawajlanǵan shaxslar bolıp jetilisiwinde áhmiyetli rol atqarmaqta.Ulıwma bilim beriw mektepleri hám joqarı bilimlendiriwde usı pánlerdiń oqıtılıwı keleshekte jetik milliy kadrlar tayarlawda óziniń ámeliy hám fundamentallıq áhmiyeti hám puqaralıq jámiyetti rawajlandırıp barıw procesinde xalıq, ásirese, jaslar sanasında demokratiyalıq principler hám dúnyaqarastı qáliplestiriwde áhmiyeti artıp barmaqta. Solay eken, mámleketimiz jasları jámiyetlik pánlerdiń tásirinde úlken dóretiwshilik, intellektuallıq, jámiyetlik-siyasiy potencialǵa iye bolmaqta. Sonıń ushın jaslar dep atalǵan mine usı kúsh hám potencialdı el tınıshlıǵı, watan rawajlanıwı hám xalıqtıń abadanlıǵı jolında jumsawda jámiyetlik pánlerdiń ornı hám abırayı artıp baradı.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 5-iyuldegi "Jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasattıń nátiyjeliligin arttırıw hám Ózbekstan Jaslar awqamınıń jumısın qollap-quwatlaw haqqında"ǵı PP-5106-sanlı Pármanında atap ótilgenindey, globallasıw dáwirinde tálim-tárbiya procesi zaman talaplarına juwap beriwi, onnan artta qalmawı úlken áhmiyetke iye. 2016-jılı 30-dekabrde Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevtiń bir topar ilimpazlar, ilim wákilleri menen bolǵan ushırasıwında atap ótkenindey, "Jas áwladtı potenciallı kadrlar etip tárbiyalawdaǵı birinshi basqısh - mektep bilimlendiriwin túp-tiykarınan jetilistiriw, ilimiy kadrlar hám joqarı maman qánigeler tayarlaw procesiniń úzliksizligin támiyinlew zárúr. Bul jolda hesh nárseni ayamaymız." Bul ushırasıwda Prezidentimiz ekonomikamızdıń barlıq tarawlarınıń rawajlanıwında ilimniń ornı, áhmiyeti oǵada úlken ekenin, bul baǵdarda mámleketimizdiń rawajlanıwında ilim hám óndiris birge islesiwi búgin oǵada áhmiyetli ekenin atap ótti.

Bilimlendiriw-tárbiyaǵa innovaciyalıq qatnas penen baylanıslı jańalıq 2017-jıl 20-fevralda, mámleketimiz ekonomikasınıń innovaciyalıq rawajlanıwında ilimiy-izertlew hám innovaciyalıq jumıstı basqarıw hám tártipke salıwdıń

birden-bir sistemasın qáliplestiriw, sonday-aq, Ózbekstan Respublikasınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwında ilimniń ornın arttırıw maqsetinde "Ilimler akademiyası jumısı, ilimiy-izertlew jumısların shólkemlestiriw, basqarıw hám qarjılandırıwdı bunnan bılay da jetilistiriw ilajları haqqında"ǵı Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararında da kórsetip ótilgen edi. Bul qararda ilimniń bilimlendiriw hám óndiris penen integraciyası mexanizmlerin bekkemlew hám rawajlandırıw - tiykarǵı wazıypa etip belgilep berilgen.

Sonday-aq, 2017-jıl 7-fevralda tastıyıqlanǵan "2017-2021-jıllarda Ózbekstan Respublikasın rawajlandırıwdıń bes tiykarǵı baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası haqqında"ǵı Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Pármanında da ilimiy-izertlew hám innovaciyalıq jumıstı xoshametlew, ilimiy hám innovaciyalıq jetiskenliklerdi ámeliyatqa engiziwdiń nátiyjeli mexanizmlerin jaratıw - joqarı oqıw orınları hám ilimiy-izertlew institutları janında qánigelestirilgen ilimiy-eksperimentallıq laboratoriyalar, joqarı texnologiya orayları hám texnoparklerdi shólkemlestiriwge bilimlendiriw hám ilim tarawın rawajlandırıwdıń eń áhmiyetli baǵdarlarınan biri sıpatında ayrıqsha itibar qaratıldı.

Juwmaqlap aytqanda, jaslar - jámiyettiń tiykarǵı negizi, xalıqtıń aldınǵı qatlamı, keleshektiń isenimli iyeleri. Dúnya jámiyetchiliginde óziniń suveren statusına iye hár qanday mámleket jaslarınıń bilim dárejesi, dúnyaǵa kózqarası, oy-pikiri, ruwxıy kelbetine qarap sol mámlekettiń, jámiyettiń tek jaqın keleshegi emes, al uzaq múddetli rawajlanıwın anıq kóz aldımızǵa keltiriw múmkin. Usı mániste, elimizdiń hár tárepleme rawajlanıwında ilimniń, atap aytqanda, jámiyetlik ilimlerdiń roli sheksiz dárejede úlken. Házirgi waqitta jámiyetlik pánlerdi, tariyx, ádep-ikramlılıq, milliy ideya hám ruwxiylıq tiykarların oqitiwga innovaciyalıq jantasıw arqalı ol, pedagogikalıq hám psixologiyalıq tárepleri menen úzliksiz baylanısqan hám ogan innovaciyalıq jantasıw menen olardı jáne de jetilistirip barıw arqalı tálim-tárbiya sistemasının barlıq buwınlarında sapa ózgerislerine erisiwge erisilmekte. Bunıń ushın bolsa, bilimlendiriw sistemasınıń barlıq basqıshlarında jumıs alıp barıp atırǵan pedagoglar, barlıq pán oqıtıwshılarınıń intellektuallıq potencialın zamanagóy talaplar tiykarında arttırıp barıw, olarǵa innovaciyalıq pánlerdi oqıtıwda innovaciyalıq qatnas úlken áhmietke iye.

Búgingi globallasıw procesinde dúnyanıń hár bir qarıs jerinde insan sanası hám oy-pikiri ushın qatań gúres bolıp atırǵanı áyne haqıyqat. Birde jawız, birde mádeniy kórinistegi bul gúres hár birimizden átirapqa tereń názer salıwǵa, dúnyada júz berip atırǵan túrli processlerdi aqıl hám pikirlew menen juwmaqlastırıwǵa shaqıradı.

Bizge belgili, Prezidentimizdiń 2019-jıl 3-maydaǵı "Ruwxıy-aǵartıwshılıq jumıslardıń nátiyjeliligin arttırıw boyınsha qosımsha ilajlar haqqında"ǵı qararı, 2020-jıl 25-dekabrdegi Ózbekstan Jasları forumında hám 2020-jıl 29-dekabrdegi Ózbekstan Respublikası Oliy Majliske Múrájatında jáne usı jıldıń 19-yanvar kúni

Ruwxıy-aǵartıwshılıq jumıslar sistemasın túp-tiykarınan jetilistiriw, bul baǵdarda mámleketlik hám jámiyetlik shólkemlerdiń birge islesiwin kúsheytiw máseleleri boyınsha ótkerilgen videoselektor májilisinde belgilengen wazıypalardıń orınlanıwı boyınsha Respublikalıq Ruwxıy-aǵartıwshılıq orayı "Maǵrifat" úgit-násiyatlawshılar jámiyeti hám ministrlikler, bir qatar mámleketlik hám jámiyetlik shólkemler menen birge

Mámleketimiz basshısınıń "Jámiyetlik turmıstıń denesi ekonomika bolsa, onıń janı, ruwxı mánawiyat bolıp esaplanadı," degen sózleriniń mánisindegi oyanıw nápesi Háziret Nawayı shaqırıqlarına mazmun-mánisi jaǵınan únles bolıp, Úshinshi Renessans tiykarın jaratıwǵa kúsh-ǵayrat penen kirisken xalqımız ushın tárbiya, jaqsı minez-qulıq, aqıl-oy, bilim, mánawiyat qanshelli teńsiz qúdiret hám ruwxıy dárek ekenin jáne bir márte ańlattı. Demek, joqarı mánawiyat penen jámiyet turmısınıń denesi bolgan ekonomika denesine jan, ruwx kiredi, ogan tirishilik, teńsiz jaratıwshı qúdiret beriledi.

Sebebi ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq barlıq zamanlarda teńsiz qúdiret, baxıt-ıǵbal, tınıshlıq, dóretiwshilik, awızbirshiliktiń ólshemi, ruwxıy pákleniw hám júrekti joqarılatıwshı jemis bolıp kelgen. Sebebi ol milletti, xalıqtı, demek, insanlardı joqarı pazıyletler, kamalǵa jetkeriwshi ádep-ikramlılıq normaları tiykarında jasawǵa, ózimshillik, ǵáplet tutqınına aylanbastan bárqulla jaqsılıq jolında oyaw bolıwǵa, bul álemdi abat etiwge, gózzallıqqa bólewge shaqırǵan. Endi, "Ruwxıy-aǵartıwshılıq jumıslar sistemasın túp-tiykarınan jetilistiriw ilajları haqqında"ǵı qararda atap ótilgenindey, xalqımız, ásirese, jaslardı jawızlıq sayasınan saqlaw, tınımsız tırbanıp atırǵan ruwxıy qáwip-qáterlerden qorǵaw ushın shólkemlestiriwshilik-ámeliy hám ilimiy-izertlew jumısların jańa talaplar tiykarında jolǵa qoyıw, bul baǵdarda mámleketlik shólkemler, puqaralıq jámiyeti institutları, ǵalaba xabar quralları jáne jeke menshik sektordıń sociallıq birge islesiwin bekkemlew baǵdarındaǵı jumıslardı jańa basqıshqa kóteredi.

Bar mashqalalardı sheshiw jaslar mánawiyatın joqarılatıwda ruwxıy-aǵartıwshılıq jumıslardıń nátiyjeliligin hám tásirsheńligin arttırıw kólemin jáne de keńeytiw, mámleket xalqı, bárinen burın, jaslar qálbinde Watanımızda ámelge asırılıp atırǵan reformalarǵa tiyislilik sezimin kúsheytiw, tarawdaǵı jumıslardı muwapıqlastırıw boyınsha birden-bir sistema jaratıw, jaslardıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq kompetenciyasın rawajlandırıwdı talap etedi. Bul baǵdarda tek ǵana respublikamız emes, al dúnya bilimlendiriw sistemasında jaslardıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq kompetenciyasın rawajlandırıw metodikası, básekige shıdamlı kadrlar tayarlaw mexanizmi, jaslardıń ádep-ikramlılıq pazıyletlerin rawajlandırıwdıń ámeliy pedagogikalıq sisteması, oqıtıw modelleri texnologiyalıq rawajlanıw ideyaları menen úylestirilgen interaktiv baǵdarlamalar bilimlendiriw procesine engizilgen.

Demek, jaslarda áyne sociallıq qatnasıqlarga kiriw ushin zárúr bolgan ruwxiy-ádep-ikramlılıq kategoriyalar, normalar, qádiriyatlar sisteması haqqında bilim payda etiw hám de olardan ámeliy iskerlikte paydalanıw kónlikpeleri jetilistiriliwi áhmiyetli orin tutadi. Bul orında oqıtılatuǵın tárbiyaga baylanıslı pánlerde jámiyetlik sananı qáliplestiriw metodlarınan (suhbet, pikir-talas, mashqalalı bilim beriw) ónimli paydalanıw maqsetke muwapıq.

Bilimlendiriw mákemeleri student-jaslarında ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyalıq sıpatlardıń rawajlanǵanlıǵın bahalaw úlgili, jaqsı, qanaatlandırarlı kriteriyalar arqalı anıqlap barıladı. Tómen kórsetkish anıqlansa, korrekciyalaw jumısları ámelge asırıladı, bunıń ushın jaslar menen individual-psixologiyalıq jumıslar alıp barıladı hám nátiyjege erisiw ushın háreket etiledi. Bul bolsa, óz gezeginde, bilimlendiriw mákemeleri jaslarınıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq kompetenciyasın rawajlandırıwdıń logikalıq-strukturalıq modelin jaratıwǵa imkaniyat beredi. Bunday zamanagóy bilimlendiriw modeli jaslardı kásiplik jumısqa tayarlawda ruwxıy-ádep-ikramlılıq kompetenciyalıq qatnas tiykarında tálim-tárbiya procesin ámelge asırıw áhmiyetli esaplanadı. Sebebi jaslarda zárúr kompetenciyalardı qáliplestiriw ushın, bárinen burın, pedagogtıń ózinde kompetenciyalıq rawajlanǵan bolıwı kerek.

Tayanish kompetenciyalar - insan kim hám qanday kásip iyesi boliwına qaramastan, shaxs ómirinde, kásiplik xizmetinde, sociallıq qatnasıqlarda tabıslı boliwi ushin iyelewi kerek bolgan qábiletler, uqiplar hám turmıslıq kónlikpe hám uqiplar jıyındısınan ibarat. Bunda hár bir shaxs kommunikativ boliwi, informaciya menen islese alıwı, shaxs sipatında ózin rawajlandırıwı, sociallıq belsendi puqara boliwi, uliwma mádeniy qásiyetlerge iye boliwi hám ilim-texnika janalıqlarınan xabardar boliwi názerde tutiladi.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Tashkent: Ózbekstan, 2017. - 488 b.

2. Mirziyoyev Sh.M. Oliy Majlisga Murajaatnomasi.Xalq so'zi.2018 yil 28 dekabr. 270-son. 2 Qarang:

3. Mirziyoyev Ş.M. Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bölsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir // Xalq sözi, 2021 yil 20 yanvar.

4. Mirziyoyev Ş.M. Yangi Özbekiston strategiyasi. - Toşkent: Özbekiston, 2021. - 464 b.

3. Ibragimov X.I., Abdullaeva Sh.A. Pedagogika nazariyasi / Darslik. – T.: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2008.

4. Pedagogika / Darslik. Prof. M.X.Toxtaxodjayevaning umumiy tahriri ostida. – T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2010.

5. Pedagogika / Nopedagogik OTM uchun darslik. U.Inoyatov, N.Muslimov, D.Ro`ziyeva, M.Usmonboeva. – T.: Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2013.

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI BOSHQARUV TIZIMLARI UCHUN HOLAT FAZOSINING KANONIK MODELLARINI SINTEZ QILISH ALGORITMLARI

Latipov Sh.B.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi v.b dotsent

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, intellektual boshqarish tizimi, holat fazosi, kanonik model, uzatish funksiyasi, dinamik tizim, matritsaviy model, adaptiv boshqarish.
Ключевые слова: искусственный интеллект, интеллектуальная система управления, пространство состояний, каноническая модель, передаточная функция, динамическая система, матричная модель, адаптивное управление.
Key words: artificial intelligence, intelligent control system, state space, canonical model, transfer function, dynamic system, matrix model, adaptive control.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada sun'iy intellekt asosidagi boshqarish tizimlari uchun chiziqli dinamik obyektlarning uzatish funksiyasidan holat fazosi tavsifiga o'tish usullari tadqiq etilgan. Birinchi va ikkinchi kanonik shakllarni sintez qilish algoritmlari strukturaviy sxemalar hamda integratorlar zanjiri asosida ishlab chiqilgan. Tizimning holat o'zgaruvchilari differensial tenglamalari va matritsaviy modellari hosil qilingan. Taklif etilgan yondashuv intellektual va adaptiv boshqarish tizimlarini modellashtirish, tahlil qilish hamda raqamli boshqaruv algoritmlarini ishlab chiqishda samarali matematik asos bo'lib xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье исследуются методы преобразования передаточной функции линейных динамических объектов в описание в пространстве состояний для систем управления на основе искусственного интеллекта. Разработаны алгоритмы синтеза первой и второй канонических форм на основе структурных схем и цепочек интеграторов. Получены дифференциальные уравнения переменных состояния и соответствующие матричные модели системы. Предложенный подход служит эффективной математической основой для моделирования, анализа и разработки цифровых алгоритмов управления в интеллектуальных и адаптивных системах управления.
SUMMARY:
This paper investigates methods for transforming the transfer function of linear dynamic objects into state-space representations for artificial intelligence-based control systems. Algorithms for synthesizing the first and second canonical forms are developed using structural diagrams and integrator chains. State-variable differential equations and corresponding matrix models are derived. The proposed approach provides an effective mathematical foundation for modeling, analysis, and development of digital control algorithms in intelligent and adaptive control systems.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi boshqarish tizimlarini loyihalash va tahlil qilishda yangi yondashuvlarni qo'llash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Intellektual va adaptiv boshqarish tizimlarining samaradorligi ko'p jihatdan boshqarish obyektining matematik modeliga bog'liq bo'lib, bu model tizimning dinamik xususiyatlarini yetarli darajada aks ettirishi lozim. Amaliyotda dinamik obyektlar ko'pincha uzatish funksiyalari yordamida tavsiflanadi, biroq zamonaviy boshqarish algoritmlarini sintez qilishda holat fazosi modellari yanada qulay va samarali hisoblanadi. Holat fazosining kanonik modellari tizimning ichki holatini tavsiflash, uning dinamik xususiyatlarini tahlil qilish hamda boshqarish algoritmlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, sun'iy intellekt asosidagi boshqarish tizimlarida obyektning matematik modelini holat fazosida ifodalash identifikatsiyalash, optimallashtirish va adaptiv boshqarish masalalarini samarali hal qilish imkonini beradi. Shu munosabat bilan uzatish funksiyasidan holat fazosining kanonik modellarini sintez qilish usullarini tadqiq etish dolzarb ilmiy va amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada chiziqli dinamik tizimlarning uzatish funksiyasi asosida birinchi va ikkinchi kanonik shakllarni hosil qilish algoritmlari ko'rib chiqilib, ularning holat fazosi modellarini shakllantirishdagi o'rni tahlil etiladi. Olingan natijalar intellektual va adaptiv boshqarish tizimlarini yaratishda qo'llaniladigan matematik apparatni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Obyektning matematik modelini ixtiyoriy uzatish funksiyasi ko'rinishidagi holat o'zgaruvchilaridagi tavsifga aylantirishning taniqli usullarini ko'rib chiqamiz. Buning uchun biz tegishli strukturaviy sxemalardan foydalanamiz[1-3].

Obyektni uzatish funksiyasidan holat o'zgaruvchilaridagi tavsifga o'tishning ikkita ko'rinishini ko'rib chiqamiz:

$$W(p) = \frac{y}{u} = \frac{b_m p^m + b_{m-1} p^{m-1} + \cdots + b_0}{p^n + a_n p^{n-1} + \cdots + a_1} \tag{1}$$

Bu yerda $m < n$. (1) ni ikkita uzatish funksiyasining ko'paytmasi sifatida keltiramiz:

$$W(p) = \left(\frac{1}{p^n + a_n p^{n-1} + \cdots + a_1}\right)(b_m p^m + \cdots + b_1 p + b_0) \tag{2}$$

$$W(p) = (b_m p^m + \cdots + b_1 p + b_0)\left(\frac{1}{p^n + a_n p^{n-1} + \cdots + a_1}\right) \tag{3}$$

Ushbu tasvirlarning har biri (1) holat o'zgaruvchilaridagi o'zining oddiy modeliga mos keladi, bu kanonik shakl deb ataladi.

(2) uzatish funksiyasi bilan tizimning matematik modelini o'zgartirishni ko'rib chiqamiz. Uning strukturaviy sxemasi ketma-ket ulangan ikkita zveno sifatida ifodalanishi mumkin (1-rasm).

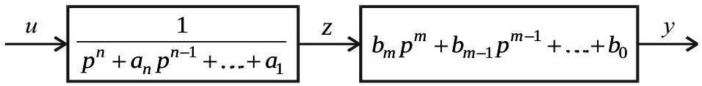

1-rasm. Uzatish funksiyasining ketma-ket ulangan zvenolargi asosida strukturaviy tuzilishi.

Tizimning har bir zvenosi uchun tegishli operator tenglamasini yozamiz

$$\begin{cases}(p^n + a_n p^{n-1} + \cdots + a_1)z = u \\ (b_m p^m + b_{m-1} p^{m-1} + \cdots + b_0)z = y\end{cases} \tag{4}$$

Birinchi tenglamadan (4) operator shaklidagi $p^n z$ z qiymatiga mos keladigan z o'zgaruvchining yuqori hosilasini aniqlaymiz.

$$p^n z = u - a_n p^{n-1} z - \cdots - a_1 z$$

Hosil qilingan ifoda birinchi tenglamani n ta teskari bog'lanishga ega bo'lgan integratorlar zanjiri ko'rinishida ifodalash imkonini beradi. Natijada oraliq holat signali z tizimning barcha dinamik xususiyatlarini aks ettiradi, chiqish signali esa ikkinchi tenglamaga muvofiq z va uning hosilalari orqali shakllantiriladi. Sun'iy intellekt asosidagi boshqaruv tizimida integratorlar zanjiridan hosil bo'lgan holat vektori AI Controller moduliga uzatiladi. Ushbu modul neyron tarmoqlar, noaniq mantiq (Fuzzy Logic) yoki mashinali o'rganish algoritmlari yordamida tizim holatini baholaydi va optimal boshqaruv ta'sirini shakllantiradi. AI moduli tomonidan hosil qilingan boshqaruv signali tizimning kirish qismiga uzatilishi natijasida adaptiv va intellektual boshqaruv amalga oshiriladi.

Strukturaviy o‘zgartirishlar natijasida 2-rasmda ko‘rsatilgan sun’iy intellekt moduli integratsiyalashgan kanonik strukturaviy sxema hosil qilinadi.

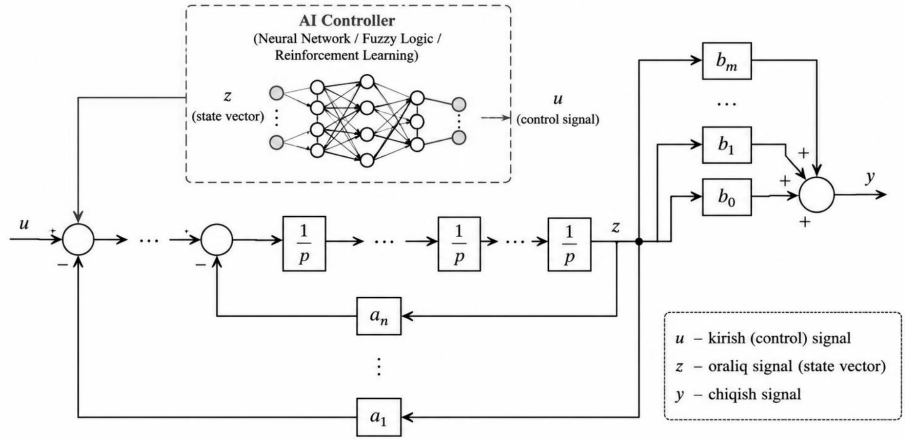

2 - rasm. Sun’iy intellekt asosidagi boshqaruv tizimi uchun holat fazosining birinchi kanonik modeliga mos strukturaviy sxema.

Mazkur strukturaviy sxema n ta integratordan tashkil topgan bo‘lib, bu yerda n - tizimning tartibini bildiradi. Teskari bog‘lanish konturlarida xarakteristik ko‘phadning a_i koeffitsientlari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘lanish kanallarida esa surat ko‘phadining b_i koeffitsientlari joylashgan. Oraliq holat signali z sun’iy intellekt modulining kirish ma’lumoti sifatida foydalanilib, tizimning real vaqt rejimida moslashuvchan boshqarilishini ta’minlaydi.

Olingan strukturaviy sxema asosida holat o‘zgaruvchilari quyidagicha tanlanadi:

$$x_1 = z,\ x_2 = \dot{z}, \dots,\ x_n = z^{(n-1)},$$

Natijada tizimning holat tenglamalari va chiqish tenglamasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$\begin{cases} \dot{x}_1 = x_2, \\ \dot{x}_2 = x_3, \\ \cdots \\ \dot{x}_n = -a_1x_1 - a_2x_2 - \cdots - a_nx_n + u_{AI}, \\ y = b_0x_1 + b_1x_2 + \cdots + b_mx_{m+1}. \end{cases} \quad (5)$$

bu yerda u_{AI} - sun’iy intellekt moduli tomonidan shakllantiriladigan boshqarish signali hisoblanadi.

(5) tenglamalar tizimi vektor-matritsa ko‘rinishida ifodalanib, intellektual va adaptiv boshqaruv algoritmlarini sintez qilish, tizimni modellashtirish hamda optimal boshqaruv qonunlarini ishlab chiqish uchun matematik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Uzatish funksiyasidan (1) holat o‘zgaruvchilari tavsifiga o‘tishning ikkinchi usulini ko‘rib chiqamiz. Ushbu yondashuvda tizimning strukturasi sun’iy intellekt moduli bilan integratsiyalashgan holda 3-rasmda sxematik tarzda tasvirlangan.

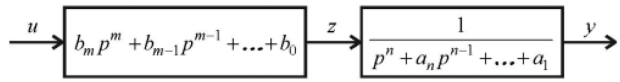

3 - rasm. Sun’iy intellekt asosidagi boshqaruv tizimi uchun ikkinchi kanonik modelning strukturaviy sxemasi.

Mazkur strukturaviy sxemada sun’iy intellekt moduli tizimning joriy holati va chiqish signallari asosida boshqaruv ta’sirini shakllantiradi hamda adaptiv boshqaruvni amalga oshiradi. Natijada klassik kanonik model intellektual boshqaruv algoritmlari bilan birgalikda ishlaydigan yagona matematik modelga aylantiriladi.

Tizimning operator tenglamalari quyidagi ko‘rinishga ega:

$$\begin{cases}(p^n + a_n p^{n-1} + \cdots + a_1)y = \text{z}, \\ (b_m p^m + b_{m-1} p^{m-1} + \cdots + b_0)u_{AI} = \text{z}. \end{cases} \quad (6)$$

Oldingi holatdagi kabi, birinchi operator tenglamasi nnn ta teskari bog‘lanishga ega integratorlar zanjiri ko‘rinishida ifodalanadi. Biroq ushbu yondashuvda integratorlar zanjiri orqali hosil qilingan holat ma’lumotlari sun’iy intellekt moduliga uzatiladi. [7-8].

AI moduli holat vektori, chiqish signali va tizim parametrlari asosida neyron tarmoqlar, noaniq mantiq yoki mashinali o‘rganish algoritmlari yordamida boshqaruv signalini shakllantiradi:

$$u_{AI} = f_{AI}(x, y, \theta) \quad (7)$$

bu yerda x - holat vektori; y - chiqish signali; θ - sun’iy intellekt modelining moslashuvchi parametrlari.

Shunday qilib,

$$z = (b_m p^m + b_{m-1} p^{m-1} + \cdots + b_0)u_{AI}., \quad (8)$$

ifodasi orqali sun’iy intellekt tomonidan shakllantirilgan boshqaruv signali tizimning ichki holatlarini aniqlaydi va real vaqt rejimida adaptiv boshqaruvni ta'minlaydi.

Sun’iy intellekt moduli boshqaruv obyektining joriy holatini uzluksiz baholab boradi va adaptiv algoritmlar yordamida boshqaruv parametrlarini yangilaydi. Natijada tizim parametrlarining o‘zgarishi, tashqi buzilishlar hamda noaniqliklar mavjud bo‘lgan sharoitlarda ham boshqaruv sifati yuqori darajada saqlanadi.

Mazkur tadqiqotda sun’iy intellekt asosidagi boshqaruv tizimlari uchun uzatish funksiyasidan holat fazosining kanonik modellarini sintez qilish algoritmlari ishlab chiqildi va ularning matematik asoslari tahlil qilindi. Birinchi hamda ikkinchi kanonik shakllarni hosil qilish usullari strukturaviy sxemalar va holat o‘zgaruvchilari modeli orqali ifodalandi hamda sun’iy intellekt moduli bilan integratsiyalash imkoniyatlari ko‘rsatib berildi. Taklif etilgan yondashuv klassik holat fazosi modellarining afzalliklarini saqlab qolgan holda, neyron tarmoqlar, noaniq mantiq va adaptiv boshqaruv algoritmlarini yagona matematik platformada qo‘llash imkonini yaratadi. Holat vektori asosida boshqaruv signalini shakllantirish tizimning dinamik xususiyatlarini yanada aniq baholash, parametrlar o‘zgarishi va tashqi buzilishlarga moslashish hamda boshqaruvning barqarorligini oshirishga xizmat qiladi. Olingan natijalar sun’iy intellektli avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, robototexnika, sanoat obyektlari, texnologik jarayonlarni boshqarish va raqamli intellektual tizimlarni loyihalashda samarali matematik apparat sifatida foydalanilishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlarda taklif etilgan kanonik modellarni mashinali o‘rganish algoritmlari va real vaqt rejimida ishlovchi adaptiv boshqarish tizimlari bilan integratsiyalash ularning amaliy samaradorligini yanada oshirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dorf R.C., Bishop R.H. Modern Control Systems. 13th ed. Pearson Education, 2017. - 1104 p.
2. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. Cambridge: MIT Press, 2016. - 775 p.
3. Zadeh L.A. Fuzzy Sets // Information and Control. - 1965. - Vol. 8. - No. 3. - P. 338–353.
4. Astrom K.J., Wittenmark B. Adaptive Control. 2nd ed. Mineola, New York: Dover Publications, 2013. - 590 p.
5. Narendra K.S., Annaswamy A.M. Stable Adaptive Systems. New York: Dover Publications, 2005. - 512 p.
6. Haykin S. Neural Networks and Learning Machines. 3rd ed. New York: Pearson Education, 2009. - 936 p.
7. Sutton R.S., Barto A.G. Reinforcement Learning: An Introduction. 2nd ed. Cambridge: MIT Press, 2018. - 552 p.

DINAMIK BOSHQARUV TIZIMLARIDA CHASTOTA XARAKTERISTIKASI VA IMPULSLI O‘TISH FUNKSIYALARI O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIKNI SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA TAHLIL QILISH

Latipov Sh.B.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi v.b dotsent

Tayanch so’zlar: sun’iy intellekt, dinamik boshqarish tizimi, chastota xarakteristikasi, impulsli o‘tish funksiyasi, Furye almashtirishi, Laplas almashtirishi, matematik modellashtirish, signallarni qayta ishlash.
Ключевые слова: искусственный интеллект, динамическая система управления, частотная характеристика, импульсная переходная функция, преобразование Фурье, преобразование Лапласа, математическое моделирование, обработка сигналов.
Key words: artificial intelligence, dynamic control system, frequency response, impulse response function, Fourier transform, Laplace transform, mathematical modeling, signal processing.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada dinamik boshqarish tizimlarida chastota xarakteristikasi va impulsli o‘tish funksiyalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik sun’iy intellekt yondashuvlari asosida tahlil qilingan. Chiziqli vaqt bo‘yicha invariant tizimlarning vaqt va chastota sohalaridagi tavsiflari Laplas hamda Furye almashtirishlari yordamida matematik jihatdan asoslab berilgan. Impulsli o‘tish funksiyasining chastota xarakteristikasiga bog‘liqligi nazariy va analitik usullar orqali tadqiq etilib, ularni intellektual boshqarish algoritmlarida qo‘llash imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi tahlil usullaridan foydalanish dinamik tizimlarning identifikatsiyasi, signal parametrlarini baholash va adaptiv boshqarish algoritmlarining aniqligini oshirishga xizmat qilishi asoslangan. Olingan natijalar avtomatlashtirilgan boshqarish tizimlari, robototexnika, raqamli signalni qayta ishlash va intellektual boshqaruv platformalarida matematik modellashtirish hamda qaror qabul qilish jarayonlarini takomillashtirish uchun samarali nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье проведен анализ взаимосвязи между частотной характеристикой и импульсной переходной функцией в динамических системах управления на основе методов искусственного интеллекта. Математическое обоснование временных и частотных представлений линейных инвариантных во времени систем выполнено с использованием преобразований Лапласа и Фурье. Теоретическими и аналитическими методами исследована зависимость импульсной переходной функции от частотной характеристики, а также показаны возможности их применения в интеллектуальных алгоритмах управления. Кроме того,

обосновано, что использование методов анализа на основе искусственного интеллекта способствует повышению точности идентификации динамических систем, оценки параметров сигналов и реализации алгоритмов адаптивного управления. Полученные результаты могут служить эффективной теоретической основой для совершенствования математического моделирования и процессов принятия решений в автоматизированных системах управления, робототехнических комплексах, системах цифровой обработки сигналов и интеллектуальных платформах управления.

SUMMARY:

This paper presents an artificial intelligence-based analysis of the relationship between frequency response and impulse response functions in dynamic control systems. The time-domain and frequency-domain representations of linear time-invariant systems are mathematically substantiated using Laplace and Fourier transforms. The dependence of the impulse response function on the frequency response is investigated through theoretical and analytical approaches, and its application in intelligent control algorithms is demonstrated. Furthermore, the study shows that artificial intelligence-based analysis methods improve the accuracy of dynamic system identification, signal parameter estimation, and adaptive control algorithms. The obtained results provide an effective theoretical foundation for enhancing mathematical modeling and decision-making processes in automated control systems, robotics, digital signal processing, and intelligent control platforms.

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi avtomatlashtirilgan va dinamik boshqarish tizimlarini loyihalash hamda tahlil qilish usullarini yangi bosqichga olib chiqdi. Intellektual boshqarish algoritmlarida tizimlarning dinamik xususiyatlarini aniq baholash, signal parametrlarini identifikatsiyalash va real vaqt rejimida boshqarish qarorlarini qabul qilish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli vaqt va chastota sohalarida tizim tavsiflari o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur o‘rganish zamonaviy boshqarish nazariyasining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi [1].

Chiziqli vaqt bo‘yicha invariant tizimlarning dinamik xususiyatlarini tahlil qilishda chastota xarakteristikasi va impulsli o‘tish funksiyasi asosiy matematik tavsiflar sifatida qo‘llaniladi. Chastota xarakteristikasi tizimning garmonik signallarga javobini ifodalasa, impulsli o‘tish funksiyasi tizimning vaqt sohasidagi dinamik xususiyatlarini tavsiflaydi. Ushbu tavsiflarning o‘zaro bog‘liqligi Laplas va Furye almashtirishlari orqali aniqlanadi hamda avtomatik boshqarish, signallarni qayta ishlash va identifikatsiyalash masalalarini yechishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [2,3].

Hozirgi vaqtda sun’iy intellekt algoritmlari yordamida dinamik tizimlarni identifikatsiyalash, parametrlarini baholash va prognozlash bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Neyron tarmoqlar, mashinali o‘rganish va adaptiv algoritmlar yordamida chastota tavsiflarini qayta tiklash hamda impulsli o‘tish funksiyalarini aniqlash usullari ishlab chiqilmoqda, bu esa klassik matematik modellarni yanada takomillashtirish imkonini bermoqda [4-5].

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarning aksariyatida chastota xarakteristikasi va impulsli o‘tish funksiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlik asosan klassik matematik yondashuvlar asosida ko‘rib chiqilgan bo‘lib, ularni sun’iy intellekt asosidagi boshqarish algoritmlari bilan integratsiyalash masalalari yetarli darajada yoritilmagan [6-8]. Mazkur holat ushbu yo‘nalishda yangi matematik yondashuvlarni ishlab chiqish va ularning amaliy qo‘llanilishini asoslash zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi dinamik boshqarish tizimlarida chastota xarakteristikasi va impulsli o‘tish funksiyalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni matematik jihatdan tahlil qilish hamda sun’iy intellekt asosidagi usullar yordamida ularning identifikatsiyasi va boshqarish algoritmlarida qo‘llanish imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

Sun’iy intellekt asosidagi dinamik boshqarish tizimlarida obyektlarning dinamik xususiyatlarini identifikatsiyalash va tahlil qilishda uzatish funksiyasi asosiy matematik model sifatida qo‘llaniladi. Chastota sohasidagi tavsiflar neyron tarmoqlar, mashinali o‘rganish va

masalalari yetarli darajada yoritilmagan [6-8]. Mazkur holat ushbu yo‘nalishda yangi matematik yondashuvlarni ishlab chiqish va ularning amaliy qo‘llanilishini asoslash zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi dinamik boshqarish tizimlarida chastota xarakteristikasi va impulsli o‘tish funksiyalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni matematik jihatdan tahlil qilish hamda sun’iy intellekt asosidagi usullar yordamida ularning identifikatsiyasi va boshqarish algoritmlarida qo‘llanish imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

Sun’iy intellekt asosidagi dinamik boshqarish tizimlarida obyektlarning dinamik xususiyatlarini identifikatsiyalash va tahlil qilishda uzatish funksiyasi asosiy matematik model sifatida qo‘llaniladi. Chastota sohasidagi tavsiflar neyron tarmoqlar, mashinali o‘rganish va adaptiv boshqarish algoritmlarining kirish ma’lumotlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli uzatish funksiyasidan chastota xarakteristikasiga va undan impulsli o‘tish funksiyasiga o‘tish jarayonini ko‘rib chiqamiz.

Uzatish funksiyasi ma’lum bo‘lgan chiziqli vaqt bo‘yicha invariant tizim uchun

$$W(p) = \frac{y(p)}{v(p)}$$

ifodani qaraymiz.

Sun’iy intellekt asosidagi tahlil algoritmlarida tizimning chastota xarakteristikasi $W(j\omega)$ signallarning spektral xususiyatlarini aniqlash va dinamik parametrlarni identifikatsiyalash uchun foydalaniladi. Impulsli o‘tish funksiyasi bilan chastota xarakteristikasi o‘rtasidagi bog‘liqlik teskari Furye almashtirishi yordamida aniqlanadi:

$$g(t) = \frac{1}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty} W(j\omega)e^{j\omega t}d\omega \quad (1)$$

Chastota xarakteristikasini haqiqiy va mavhum qismlarga ajratamiz:

$$W(j\omega) = R(\omega) + jI(\omega) \quad (2)$$

bu yerda $R(\omega)$ - tizimning amplitudaviy tavsifi, $I(\omega)$ - fazaviy tavsifini ifodalaydi.

Eyler formulasi asosida

$$e^{j\omega t} = cos\,\omega t + jsin\,\omega t \quad (3)$$

bo‘lganligi sababli, (2) va (3) ifodalarni (1) ga almashtirish orqali impulsli o‘tish funksiyasining haqiqiy va mavhum tashkil etuvchilari hosil qilinadi.

Impulsli o‘tish funksiyasi haqiqiy funksiya bo‘lgani uchun uning mavhum qismi nolga teng bo‘lishi kerak. Bu xususiyat chastota sohasida signallarni sun’iy intellekt algoritmlari yordamida filtrlash va spektral identifikatsiyalashda muhim matematik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Haqiqiy qism $R(\omega)$ juft funksiya, mavhum qism $I(\omega)$ esa toq funksiya ekanligini hisobga olib,

$$\frac{1}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty}[I(\omega)cos\,\omega t + R(\omega)sin\,\omega t]d\omega = 0$$

munosabat hosil bo’ladi.

$$\frac{1}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty}[I(\omega)cos\,\omega t + R(\omega)sin\,\omega t]d\omega = 0 \quad (4)$$

Natijada impulsli o‘tish funksiyasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$g(t) = \frac{1}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty}[R(\omega)cos\,\omega t - I(\omega)sin\,\omega t]d\omega \quad (5)$$

(4) da integral juft, shuning uchun biz musbat chastotalar bo’yicha integratsiyaga o’tishimiz va natijani ikki barobarga oshirishimiz mumkin.

$$g(t) - \frac{1}{\pi}\int_{0}^{\infty}[R(\omega)\,cos\,\omega t - I(\omega)\,sin\,\omega t]d\omega = 0$$

bu yerda vaqt t parametrdir, chunki integratsiya ω.

Sun’iy intellekt asosidagi signalni qayta ishlash tizimlarida ushbu munosabat chastota tavsiflari orqali vaqt sohasidagi javobni prognozlash imkonini beradi. Impulsli o‘tish funksiyasi uchun

$$g(t) = 0, \mathrm{t} < 0$$

sharti bajariladi.

Chastota xarakteristikasining haqiqiy $R(\omega)$ va mavhum $I(\omega)$ tashkil etuvchilari dinamik boshqaruv tizimining asosiy xususiyatlarini ifodalaydi. Zamonaviy sun'iy intellekt algoritmlarida ushbu parametrlar xususiyatlar (features) sifatida qaralib, impulsli o'tish funksiyasini identifikatsiyalash va prognozlash uchun foydalaniladi. Taklif etilayotgan konseptual modelning umumiy strukturasi 1-rasmda keltirilgan.

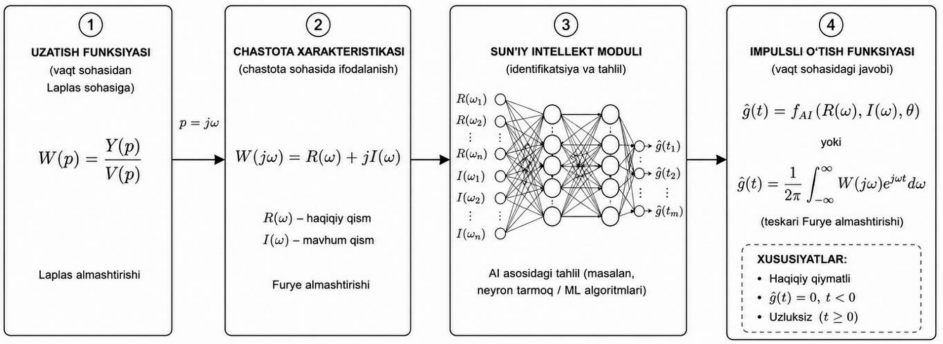

1-rasm. Dinamik boshqarish tizimlarida chastota xarakteristikasi va impulsli o‘tish funksiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni sun’iy intellekt asosida tahlil qilishning konseptual sxemasi.

1-rasmda ko’rsatilganidek, uzatish funksiyasi Laplas almashtirishi orqali chastota sohasiga o’tkaziladi va $W(j\omega) = R(\omega) + jI(\omega)$ ko'rinishida ifodalanadi. Olingan haqiqiy va mavhum tashkil etuvchilar sun'iy intellekt modulining kirish ma'lumotlari sifatida ishlatiladi. Suniy intelekt moduli ushbu parametrlar asosida impulsli o’tish funksiyasini prognozlaydi va dinamik boshqarish tizimi uchun optimal tahlil natijasini hosil qiladi.

Yuqoridagi xususiyatdan foydalanib,

$$\int_0^\infty R(\omega)cos\,\omega t d\omega = -\int_0^\infty I(\omega)sin\,\omega t d\omega \qquad (6)$$

(6) ni (5) ga almashtirgandan so’ng, impuls o’tish funksiyasi uchun ikkita munosabatni olamiz:

$$g(t) = \frac{2}{\pi}\int_0^\infty R(\omega)cos\,\omega t d\omega,$$
$$g(t) = -\frac{2}{\pi}\int_0^\infty I(\omega)sin\,\omega t d\omega. \qquad (7)$$

Hisoblash amaliyotida ko’proq real chastotali xarakterestika va munosabat (7) qo’llaniladi. Odatda, tizimning xususiyatlari o’tkinchi xarakterestika yordamida tahlil qilinadi, shuning uchun uning haqiqiy chastotali xarakterestika bilan aloqasini o’rnatamiz. Impulsli o’tish va chastota xarakteristikasi o‘rtasidagi bog‘liqlik chiziqli vaqtincha invariant tizimlarning ikkita turli sohalardagi ifodalanishidir. Ularning o‘zaro bog‘lanishini tushunish tizim tahlili, sintezi va boshqarish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi.

Chastota xarakteristikasining haqiqiy va mavhum tashkil etuvchilari dinamik tizimning asosiy spektral xususiyatlarini ifodalaydi. Zamonaviy sun'iy intellekt algoritmlarida ushbu parametrlar kirish xususiyatlari sifatida qaralib, ular asosida tizimning impulsli o'tish funksiyasi prognoz qilinadi. Klassik Furye va Laplas almashtirishlariga asoslangan analitik yondashuvni intellektual tahlil usullari bilan integratsiyalash maqsadida impulsli o'tish funksiyasining quyidagi sun'iy intellekt modeli taklif etiladi:

$$\hat{g}(t) = f_{AI}(R(\omega), I(\omega), \theta), \qquad (8)$$

bu yerda: $R(\omega)$ - chastota xarakteristikasining haqiqiy qismi, $I(\omega)$ - chastota xarakteristikasining mavhum qismi, θ – sun’iy intellekt modelining o'qitish jarayonida aniqlangan parametrlar to’plami, $\hat{g}(t)$ – sun’iy intellekt modeli yordamida prognoz qilingan impulsli o’tish funksiyasi.

Taklif etilgan modelda $R(\omega)$ va (ω)qiymatlari sun'iy intellekt modulining kirish ma'lumotlari sifatida qabul qilinadi hamda neyron tarmoq yoki mashinali o'rganish algoritmi yordamida ularning vaqt sohasidagi mos javobi shakllantiriladi. Ushbu yondashuv klassik analitik hisoblash usullarini to'ldirib, murakkab dinamik tizimlarda impulsli o'tish funksiyasini yuqori aniqlik bilan identifikatsiyalash va prognozlash imkonini beradi. Taklif etilgan sun'iy intellekt modeli dinamik boshqaruv tizimlarida signal parametrlarini baholash, adaptiv boshqaruv algoritmlarini shakllantirish va real vaqt rejimida qaror qabul qilish jarayonlarining samaradorligini oshirish uchun matematik asos sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kim D.P. Teoriya avtomaticheskogo upravleniya. Lineynye sistemy: uchebnik i praktikum dlya akademicheskogo bakalavriata. 3-e izd. Moskva: Yurayt, 2017. – 463 s.

2. Vostrikov A.S., Frantsuzova G.A. Teoriya avtomaticheskogo upravleniya: uchebnoye posobiye. Moskva: Yurayt, 2018. – 279 s.

3. Franklin G.F., Powell J.D., Emami-Naeini A. Feedback Control of Dynamic Systems. 8th Edition. Harlow: Pearson Education, 2020. – 1044 p.

4. Ogata K. Modern Control Engineering. 5th Edition. Upper Saddle River: Pearson Education, 2010. – 912 p.

5. Botirov T., Latipov S., Baqoyev H., Xashimova F., Botirov U. Adaptive control algorithms with bounded disturbance compensation // E3S Web of Conferences. – 2024. – Vol. 525. – Article 05023.

6. Latipov Sh.B. Adaptive control system with a reference model under parametric uncertainty // Journal of Advances in Engineering Technology. – 2024. – No. 1. – P. 45–53.

7. Dobrovidov A.V. Automatic methods for extracting useful signals under nonparametric uncertainty // Automation and Remote Control. – 2011. – Vol. 72, No. 2. – P. 56–70.

8. Igamberdiev H.Z., Mamirov U.F. Regular algorithms for the parametric estimation of the uncertain object control // World Conference Intelligent System for Industrial Automation. – Cham: Springer International Publishing, 2020. – P. 322–328.

TEXNIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA DIFFERENSIAL TENGLAMALARNI O'QITISHDA STRUKTURAVIY MODELLASHTIRISH TEXNOLOGIYASI

Tog'ayev F.Y.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi asistenti

Tayanch so'zlar: differensial tenglama, strukturaviy modellashtirish, pedagogik texnologiya, muhandislik ta'limi, STEM ta'limi, dinamik tizimlar.
Ключевые слова: дифференциальное уравнение, структурное моделирование, педагогическая технология, инженерное образование, STEM-образование, динамические системы.
Key words: differential equations, structural modeling, pedagogical technology, engineering education, STEM education, dynamic systems.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada texnika oliy ta'lim muassasalarida differensial tenglamalarni o'qitish jarayonini takomillashtirishga qaratilgan strukturaviy modellashtirish texnologiyasi taklif etilgan. An'anaviy o'qitish usullarida differensial tenglamalarning nazariy mazmuni va amaliy qo'llanilishi o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish talabalarda muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Taklif etilayotgan texnologiya matematik modelni strukturaviy sxemaga, strukturaviy sxemani esa kompyuter modellashtirish muhitiga bosqichma-bosqich transformatsiya qilish tamoyiliga asoslanadi. Mazkur yondashuv talabalar tomonidan dinamik tizimlarning ishlash prinsiplari, boshqarish jarayonlari va differensial tenglamalarning amaliy ahamiyatini chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qiladi. Maqolada texnologiyaning mazmuni, bosqichlari, metodlari, vositalari va kutilayotgan natijalari yoritilgan hamda uning muhandislik ta'limida qo'llash istiqbollari asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье предложена технология структурного моделирования, направленная на совершенствование процесса обучения дифференциальным уравнениям в технических высших учебных заведениях. Традиционные методы обучения нередко вызывают у студентов затруднения в понимании взаимосвязи между теоретическим содержанием дифференциальных уравнений и их практическим применением. Предлагаемая технология основана на поэтапном преобразовании математической модели в структурную схему, а затем структурной схемы - в среду компьютерного моделирования. Такой подход способствует более глубокому усвоению студентами принципов функционирования динамических систем, процессов управления и практической значимости дифференциальных уравнений. В статье раскрываются содержание, этапы, методы, средства и ожидаемые результаты предлагаемой технологии, а также обосновываются перспективы ее применения в инженерном образовании.
SUMMARY:
This article proposes a structural modeling technology aimed at improving the teaching process of differential equations in technical higher education institutions. Traditional teaching methods often create difficulties for students in understanding the relationship between the theoretical

concepts of differential equations and their practical applications. The proposed technology is based on the step-by-step transformation of a mathematical model into a structural block diagram and subsequently into a computer simulation environment. This approach enables students to develop a deeper understanding of the operating principles of dynamic systems, control processes, and the practical significance of differential equations. The paper presents the content, stages, methods, tools, and expected outcomes of the proposed technology and substantiates its potential for enhancing the quality of engineering education.

Zamonaviy muhandislik ta'limida nazariy matematik bilimlarni amaliy modellashtirish vositalari bilan integratsiyalash talabalarning kasbiy tayyorgarligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, differensial tenglamalarni strukturaviy modellashtirish asosida o'qitish metodikasini takomillashtirish alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi hamda muhandislik ta'limini modernizatsiya qilish jarayoni texnika oliy ta'lim muassasalarida matematik fanlarni o'qitish metodikasiga yangi talablarni qo'ymoqda [1-2]. Xususan, differensial tenglamalarni o'qitish nafaqat nazariy bilimlarni shakllantirish, balki talabalarda real texnik jarayonlarni matematik modellashtirish, tahlil qilish va boshqarish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi lozim [3-4].

Mavjud o'qitish amaliyoti tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalar differensial tenglamalarni ko'pincha abstrakt matematik model sifatida o'zlashtiradilar. Natijada ular matematik ifoda, fizik jarayon va texnik tizim o'rtasidagi funksional bog'liqlikni to'liq anglay olmaydilar hamda olingan nazariy bilimlarni amaliy muammolarni hal etishda qo'llashda qiyinchiliklarga duch keladilar [5]. Mazkur muammoni hal etishning samarali yo'llaridan biri differensial tenglamalarni strukturaviy modellashtirish asosida o'qitish hisoblanadi. Strukturaviy modellashtirish matematik modelni grafik bloklar, integratorlar, summatorlar va teskari aloqa elementlari yordamida vizual ko'rinishga keltirish imkonini beradi MATLAB/Simulink kabi zamonaviy dasturiy muhitlardan foydalanish differensial tenglamalarni yechish, ularning strukturaviy sxemalarini qurish va dinamik jarayonlarni vizual simulyatsiya qilish imkoniyatini yaratadi. Bu esa talabalarning modellashtirish, tahlil qilish va mustaqil muhandislik qarorlarini qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi hamda STEM ta'limi tamoyillarini amaliyotga samarali joriy etishga xizmat qiladi [6- 7].

Shu munosabat bilan texnika oliy ta'lim muassasalarida differensial tenglamalarni o'qitishda strukturaviy modellashtirish texnologiyasini ishlab chiqish va uni o'quv jarayoniga tatbiq etish dolzarb ilmiy-metodik vazifa hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi differensial tenglamalarni o'qitishda strukturaviy modellashtirishga asoslangan pedagogik texnologiyaning mazmuni, bosqichlari va metodik imkoniyatlarini yoritish hamda uning bo'lajak muhandislarning matematik va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi samaradorligini asoslashdan iborat.

Differensial tenglamalarni o'qitishda strukturaviy modellashtirish texnologiyasi nazariy matematik bilimlarni vizual tasvirlash va amaliy modellashtirish bilan integratsiyalash imkonini beradi. Mazkur texnologiyada talabalar differensial tenglamani analitik ko'rinishda o'rganish bilan bir qatorda, uni strukturaviy sxema va kompyuter modeli ko'rinishida ifodalash ko'nikmalarini ham egallaydilar. O'quv jarayonida birinchi bosqichda holat tenglamalari bilan tavsiflangan dinamik obyekt ko'rib chiqiladi:

$$\begin{cases} x = Ax + Bu, & x \in R^n, \quad u \in R^m, \\ y = Cx, & y \in R^m, \quad n \geq m. \end{cases} \tag{1}$$

Talabalarga tizimning holat va chiqish o'zgaruvchilari o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirish maqsadida vaqt bo'yicha integrallash amali bajariladi va quyidagi integral ifodalar hosil qilinadi:

$$\begin{aligned} x(t) &= x(0) + \int_0^t (Ax + Bu)d\tau, \\ y(t) &= Cx(t). \end{aligned} \tag{2}$$

Mazkur integral tenglamalar strukturaviy modellashtirish texnologiyasining asosiy elementi hisoblanadi. O'quv mashg'ulotlarida talabalar ushbu tenglamalar asosida bloklar, integratorlar va

bog‘lanish elementlaridan tashkil topgan strukturaviy sxemalarni quradilar. Bunday yondashuv matematik modelning ichki tuzilishini vizual ravishda tushunishga yordam beradi.

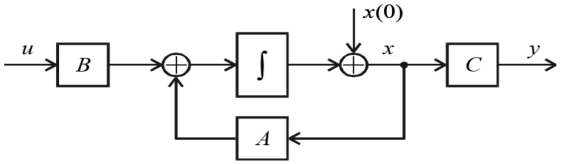

1 - rasm. Holat tenglamalariga mos keluvchi strukturaviy sxemaning umumiy ko‘rinishi keltirilgan.

(2) tenglamalarga mos keladigan strukturaviy sxemani y chiqish o’zgaruvchilaridan boshlab tasvirlash qulayroq va obyektning kirish va chiqish o’zgaruvchilarini bitta gorizontal chiziqqa joylashtirish maqsadga muvofiqdir (1-rasm).

Bir kanalli obyektni tavsiflash uchun odatda skalyar differentsial tenglama qo’llaniladi:

$$y^{(n)} + a_n y^{(n-1)} + \cdots + a_2 \dot{y} + a_1 y = bu \qquad (3)$$

(3) tenglamadan foydalanib, uni yuqori hosilaga nisbatan yechadigan strukturaviy sxema qurish mumkin.

$$y^{(n)} = -a_1 y - \cdots - a_{n-1} y^{(n-2)} - a_n y^{(n-1)} + bu \qquad (4)$$

(4) n marta integrallab, quyidagini olamiz.

$$\begin{cases} y^{(n-1)}(t) = y^{(n-1)}(0) + \int_0^t y^{(n)}(t)dt \\ \dots \\ \dot{y}(t) = \dot{y}(0) + \int_0^t \ddot{y}(t)dt \\ y(t) = y(0) + \int_0^t \left(-a_1 y - \cdots - a_{n-1} y^{(n-2)} - a_n y^{(n-1)} + bu\right)dt. \end{cases} \qquad (5)$$

Ushbu jarayon talabalar tomonidan differensial tenglamaning strukturaviy sxemaga bosqichma-bosqich transformatsiyasini tushunishga imkon yaratadi. Natijada ular har bir integratorning vazifasi, teskari aloqa elementlari hamda parametrlarning tizim dinamikasiga ta'sirini amaliy jihatdan tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

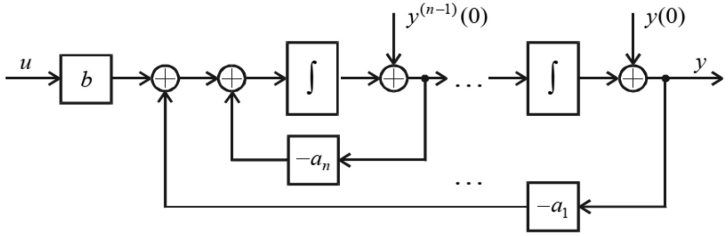

2 - rasm. (4) tenglamaga mos keluvchi struktur sxema

Ko’rib turganimizdek, holati (4) tenglama bilan tavsiflangan bir kanalli boshqarish obyekti har doim tizimli ravishda teskari aloqaga ega n seriyali bog’langan integratorlar zanjiri sifatida ifodalanishi mumkin[3-5].

Modeli quyidagi differentsial tenglamalar tizimi bilan berilgan obyektning struktur sxemasini ko’rib chiqamiz:

$$\begin{cases} \dot{x}_1 = -x_1 + 2x_2 \\ \dot{x}_2 = -3x_1 - 5x_2 + 2u \\ y = x_1 + x_2 \end{cases}$$

avval holat tenglamalarini integrallaylik

$$x_1(t) = x_1(0) + \int_0^t (-x_1 + 2x_2)dt$$

$$x_2(t) = x_2(0) + \int_0^t (-3x_1 - 5x_2 + 2u)dt$$

$$y = x_1 + x_2.$$

So‘ngra talabalar MATLAB/Simulink yoki boshqa modellashtirish muhitida mazkur tenglamalar asosida strukturaviy sxemani quradilar va tizimning dinamik javobini tahlil qiladilar.

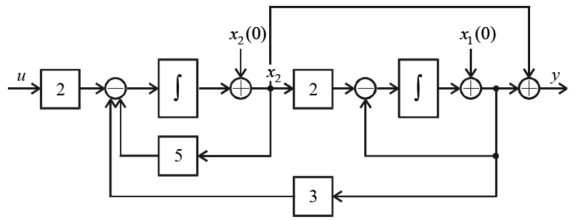

3-rasm. Holat tenglamalari bo’yicha strukturaviy sxemani tuzish tasviri

3-rasmdagi integral tenglamalarga muvofiq tizimning strukturaviy sxemasini tasvirlaymiz.

Texnika oliy ta’lim muassasalarida differensial tenglamalarni samarali o‘qitish maqsadida taklif etilayotgan strukturaviy modellashtirish texnologiyasi o‘quv jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etishga asoslanadi. Ushbu texnologiyada real texnik tizimni tahlil qilishdan boshlab matematik modelni tuzish, strukturaviy sxemani qurish, kompyuter modelini yaratish va dinamik tahlilni amalga oshirishgacha bo‘lgan jarayon yagona metodik tizim sifatida qaraladi. Mazkur yondashuv nazariy bilimlarni amaliy modellashtirish vositalari bilan integratsiyalash imkonini yaratib, talabalarda tizimli fikrlash, modellashtirish va muhandislik masalalarini yechish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Taklif etilayotgan texnologiyaning umumiy tuzilishi 1-rasmda keltirilgan.

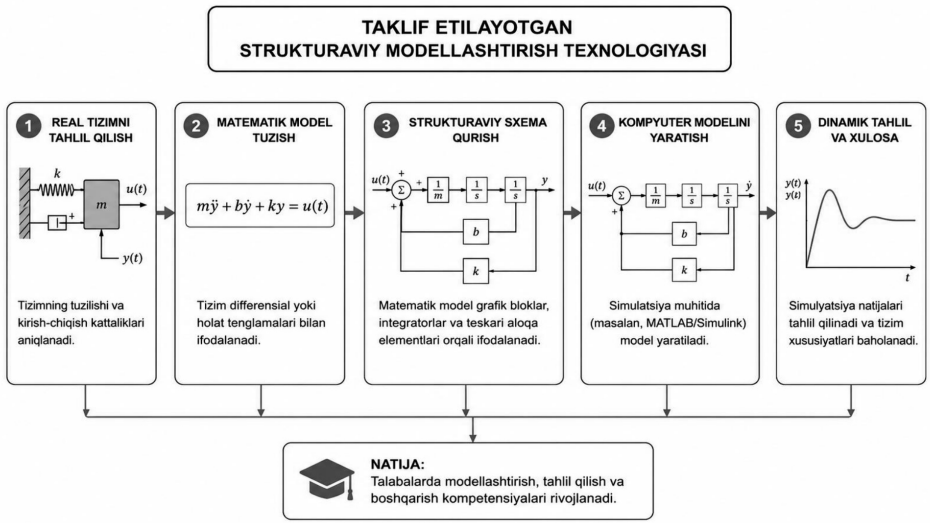

1-rasm. Texnika oliy ta’lim muassasalarida differensial tenglamalarni o‘qitishda taklif etilayotgan strukturaviy modellashtirish texnologiyasi.

Xulosa qilib aytganda, differensial tenglamalarni strukturaviy modellashtirish texnologiyasi asosida o‘qitish talabalarning nazariy bilimlarini real texnik tizimlar bilan uzviy bog‘lash imkonini beradi. Mazkur texnologiya matematik modelni strukturaviy sxema va kompyuter simulyatsiyasi orqali vizuallashtirishga asoslanib, o‘quv jarayonining interfaolligi hamda amaliy yo‘naltirilganligini oshiradi. Natijada talabalar differensial tenglamalarni yechish bilan bir qatorda ularni tahlil qilish, modellashtirish va muhandislik amaliyotida qo‘llash ko‘nikmalarini ham egallaydilar. Taklif etilgan metodik yondashuv "real tizim → matematik model → strukturaviy sxema → kompyuter modeli → dinamik tahlil → natija" ketma-ketligi asosida tashkil etilib,

STEM ta’limi tamoyillarini o‘quv jarayoniga samarali integratsiyalash imkonini beradi. Ushbu texnologiyaning qo‘llanilishi talabalarning modellashtirish kompetensiyasi, analitik fikrlashi va mustaqil muhandislik qarorlarini qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi hamda texnika oliy ta’lim muassasalarida differensial tenglamalarni o‘qitish sifatini oshirishning samarali metodik vositasi sifatida tavsiya etilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. 5th ed. London: McGraw-Hill Education, 2022.

2. OECD. The Future of Education and Skills 2030: OECD Learning Compass 2030. Paris: OECD Publishing, 2023.

3. Boyce W.E., DiPrima R.C., Meade D.B. Elementary Differential Equations and Boundary Value Problems. 12th ed. Hoboken: Wiley, 2024.

4. Kreyszig E. Advanced Engineering Mathematics. 11th ed. Hoboken: John Wiley & Sons, 2021.

5. Prince M., Felder R. Inductive Teaching and Learning Methods: Definitions, Comparisons, and Research Bases // Journal of Engineering Education. 2020. Vol. 109(2). P. 123–138.

6. Ogata K. Modern Control Engineering. 6th ed. New York: Pearson Education, 2021.

7. Honey M., Pearson G., Schweingruber H. STEM Integration in K–12 Education: Status, Prospects, and an Agenda for Research. National Academies Press, 2020.

KIMYOVIY TEXNOLOGIK TIZIMLARNING DIFFERENSIAL TENGLAMALAR ASOSIDA MATEMATIK MODELLASHTIRILISHI VA DINAMIK TAHLILI

Tog'ayev F.Y.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi asistenti

Tayanch so'zlar: kimyoviy texnologik tizim, matematik modellashtirish, differensial tenglamalar, dinamik tahlil, moddiy balans, energiya balansi, kimyoviy reaktor, massa almashinuvi, issiqlik almashinuvi, jarayonlarni optimallashtirish.
Ключевые слова: химико-технологическая система, математическое моделирование, дифференциальные уравнения, динамический анализ, материальный баланс, энергетический баланс, химический реактор, массоперенос, теплообмен, оптимизация технологических процессов.
Key words: chemical technological systems, mathematical modeling, differential equations, dynamic analysis, material balance, energy balance, chemical reactor, mass transfer, heat transfer, process optimization.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada kimyoviy texnologik tizimlarni differensial tenglamalar asosida matematik modellashtirish va ularning dinamik xususiyatlarini tahlil qilish masalalari yoritilgan. Kimyoviy ishlab chiqarish jarayonlarida sodir bo'ladigan massa va energiya almashinuvi, reaksiya kinetikasi hamda reagentlar konsentratsiyasining vaqt bo'yicha o'zgarishi matematik modelning asosiy tarkibiy qismlari sifatida qaraladi. Tadqiqotda moddiy va energiya balanslari asosida oddiy hamda qisman differensial tenglamalardan foydalanishning nazariy asoslari bayon etilgan va ular yordamida kimyoviy texnologik tizimlarning dinamik holatini tavsiflash usullari ko'rsatib berilgan. Shuningdek, matematik modellashtirish natijalaridan texnologik jarayonlarning barqarorligini baholash, boshqaruv parametrlarini tanlash va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Taklif etilgan yondashuv kimyoviy texnologik tizimlarni tadqiq etish, kompyuter simulyatsiyasini amalga oshirish va optimal boshqaruv algoritmlarini ishlab chiqishda samarali matematik apparat sifatida tavsiya etiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются вопросы математического моделирования химико-технологических систем на основе дифференциальных уравнений и анализа их динамических характеристик. В качестве основных компонентов математической модели исследуются процессы массо- и теплообмена, кинетика химических реакций, а также изменение концентрации реагентов во времени. Представлены теоретические основы применения обыкновенных и уравнений в частных производных, полученных на основе материального и энергетического балансов, для описания динамического состояния химико-технологиче-

ских систем. Кроме того, проанализированы возможности использования результатов математического моделирования для оценки устойчивости технологических процессов, выбора параметров управления и повышения эффективности производства. Предлагаемый подход рекомендуется в качестве эффективного математического инструмента для исследования химико-технологических систем, проведения компьютерного моделирования и разработки алгоритмов оптимального управления.

SUMMARY:

This paper investigates the mathematical modeling of chemical technological systems based on differential equations and the analysis of their dynamic behavior. Mass and heat transfer processes, chemical reaction kinetics, and time-dependent variations in reagent concentrations are considered as the fundamental components of the mathematical model. The theoretical foundations for applying ordinary and partial differential equations derived from material and energy balance principles are presented to describe the dynamic behavior of chemical technological systems. Furthermore, the study analyzes the application of mathematical modeling results for evaluating process stability, selecting optimal control parameters, and improving production efficiency. The proposed approach is recommended as an effective mathematical framework for the investigation of chemical technological systems, computer simulation of technological processes, and the development of optimal control algorithms.

Zamonaviy kimyo sanoatining rivojlanishi ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashuvi, yuqori samaradorlikka erishish va resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlaydigan ilmiy asoslangan boshqaruv usullarini ishlab chiqishni talab etmoqda. Kimyoviy texnologik tizimlarda sodir bo‘ladigan massa almashinuvi, issiqlik uzatilishi va kimyoviy reaksiyalar bir-biri bilan uzviy bog‘langan dinamik jarayonlar bo‘lib, ularni eksperimental usullar bilan to‘liq o‘rganish ko‘p vaqt va katta iqtisodiy xarajatlarni talab qiladi [1-3]. Shu sababli ushbu jarayonlarni matematik modellar yordamida tavsiflash va kompyuter muhitida tahlil qilish kimyo texnologiyasining dolzarb ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Kimyoviy texnologik tizimlarning matematik modellarini yaratishda differensial tenglamalar jarayon parametrlarining vaqt va fazo bo‘yicha o‘zgarishini tavsiflovchi asosiy matematik vosita sifatida keng qo‘llaniladi. Moddiy va energiya balanslariga asoslangan differensial tenglamalar yordamida reagentlar konsentratsiyasi, harorat, bosim hamda oqim tezligi kabi texnologik ko‘rsatkichlarning dinamik o‘zgarishlarini aniqlash va bashorat qilish imkoniyati yaratiladi [4-6]. Natijada jarayonning barqarorligi, boshqaruv sifati va optimal ish rejimlarini aniqlash uchun zarur bo‘lgan matematik asos shakllanadi. Bunday yondashuv eksperimental tadqiqotlar sonini kamaytirish, texnologik parametrlarni optimallashtirish hamda ishlab chiqarish xavfsizligi va iqtisodiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [7].

Shu munosabat bilan kimyoviy texnologik tizimlarning differensial tenglamalar asosida matematik modellarini ishlab chiqish, ularning dinamik xususiyatlarini tahlil qilish va boshqaruv masalalarida qo‘llash usullarini takomillashtirish zamonaviy kimyo texnologiyasi va matematik modellashtirishning muhim ilmiy-amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi kimyoviy texnologik tizimlarni moddiy va energiya balanslari asosida differensial tenglamalar yordamida matematik modellashtirish hamda hosil qilingan modellarni dinamik tahlil qilish usullarini yoritishdan iborat.

Kimyoviy texnologik tizimlarni matematik modellashtirishning asosini massa va energiyaning saqlanish qonunlari tashkil etadi. Ushbu qonunlar texnologik apparatlarda sodir bo‘ladigan massa almashinuvi, issiqlik uzatilishi hamda kimyoviy reaksiyalar kinetikasini differensial tenglamalar orqali tavsiflash imkonini beradi. Matematik modelni shakllantirishda avvalo elementar hajm uchun moddiy balans tuziladi.

Massaning saqlanish qonuniga muvofiq, elementar hajmdagi modda miqdorining o‘zgarishi kirish va chiqish oqimlari orasidagi farq bilan aniqlanadi va quyidagi umumiy ko‘rinishda ifodalanadi:

$$\Delta M = M_{вх}\Delta t - M_{вых}\Delta t \qquad (1)$$

bu yerda, $M_{вх}$ va $M_{вых}$- ko‘rib chiqilayotgan elementar hajmning kirish va chiqishidagi massa oqimlari (kg/s), Δt - elementar vaqt oralig‘i (kuzatish vaqti), va ΔM - ko‘rib chiqilayotgan hajmdagi massa (kg) to‘planishi Δt vaqt ichida.

Agar apparat hajmining har bir nuqtasida moddalar kontsentratsiyasi bir xil (yaxshi aralashtirilgan) deb faraz qilsak, yuqoridagi tenglama apparatning butun hajmiga tatbiq qilinishi mumkin. Bunda massaning saqlanish qonuni tenglamasi differensial shaklda ifodalanishi mumkin. Buning uchun tenglamani Δt ga bo‘ling va $\Delta t \to 0$ chegarasiga o‘ting.

Shuni hisobga olib, vaqt intervali $\Delta t \to 0$ nolga yaqinlashganda, quyidagi ifodani olishimiz mumkin:

$$\lim_{\Delta t \to 0} \frac{\Delta M}{\Delta t} = \frac{dM}{dt} \tag{2}$$

Bu yerda, $\frac{dM}{dt} = M_{вх} - M_{вых}$ - ko‘rib chiqilayotgan hajmdagi massa to‘planish tezligi bo‘lib, bu qiymat kirish va chiqish joylaridagi massa oqimlarining (kg/s) farqiga teng. Ya‘ni, moddaning ma‘lum hajmdagi massasining to‘planish tezligi ushbu hajmning kirish va chiqish joylarida massa oqimlari farqi orqali aniqlanadi[4-6].

O‘rganilayotgan kimyoviy texnologik jarayonning moddiy balans tenglamalarini tuzishda ikkita yondashuvdan foydalanish mumkin: qisman differensial tenglamalar shaklida ifodalangan tenglama (1) yoki oddiy differensial tenglamalar shaklida ifodalangan tenglama (2). Ta’kidlash kerakki, tenglama (2) tenglama (1) ning maxsus holatidir. Kimyoviy reaksiya sodir bo‘layotgan apparatning elementar hajmi uchun massa saqlanish qonuniga muvofiq moddiy balans quyidagi shaklga ega bo‘ladi.

Matematik jihatdan, kimyoviy reaksiya uchun massaning saqlanish qonuni quyidagicha ifodalanadi:

$$\frac{dM}{dt} = M_{вх} - M_{вых} \pm M_{хр} \tag{3}$$

Bu yerda, $M_{вх}$ - kirishdagi massa oqimi, $M_{вых}$- chiqishdagi massa oqimi, va $M_{хр}$ - reaksiya natijasida qo'shilgan yoki kamaygan massa miqdorini ifodalaydi.

Elementar hajm uchun saqlanish qonuni bosqichma-bosqich quyidagicha yoziladi:

$$\Delta Q = Q_{вх}\Delta t - Q_{вых}\Delta t \tag{4}$$

Agar apparatning butun hajmining har bir nuqtasida harorat va unga bog‘liq oqim xossalari bir xil deb faraz qilsak, saqlanish qonuni ko‘rib chiqilayotgan butun hajm uchun differentsial shaklda ifodalanadi:

$$\frac{dQ}{dt} = Q_{вх} - Q_{вых} \tag{5}$$

Bu yerda, ΔQ [J] - elementar hajmdagi energiya to‘planishi, $Q_{вх}$ va $Q_{вых}$ [J/s] - o'rganilayotgan hajmning kirish va chiqishidagi energiya oqimlari, $\frac{dQ}{dt}$ esa o'rganilayotgan hajmdagi energiya to‘planish tezligini ifodalaydi.

Kimyoviy texnologik jarayonlarning energiya balanslarini tuzishda yuqoridagi tenglamalardan foydalaniladi. Tenglama (4) qisman differensial tenglamalar shaklida matematik tavsifga olib keladi, tenglama (5) esa oddiy differensial tenglamalar ko‘rinishiga ega[7-10].

Matematik jihatdan, kimyoviy reaksiyaning energiya balansi quyidagicha ifodalanadi:

$$\frac{dQ}{dt} = Q_{вх} - Q_{вых} \pm Q_{хр} \tag{6}$$

Amaldagi matematik apparatning turi kelajakdagi matematik modelning tuzilishini belgilaydi. Modelning tuzilishini aniqlash uchun oqimlarning gidrodinamik tuzilishining xususiyatlarini aniqlash kerak, chunki bu oqim zarrachalarining qurilmada turish vaqtini

taqsimlash tabiatida namoyon bo'ladi va zarrachalarning harakati energiya va massani uzatish shartlarini belgilaydi.

Xulosa qilib aytganda, kimyoviy texnologik tizimlarni differensial tenglamalar asosida matematik modellashtirish texnologik jarayonlarning dinamik holatini o'rganish va tahlil qilishning samarali usullaridan biri hisoblanadi. Moddiy va energiya balanslariga asoslangan matematik modellar yordamida kimyoviy reaksiyalar, massa va issiqlik almashinuvi jarayonlarini tavsiflash hamda ularning vaqt bo'yicha o'zgarishini aniqlash mumkin.

Differensial tenglamalar asosida qurilgan modellar texnologik tizimlarning ishlash jarayonini prognoz qilish, asosiy parametrlarning o'zaro bog'liqligini baholash va optimal ish rejimlarini tanlash imkonini beradi. Shu bilan birga, matematik modellashtirish natijalari texnologik jarayonlarni kompyuter muhitida simulyatsiya qilish, boshqaruv samaradorligini oshirish va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishda muhim ahamiyatga ega. Demak, differensial tenglamalar asosida matematik modellashtirish va dinamik tahlil usullaridan foydalanish kimyoviy texnologik tizimlarni ilmiy asosda tadqiq etish, ularning barqaror ishlashini ta'minlash hamda ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish uchun ishonchli matematik vosita bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Fogler H. S. Elements of Chemical Reaction Engineering. 6th ed. Pearson Education, 2020.

2. Biegler L. T., Grossmann I. E., Westerberg A. W. Systematic Methods of Chemical Process Design. Dover Publications, 2021.

3. Levenspiel O. Chemical Reaction Engineering. 3rd ed. Wiley, 2019.

4. Bird R. B., Stewart W. E., Lightfoot E. N. Transport Phenomena. 3rd ed. John Wiley & Sons, 2022.

5. Luyben W. L. Process Modeling, Simulation and Control for Chemical Engineers. McGraw-Hill Education, 2021.

6. Seborg D. E., Edgar T. F., Mellichamp D. A., Doyle F. J. Process Dynamics and Control. 4th ed. Wiley, 2023.

7. Yusupbekov N. R., Nurmuhamedov H. S., Zokirov S. G. Kimyoviy texnologiya asosiy jarayon va qurilmalari. Toshkent: Sharq, 2023. – 608 b.

ALGEBRAIC SETS AND HOLOMORPHIC AND PLURISUBHARMONIC FUNCTIONS DEFINED ON THEM

Tolibaeva O.P.
Teacher at School No. 24, Nukus

Tayanch so‘zlar: innovatsiya, texnologiya, rivojlanish, samaradorlik, strategiya, tahlil, optimallashtirish, xavfsizlik, kommunikatsiya, natija.
Ключевые слова: инновации, технологии, развитие, эффективность, стратегия, аналитика, оптимизация, безопасность, коммуникация, результат.
Key words: innovation, technology, development, efficiency, strategy, analytics, optimization, security, communication, result.

РЕЗЮМЕ:
So'nggi o'n yillikda sun'iy intellekt (SI) tor st:aistik modellardan multimodal fikrlash va umumlashtirilgan muammolarni hal qilishga qodir bo'lgan fundamental modellarga o'tdi. Ushbu maqola mashina o'rganish arxitekturasining strukturaviy evolyutsiyasini o'rganadi, ixtisoslashgan konvolyutsion tarmoqlardan birlashtirilgan Transformator variantlariga o'tishni, Retrieval-Augmented Generation (RAG) ning yuksalishini va avtonom kognitiv agentlarning paydo bo'lishini tahlil qiladi. Hisoblash samaradorligini, fikrlash doiralarini va joylashtirish etikasini baholash orqali biz zamonaviy SI ning barqaror inson-agent hamkorligiga yo'nalishini xaritada ko'rsatamiz.
РЕЗЮМЕ:
За последнее десятилетие искусственный интеллект (ИИ) прошел путь от узкоспециализированных статистических моделей до базовых моделей, способных к мультимодальному рассуждению и решению задач широкого профиля. В данной статье рассматривается структурная эволюция архитектур машинного обучения: анализируется переход от специализированных сверточных сетей к унифицированным вариантам архитектуры Transformer, распространение технологии генерации с привлечением внешних данных (RAG) и появление автономных когнитивных агентов. Оценивая вычислительную эффективность, механизмы рассуждения и этические аспекты внедрения, мы прослеживаем траекторию развития современного ИИ в направлении устойчивого взаимодействия человека и агента.
SUMMARY:
Over the past decade, artificial intelligence (AI) has transitioned from narrow st:atistical models to foundation models capable of multimodal reasoning and generalized problem-solving. This paper examines the structural evolution of machine learning architectures, analyzing the shift from specialized convolutional networks to unified Transformer variants, the rise of Retrieval-Augmented Generation (RAG), and the emergence of autonomous cognitive agents. By evaluating computational efficiency, reasoning frameworks, and deployment ethics, we map the trajectory of modern AI toward resilient human-agent collaboration.

Introduction. The history of artificial intelligence is characterized by cycles of theoretical breakthroughs followed by hardware-constrained plateaus. The modern paradigm shift began with the resurgence of deep neural networks, accelerated by GPU parallelism and vast datasets. While early deep learning focused on task-specific discriminative capabilities—such as image classification and speech recognition-the recent convergence toward unified generative architectures has redefined the computational landscape. Today, the focus has shifted from mere pattern recognition to agentic reasoning, long-context comprehension, and autonomous decision-making.[1]

Theoretical Framework and Network Evolution. To understand the current state of AI, one must trace the core architectural paradigms that enabled scalable intelligence.

Convolutional Neural Networks (CNNs): Designed primarily for spatial hierarchies, CNNs utilized localized receptive fields and shared weights, revolutionizing computer vision but struggling with sequential, long-range dependencies.[2]

Recurrent Neural Networks (RNNs) and LSTMs: Introduced sequential feedback loops to process temporal data. However, vanishing gradients and strict sequential processing limited their scalability on large-scale datasets.[3]

The Transformer Architecture: Introduced in 2017, the self-attention mechanism allowed models to compute relationships across all tokens in a sequence simultaneously, breaking the training bottlenecks of sequential RNNs.

Architecture	Primary Mechanism	Parallelization	Key Strength	Primary Limitation
CNN	Spatial Convolutions	High	Visual grid processing	Poor sequential context
LSTM	Gated Recurrent Units	Low (Sequential)	Short-to-medium temporal tracking	Gradient degradation on long sequences
Transformer	Scaled Dot-Product Attention	High (Matrix Ops)	Scalable global context	Quadratic computation-al complex-ity

Scaling Laws and Emergent Capabilities. The transition from domain-specific models to large language models (LLMs) demonstrated that scaling parameters, compute, and data volume yields emergent capabilities-abilities not explicitly programmed into smaller systems.[4]

a. In-Context Learning: The capacity to adapt to new tasks via prompt context without updating model parameters.

b. Step-by-Step Reasoning: Utilizing techniques like Chain-of-Thought (CoT) prompting to decompose complex algorithmic tasks into intermediate steps.

c. Multimodal Alignment: Integrating text, vision, audio, and spatial inputs into a unified latent space.

However, quadratic attention costs present a major hurdle. Modern research focuses on linear-attention variants, state-space models (SSMs) like Mamba, and Mixture-of-Experts (MoE) architectures that route inputs dynamically to keep inference latency manageable.[5]

Retrieval-Augmented Generation and Knowledge Integration. Despite their vast parameter space, standalone parametric models suffer from knowledge cutoffs and hallucinations. Retrieval-Augmented Generation (RAG) resolves these issues by decoupling reasoning from static parametric memory. RAG bridges the gap between static model training and real-time operational contexts by dynamically injecting verified external data into the prompt context window. [6]

1. Vector Embeddings: High-dimensional vector spaces represent semantic meanings, enabling dense retrieval beyond keyword matching.

2. Hybrid Search: Combining dense semantic vectors with sparse keyword systems (like BM25) ensures both semantic depth and key-term precision.

3. Active Verification: Modern RAG pipelines incorporate re-ranking modules and self-reflective feedback loops to reduce information hallucination.[7]

The Agentic Paradigm: Autonomous Action and Tool Use. The evolution from passive text generators to proactive cognitive agents marks the current frontier of applied AI. Agents combine language models with dynamic execution loops.

Ethical Considerations and Safety Frameworks. As agents gain operational autonomy, safety, alignment, and governance become paramount engineering requirements. Alignment via Reinforcement Learning: Techniques like RLHF (Reinforcement Learning from Human Feedback) and DPO (Direct Preference Optimization) align outputs with human intent.[8] Data Provenance and Privacy: Mitigating training data leakage and ensuring compliance with global privacy regulations. Agentic Guardrails: Implementing deterministic boundary layers to prevent non-deterministic LLMs from taking destructive systemic actions.

Conclusion. The trajectory of artificial intelligence points toward flexible, multi-agent ecosystems capable of continuous learning and reliable tool interaction. As computational architectures become more efficient and safety frameworks mature, the synergy between human judgment and artificial execution

will fundamentally redefine digital labor and scientific discovery. The structural evolution of artificial intelligence-from early spatial CNNs and temporal LSTMs to modern scalable Transformers, Mixture-of-Experts (MoE), and State-Space Models-demonstrates a steady trajectory toward unified, multi-modal, and autonomous cognitive systems. By decoupling static parametric knowledge from real-time dynamic retrieval through Retrieval-Augmented Generation (RAG), contemporary architectures effectively mitigate knowledge cutoffs and reduce hallucinatory outputs. Furthermore, the transition from static, prompt-based generative models to proactive, tool-using agentic workflows marks a fundamental paradigm shift in computational problem-solving. As operational autonomy increases, robust safety frameworks-including Reinforcement Learning from Human Feedback (RLHF), Direct Preference Optimization (DPO), and deterministic systemic guardrails-become mandatory architectural components to ensure alignment, data privacy, and ethical compliance. The future trajectory of artificial intelligence points toward flexible, multi-agent ecosystems capable of continuous learning and reliable tool interaction. As computational architectures become more efficient and safety frameworks mature, the synergy between human judgment and artificial execution will fundamentally redefine digital labor, decision-making, and scientific discovery.

LITERATURE:

1. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N., Uszkoreit J., Jones L., Gomez A. N., Kaiser Ł., & Polosukhin I. (2017). Attention is all you need. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS), 30, 5998–6008.

2. Lewis P., Perez E., Piktus A., Petroni F., Karpukhin V., Goyal N., Küttler H., Lewis M., Yih W. T., Rocktäschel T., Riedel S., & Kiela D. (2020). Retrieval-augmented generation for knowledge-intensive NLP tasks. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS), 33, 9459–9474.

3. Wei J., Wang X., Schuurmans D., Bosma M., Fei X., Chi E., Le Q. V., & Zhou D. (2022). Chain-of-thought prompting elicits reasoning in large language models. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS), 35, 24824–24837.

4. Ouyang L., Wu J., Jiang X., Almeida D., Wainwright C., Mishkin P., Zhang C., Agarwal S., Slama K., Ray A., Schulman J., Hilton J., Kelton F., Miller L., Simens M., Askell A., Welinder P., Christiano P. F., Leike J., & Lowe, R. (2022). Training language models to follow instructions with human feedback. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS), 35, 27730–27744.

5. Rafailov R., Sharma A., Mitchell E., Ermon S., Manning C. D., & Finn C. (2024). Direct preference optimization: Your language model is secretly a reward model. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS), 36.

6. Gu A., & Dao T. (2023). Mamba: Linear-time sequence modeling with selective state spaces. arXiv preprint arXiv:2312.00752.

7. Shazeer N., Mirhoseini A., Maziarz K., Davis A., Le Q., Hinton G., & Dean J. (2017). Outrageously large neural networks: The sparsely-gated Mixture-of-Experts layer. International Conference on Learning Representations (ICLR).

8. Yao S., Zhao J., Yu D., Du N., Shafran I., Narasimhan K., & Cao Y. (2023). ReAct: Synergizing reasoning and acting in language models. International Conference on Learning Representations (ICLR).

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

O‘QUVCHILARINING MEDIASAVODXONLIK KOMPETENSIYASINI GERMENEVTIK YONDASHUV ORQALI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMI

Utegenov I.
Ajiniyaz nomidagi NDPI mustaqil izlanuvchi

Tayanch so‘zlar: matnni tushunish, talqin, germenevtik yondashuv, mediasavodxonlik kompetensiyasi, “Ovoz berish”, “Ovozli film” usullari, o‘quvchi-badiiy asar, o‘quvchi-muallif, o‘quvchi-badiiy obraz, muloqot.
Ключевые слова: понимание текста, интерпретация, герменевтический подход, медиаграмотность, методы «Голос», «Звуковой фильм», студенческая художественная работа, студент-автор, образ в студенческой художественной литературе, коммуникация.
Key words: text comprehension, interpretation, hermeneutic approach, media literacy competence, “Giving Voice” and “Talking Film” methods, reader-literary work, reader-author, reader-literary character, dialogue.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang‘ich sinf tarbiya darslarida o‘quvchilarning mediasavodxonlik kompetensiyasini rivojlantirishda matn va tasviriy san’at namunalarini multimedia vositalari bilan integratsiyalab o‘rganish, adabiy asarlar matni ustida ishlashda “Ovoz berish” va “Ovozsiz film” loyihalari hamda muammoli savollar qo‘yishning samarali jihatlari yoritiladi. Bunda “o‘quvchi-badiiy asar, o‘quvchi-muallif, o‘quvchi-badiiy obraz” kabi ko‘p qirrali muloqotning o‘ziga xosligi bayon etiladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье освещаются эффективные аспекты интеграции текстовых и визуальных художественных образцов с мультимедийными инструментами в развитии медиаграмотности учащихся начальной школы, в рамках проектов «Голос» и «Немое кино», а также в постановке проблемных вопросов при работе с текстом литературных произведений. Описывается уникальность таких многогранных диалогов, как «ученик-художественная работа, ученик-автор, ученик-художественный образ».
SUMMARY:
The article highlights the effectiveness of integrating texts and visual art examples with multimedia tools to develop students' media literacy competencies during primary school lessons focused on character education. It also examines the benefits of using "Voice-over" and "Silent Film" projects, as well as problem-based questioning, when working with literary texts. Furthermore, the article describes the unique nature of the multifaceted interactions involved-specifically the relationships between the student and the literary work, the student and the author, and the student and the literary character.

O‘quvchi matn mazmunini anglashida axborot uzatish va qabul qilishga doir tamoyillar muhim o‘rin tutadi. Matnga singdirilgan ma’noni anglash tamoyillaridan biri butunni uning alohida qismlari asosida tushunish zaruratiga, shuningdek, qismni tushunish butunni oldindan anglashni talab qilishiga asoslanadi. Bu esa bilish jarayonining bosqichma-bosqich tuzilishini belgilab beradi. Bularga matndagi muayyan jihatni (masalan, sarlavha) oldindan anglash zarurati; talqinning cheksizligi hamda ongning intensionalligi (yo‘nalganligi) ni kiritish mumkin. Matn mazmunini “ochish”ga xizmat qiluvchi ushbu tamoyillarning tatbiq etilishi mazkur ishda dissertatntning empirik materiallari asosida yoritilgan. Tadqiqotchi N.Abdurazakovaning fikricha, “Badiiy matn ustida ishlash asar voqealarining rivojlanishi, kompozitsiyasi, qahramonlar ma’naviyati, xarakter xususiyatlari va g‘oyasini aniqlash hamda ta’limiy-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirishdan iborat. Bu jihat asar ustida ishlashning asosiy yo‘nalishi sanalib, badiiy asar mazmunini tushunish va idrok qilishga xizmat qiladi” . Shunga ko‘ra ushbu tadqiqot ishida germenevtik tahlil obyekti sifatida 3-sinfda “Vaqit qalay unimlenedi?” bo‘limida o‘rganilishi rejalashtirilgan I.Krilovning “Iynelik penen qumirsqa” masali va unga A.Kustov, I.Peteleinalar tomonidan ishlangan kartinalar tanlab olindi. Tadqiqot muallif niyatini anglash hamda XXI asr o‘quvchisi uchun o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan ushbu asarlardagi badiiy makon va uning asar zamiridagi g‘oyalarda tutgan o‘rnini tushunib yetish maqsad qilingan.

Darslikda asarni o‘rganishdan oldin “1. Waqitti tejow ushin ne qilg‘an bo‘lardingiz?, 2. Siz o‘z vaqtinizni nelerge sariptayisz?”, 3. Demolis kunleri jaqin. Siz demalisti qalay o‘tkermekshisiz?” tarzidagi o‘qishdan oldingi savollar qo‘yilgan. Bu o‘rganilishi rejalashtirilgan mavzuda aytilmoqchi bo‘lgan fikr haqida o‘quvchilarning qanday tushunchaga egaliklarini aniqlash, undagi g‘oyani anglashga yordamlashadi. Metodist S.Kambarovaning fikricha, bunday shakl va mazmundagi savollar “asarga qiziqish uyg‘otish, matn mavzusi haqida mushohada yuritishga yo‘naltirish, kontekstni tushunishga tayyorlash” nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir. Bu jihat masalda muallif bilan uyg‘unlashib ketadigan lirik qahramon uchun mehnatsevarlik, mehr-oqibat, halollik, birovning haqiga xiyonat qilmaslikning mohiyatini tushunish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Bu germenevtik tahlilning asosiy jihatini namyon etadi.

Masalni bosqichma-bosqich tahlil qilish mustaqil ijodiy faoliyat, ya’ni matnni kartina bilan bog‘lash uchun tayyorgarlik bosqichi vazifasini o‘taydi. Mazkur ijodiy jarayon natijasida masalning falsafiy-axloqiy mazmuni “kashf etiladi”. Unda insoniy sifatlarning o‘ziga xosligi va ahamiyati o‘quvchi shaxsiga ko‘rsatadigan ta’siri bilan belgilanadi. Asarda yoz bo‘yi vaqtini behuda o‘tkazib,

o‘ynab-kulib, ko‘nglini chog‘ o‘tkazgan ninachi misolida jamiyatdagi hayotga yengil-yelpi qaraydigan dangasa kimsalar qiyofasi jonlantirilgan. Chumoli tasvirida esa mehnatkash, kelajagini o‘ylaydigan, tinib-tinchimas kishilar obrazi gavdalantirilgan. A.Kustov tomonidan ishlangan kartina bilan masal mazmunini integratsiyalashda o‘quvchilar oldiga savollar qo‘yish bu ikki san’at asari mazmunidagi uyg‘unlikni tushunishga xizmat qiladi. Eng muhimi, o‘quvchilar masal va rasmlarni tahlil qilish orqali vaqtni behuda sarflamaslik, uning qadriga yetish, har bir daqiqadan unumli foydalanish kabi ma’nolarni tushunin yetishlaridir.

Quyidagi savollar har ikki asarni qiyoslash orqali ularni birlashtiruvchi g‘oylarni anglash va tushnishga yo‘naltiradi:

1. Masalni ifodali o‘qing. Undagi qaysi so‘z va jumla e’tiboringizni tortdi?

2. Kartinaga chuqurroq razm soling. Unda masaldagi qaysi sahna aks ettirilgan? Chumoli ninachiga nima deyotgan bo‘lishi mumkin?

3. Ninachining o‘zini tutishidan qaysi odatlari ko‘zga tashlanadi?

4. Kartinadagi qaysi detal ko‘proq e’tiboringizni tortdi?

5. Nima deb o‘ylaysiz, masal va kartinani qaysi xususiyatlar birlashtiradi? Ulardagi farqni nimalarda ko‘rish mumkin?

6. Masalni o‘qishdan oldin berilgan savollarning kartinaga qanday bog‘liqligi bor? Fikringizni asoslang.

7. Darslikda berilgan rasmlar bilan siz ko‘rgan ushbu kartinlarda qanday farq borligini toping.

8. Darslikda berilgan rasmlar bilan siz ko‘rgan ushbu kartinlarda qanday farq borligini toping.

I.Petlina tomonidan yaratilgan kompozitsiya sujeti ham yuqoridagi kartina mazmuniga yaqinligi seziladi. Masal matniga tayanib, o‘quvchilardan kartinaga oid savollar tuzish topshitig‘i beriladi. Bu ularning kartina ma’nosini qanday tushunganini aniqlashga yordam beradi. Surat ma’nosini tushunish uchun tasviriy san’at darslarida egallangan bilimlarga tayanib, unda qaysi qahramonlar, qanday detallar tasvirlangani, masal sujetidagi qaysi lavha aks etgani, foydalanilgan ranglarning qanday maqsadga xizmat qilganini bayon etishlari zarur bo‘ladi.

Shundan so‘ng asarning Yuo Tube platformasida mavjud multfilmlardan foydalanish o‘quvchilar mediasavodxonligini rivojlantirish imkonini yaratadi. Kuzatishlarimizda Internet tizimida sifatli kontentlarning kamligi ma’lum bo‘ldi. Deyarli har bir muallif bu borada o‘z imkoniyatiga tayangani ayonlashdi. Qaysidir audiomaterialda rasm qo‘yilib, masal mazmuni hikoya qilingan bo‘lsa, qaysidir materialda faqat asarning o‘qilgan varianti mavjudligi ko‘zga tashlanadi. Shu bois o‘qituvchi bosqa tillarda ishlangan sifatli multfilmlarni tanlab olib, “Ovoz berish” loyihasini tashkil etish maqsadga muvofiq.

Mazkur loyiha media matnni to‘liq tushunish, tasavvur va ijodiy fikrlashni rivojlantirish maqsadini amalga oshiradi. Uni o‘tkazishda mavzu asosida ishlangan multfilmlar yoki audiomatnlardan parchalar oldindan tayyorlanadi. Har bir o‘quvchining iqtidoriga asoslanib, rollar taqsimlanadi. Bunda qaysi o‘quvchi qaysi qahramonga ovoz berishi aniqlanadi. Shundan so‘ng multfilm ovozsizlantiriladi va ishtirokchilar o‘zlarining ovozli yozuvlari ustida ishlashni boshlaydilar. Shuningdek, o‘quvchilarga berilgan parchani turli holatlarda muayyan janrga o‘xshash qilib ovoz chiqarib o‘qish tarzidagi vazifa ham beriladi. Bundan tashqari, bu usul nafaqat badiiy yoki animatsion filmlar uchun, balki televizion dasturlar uchun, masalan, “Hayvonot dunyosida” kabi ko‘rsatuvlar dublyajida ham qo‘llanilishi mumkin. Bu yerda ishtirokchilar oldida hikoyachi,

unda ishtirok etgan qahramonlarga ovoz berish shaklidagi murakkab vazifa turadi.

“Ovoz berish” loyihasi o‘quvchilarni matnda anglagan, kartina va filmlarda ko‘rgan, audiomatnda eshitgan voqea-hodisalarning o‘ziga xos jihatlarini umumlashtirib, o‘z talqinini yaratish, nuqtayi nazarini ijodiy ifodalash uchun tegishli shart-sharoit yaratadi. Boshlang‘ich sinf tarbiya darslarida germenevtik tahlilni asosiy vosita sifatida qo‘llash nafaqat o‘quvchi faoliyati va mediasavodxonligi, balki butun ta’lim jarayonini yaxlit tarzda modellashtirish imkonini beradi. Ma’lumki, bilimni shunchaki o‘zlashtirish o‘qituvchi zimmasidagi vazifaning kichik bir qismini tashkil etadi. O‘sha bilimlarni shaxsiy e’tiqodga aylantirish esa zamonaviy boshlang‘ich tarbiya darslarining asosiy vazifasidir. Shu jihatdan, germenevtika barcha o‘quv fanlari, ayniqsa, tarbiya darslarida mediasavodxonlik kompetensiyasini rivojlantirishda muhim natijalarga erishishga ko‘maklashuvchi poydevor vazifasini o‘taydi.

Germenevtika o‘quvchi uchun uslubiy emas, balki vositaviy ahamiyatga ega. U o‘zida bilimdan bilish jarayoniga, bilishdan esa ijodkorlikka eltuvchi yo‘lni mujassam etadi. O‘qituvchiga esa san’at va madaniyatni va multimedia vositalari asosida o‘rganishni tashkil etish imkoniyatini yaratadi. Natijada yangi ta’limiy muhit shakllanadi. Germenevtika o‘zi bilan birga yangi yo‘naltiruvchi tamoyillar, jumladan, diqqatni nima o‘rganilishi kerakligiga emas, balki o‘quv materiali kim uchun mo‘ljallanganiga qaratish hamda yangi ta’lim maqsadlarini olib kiradi. Bunda asosiy muammo o‘qituvchi tomonidan sun’iy ravishda kiritilmay, balki dars mazmuniga tabiiy tarzda singdirilishidir. Masalan, 4-sinf tarbiya fani uchun mo‘ljallangan dars modelini ko‘rib chiqaylik. Uning mazmuni Alisher Navoiyning “Arislan menen Durroj” hikoyatini o‘rganishda asarni o‘z tarixiy davri kontekstida tahlil qilishga qaratilgan.

Murakkab vaziyat yaratish maqsadida “Ovozsiz film” usuli qo‘llaniladi. O‘quvchilarga asar asosida ishlangan multfilmdan kadr biror matn yoki musiqasiz namoyish etiladi. Garchi bunga tayyorgarlik uyda bo‘lsa ham, ulardagi badiiy obrazlarni muallifning hayot yo‘li bilan bog‘lash mavzuni o‘rganishdagi navbatdagi bosqichdir. O‘quvchilardan “Arislan menen Durroj” asari uning yaratuvchisi dunyoqarashi, xalq va jamiyat uchun mas’uliyatini aniqlash, har bir satr uning shaxsidagi muayyan jihatlarni ochib berish omili ekani hikoyatda qo‘llangan so‘z yoki iboralar asosida bilan taqdim etishlari so‘raladi.

Buning uchun dastlab o‘quvchilarga darslikning 44-sahifasidagi aqlni rivojlantirish uchun berilgan savollar bilan murojaat qilinadi yoki o‘qituvchining o‘zi savol qo‘yishi mumkin. Shundan so‘ng o‘quvchilarga hikoyat asosida ishlangan multfilmni internet tizimidan izlab topishlari va tomosha qilish vazifasi

beriladi. Multfilmda qahramonlarning xatti-harakatlariga qarab ular nima deyotganlarini aniqlab, ifodali hikoya qilishlari so‘raladi. Shu tariqa ularning matn bilan tanishganliklari, mazmunini o‘zlashtirganliklari axborot texnologiyalari imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtiriladi. Matn mazmunini tushunishlarida qanday insonlar Arslon qiyofasida badiiy gavdalantirilgani, Durroj obrazida kimlar tasvirlanganini bayon etishlari, ular o‘rtasidagi munosabatlar chizgisidan qanday ma’noni uqqanliklari aniqlanadi.

San’at asarlarini tahlil qilishda germenevtik yondashuv nafaqat ijodkor shaxsi va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi bog‘liqlik, balki ham ijod jarayoni, ham tayyor ijod namunasi mazmunini idrok etishga xos bo‘lgan assotsiativ yondashuvga asoslangan taqqoslash orqali ham amalga oshiriladi. Tadqiqot ishimizda ko‘rib chiqilayotgan san’at asarlari o‘zaro qarama-qarshi qutblarni (binar oppozitsiyalarni) ifodalaydimi yoki ular yagona zanjirning halqalari hisoblanadimi tarzidagi murakkab va aniq yakuniy javobga ega bo‘lmagan savollar o‘rtaga tashlandi. Tahlil jarayonida muallif surati muayyan darajada uning asarlarini yaxlit, ammo integrativ tushunishni ta’minlaydi. Algoritmlar, sxematik konturlar, modellar va yo‘naltiruvchi savollar kabi maxsus “ko‘rsatmalar” tadqiqot uchun yo‘naltiruvchi postlar bo‘lib xizmat qiladi. Muhokama qilinayotgan darsda o‘quvchilardan xronotopni tavsiflashga va “bayon etuvchi” tafsilotlarni aniqlashga, shuningdek, hikoya vaqtini taqvim vaqti bilan bog‘lashga e’tibor qaratish so‘raladi. Ushbu yondashuv analitik va assotsiativ fikrlashni rivojlantiradi. Shuningdek, “o‘quvchi-badiiy asar, o‘quvchi-muallif, o‘quvchi-badiiy obraz” kabi ko‘p qirrali muloqotni osonlashtiradi.

Muloqot haqida so‘z borganda, o‘z fikrini nafaqat ijodiy, balki hamfikrlilikni ham yuzaga keltiradigan mavzulararo munosabatni ushlab turish lozim. Ko‘pincha, taqqoslash yo‘nalishi o‘qituvchi tomonidan bevosita mavzu nomining o‘zida, masalan, qish yoki qor kabi mavsum bilan bog‘liq nomlarda ko‘rsatib o‘tiladi. Bunday takrorlanuvchi mavzu musiqa, tasviriy san’at, ona tili va o‘qish savodxonligi yoki tabiiy fanlar darslarida biror mavzuga bag‘ishlangan asarlar o‘rtasidagi mushtarak va farqli jihatlarni aniqlashni taqozo etadi. Masalan, 3-sinfda “Kitap – bilim bulag‘i” mavzusini tabiiy fanlardagi “Juldizlar ham planetalar” mavzusi bilan bog‘lash o‘rinlidir. Bunda o‘quvchilar “Biz kosmos haqqinda ne bilemiz?” mavzusidagi “Kosmosta qanday ob’ektlerdi gezlestiriw mumkin?”, “Juldizlar” mavzusida “Eger Quyash birden so‘nip qalsa, Yer juzinde ne juz beriwi mumkin?”, “Planetalar ham o‘lardin joldaslari” mavzusida “O‘zingizge tanis kosmosliq denenelerdin atlarin jazing” kabi topshiriqlar “Kitap – bilim bulag‘i” mavzusidagi planetalar bilan bog‘liq mavzuni uyg‘unlikda o‘rganish orqali bilimlarni birlashtirishni taqozo etadi.

Tarbiya darslarida san’at asarlarini o‘rganishning metodologik asosi sifatida germenevtikaga murojaat qilish o‘quvchilarning umumiy intellektual darajasini oshirish, tafakkurida moslashuvchanlik va erkinlikni shakllantirishga yordam beradi. Bu jarayon ijodiy mediamuhitni yaratishga imkon beraadi. Media muhit o‘quvchilarning savol berish qobiliyati, narsa-predmetlar yoki voqelikka nisbatan savolga yo‘llovchi imkoniyati bilan samaralidir. Bunday tafakkur tarzini saqlab qolish bugungi globallashuv asrida juda muhimdir. Binobarin, bugungi axborot asri har kuni turlicha va muammoli savollar qo‘yishni talab qiladigan murakkab vaziyatlarni keltirib chiqarmoqda. Metodist Q.Husanboyevaning fikricha, “Savol” so‘zining xususiyatlari va ahamiyati lug‘atlarda: javob talab qiladigan murojaat; o‘rganiladigan, muhokama qilinadigan predmet; yechimini talab qiladigan masala deb ko‘rsatilgan. “Muammo” ilmiy savol savol bo‘lib, u bir necha yechimga egaligi bilan savoldan farqlanadi. Yechimlarning har biri salmoqli asosga ega bo‘ladi.

Savolda ifodalangan bilmaslik ilmiy izlanish natijasida ma’lumga, o‘rganilgan narsaga aylansa, bunday savol muammo bo‘lolmaydi. Agar savol yangi qonuniyatlarni kashf etish imkoniyatlari haqidagi taxminlar bilan uyg‘unlashib ketsa, uni muammo deyish mumkin. Ko‘p muammolarni qisqalik maqsadidan kelib chiqib, savol tariqsaida qo‘yish mumkin”.

Xulosa qilganda, tarbiya darslarida germenevtik yondashuv shunday yangi ma’no maydonini yaratadiki, unda falsafa, madaniyat va tarbiya nazariyasining g‘oya hamda tamoyillari o‘z aksini topadi. Bunda ta’lim erkin madaniy ijodkorlikning ko‘p qirrali makoni sifatida namoyon bo‘ladi, maktab hayoti jamiyat madaniy muhitining bir qismi sifatida qaraladi. Ayonlashadiki, germenevtik yondashuv o‘qituvchi uchun nafaqat ta’limiy ahamiyatga, balki muhim metodologik va bevosita kasbiy ahamiyatga ham ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurazakova N.S. Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini matn tahlili asosida baholash (Ta’lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablar misolida). Ped. fan. fals. dok. (PhD) … diss. avtoref. – Nukus, 2025. – 56 b.

2. Ҳусанбоева Қ. Адабиёт – маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – 368 б.

3. Камбарова С.И. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларнинг мустақил мутолаа маданиятини ривожлантириш технологияси. Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2019. – 105-б. – 153 б.

4. Tarbiya. 3. (Tekst): sabaqliq / D. Ro‘ziyeva [ham basq.]. – Tashkent: Sano-standart, 2020. – 94 b.

5. Tarbiya. 4 (Tekst): sabaqliq / S.Shermuhamedova [ham basq.]. – Tashkent: O‘zbekstan, 2022. – 96 b.

O‘QUVCHILARINING MEDIASAVODXONLIK KOMPETENSIYASINI GERMENEVTIK YONDASHUV ORQALI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Utegenov I.
Ajiniyaz nomidagi NDPI mustaqil izlanuvchi

Tayanch so‘zlar: matnni tushunish bosqichlari, anglash, germenvtik doiraga kirish, tushunish, germenevtik labirint, mavzu, meta-mavzu, shaxsiy nuqtayi nazar.
Ключевые слова: этапы понимания текста, понимание, вступление в герменевтический круг, осмысление, герменевтический лабиринт, тема, метатема, личная точка зрения.
Key words: stages of text comprehension, grasping, entering the hermeneutic circle, understanding, hermeneutic labyrinth, theme, meta-theme, personal point of view.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mediasavodxonlik kompetensiyasini rivojlantirishda matnni anglash, germenevtik doiraga kirish, tushunish bosqichlarining o‘ziga xos xususiyatlari bayon etilgan. Shuningdek, o‘quvchilar germenevtik yondashuv natijasida mustaqil xulosalar chiqarish, matnda tasvirlangan muammolarni o‘zlarining hayotiy tajribalari bilan taqqoslash, adabiy matnda kuzata olgan jihatlari asosida o‘zini tahlil qilish va takomillashtirish mazmuni yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье описываются специфические особенности этапов понимания текста, вхождения в герменевтическую структуру и понимания в процессе развития медиаграмотности учащихся начальной школы. Также освещается содержание процесса формирования учащимися самостоятельных выводов на основе герменевтического подхода, сопоставления описанных в тексте проблем со своим собственным жизненным опытом, а также анализа и самосовершенствования на основе аспектов, замеченных в литературном тексте.
SUMMARY:
The article outlines the specific characteristics of the stages involved in developing media literacy competence among primary school students-namely, text comprehension, entering the hermeneutic circle, and achieving understanding. It also highlights how the hermeneutic approach enables students to draw independent conclusions, compare issues depicted in the text with their own life experiences, and engage in self-analysis and self-improvement based on insights gained from literary texts.

Badiiy matnning qanday o‘qilishi o‘quvchining madaniy kod va matnga singdirilgan ma’noni tushunishi qatori o‘zini anglashi va shaxs sifatidagi

o‘ziga xosligini belgilashiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Boshlang‘ich sinf tarbiya darslarida o‘quvchilarning maqol, topishmoq, tez aytish, she’r, ertak, doston, hikoya, ilmiy-ommabop maqola kabi turli janrdagi matnlar ma’nosini tushunishi masalasi ko‘ndalang turadi. Binobarin, amalda ular muallif, asar mazmuni, syujet chiziqlarini anglash va qahramonlarning motivlarini yaxshi tushunishmaydi. Bugun tarbiya darslarida mediasavodxonlik kompetensiyasini rivojlantirish bilan bog‘liq ushbu muammoni hal qilish uchun o‘qituvchilar an’anaviy, ammo har qachon dolzarb hisoblanadigan germenevtik yondashuv – matnni tushunish va talqin qilish, didaktik nuqtayi nazaridan esa, subyekt va obyektning ichki olamiga kirib borish orqali o‘quv materiali mazmunini tushunish uchun foydalanish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. O‘zgacha ifodalaganda, tarbiya darslarida o‘quvchilar matnni tushunishdan o‘zini tushunishga o‘tadi, ya’ni germenevtik doiraga kirib boradi. Bu, albatta, oddiy yo‘l bilan amalga oshmaydi. Zero, “Germenevtik labirintga tushib qolish va undan chiqish uchun o‘quvchi germenevtiv sayohat qilishi – matnni tushunishning bir necha bosqichlaridan o‘tishi lozim”. Bu quyidagi qadamlarni o‘z ichiga oladi:

1-qadam – “Men osmonni ko‘rsam ham uchayotgan obyektni ko‘rmayapman”. O‘quvchi asarni o‘qigan, lekin uni unchalik tushunmagan. Masalan, 2-sinfda H.Olimjonning “O‘zbekstan” she’ri har bir so‘z zamiriga go‘zal ma’nolar singdirilgan asardir. She’rdagi “alaplar, jayav, sezim, bostan, uqsasi, jirlang‘an” kabi so‘zlarni izohlash ma’no qatlamlarini ochish uchun yordamlashadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mediasavodxonlik kompetensiyasini rivojlantirishda germenevtik tahlil qilish badiiy asarlarni haqidagi turli xil qarashlarni birlashtiradi, undagi yashirin ma’nolarni ochadi va muallif niyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Har qanday murakkab matnni tushunish “vizual tramplin” (ko‘chma ma’noda: “Biror katta ishni boshlash, rivojlanish yoki martabada yuqoriga ko‘tarilish uchun asosiy qadam (poydevor)” lar tufayli osonlashadi – hissiy reaksiya uyg‘onadi va tasavvur faollashadi. Jumladan, adabiy asar yoki film tugaganda, kitobxon yoxud tomoshabin boshidan kechirgan his-tuyg‘ularni o‘zi va dunyo haqidagi fikrlarga “almashtiradi”. Bu o‘qishning ushbu bosqichida o‘quvchiga to‘liq tegishli: fon fikrlash va o‘zini anglash orqali o‘quvchini o‘zi va dunyo haqida shaxsiy qarashlarinini aratish imkonini beradi. Shu orqali sensor tushunchadan ratsional tushunchaga o‘tish sodir bo‘ladi.

2-qadam – “Men obyektni ko‘rishni boshladim”. O‘quvchi matnni o‘qigan bo‘lsa ham, lekin lekin undagi hamma narsani ham tushungan

bo‘lavermaydi. Buning uchun quyidagilarga e’tibor berish lozim: ikkita shartga ega bo‘lgan germenevtik savollarga javob berishni o‘rganish lozim. Bunda, birinchidan, savollar bir qarashda asarga aloqasi yo‘qday va soddaday tuyuladi. Biroq, aynan shunday xarakterdagi savollar o‘quvchiga savolni tuzgan shaxsni emas, balki muallifni tushunishga yordam beradi. Masalan, “Qahramon nimani orzu qiladi? Nima uchun u buni orzu qiladi? Bu uni qanday tavsiflaydi? kabi. Savollar oddiy, ammo germenevtikaning asosiy prinsipi shundaki, murakkab narsa har doim oddiy. Paradoks shunday. Matndagi noodatiy jihatlarni topish uni to‘liq tushunishga yordam beradi. Dars maydoni ham nostandart: taqqoslash va o‘xshatishlar o‘zgacha ruhda g‘alati bo‘ladi. Masalan, Aka-uka Grimlarning 4-sinfda mustaqil o‘qish uchun tavsiya etish mumkin bo‘lgan “Ota, o‘g‘il va nabira” ertagini Munavvarqori Abdurashidxonovning “Har kim ekkanin o‘rar” asari bilan qiyoslab o‘rganish o‘rinlidir. Har ikkala asarni birlashtiriadigan jihatlar: qari ota, o‘g‘il, kelin va nevara obrazlari, ularning otaga nisbatan qilgan xatti-harakatlaridir. Qarilik sabab qo‘llari titraydidigan bo‘lib qolgan chol Grimmlar asarida ovqatni to‘kib qo‘ysa, Munavvarqori variantida choy ichganda yoki non yeganda lablari qaltirab ushoqlar tushar edi. Nemis ertagida otaning holatidan jahli chiqqan o‘g‘il va kelin uni pech atrofidagi tor burchakka o‘tkazib qo‘yishadi, sinmasligi uchun yog‘och kosa sotib olishadi. O‘zbek ertagida esa farzandlar kelishib yoshligida o‘zi yo‘l tutgani kabi cholni sahroga tashlab kelishmoqchi bo‘lishadi.

Birinchi ertakda to‘rt yashar nevara yog‘ochdan kosa yasab, katta bo‘lganida, ota-onasiga ovqat solib berishini aytganida uning bu gapidan ota-onasi o‘z xatolarini anglab yetishadi. Ikkinchi asarda cholning “Har kim ekkanin o‘rar” degan gapidan farzandlari qilgan ishlaridan pushaymon bo‘lishib, otasidan uzr so‘rashadi. Har ikki asar yakunida farzandlar otalarining xizmatiga bel bog‘lashadi. Matn ustida ishlash jarayonida o‘quvchilarga mazkur ertaklar qaysi manbalardan oziqlangani, yaratilishiga qanday sabablar turtki bo‘lgani, jahon va milliy adabiyotdagi namunalar sujeti va kompozitsion tuzilishidagi o‘xshashlik va farqli jihatlar nimalarda ekanini aniqlashga e’tibor beriladi. Shu tariqa asar va uning muallifi shaxsiyatidagi bog‘liqlik, ijodining shakllanishidagi omillar ta’siri tushunib yetiladi. Ammo aynan noodatiy jihatlarni topish orqali o‘quvchi yaxlit semantik makonni anglay boshlaydi; noto‘g‘ri tushunish yoki matnni noto‘g‘ri talqin qilish bo‘yicha xavotiri yo‘qoladi. Darsda noodatiy javoblar ko‘payib, fikrlar turfalashganda yangi ma’nolar tug‘iladi. Bunda bir o‘qishda sezilib turgan emas, balki chuqurroq razm solinsa, o‘zgacha ma’no kasb etadigan so‘z, jumla yoki tasvirlarning asl mohiyati teranlashadi, go‘yoki “yangi dunyo ochiladi.

3-qadam – “Men obyektni aniq ko‘ryapman, lekin u hali ham uzoqda”. O‘quvchi matnni o‘qiydi, lekin uni o‘z uslubida tushundi. Bu holatda muallifning o‘ziga xos xususiyatlarini tushunishda ko‘pincha e’tibordan chetda qolgan matn parchalariga murojaat qilish maqsadga muvofiq. Masalan, “Bosh qahramonga nima uchun shunday ism qo‘yilgan? Unga ismni muallif berganmi yoki xatti-harakatlari shunday nomni taqozo etganmi?” kabi savollar har bir nom yoki detalni sinchiklab o‘rganishni taqozo etadi. Masalan, 3-sinfda O‘.Hoshimovning “Aylanayin apa”nin yapon aqlig‘i” hikoyasini o‘rganishda o‘quvchilarga dastlab “Ulkenlerden “Bul qonsinin haqi” degen gapti esittiniz be?, Qonsinin haqi nede boluwi mumkin?”, Siz jasap atirgan mahallede qonsilar bir-birine qanday munasibette boladi?, “Qonsin tinish – sen tinish” degen naqldi tusuntiring” kabi savol-topshiriqlar ustida ishlanib, asar mazmunida aks etgan muhim fikrni anglashga yo‘naltiradi. So‘ngra qahramonga nima uchun “Aylanayin apa” (“Girgitton buvi”) deb ism qo‘yilgani sababini qanday tushunganliklari so‘raladi. Asarda keltirilishicha, qishloqda mehribon, “buving girgitton” deb gapirgani uchun buvini shu nom atashadi. Darslikda asardan parcha berilgani uchun o‘qituvchi uning to‘liq variantini tavsiya qilishi zarur. O‘quvchilar ushbu hikoya zamiriga qanday qadriyatlar singdirilgani, ularning paydo bo‘lish negizlari nimalarda ko‘rinishini anglaganliklarini bayon etishlari kerak bo‘ladi. Buning uchun ularga quyidagi savollar beriladi:

1. Buvining bolaga hovli etagidagi yong‘oqlarni olishiga ruxsat bermagani sabablarini qanday izohlaysiz?

2. Hikoyadagi “Birovning haqini o‘zidan so‘ramasdan olish gunoh bo‘ladi” degan gapdan nimani tushundingziz?

3. Siz ham kimningdir narsasini so‘roqsiz olganmisiz? Bunga nima majbur qilgan? Keyin qanday yo‘l tutgansiz?

4. Asardan o‘zbek va yapon xalqini qanday qadriyatlar yaqinlashtirishini bilib oldingiz? Bu tuyg‘uni qanday nom bilan ataysiz?

5. Hikoyachiga sayyohning qaysi harakati bivini esga soldi? Siz ham hayotda buviga yoki yaponiyalik mehmonga o‘xshagan odamlarni ucratganmisiz? Shu haqda aytib bering.

6. Hikoyachi yapon sayyoh nima uchun “Girgitton buvi”ning “nevara”siga teng ko‘rilgan?

7. Muallif“...Shunda dunyodagi bani insonning hammasini Xudo yaratganiga, ular orasida fe’l-atvori, insof-vijdoni bir-biriga juda o‘xshashlari oz emasligiga yana bir karra iymon keltirdim...” degan gapi orqali nima demoqchi? Siz bu gapni qanday tushundingiz?

Shu zaylda matn ma’nosi o‘quvchilarning shaxsiy tajribasi bilan uyg‘unlikda ayonlashadi, vizual va samarali idrokdan muallif yaratgan obrazlarni tushunishga, asarning bir qismi ma’nosidan butun asarning ma’nosini tushunishga o‘tiladi.

4-qadam – “Men obyektni ko‘rdim va unga qo‘lim yetadi”. O‘quvchi matnni o‘qiydi, uning tashqi ma’nosini tushunsa ham, unga singdirilgan ichki ma’noni tushunmaydi. Shu bois o‘quvchilarga shunchaki tayyor g‘oyalar va tushunchalarni o‘rganishnigina emas, balki o‘zi va dunyo haqidagi tasavvurlarini ko‘plab taassurotlar, bilimlar va tushunchalar asosida shakllantiradigan sharoitlarni yaratish zarur.

Asar matni mazmuniga kirgan o‘quvchi muallifning nima demoqchi ekanini tushunishga harakat qiladi. Shu tariqa u o‘zini anglay boshlaydi, asar mazmuni bo‘yicha yangi talqinini yaratadi, ya’ni o‘quvchi – germenevtik paydo bo‘ladi. U germenevtik doiraga kiradi va germenevtik labirintdan chiqadi. Matndagi qahramon obrazini germenevtik yondashuv asosida o‘rganish orqali o‘z shaxsiy qarashlarini shakllantiradi. Bunday dars natijalarini mavzu, meta-mavzu va shaxsiy nuqtayi nazar kabi barcha darajalarda kuzatib borish mumkin. O‘quvchilarning matnni tushunish darajalarini aniqlashda oddiy o‘quvchidan germenevtik o‘quvchiga qanday o‘tish, tushunish jarayonini qanday va qachon sodir bo‘lganini bilish masalasi ko‘ndalang turadi.

Zamonaviy adabiyotda atrofimiz va ongimizda sodir bo‘layotgan voqealar haqida mulohaza yuritishga undaydigan, ruh va ong uchun ozuqa beradigan hikoyalar o‘ylashdan ko‘proq zavqlanishga undashi muhim sanalmoqda. Bunda ikki xil yo‘nalishni yaqqol ajratib ko‘rsatish mumkin. Birinchisi ham tashqi olam, ham botinimiz haqida mushohada yuritishga chorlab, ham ruh, ham aql uchun ozuqa beruvchi adabiyot sanalsa, ikkinchisi, fikrlashdan to‘xtab, shunchaki hordiq chiqarishga, ya’ni “miyani dam oldirish”ga undovchi, ijroga (tomoshaga) yo‘naltirilgan adabiyot hisoblanadi.

Quyidagi dars modeli dars yoki darslar turkumi shaklida dastlabki tayyorgarlikni nazarda tutadi. Bunda o‘quvchilar badiiy matnni chuqurroq tahlil qilishga yordam beradigan zarur ma’lumotlar, xususan, yozuvchining tarjimayi holi va ijodiy usuli bilan tanishish, tanqidiy maqolalar, hikoyalar tarixi, asarda tasvirlangan madaniy davrni yoritish bilan tanishadilar. Bu, ayniqsa, dars mavzusi tahlil qilinayotgan asarda ta’kidlangan murakkab hayotiy muammolarni hal qilishga qaratilgan bo‘lsa, yanada muhimdir.

Anglash bosqichida simulyatsiya qilingan darsda oldindan tushunish nazarda tutiladi. O‘quvchilarga asar sarlavhasi (2-sinf darsligidagi Ota-ananin armani” matni va unga muvofiq holda ishlangan ota va o‘g‘il suhbati aks etgan surat) va unga mos holda tanlangan rasm ma’nosi haqida mulohaza qilish, uni

oʻqish paytida xayolga kelgan tasvirlarni rasmda koʻrganlari bilan taqqoslash vazifasini berish mumkin. Ehtimol, oʻquvchilar hikoyaning yaratilishi haqida bilib olganlarida darhol paydo boʻladigan "Nima uchun muallif hikoya sarlavhasini shunday tanlagan?" savoliga javob topadilar. Dastlabki oʻqish paytida "Nima deb oʻylaysiz, haqiqatan ham farzandlar ota-onasi orzusini amalga oshira oladimi?, Hamma oilada ham orzular haqida suhbatlar boʻlib turadimi?" tarzida yuzaga keladigan savollar matnni tahlil qilishga tayyorgarlik jarayonini faollashtiradi.

Germenevtik yondashuv savol-javob tizimini yaratishni oʻz ichiga oladi. Oʻquvchilar savollarni oʻzlari shakllantirishi, muhokama qilishi, badiiy matnni har tomonlama oʻrganib, turli fikr va gʻoyalar almashish uchun kichik guruhlarga boʻlingan holda samarali muloqotni tashkil etishlari nazarda tutiladi. Oʻquvchi jarayonda matnni oʻzining oldingi mulohazalari yordamida tushunishga harakat qiladi. Munozaralar davomida oʻz fikr-mulohazalarini almashadilar, javob berish orqali matndagi yashirin maʼnolarni ochishga yordamlashadigan savollarni shakllantiradilar. Bu maʼnoni oldindan anglash holatini yuzaga keltiradi.

Bundan tashqari, oʻquvchilarni matnni talqin qilish va germenevtik doiraga kirishga yoʻnaltirayotganda, oʻqituvchi, avvalo, ularning asarga boʻlgan munosabatini, idrok etishini yoki kutganlari ufqini qanday tasavvur qilishlarini tushunishi kerak. Masalan, 2-sinf oʻquv dasturida rejalashtirilgan "Ata-ananin armani" matni bilan tanishishda oʻquvchi ota-onaning orzusi nima ekani haqida bilishni istashi bilan bogʻliq dastlabki savolning paydo boʻlishidir.

Oʻquvchilarga asar qahramoni Muratning kelgusidagi hayoti haqidagi hikoyani yakunlash yuzasidan topshiriq berish mumkin. Hikoyada haqiqatan ham Murat ota-onasi xohlaganidek ulgʻaydimi, buning uchun u nimalar qila oldi, qanday sinovlarga duch keldi kabi jihatlarning badiiy gavdalantirilishi nazarda tutiladi. Bu oʻquvchi va matn oʻrtasida muloqot, hamkorlikdagi ijodkorlik imkonini beradi. Ushbu holatda oʻquvchining hayotiy tajribasi ham muhim rol oʻynaydi, yaʼni ularning adabiy meʼyorlar va umuman hayotning barcha jabhalari haqidagi bilimlariga asoslanishni taqozo etadi.

Oʻquvchilarga ilgari maʼlum boʻlgan adabiy-nazariy tushunchalar haqidagi faktlar, xususan, muallif nuqtayi nazarini tushunish orqali matnning turli xususiyatlari uning ongida oʻz hayoti va tajribasi bilan birlashadi. Shunga koʻra, oʻquvchi matnni tushunishga, soʻngra talqin qilishga oʻta boshlaydi.

Germenevtik doiraga kirish bosqichi. Butunning maʼnosini tushunish uchun dastlab matn qismlarini, keyin esa butun asarni tahlil qilish zarur.

O‘quvchi keyin doira boshiga qaytadi va hamma narsa aniq bo‘lguncha, matnni to‘liq tushunmaguncha yana talqinlarni taklif qiladi.

O‘quvchilardan matndagi alohida syujet chiziqlarini kichik guruhlarga bo‘lish orqali tahlilni boshlashlari so‘raladi. Har bir kichik guruh matndagi bitta syujet chizig‘ini tahlil qiladi va ushbu bo‘lim uchun bir nechta talqinlarni taklif etadi. Masalan, 4-sinfda sinfdan tashqari o‘qishga mo‘ljallangan Xans Kristian Andersenning “Irkit o‘rdakcha” ertagi tahlilida o‘rdaklar, kambag‘al odam, uning kampiri, mushuk, tovuqlar va o‘rdakcha o‘rtasidagi kelishmovchiliklar, qahramon tushib qolgan ayanchli ahvol, atrofdagilarning tashqi ko‘rinishga qarab muomala qilishi kabi insonlarga xos jihatlarga munosabat bildiriladi. Qahramonlar o‘rtasidagi murakkab vaziyatlarni turli yo‘llar bilan talqin qilish mumkin. Har bir obraz o‘quvchilar tomonidan turlicha tushuniladi. Asardagi o‘rdakcha misolida kimgadir hamdardlik tuyg‘usi o‘sha odam boshqani tushunib, qabul qilganda paydo bo‘ladi.

Ertak matni ustida ishlash jarayonida guruhlar bilan ertak syujetidagi muhim lavhalar tahlil qilinishi rejalashtiriladi. Muallif qahramonlar o‘rtasidagi muammoli vaziyatlarda o‘z pozitsiyasida turadi. U tomonlarni qo‘llab-quvvatlamaydi, kimning haq ekanini aniqlashni kitobxonning o‘ziga qo‘yib beradi. Voqealar rivojida o‘quvchilar faoliyati insonni tashqi ko‘rinishiga qarab baholamaslik, mushkul ahvolda qolganlarga yordam qo‘lini cho‘zish, har bir inson baxtli bo‘lishga munosib ekani, buning uchun butun imkoniyatlarini ishga solishi kabi xulosalar shakllanishiga yo‘naltirilishi lozim.

O‘quvchilarga muallif tarjimayi holi bilan tanishish vazifasini berish orqali o‘rdakcha va uning hayotida qanday o‘xshahslik borligini aniqlash imkoni paydo bo‘ladi. Bizningcha, yozuvchi hayotidagi ayrim sahifalar o‘rdakchaning akalari, keyinchalik onasi, boshqa qushlarning ham uni kamsitib, masxara qilishlariga ko‘chgan deyishga asos bo‘lishi mumkin. Ertakchi ijodkor 1819-yilda aktyor bo‘lish niyatida Kopengagenga boradi. Ko‘zlagan maqsadiga erishish uchun ancha vaqt muhtojlik, sarsongarchilik va behuda urinishlardan so‘ng gimnaziyaga o‘qishga kiradi. Yoshli katta Hans o‘zidan ancha yosh bolalar bilan birga tahsil oladi. “Shunday sharoitda Andersenni sinfdoshlari qanchalik masxara qilganini tasavvur qilish qiyin. Ammo Hans sabr-chidam bilan o‘rta maktabni, so‘ngra universitetni tugatadi. Hayotning ushbu davri haqida u keyinchalik achinarli va noxush taassurotlar tug‘diruvchi “Irkit o‘rdakcha” ertagini yaratadi. Ma’naviy-axloqiy jihatdan ahamiyatli tomoni shundaki, asar irkit o‘rdakchaning chiroyli oqqushga aylanishi bilan ko‘tarinki va jo‘shqin ruhda yakun topadi” .

Matn shu tarzda talqin qilinadi va keyin bu barcha syujet chiziqlari qanday bog‘liqligi va ular bir-birini qanday to‘ldirishi haqida muhokama qilishni taqozo etadi. Bunda o‘rdakchaning tuxumdan chiqishi, boshqa parrandalarning uni kamsitishlari, odamlar bilan yashashi, oqqushga aylangandagi sahna hayotda aka-ukalar o‘rtasidagi mehr-oqibat, ijtimoiy tartib-intizom, o‘zaro munosabatlar syujetdagi yagona chiziqqa birlashadi. Bu kurashmi yoki vaziyatlarning qo‘shilishimi, inson o‘z taqdirini o‘zi boshqara oladimi yoki taqdirga bo‘ysunib, shunchaki “oqimga qo‘shilishi” kerakmi degan savollarga javob izlanadi. Asar talqinida o‘quvchilar hayot uchun kurash insondagi mavjud imkoniyatlarni yuzaga chiqarishi, qiyinchiliklar irodasini toblashini anglashga olib keladi. Talqinda tashqi ko‘rinish emas, ichki go‘zallik insonni ulug‘lashi, o‘z yo‘lini topishda muhim omil ekanini anglashga alohida e’tibor beriladi.

Tushunish bosqichi. Ertak matni ustida ishlash darsida shunday muhit yaratiladiki, unda muloqot davomida har bir fikr, xulosa, har qanday faraz e’tibordan chetda qolmasligi lozim. Hamma fikr bitta mavzuga birlashadi. Jarayonda muhokamaga qo‘shimcha fikr bildirish, biror jihatni inkor etish, doira boshiga qaytish, agar umumiy, butun tushuncha bo‘lmasa, talqinni qayta boshlash yoki butun matnni to‘liq tushunishga olib boradigan fikrlar oqimini davom ettirish mumkin hisoblanadi.

Matnni birinchi marta o‘qish paytida, tushunishdan oldingi bosqichda, u tugallanmagan holda qoladi. Matnning barcha qismlari va ularning o‘zaro bog‘liqligi talqin qilingandan keyin ham o‘quvchining ongida javob talab etiladi. Bu holda, o‘qituvchi o‘quvchilarni asarga Vilgelm Pedersen va Oyvild Torseter kabi jahon rassomlari ishlagan rasmlar bilan ishlashga taklif qilishi va ularni muallif nima demoqchiligini tushunishning kaliti sifatida ushbu savolni shakllantirishga yo‘naltirishi mumkin. Shuningdek, tushunishdan oldingi bosqichdagi barcha lahzalarni eslab qolish, matndagi muhim tafsilotlarni ta’kidlash va hokazolar muhimdir. Bunda ertakning You Tube platformasida joylashtirilgan multfilm variantidan foydalanish ham talqinni amalga oshirsa, ham medisavodxonlik kompetensiyasiga rivojiga samarali ta’sir ko‘rsatadi.

Muallif o‘rdakcha hayoti misolida insonlarni qadrlash, hayotdagi burilishlarni tushunish, maqsaddan voz kechmaslik, biror narsani o‘zgartirish, oldinga intilish, o‘zini va boshqalarni tushunishni o‘rganish kerakligiga ishora qiladi. O‘quvchilar tahlil natijasida ertak shunchaki go‘zallik haqidagi asar emas, bu har bir inson unda o‘zini ko‘ra oladigan hayot manzarasi ekani, har bir kitobxon bosh qahramon bilan bir xil his-tuyg‘ularni boshdan kechirishi, inson hayotini o‘zgartirishning qanday yo‘li borligi haqida mulohaza yuritadilar.

Shuningdek, tahlil qilinayotgan asarda kuzatganlariga o‘xshash hayotiy vaziyatlarn taqqoslab, xulosalar chiqaradilar.

O‘quvchilar nafaqat matnni germenevtik tahlil qilish natijasida mustaqil ravishda xulosalar chiqarish, balki asarda tasvirlangan muammolarni o‘zlarining hayotiy tajribalari bilan taqqoslashni o‘rganadilar, balki badiiy matnda kuzata olgan jihatlari asosida o‘zini tahlil qilish va takomillashtirishga harakat qiladilar. Albatta, yuqorida tavsiflangan barcha vazifalar, matnni germenevtik tahlil qilish bilan asosiy darsga tayyorgarlik ishlari ko‘p kuch talab qiladi. Afsuski, bunda vaqt bilan bog‘liq yetishmovchiliklar mavjud. Ammo o‘qituvchilar badiiy matnlarni o‘rganishda germenevtik yondashuvdan foydalanish orqali erisha oladigan natijalar sarflangan vaqt haqidagi barcha fikrlarni chetga surib qo‘yishga imkon beradi.

Tarbiya darslarida, ayniqsa, badiiy adabiyotni o‘rganishda germenevtik yondashuv ko‘rib chiqilayotgan obyektni batafsil va teran o‘rganishga imkon beradi. Natijada o‘quvchilar mustaqil ravishda xulosalar chiqaradilar, mavzuni yuqori darajada tushunish uchun ular germenevtik tahlil jarayonida o‘z ishlarining natijalaridan kelajagi uchun juda zarur bo‘lgan muhim tajribani olishni o‘rganadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мальцева Ю.В. Герменевтический подход в преподавании литературы / https://sesony. ru/metodkopilka/234-germenevticheskij-podkhod-v-prepodavanii-literatury.

2. Matjon S., Shermatova U., Shermatova Z. Bolalar adabiyoti. – Toshkent: Olmaliq kitob business, 2023. – 297-b.

3. Tarbiya. 2-klass o‘qiwshilari ushin sabaqliq. N.Ismatova va basq. – Tashkent: G‘afur G‘ulam atinndag‘i baspa poligrapiyali doretiwshilik uyi, 2020. – 80 b.

4. Tarbiya. 3. (Tekst): sabaqliq / D. Ro‘ziyeva [ham basq.]. – Tashkent: Sano-standart, 2020. – 94 b.

5. https://www.google.com/search?q=vizual+tramplin+nima

MAKTABGACHA TA'LIMDA ТАЪЛИМДА FORMATIV VA SUMMATIV BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Kambarova D.S.
"University of economics and pedagogy" NOTM,
Maktabgacha ta'lim kafedrasi dotsent v.b.

Tayanch so'zlar: formativ baholash, summativ baholash, ta'lim sifati, zamonaviy strategiyalar, qayta aloqa, kompetensiya, mezonli baholash, rubrika, o'z-o'zini baholash, baholash savodxonligi.
Ключевые слова: формативное оценивание, суммативное оценивание, качество образования, современные стратегии, обратная связь, компетенция, критериальное оценивание, рубрика, самооценивание, оценочная грамотность.
Key words: formative assessment, summative assessment, quality of education, modern strategies, feedback, competence, criterion-referenced assessment, rubric, self-assessment, assessment literacy.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada ta'lim sifatini oshirishda formativ va summativ baholashning zamonaviy yondashuvlari, ularning nazariy-metodologik asoslari hamda o'zaro uzviy bog'liqligi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Baholashning ikki turini bir-biriga qarama-qarshi qo'yuvchi an'anaviy qarash tanqidiy ko'rib chiqilib, ular yagona dalil bazasiga tayanuvchi, ammo maqsadi va natijadan foydalanish usuli bilan farqlanuvchi bir butun tizimning ikki funksiyasi ekanligi asoslanadi. M.Skriven, D.R.Sedler, P.Blek va D.Uilyam, J.Xetti va H.Timperli tadqiqotlari ko'rsatilgan. Milliy me'yoriy baza asosida chorak bahosining tarkibi tahlil qilinib, formativ baholashning ballga aylanib qolishi xavfi aniqlangan va uni bartaraf etish yo'llari taklif etilgan. Shuningdek, o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy baholash strategiyalari tizimlashtirilib, ularni amaliyotga joriy etish yo'llari yoritib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье научно проанализированы современные подходы к формативному и суммативному оцениванию в повышении качества образования, их теоретико-методологические основы, а также их тесная взаимосвязь. Критически рассматривается традиционный взгляд, противопоставляющий два вида оценивания, и обосновывается положение о том, что они представляют собой две функции единой системы, опирающейся на общую доказательную базу, но различающейся целью и способом использования результата. На основе работ М.Скривена, Д.Р.Сэдлера, П.Блэка и Д.Уильяма, Дж.Хэтти и Х.Тимперли, а также результатов метаанализа показаны реальные границы эффективности формативного оценивания. Проанализирован состав четвертной оценки выявлен риск превращения формативного оценивания в балльное и предложены пути его преодоления. Систематизированы современные стратегии оценивания, направленные на развитие критического мышления учащихся, и освещены пути их практической реализации.

SUMMARY:
This article scientifically analyses modern approaches to formative and summative assessment in improving the quality of education, their theoretical and methodological foundations and their close interdependence. The conventional view that opposes the two types of assessment is critically examined, and it is argued that they constitute two functions of a single system that draws on a shared evidence base but differs in purpose and in the way the evidence is used. Drawing on the works of M.Scriven, D.R.Sadler, P.Black and D.Wiliam, J.Hattie and H.Timperley, and on the findings meta-analysis, the article shows the realistic limits of the effectiveness of formative assessment. The composition of the quarterly grade is analysed, the risk of formative assessment degenerating into mark-giving is identified and ways of overcoming it are proposed. Modern assessment strategies aimed at developing students' critical thinking are systematised and ways of implementing them in practice are highlighted.

Kirish. Ta’lim tizimini modernizatsiya qilish sharoitida o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini baholash yondashuvlari tubdan o‘zgarib bormoqda. An’anaviy baholash tizimi ko‘pincha faqat natijani qayd etishga qaratilgan bo‘lib, o‘quv jarayonining o‘zini yaxshilash imkoniyatini cheklardi. Zamonaviy pedagogikada esa baholash o‘quv jarayonining ajralmas qismi sifatida ko‘rilib, o‘qitish samaradorligini oshirish vositasiga aylandi (3). Bu o‘zgarish nafaqat metodik, balki me’yoriy darajada ham mustahkamlangan: O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’lim sifati ta’lim oluvchilarning davlat ta’lim standartlari va talablariga muvofiq egallagan bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalari darajasi bilan belgilanishi qayd etilgan (1).

Shu bilan birga, amaliyotda baholash ko‘pincha ikki qutbning biriga siljib qoladi. Birinchi qutbda baholash faqat nazorat va hisobot vositasiga aylanadi: ball qo‘yiladi, reyting hisoblanadi, ammo bu ma’lumot o‘qitish usulini o‘zgartirmaydi. Ikkinchi qutbda esa “formativ baholash” atamasi ostida dars davomida qo‘yiladigan qo‘shimcha ballar tushuniladi — bunda formativ baholashning mohiyati, ya’ni ballsiz, tashxisga tayanuvchi, o‘quvchining keyingi qadamini belgilovchi tabiati yo‘qoladi. Har ikki holatda ham baholash o‘zining asosiy pedagogik funksiyasini bajarmaydi.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Formativ va summativ baholash tushunchalarining ilmiy muomalaga kirishi M.Skrivenning 1967-yildagi “Baholash metodologiyasi” ishi bilan bog‘liq. Skriven baholashning ikki turli vazifasini ajratgan: rivojlanayotgan dasturni takomillashtirishga xizmat qiluvchi baholash (formativ) va tugallangan mahsulot to‘g‘risida yakuniy hukm chiqaruvchi baholash (summativ) (6, 39–83-b.). Muhimi shundaki, u bu ajratishni baholash vositalari bo‘yicha emas, natijadan foydalanish maqsadi bo‘yicha amalga oshirgan. Ushbu metodologik qoida bugungi kunda ham asosiy tushunmovchilikni bartaraf etadi: bir xil topshiriq qanday maqsadda ishlatilishiga qarab ham formativ, ham summativ bo‘lishi mumkin.

D.R.Sedler formativ baholashni o‘quv nazariyasi darajasiga ko‘tardi. Uning fikricha, baholash o‘quvchi mavjud natija bilan mo‘ljaldagi (etalon) natija o‘rtasidagi tafovutni o‘zi anglab, uni yopa olgandagina formativ hisoblanadi. Buning uchun o‘quvchida uchta shart shakllangan bo‘lishi kerak: sifatli ishning qanday bo‘lishi haqidagi tasavvur; o‘z ishini etalon bilan xolis qiyoslay olish ko‘nikmasi; hamda tafovutni yopish uchun qo‘llanadigan harakatlar zaxirasi (7, 119–144-b.).

P.Blek va D.Uilyamning 250 dan ortiq empirik tadqiqotni qamragan sharhi formativ baholashni ta’lim siyosati darajasidagi mavzuga aylantirdi. Mualliflar formativ baholash o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro ma’lumot almashinuvini ta’minlashini, sinf ichidagi baholashni kuchaytirish esa o‘zlashtirishga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatishini va bu ta’sir eng ko‘p past o‘zlashtiruvchi o‘quvchilarda kuzatilishini asosladilar; shu bilan birga, ball bilan birga berilgan fikr-mulohaza o‘z samarasini yo‘qotishini ham qayd etdilar (8, 7–74-b.).

J.Xetti va H.Timperli fikr-mulohazaning nazariy modelini uchta savolga javob sifatida tuzdilar: “Men qayerga boryapman?”, “Men qanday boryapman?”, “Keyingi qadam nima?”. Ular fikr-mulohazaning to‘rt darajasini - vazifa, jarayon, o‘z-o‘zini boshqarish va shaxs darajalarini - farqlab, shaxsga qaratilgan baho va maqtovning o‘zlashtirishga ta’siri deyarli yo‘qligini ko‘rsatdilar (9, 81–112-b.).

Milliy pedagogika fanida baholash masalalari pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat kontekstida (3), umumiy pedagogika nazariyasi doirasida (5) hamda ta’lim jarayonini tashkil etishning uslubiy asoslari sifatida (4) o‘rganilgan. Xalqaro adabiyotda tushunchaviy asos yetarlicha ishlab chiqilgan, milliy tadqiqotlarda esa asosan alohida usullarning amaliy qo‘llanilishiga e’tibor qaratilgan. Ikki tur baholashning o‘zaro bog‘liqligini yaxlit tizim sifatida modellashtirish va uni amaldagi reyting tuzilmasi bilan bog‘lash masalasi yetarlicha yoritilmagan - mazkur maqola ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Formativ baholash tushunchasi. Formativ baholash (boshqacha qilib aytganda, jarayonni baholash) - o‘quvchining bilim olish jarayonini bevosita kuzatib borish va uni yaxshilash maqsadida qo‘llaniladigan strategiyadir. Milliy me’yoriy hujjatda u “dars mashg‘ulotlari davomida o‘quvchilar faoliyatini kuzatish hamda ularning bilim va ko‘nikmalarini o‘lchash hamda natijani yaxshilash uchun ko‘rsatmalar berish jarayoni” sifatida ta’riflangan (2). Ta’rifning tuzilishi diqqatga sazovor: unda uchta amal - kuzatish, o‘lchash va ko‘rsatma berish - ketma-ketlikda birlashtirilgan. Uchinchi amal bo‘lmasa, jarayon formativ bo‘lmaydi: o‘lchash natijasidan keyingi qadamni belgilovchi ko‘rsatma kelib chiqmasa, bu oddiy nazorat bo‘lib qoladi.

Formativ baholashning muhim jihatlarini uchta yo‘nalishda umumlashtirish mumkin.

1) Asosiy vazifasi: o‘quvchining bilimidagi bo‘shliqlarni o‘z vaqtida aniqlash va ularni bartaraf etish; o‘qituvchi uchun - o‘qitishni sozlash, o‘quvchi uchun - o‘rganish strategiyasini o‘zgartirish qarorini axborot bilan ta’minlash.

2) Xususiyati: baho qo‘yilmaydi, balki konstruktiv qayta aloqa (feedback) beriladi; natija o‘quvchi uchun jazo yoki mukofot manbai bo‘lmaydi (past “stavkalilik”), shu sababli o‘quvchi bilmagan joyini yashirmaydi va tashxis ishonchli bo‘ladi.

3) Amaliy ahamiyati: o‘quvchida o‘z-o‘zini baholash (self-assessment) va o‘zaro baholash ko‘nikmalarini shakllantiradi, ya’ni uni baholash obyektidan subyektiga aylantiradi.

Nazariy jihatdan formativ baholashning mohiyati Sedler ta’riflagan “tafovutni yopish” mantiqida namoyon bo‘ladi (7, 119–144-b.): mo‘ljal (etalon) - joriy holat - ular o‘rtasidagi masofani qisqartirish strategiyasi. Bundan formativ baholashga qo‘yiladigan yana ikki talab kelib chiqadi: zudlik (fikr-mulohaza o‘quv vaziyati hali “ochiq” turganda berilishi) va mezonga bog‘liqlik (baho o‘quvchini boshqa o‘quvchi bilan emas, oldindan e’lon qilingan mezon bilan qiyoslashi).

Formativ baholashning eng nozik jihati - qayta aloqa sifati. Xetti va Timperli modeliga ko‘ra, samarali fikr-mulohaza uchta savolga javob berishi va vazifa, jarayon hamda o‘z-o‘zini boshqarish darajalarida bo‘lishi kerak; shaxs darajasidagi baho (“sen aqllisan”, “yaxshi bola”) esa o‘zlashtirishga ta’sir qilmaydi, ba’zan salbiy ta’sir ko‘rsatadi (9, 81–112-b.). Bu farq quyidagi jadvalda ko‘rsatilgan.

1-jadval.

Qayta aloqa darajalari va ularning pedagogik ifodasi (9, 81–112-b. asosida)

Daraja	Nimaga qaratilgan	Samarasi	Amaliy ifodasi
Vazifa darajasi	Javobning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligi, talabga muvofiqligi	Yuqori (yangi mavzuni o‘zlashtirishda)	“Ta’rifda uchinchi belgi tushib qolgan — uni matnning 2-xatboshisidan toping.”
Jarayon darajasi	Vazifani bajarish strategiyasi, xatoning kelib chiqish sababi	Eng yuqori (mustahkamlash bosqichida)	“Sen darhol hisoblashga o‘tding; avval shartni sxemaga tushirib ko‘r.”
O‘z-o‘zini boshqarish darajasi	Rejalashtirish, nazorat qilish, yordam so‘rash ko‘nikmasi	Yuqori (mustaqillikni shakllantirishda)	“Ishni topshirishdan oldin rubrikaning qaysi bandini o‘zing tekshirasan?”
Shaxs darajasi	O‘quvchining shaxsiy sifatlari	Deyarli yo‘q yoki salbiy	“Barakalla, sen aqllisan” - o‘quv harakatiga yo‘naltirmaydi

Blek va Uilyam qayd etgan yana bir muhim qonuniyat - ball va fikr-mulohazaning birga berilishi fikr-mulohaza samarasini yo‘qqa chiqarishidir: o‘quvchi ballni ko‘rgach, izohni o‘qimaydi (8, 7–74-b.). Shu sababli formativ bosqichda ball qo‘ymaslik yoki uni kechiktirish (“avval izoh - keyin ball”) tavsiya etiladi. Bu qoida milliy amaliyot uchun ayniqsa dolzarb, chunki reyting tizimida formativ baholash uchun ham ball ajratilgan (2).

Summativ baholash tushunchasi. Summativ baholash ma’lum bir o‘quv davri (bo‘lim, chorak, yarim yillik, kurs yoki modul) oxirida o‘quvchilarning erishgan natijalarini va o‘zlashtirish darajasini yakuniy baholash uchun qo‘llaniladi. Me’yoriy ta’rifga ko‘ra, u “ta’lim jarayonining muayyan bir davri yoki bosqich yakunida o‘quvchining o‘zlashtirgan bilimi va amaliy ko‘nikma darajasini aniqlash va baholash usuli”dir (2).

1) Asosiy vazifasi: o‘quv dasturi va davlat ta’lim standartlari talablariga qanchalik erishilganligini o‘lchash.

2) Xususiyati: odatda ballar, foizlar yoki rasmiy baholar shaklida rasmiylashtiriladi; natija rasmiy hujjatga kiradi, ya’ni “stavka” darajasi yuqori bo‘ladi.

3) Amaliy ahamiyati: ta’lim natijalarini hisobot qilish, sertifikatlash va keyingi bosqichga o‘tishni belgilashda xizmat qiladi; tizim darajasida esa hududlar, maktablar va fanlar kesimidagi monitoringni ta’minlaydi.

Summativ baholashning tizimli xavflari ham yaxshi ma’lum: “testga o‘qitish” (teaching to the test) hodisasi, ya’ni nazorat shaklining o‘quv dasturini siqib chiqarishi; hisobdorlik bosimi ostida ball inflatsiyasi; hamda tashqi rag‘batning ichki qiziqishni siqib chiqarishi. Bu xavflarning barchasi summativ baholashning o‘zidan emas, uning nomutanosib ustuvorlashuvidan kelib chiqadi.

O‘zbekiston umumiy o‘rta ta’limida summativ baholash ikki bosqichda tashkil etilgan: bo‘limlar (mavzular) yakunidagi va chorak yakunidagi summativ baholash. Amaldagi tahrirga ko‘ra, chorak bahosining 100 balli tarkibida formativ baholashga 10 ball, bo‘lim bo‘yicha summativ baholashga 50 ball, chorak yakunidagi summativ baholashga 40 ball ajratilgan (2).

Formativ va summativ baholashning o‘zaro bog‘liqligi. Ta’lim jarayonida formativ va summativ baholash bir-birini inkor etmaydi, aksincha, bir-birini to‘ldiradi: formativ baholash o‘quv jarayonini boshqarsa, summativ baholash uning yakuniy natijasini sarhisob qiladi (4). Metodologik jihatdan esa ular orasidagi farq baholash vositasida emas, natijadan foydalanish maqsadida ekanligini alohida ta’kidlash lozim (6, 39-83-b.). Aynan bitta yozma ish o‘quvchiga izoh bilan qaytarilib, qayta ishlash imkoniyati berilsa - formativ; xuddi shu ish ball bilan qayd etilib, chorak natijasiga qo‘shilsa - summativ funksiyani bajaradi. Demak, ular bir dalil bazasining ikki xil o‘qilishidir.

Bu holatni milliy adabiyotdagi obrazli ifoda yaxshi izohlaydi: “Formativ baholashsiz summativ baholash ko‘r-ko‘rona amalga oshirilgan o‘lchovga o‘xshaydi, chunki u o‘quvchiga o‘z ustida ishlash uchun imkoniyat bermaydi” (4).

2-jadval.

Formativ va summativ baholashning qiyosiy tavsifi

Qiyoslash mezoni	Formativ baholash	Summativ baholash
Asosiy maqsad	O‘qitish va o‘rganish bo‘yicha qarorni axborot bilan ta’minlash	O‘zlashtirish darajasi to‘g‘risida hukm chiqarish va rasmiylashtirish
O‘tkazish vaqti	O‘quv jarayoni davomida, uzluksiz	Bo‘lim, chorak, o‘quv yili yoki bosqich yakunida
Natijadan foydalanuvchi	Avvalo o‘quvchi va o‘qituvchi	O‘quvchi, ma’muriyat, ota-ona, boshqaruv organlari
Ball bilan bog‘liqligi	Ballsiz yoki minimal balli; izoh ustuvor	Balli; natija rasmiy hujjatga kiradi
“Stavka” darajasi	Past (low-stakes)	Yuqori (high-stakes)
Xatoga munosabat	Xato - tashxis manbai va o‘rganish resursi	Xato - natijaning pasayishiga olib keluvchi omil
Yetakchi sifat talabi	Foydalanuvchanlik: natija harakatga aylanadimi	Validlik va ishonchlilik
Milliy tizimdagi ulushi	Chorak bahosining 10 balli (2)	Bo‘lim bo‘yicha 50 ball + chorak yakunida 40 ball (2)

Ikki tur baholashning o‘zaro bog‘liqligi to‘rt xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi.

1) Uzluksizlik (ketma-ketlik bog‘liqligi). Formativ baholash davomida qo‘lga kiritilgan kichik muvaffaqiyatlar summativ baholashning yuqori natija bilan yakunlanishini ta’minlaydi: o‘quvchi yakuniy nazoratgacha xatosini tuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

2) Ma’lumotlar almashinuvi (mazmuniy bog‘liqlik). O‘qituvchi formativ baholash natijalariga tayanib, summativ baholashga tayyorgarlik strategiyasini o‘zgartiradi. Buning sharti - har ikki tur bir xil o‘quv natijalari va bir xil mezonlar tizimiga tayanishi; aks holda o‘quvchi uchun “ikki xil o‘yin qoidasi” paydo bo‘ladi.

3) Teskari bog‘liqlik. Bo‘lim va chorak summativ natijalari statistik tahlil qilinib, keyingi bo‘limni rejalashtirishda foydalanilsa, summativ ma’lumot formativ funksiyani bajaradi. Bu - tizim darajasidagi eng samarali, ammo amaliyotda eng kam qo‘llanadigan bog‘liqlik turi.

4) Metodologik bog‘liqlik. Har ikki tur ham validlik, ishonchlilik, mezonga asoslanganlik va shaffoflik talablariga javob berishi kerak. Formativ baholashning “norasmiy” deb hisoblanishi uning metodik jihatdan yuzaki bo‘lishini oqlamaydi.

Milliy tuzilmada chorak bahosini 90 foizi summativ komponentlardan iborat bo‘lib, formativ komponentga 10 ball ajratilgan (2). Bu nisbatni ikki xil o‘qish

mumkin. Bir tomondan, formativ baholashning ball ulushi kichikligi uni yakuniy natijaga sun'iy ta'sir ko'rsatishdan saqlaydi va shu ma'noda oqlangan. Demak, muammoning yechimi formativ komponentning ball ulushini oshirishda emas, ball ortida albatta mazmunli qayta aloqa turishini ta'minlashdadir.

3-jadval.

Chorak bahosi tarkibining tahlili (2-manba ma'lumotlari asosida)

Komponent	Ball	Ulushi, %	Yetakchi funksiya	Asosiy metodologik xavf
Formativ baholash	10	10	Tashxis va korreksiya	Ballga aylanib, izohning o'rnini egallashi
Bo'lim bo'yicha summativ baholash	50	50	Oraliq sertifikatlash	Bo'lim natijalarining tahlil qilinmasligi
Chorak yakunidagi summativ baholash	40	40	Yakuniy sertifikatlash	"Testga o'qitish" va ball inflatsiyasi
Jami	100	100	-	-

Zamonaviy baholash strategiyalari. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida quyidagi samarali baholash strategiyalari qo'llanilmoqda. Ular bir-birini istisno qilmaydi - yagona baholash tizimining o'zaro to'ldiruvchi elementlaridir.

5.1. Portfolio usuli. Portfolio - o'quvchining ma'lum bir davr mobaynida bajargan ishlari, loyihalari va erishgan yutuqlarini jamlab borish usuli. Uning metodologik qiymati shundaki, u formativ va summativ funksiyalarni tabiiy ravishda birlashtiradi: jarayonda refleksiya vositasi, yakunda esa yutuqlar to'g'risidagi dalil bazasi bo'lib xizmat qiladi. Portfolio, shuningdek, autentik baholashga — topshiriqni real hayotiy vaziyatga yaqinlashtirishga - yo'l ochadi va kompetensiyaviy yondashuvning bevosita metodik ifodasi hisoblanadi (3).

5.2. Kriterial (mezonli) baholash va rubrikalar. Kriterial baholash aniq mezonlar (rubrikalar) asosida amalga oshiriladi va subyektiv yondashuvlarni sezilarli kamaytiradi. Rubrika Sedlerning birinchi shartini - "sifatli ish qanday bo'lishini bilish"ni bajarish vositasidir (7, 119–144-b.). Samarali rubrikaning belgilari: har bir daraja kuzatiladigan xulq-atvor yoki mahsulot xususiyati orqali ta'riflanadi; darajalar orasidagi farq miqdoriy emas, sifatiy bo'ladi; rubrika o'quvchi tiliga moslashtiriladi va ish boshlanishidan oldin beriladi.

5.3. Refleksiv kundaliklar, o'z-o'zini va o'zaro baholash. Refleksiv kundaliklar o'quvchining o'z o'rganish jarayoni ustidan fikr yuritishini ta'minlaydi va Sedlerning ikkinchi shartini - o'z ishini etalon bilan xolis qiyoslash ko'nikmasini shakllantiradi (7, 119–144-b.). O'zaro baholash esa o'quvchini "baholovchi pozitsiyasi"ga qo'yish orqali mezonlarni ichkilashtirishga xizmat qiladi. Muhim shart: o'zaro baholash ball qo'yishga emas, mezon bo'yicha izoh berishga

yo‘naltirilishi kerak; aks holda u sinfdagi ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

5.4. Raqamli baholash vositalari. Kahoot, Quizizz, Google Forms kabi platformalar yordamida tezkor formativ baholashni tashkil etish mumkin. Ularning asosiy afzalligi - formativ baholashning eng zaif nuqtasi, ya’ni dalilni tez yig‘ish va qayta ishlash muammosini hal qilishi: o‘quvchi javoblarining real vaqtdagi taqsimoti o‘qituvchiga darsni shu yerning o‘zida sozlash imkonini beradi. Adaptiv testlar esa topshiriq murakkabligini oldingi javoblarga qarab o‘zgartirib, o‘lchov aniqligini kamroq topshiriq bilan ta’minlaydi. Ayni paytda raqamli vosita avtomatik ravishda formativ bo‘lib qolmaydi: agar tizim faqat ball chiqarib, mazmunli izoh bermasa, u summativ vositaga aylanadi.

5.5. Qayta aloqa arxitekturasi. Qayta aloqani tasodifiy izohlar to‘plami emas, loyihalanadigan tizim sifatida qurish lozim. Xetti va Timperli modeliga ko‘ra, u uchta savolga javob berishi va uchta samarali darajada ishlashi kerak (9, 81–112-b.). Amaliy talablar: qayta aloqa aniq (nima qilinishi kerakligini ko‘rsatadi), tanlangan (bir vaqtda 1–2 ustuvor jihatga qaratilgan), harakatga aylantiriladigan va vaqtida berilgan bo‘lishi shart. Qayta aloqadan so‘ng korreksiya uchun vaqt ajratilmasa, u samarasiz bo‘ladi - bu amaliyotdagi eng ko‘p uchraydigan uzilishdir.

5.6. Sinfdagi dalil yig‘ish texnikasi. Blek va Uilyam sharhida sinf ichidagi baholashni kuchaytirishning asosiy vositasi sifatida savol berish madaniyati ko‘rsatilgan (8, 7–74-b.). Bunga quyidagilar kiradi: javobni kutish vaqtini uzaytirish; qo‘l ko‘tarishsiz tanlov; barcha o‘quvchidan bir vaqtda javob oluvchi vositalar (signal kartochkalari, mini-doskalar, raqamli so‘rov); tushunishni tekshiruvchi “burilish savoli” (hinge question), uning natijasiga qarab dars yo‘nalishi o‘zgartiriladi; dars yakunidagi qisqa chiqish varaqasi (exit ticket). Bu texnikalarning umumiy mantiqi - o‘qituvchi qaroridan oldin butun sinf haqida dalil to‘plash.

5.7. Baholash savodxonligini rivojlantirish. Sanab o‘tilgan strategiyalarning barchasi bitta shartga - o‘qituvchining baholash savodxonligiga bog‘liq. Baholash savodxonligi tarkibiga quyidagilar kiradi: o‘quv natijasini o‘lchanadigan ko‘rsatkichga aylantirish; validlik va ishonchlilikni baholay olish; rubrika tuzish; samarali qayta aloqa yozish; baholash ma’lumotlarini tahlil qilib, undan o‘qitishni sozlashda foydalanish (3; 5).

4-jadval.

Zamonaviy baholash strategiyalari va ularning nazariy asosi

Strategiya	Nazariy asosi	Asosiy vositalari	Kutilayotgan natija
Portfolio va autentik baholash	Kompetensiyaviy yondashuv (3)	Ishlar to‘plami, loyiha, hayotiy vaziyat topshirig‘i	Dinamikaning ko‘rinishi, mazmunli validlik

Strategiya	Nazariy asosi	Asosiy vositalari	Kutilayotgan natija
Kriterial baholash	Sedler: etalon tasavvuri (7)	Rubrika, daraja tavsiflari, namuna ishlar	Baholashning shaffofligi va bashoratlanuvchanligi
Refleksiv kundaliklar, o‘z-o‘zini va o‘zaro baholash	Sedler: xolis qiyoslash ko‘nikmasi (7)	Kundalik, tekshirish varaqalari, juftlikda sharhlash	O‘quv mustaqilligi va refleksiya
Raqamli baholash vositalari	O‘lchov nazariyasi; raqamlashtirish amaliyoti (5)	Kahoot, Quizizz, Google Forms, adaptiv test	Tez tashxis, darsni real vaqtda sozlash
Qayta aloqa arxitekturasi	Xetti–Timperli modeli (9)	Uch savol, uch samarali daraja, korreksiya vaqti	Xatoning o‘quv resursiga aylanishi
Sinfdagi dalil yig‘ish	Blek–Uilyam sharhi (8)	Burilish savoli, mini-doska, chiqish varaqasi	Qaror oldidan butun sinf haqida dalil
Baholash savodxonligi	Meta-tahlil dalillari (10)	Kasbiy rivojlantirish moduli, ustaxonalar	Strategiyalarning sifatli joriy etilishi

Tavsiyalar. Tahlil asosida O‘zbekiston umumiy o‘rta ta’limi sharoitida baholash tizimini takomillashtirishga oid quyidagi tavsiyalar shakllantirildi.

1) Formativ baholashning balli ifodasi bilan bir qatorda mazmunli qayta aloqani majburiy komponent sifatida belgilash: ball yolg‘iz qo‘yilmasin, u albatta mezonga asoslangan izoh bilan birga berilsin (2; 8, 7–74-b.).

2) Har bir fan bo‘yicha yagona, o‘quvchi tiliga moslashtirilgan rubrikalar to‘plamini ishlab chiqish va ularni chorak boshida o‘quvchi hamda ota-onaga taqdim etish (7, 119–144-b.).

3) Qayta aloqadan so‘ng korreksiya uchun dars vaqtining ajratilishini metodik talab darajasiga ko‘tarish - “izoh berildi, ammo tuzatishga vaqt berilmadi” holatini bartaraf etish (9, 81–112-b.).

4) Bo‘lim va chorak summativ natijalarini fan metodbirlashmasi darajasida tahlil qilib, keyingi bo‘lim rejasiga kiritiladigan aniq o‘zgarishlar bilan hujjatlashtirish (summativ ma’lumotning formativ ishlatilishi).

5) Pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish kurslarida baholash savodxonligi modulining amaliy ulushini oshirish.

6) Formativ baholash natijalarini o‘quvchini saralash yoki reyting e’lon qilish uchun ishlatmaslik - bu tashxisning ishonchliligini ta’minlaydi.

7) Raqamli baholash vositalarini joriy etishda “ball emas, izoh” tamoyilini texnik talab sifatida belgilash: platforma o‘quvchiga faqat natijani emas, keyingi qadamni ko‘rsatsin.

Xulosa. Formativ va summativ baholashning zamonaviy yondashuvlari ta’lim sifatini oshirishning muhim mexanizmi hisoblanadi. Formativ baholash

o‘quv jarayonini yaxshilashga xizmat qilsa, summativ baholash erishilgan natijalarni xolis baholaydi; ularni uyg‘un holda qo‘llash o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va tanqidiy yondashuvini rivojlantirishga zamin yaratadi. Olib borilgan tahlil quyidagi aniq xulosalarni chiqarish imkonini berdi.

1) Formativ va summativ baholash o‘rtasidagi farq baholash vositasida emas, natijadan foydalanish maqsadida ekanligi metodologik jihatdan asoslangan (6, 39–83-b.). Bu qoida “formativ topshiriq” va “summativ topshiriq” degan sun’iy ajratishni bartaraf etadi.

2) Formativ baholash o‘quvchi mavjud va mo‘ljaldagi natija o‘rtasidagi tafovutni anglab, uni yopish uchun harakat qilgandagina o‘z funksiyasini bajaradi; buning uchun etalon tasavvuri, o‘zini xolis qiyoslash ko‘nikmasi va harakatlar zaxirasi zarur (7, 119–144-b.).

3) Summativ baholashning ilmiy sifati validlik, ishonchlilik va adolatlilik bilan o‘lchanadi; uning nomutanosib ustuvorlashuvi “testga o‘qitish”, ball inflatsiyasi va motivatsion siljish kabi tizimli xavflarni keltirib chiqaradi.

4) Chorak bahosidagi 10/50/40 nisbati summativ komponentning ustuvorligini ko‘rsatadi (2). Muammo ulushlarning miqdorida emas, formativ komponentning balli ifodaga siqib qo‘yilishida; yechim - ball ortida mazmunli qayta aloqani majburiylashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr. - Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. URL: https://lex.uz/docs/-5013009

2. 5 - 11-sinf o‘quvchilarining bilimlari sifatini nazorat qilishning reyting tizimi to‘g‘risidagi nizom (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2010-yil 25-iyunda 2117-son bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan; 2025-yil 5-fevraldagi 2117-2-son tahriri). URL: https://lex.uz/acts/-1650580

3. Muslimov N.A. va boshqalar. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2019.

4. To‘xtaxodjayeva M.H. va boshqalar. Pedagogika. - Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2020.

5. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. - Toshkent: Sano-standart, 2017.

6. Scriven M. The Methodology of Evaluation // Perspectives of Curriculum Evaluation. AERA Monograph Series on Curriculum Evaluation, No. 1. - Chicago: Rand McNally, 1967. - P. 39–83.

7. Sadler D.R. Formative Assessment and the Design of Instructional Systems // Instructional Science. - 1989. - Vol. 18, No. 2. - P. 119–144. DOI: 10.1007/BF00117714

8. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. - 1998. - Vol. 5, No. 1. - P. 7–74. DOI: 10.1080/0969595980050102

9. Hattie J., Timperley H. The Power of Feedback // Review of Educational Research. - 2007. - Vol. 77, No. 1. - P. 81–112. DOI: 10.3102/003465430298487

10. Yao Y., Amos M., Snider K., Brown T. The Impact of Formative Assessment on K-12 Learning: A Meta-Analysis // Educational Research and Evaluation. - 2024. - Vol. 29, No. 7–8. — P. 452–475. DOI: 10.1080/13803611.2024.2363831

ALIFBO HARFLARINING TARIXIGA ASOSLANGAN DIDAKTIK ERTAKLAR VA ULARNING ANIMATSION-INTERAKTIV SHAKLDA BOSHLANG‘ICH SINFLARDA QO‘LLASHNING METODIK ASOSLARI

Yo‘ldosheva S.X.
UrDPI, 13.00.02. Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang‘ich ta’lim) yo‘nalishi doktoranti

Tayanch so‘zlar: didaktik ertak, alifbo, animatsion o‘quv materiali, interaktiv ta’lim, boshlang‘ich sinf, pedagogik texnologiya, o‘quv motivatsiyasi, multimedia.
Ключевые слова: дидактическая сказка, алфавит, анимационный учебный материал, интерактивное обучение, начальный класс, педагогическая технология, учебная мотивация, мультимедиа.
Key words: didactic fairy tale, alphabet, animation educational material, interactive learning, primary class, pedagogical technology, learning motivation, multimedia.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’limda alifbo harflarining tarixiga asoslangan didaktik ertaklar va ularning animatsion-interaktiv shaklda qo‘llashning metodik asoslari o‘rganilgan. O‘quv jarayonida ertak xanrining pedagogik ta’siri, didaktik vazifalarni bajarish bilan birgalikda motivatsiyani oshirish va o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishning imkoniyatlari tahlil qilindi. Alifbo harflarining tarixiy asoslarini ertak orqali o‘rgatan pedagogik metodik yo‘nalishlar va animatsion multimedia texnologiyalarini foydalanishning didaktik qiymati ilmiy jihatdan asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются дидактические сказки, основанные на истории букв алфавита, и методологические основы их применения в начальных классах в анимационно-интерактивной форме. Анализируется педагогическое воздействие жанра сказки, возможности повышения мотивации и развития творческой деятельности учащихся при выполнении дидактических задач. Научно-теоретически обоснованы методики использования дидактических сказок об истории букв алфавита и применения анимационных мультимедийных технологий в начальном образовании.
SUMMARY:
This article examines didactic fairy tales based on the history of alphabet letters and the methodological foundations for their application in primary classes in animation-interactive form. The pedagogical impact of the fairy tale genre is analyzed, as well as the possibilities of increasing motivation and developing creative activities of students while completing didactic tasks. Scientific-theoretical justification is provided for the methods of using didactic fairy tales

about the history of alphabet letters and the application of animated multimedia technologies in primary education.

Kirish. Zamonaviy boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘quvchilarning bilimga bo‘lgan qiziqlari va ijodiy salohiyatlarini rivojlantirish eng muhim maqsadlardan biri hisoblanadi. O‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasi va mustahkam bilim olinishi ko‘p jihatdan o‘quv materiallarini taqdim etish usuliga va o‘qitish metodikasiga bog‘liq. Shuning uchun o‘quv materiallarini tayyorlashda faqat ilmiy to‘g‘rilik emas, balki uning qiziqarli, tushunarli va tushunchasiga mos kelishi zarur.

Alifbo o‘rganish boshlang‘ich ta’limning asosiy bosqichlaridan biri bo‘lib, harf-ovoz munosabatlarini o‘rganing jarayonida o‘quvchilar ko‘pincha mexanik bilim oladi. Shu sababli, alifbo harflarining tarixiy asoslarini ertak xanri orqali o‘rgatish va buni animatsion-interaktiv shaklda boshlang‘ich sinflarda qo‘llash XXI asr ta’lim pedagogikasining dolzarb masalalaridan biridir. Boshlang‘ich ta’limda o‘quv jarayonini zamonaviy multimedia va interaktiv texnologiyalardan foydalanib samarali tashkil qilish; didaktik ertaklarning pedagogik ta’sirini ilmiy jihatdan asoslash; alifbo o‘rganishni o‘quvchilarning shaxsiy va ijodiy rivojlanishi vositasi sifatida foydalanish bugungi kunda hali hal qilinmagan muammolardir. Alifbo harflarining tarixiga asoslangan didaktik ertaklar va ularning animatsion-interaktiv shaklda boshlang‘ich sinflarda qo‘llanilishining metodik asoslarini ilmiy jihatdan asoslash va isbotlash.

Adabiyotlar tahlili. Didaktik ertak tushunchasi nemis olimi Hans Gerlach tomonidan 1970-yillar boshida kiritilgan. Gerlach didaktik ertakni ta’lim maqsadlarini boshqa xanr shakllarida amalga oshirish uchun yaratilgan ilmiy-xayoliy yoki fiktiv hikoya deb ta’riflagan. Didaktik ertak klassik adabiy ertak bilan farqi shundaki, unda ta’lim-tarbiya maqsadi asosiy, ertak tarkibi esa ikkinchi darajada bo‘ladi.

Rus pedagoglari L.S. Vigotskiy va A.N. Leontev o‘quv motivatsiyasi va o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishida ertak xanrining o‘ziga xos ta’sirini ta’kidladilar. Ular ta’kidladilarki, ertak orqali o‘rgatan bilimlar xotirada chuqurroq saqlandi va o‘quvchilarning xayoli rivojlanadi. O‘zbek pedagoglari V.O. Dovronov va M.T. Usmonova boshlang‘ich ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar foydalanishning zarurligi va o‘quv jarayonida ko‘p usullilik tamoyiliga rioya qilish lozimligini ko‘rsatganlar.

Alifbo harflarining tarixiy asoslari haqida O‘zbekistonda Jo‘rayev O.O. va Raximov Sh.A. muhim tadqiqotlar o‘tkazdilar. Ular o‘zbek alifbosining Arabiya yozuvidan kelib chiqanligini, XIII-XV asrlar davomida takomillashganligini va ijtimoiy-madaniy omillarning ta’sirida shakllangan ekanligini isbotladilar.

Xalqaro miqyosida multimedia va interaktiv texnologiyalardan boshlang‘ich ta’limda foydalanish haqida Ko‘rer K., Jenkist H. va Prenski M. keng tadqiqotlar o‘tkazgan. Ularning ko‘rsatishicha, zamonaviy talabalar multimedia vositalari bilan o‘rganganda, an’anaviy usulga nisbatan samarali bilim oladilar.

Metodologiya. Tadqiqot quyidagi ilmiy-nazariy yo‘nalishlariga asoslangan: (1) Aktivlik va deyatelnost tamoyili - o‘quvchilarning o‘quv faoliyati chaqaloq hali o‘rgana boshlasa, ular amal qilib, yani qilib, xat-harflarning tarixiy kelib chiqishini o‘rganadilar. (2) Sistemali va kompleks yondashuv - pedagogik, psixologik, texnologik va madaniy jihatlardan muammoni tahlil qilish. (3) Pedagogik didaktika tamoyili - didaktik vazifalarning amalga oshirilishi uchun to‘g‘ri sharait va vositalarnni tanlash. (4) Inklyuzivlik tamoyili - turli yosh, qobiliyat va o‘quv uslubiga ega o‘quvchilarni chuqurlashtirish.

Didaktik tamoyillar: Alifbo harflarining tarixiga asoslangan didaktik ertaklarni yaratishda quyidagi tamoyillardan foydalanish kerak:

1. Ilmiy to‘g‘rilik tamoyili - ertakda alifbo harflarining tarixiy ma’lumotlari aniq va o‘quv hujjatlariga muvofiq bo‘lishi. Ertak tarixiy faktlarni buzmasa yoki o‘zgartiormasa, uni xayoliy elementlar bilan boyitish mumkin.

2. Yosh xususiyatlarga moslik tamoyili - hikoya o‘quvchilarning yosh, tafakkuri darajasi, duygulari va e’tiboriga mos bo‘lishi. Boshlang‘ich sinflarda (1-4-sinflar) o‘quvchilar konkret tafakkurga ega shuning uchun ertakda aniq, tanqashuv bo‘la oladigan personajlar va tasvir bo‘lishi kerak.

3. Didaktik maqsadga mos kelishi tamoyili - ertak o‘quv maqsadlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita amalga oshirishi. Misol uchun, "A" harfini o‘rganing vaqtida ertakda o‘shbu harfning qadimiy shaklini, nomlanishini va ishlatilish qoidalarini o‘z ichiga olgan bo‘lishi zarur.

4. Xayolning erkinligi tamoyili - ertak xayoliy tasvir va taniqqalar bilan boyitish mumkin bo‘lishi. Buning uchun harf-harflarni shaxs, sohib-egasi, ruhga sohiblarini qilib tasvirlash mumkin.

5. Interaktivlik tamoyili - o‘quvchilar ertak bilan passiv tinglovchiga emas, balki faol ishtirokchi bo‘lashi. Animatsion-interaktiv materyal o‘quvchini tugma bosish, belgi qo‘yish, suqallarga javob berish kabi harakatlarga undaydi.

Tadqiqot metodlari va usullari:

Ushbu tadqiqotda nazorat va tahlil metodlari ishlatildi:

• Adabiyotlar tahlili - didaktik ertaklarning pedagogik ta’siri va boshlang‘ich ta’limda zamonaviy multimedia vositalaridan foydalanish haqida ilmiy fikrlarni o‘rganish.

• Taqqoslash usuli - didaktik ertaklardan foydalangan va foydalanmagan boshlang‘ich ta’lim tamoyillarini, ertak taqdim etish shakllarini taqqoslash.

• Tahlil va sintez - didaktik ertaklarning tarkibi, strukturasi, pedagogik maqsadi va multimedia texnologiyasidan foydalanish yo‘llarini tahlil qilish.

• Induction va deduction - xususiy misollardan umumiy xulosagarchi normalanmalarni chiqarish va umum normalanmalarni konkret amaliyotga qo‘llash.

• Imitatsion modellash - boshlang‘ich sinflarda didaktik ertaklardan foydalangan pedagogik jarayonning modelini yaratish va uni tahlil qilish.

Animatsion-interaktiv o‘quv materiallarining tayyorlash jarayoni:

Didaktik ertaklarni animatsion-interaktiv shaklda tayyorlashda quyidagi bosqichlar bajariladi: (1) Tayyorlash bosqichi - o‘rgatilayotgan xat-harfning tarixiy asoslari, nomlanishi va ishlatilish qoidalari bo‘yicha material to‘planadi. (2) Ssenari yozish - ertakning bo‘lim-bo‘limi va qo‘shimcha interaktiv elementlar (tugmalar, test savollari) yoziladi. (3) Vizual tayyorlash - xat-harflarning qadimiy va zamonaviy tasvirlari, animatsionni tashkil etadigan rasm va ikonkalar tayyorlandi. (4) Animatsiya - Adobe Animate, Blender yoki shunga o‘xshash texnologiya orqali havfichar 3-5 daqiqali animatsion ertaklar tayyorlanadi. (5) Interaktiv elementlar - tugmalar, testlar, ijodiy topshiriqlar qo‘shiladi. (6) Sinov va takmillash - o‘quv jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilar tomonidan fikr-mulohaza asosida o‘quv materiali takmillashtiriladi.

Muhokama va natijalar. Didaktik ertak janrining pedagogik ta’siri. Boshlang‘ich ta’limda didaktik ertaklar quyidagi pedagogik vazifalarni bajaradi:

1. O‘quv motivatsiyasini oshiradi - o‘quvchilar ko‘rinadi bo‘lgan xat-harflarni jonli shaxs, munosabat bo‘la qo‘ydilar. Ertak orqali o‘rganing o‘quvchilar bilim olish jarayonini qiziqarli, sho‘x hisob qiladilar.

2. Ma’lumotlarni xotirada mustahkam saqlashga yordam beradi - ertak formasida taqdim etilgan ma’lumot duygular orqali xotirada kiradi va uzoq vaqt saqlandi.

3. O‘quvchilarning tafakkuri va tasavvurini rivojlantiradi - ertakda atrof-muhit tasviri, qahramonlarning xulqini o‘rganayotgan jarayonda o‘quvchilarning xayoli ishlaydi.

4. O‘quvchilar orasida ijtimoiy munosabatlarni o‘stiradi - ertaklarni muhokama qilayotgan jarayonda o‘quvchilar bir-birlari bilan muloqot qiladilar, o‘z fikrlarini almashadi.

5. Milliy-madaniy qiymatlarni tarbiyalovchi vasita bo‘lib xizmat qiladi - o‘zbek alifbosining tarixini o‘rganayotgan o‘quvchilar milliy varosatlarni qadrlashishni o‘rganadilar.

Animatsion-interaktiv o‘quv materiallarining pedagogik afzalliklari:

Animatsion-interaktiv o‘quv materiallaridan foydalanishning asosiy afzalliklari quyidagicha:

• Vizual ta’siri yuqori - harf-belgilar, ranglar, harakati orqali o‘quvchilarning e’tiborini maqsadli ravishda yo‘naltirish mumkin va ma’lumot to‘g‘ri qabul qilinadi.

• O‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash - o‘quvchilar ertak bilan dialogda bo‘ladilar, tugmalar bosish, belgi qo‘yish, test javoblari berish kabi interaktiv harakatlarni bajara oladilar.

• O‘quv materialni qayta-qayta ko‘rish imkoniyati - o‘quvchilar kerakli paytda ertakni qayta o‘tkazilib ko‘ra oladilar va tushunmasa yangi paytda qayta ko‘ritishlari mumkin.

• Turli shaklda ma’lumot taqdim etish - ovoz, rasm, matn va harakatning kombinatsiyasi o‘quv ma’lumotni tushuniqliroq qiladi va turli turdagi o‘quv uslubiga ega o‘quvchilar uchun qulay bo‘ladi.

• Individuallashtirish imkoniyati - har bir o‘quvchi o‘z tezligida, o‘z vaqtida material ustida ishlashi mumkin.

Boshlang‘ich sinflarda alifbo harflarining tarixiga asoslangan animatsion-interaktiv ertaklardan foydalanish uchun maqul bo‘lgan metodik sxema:

O‘quv jarayonining samaraliligini oshirish uchun quyidagi metodik sxemani taklif qilamiz:

1. Motivatsion bosqich (2-3 minut) - o‘quvchilar va tayyorlash. O‘qituvchi o‘quvchilarni ertak sotiga butun qilib, qanday harf haqida ertaklarni eshitishadi.

2. Animatsion ertakni ko‘rsatish (5-7 minut) - taraflama, proyektor yoki interaktiv doska orqali.

3. Ertakka asoslangan suqat-javob vosita (3-4 minut) - o‘quvchilarning ertakka nisbatan tushuniqligi tekshirish.

4. Ijodiy faoliyat (4-5 minut) - o‘quvchilardan tugatilmagan ertak tarixini yakunlash yoki xat-harflar bilan bog‘liq rasm chizish so‘rash.

5. Xulosa va uy vazifasi (2-3 minut) - ertakda eshitilganlarga asoslangan uy vazifasini berish.

Xulosa va tavsiyalar. Alifbo harflarining tarixiga asoslangan didaktik ertaklar va ularning animatsion-interaktiv shaklda boshlang‘ich sinflarda qo‘llashi muasir ta’lim pedagogikasining progressiv yo‘nalishi hisoblanadi. Ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki: Alifbo harflarining tarixiga asoslangan ertak o‘quv motivatsiyasini sezilarli orttirib, o‘quvchilarni faol bilim-kunilishga undaydi va o‘quv jarayonini qiziqarli qiladi. Animatsion-interaktiv shaklda tayyorlangan didaktik ertaklar to‘g‘ri yozuv ko‘nikmalarini rivojlantirishga hissa qo‘shadi va mustahkam bilim hosil qilishga yordam beradi. Ertaklarning interaktiv tabiyati

o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantiradim va ular o‘zlari ertak davamini o‘rlash, qo‘shimcha hikoyalar chiqarish uchun undaydi. Ertak orqali o‘rgatan xat-harflar o‘quvchilar uchun jonli shaxslar bo‘lib, milliy-madaniy qiymatlarni o‘stiradi, bu esa vatan sevgisini va milliy xudolikni g‘ojib ko‘tarib oladi. Boshlang‘ich ta’lim muallimlarining professionalligi oshirishdagi treninglarga alifbo harflarining tarixiga asoslangan didaktik ertaklarni qo‘llash usullarini kiritish. Boshlang‘ich ta’lim kursi uchun zarur bo‘lgan didaktik ertaklar va animatsion-interaktiv o‘quv materiallarini tayyorlash. O‘qituvchilarning o‘z ertaklari va animatsion materiallarni yaratish uchun zarur ko‘nikmalarini shakllantirish - multimedia tayyorlash programmalari (Adobe Animate, Blender) bilan tanishtirilish. Alifbo harflarining tarixiga asoslangan didaktik ertaklari tadqiq etishni davom ettirish va pedagogik tajribalarini milliy o‘quv platformalarida joylash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Safarova R. Savod o‘rgatish darslari: O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. – T.: Tafakkur, 2012. – 144 b.

2. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.

3. Dewey, J. (1938). Experience and Education. New York: Macmillan.

4. Piaget, J. (1970). Science of Education and the Psychology of the Child. New York: Viking Press.

5. S.X.Yo‘ldosheva. “Zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali ijtimoiy - gumanitar fanlarni o‘qitish: muammolar va innovatsion yechimlar” [Boshlang‘ich sinflarda savod o‘rgatish jarayonini jahon ta’lim andozalari asosida tashkil etish orqali ta’lim sifatini oshirish]: Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Urganch, 2025 y.

6. S.X.Yo‘ldosheva. Ta’lim va tarbiyada jadidchilik harakati namoyandalarining o‘rni [Effectiveness of introducing innovative technologies in the process of literacy teaching in primary education]: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Urganch, 2025-y.

7. S.X.Yo‘ldosheva. Mahmud Kashgarli International Scien tific Journal. 2026 / Volume: 4 Issue: 1 / 89-91. “İlkokul sınıflarında okuma-yazma öğretimini etkileşimli yöntemler temelinde etkili bir şekilde organize etme”

8. UNESCO. (2021). The Digital Learning Divide: Implications for Education Equity and Inclusion. Paris: UNESCO Publishing.

9. OECD. (2019). PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do. Paris: OECD Publishing

10. Shodiyev F, Yuldasheva S. Journal of Innovations in Pedagogy and Educational Advancements In Volume 1, Issue 07 July 2025. “Ways to develop the skills of future primary school teachers in using digital pedagogical technologies”.

YOZUV ELEMENTLARI BO‘YICHA INTERAKTIV TOPSHIRIQLAR VA MASHQLAR TIZIMINI ISHLAB CHIQISH

Yusufzoda Shabnami Yunus
Urganch davlat pedagogika instituti
Boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrasi mudiri,
p.f.f.d. (PhD), v.b.professor

Tayanch so‘zlar: yozuv elementi, husnixat, grafomotor ko‘nikma, interaktiv metod, mashqlar tizimi, boshlang‘ich ta’lim, yozuv malakasi, o‘quv faoliyati.
Ключевые слова: элементы письма, каллиграфия, графомоторные навыки, интерактивный метод, система упражнений, начальное образование, навыки письма, учебная деятельность.
Key words: handwriting elements, penmanship, graphomotor skills, interactive method, exercise system, primary education, writing skills, learning activity.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yozuv malakalarini shakllantirishda yozuv elementlari asosida interaktiv topshiriqlar va mashqlar tizimini ishlab chiqish masalalari yoritilgan. Yozuvga o‘rgatish jarayonida qo‘llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar hamda grafomotor ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi mashqlar tahlil qilingan. Shuningdek, yozuv elementlarini bosqichma-bosqich o‘zlashtirishga qaratilgan topshiriqlar tizimi taklif etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются вопросы разработки системы интерактивных заданий и упражнений по элементам письма для формирования навыков письма у учащихся начальных классов. Проанализированы современные педагогические технологии, интерактивные методы и упражнения, направленные на развитие графомоторных навыков в процессе обучения письму. Предложена система заданий, обеспечивающая поэтапное усвоение элементов письма и повышение эффективности обучения письменной речи.
SUMMARY:
This article discusses the development of a system of interactive tasks and exercises based on handwriting elements aimed at forming writing skills in primary school students. Modern pedagogical technologies, interactive methods, and exercises designed to develop graphomotor skills in the process of teaching handwriting are analyzed. A system of tasks focused on the step-by-step mastery of handwriting elements is proposed to enhance the effectiveness of writing instruction.

Kirish. Boshlang‘ich ta’lim tizimida savod o‘rgatish jarayoni o‘quvchilarning keyingi ta’lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardan

biri hisoblanadi. Ayniqsa, yozuvga o‘rgatish jarayonida harf va uning elementlarini to‘g‘ri shakllantirish, grafomotor ko‘nikmalarni rivojlantirish hamda chiroyli yozuv malakasini hosil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Yozuv malakasining shakllanishi o‘quvchilarning nafaqat savodxonligiga, balki tafakkuri, diqqat-e’tibori, qo‘l harakatlari koordinatsiyasi va mustaqil faoliyatining rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy ta’limda o‘quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga va ijodiy faoliyatga yo‘naltirish muhim vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan, yozuv elementlarini o‘rgatishda an’anaviy mashqlar bilan bir qatorda interaktiv topshiriq va mashqlardan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Interaktiv topshiriqlar o‘quvchilarni ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi, ularning qiziqishini oshiradi hamda yozuv ko‘nikmalarini samarali shakllantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik va psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yozuv malakasi muntazam mashqlar, ko‘rgazmalilik, amaliy faoliyat va o‘zaro hamkorlik asosida muvaffaqiyatli rivojlanadi. Ayniqsa, yozuv elementlarini bosqichma-bosqich o‘zlashtirishga qaratilgan interaktiv mashqlar tizimi o‘quvchilarning grafomotor qobiliyatlarini rivojlantirish, yozuvdagi xatolarni kamaytirish va yozuv tezligini oshirish imkonini beradi.

Bugungi kunda boshlang‘ich ta’lim amaliyotida yozuv elementlarini o‘rgatishga oid turli metodik tavsiyalar mavjud bo‘lsa-da, interaktiv topshiriq va mashqlarni tizimli ravishda ishlab chiqish hamda ularni dars jarayoniga integratsiyalash masalasi yetarlicha tadqiq etilmagan. Shu bois yozuv elementlari bo‘yicha interaktiv topshiriqlar va mashqlar tizimini ishlab chiqish, ularning mazmuni, tuzilishi hamda qo‘llash metodikasini takomillashtirish dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolada yozuv elementlarini o‘rgatishning nazariy asoslari tahlil qilinadi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda interaktiv topshiriq va mashqlar tizimi ishlab chiqiladi hamda uning amaliy samaradorligi yoritiladi. Natijada taklif etilayotgan tizim o‘quvchilarning yozuv malakalarini rivojlantirish, ta’lim sifatini oshirish va savod o‘rgatish jarayonini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko‘nikmalarni ham shakllantirishni talab etmoqda. Shunday muhim ko‘nikmalardan biri yozuv malakasi hisoblanadi. Yozuv malakasining shakllanishi harf elementlarini to‘g‘ri o‘zlashtirish, qo‘l harakatlarini

boshqarish, fazoviy mo‘ljal olish hamda grafomotor faoliyatning rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli yozuv elementlarini o‘rgatishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yozuv elementlari harflarning tarkibiy qismlari bo‘lib, ularni puxta o‘zlashtirish o‘quvchilarning chiroyli, ravon va tez yozish malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Savod o‘rgatish davrida tik, qiya, yarim doira, ilmoqli va bog‘lovchi elementlarni o‘rgatish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Biroq an’anaviy takroriy yozuv mashqlari barcha o‘quvchilarda bir xil qiziqish uyg‘otmasligi mumkin. Shu bois yozuv elementlarini o‘rgatishda interaktiv topshiriqlar tizimini ishlab chiqish zarur hisoblanadi.

Interaktiv topshiriqlar o‘quvchini ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Bunday topshiriqlar orqali o‘quvchilar yozuv elementlarini kuzatadi, tahlil qiladi, taqqoslaydi, mustaqil bajaradi va o‘z faoliyatini baholaydi. Natijada o‘quv materialining o‘zlashtirilish darajasi ortadi hamda yozuv malakasi samarali shakllanadi.

Yozuv elementlarini o‘rgatishda “Top va davom ettir”, “Noto‘g‘ri elementni aniqla”, “Elementlar zanjiri”, “Elementdan harfgacha”, “Yo‘l bo‘ylab yoz” kabi interaktiv mashqlardan foydalanish mumkin. Masalan, “Top va davom ettir” mashqida o‘quvchilarga yarim chizilgan elementlar taqdim etiladi va ular ushbu elementlarni mustaqil davom ettirib tugatadilar. Bu mashq qo‘l harakatlari aniqligini va yozuv koordinatsiyasini rivojlantiradi.

“Elementlar zanjiri” mashqida esa o‘quvchilar berilgan yozuv elementlaridan foydalanib ma’lum harflarni hosil qiladilar. Ushbu topshiriq harf tuzilishini anglash va elementlarning o‘zaro bog‘liqligini tushunishga yordam beradi. “Noto‘g‘ri elementni aniqla” topshirig‘i orqali o‘quvchilar yozuvdagi xatolarni topish va tahlil qilish ko‘nikmalarini egallaydilar.

Yozuv elementlarini o‘rgatishda didaktik o‘yinlardan foydalanish ham samarali natija beradi. Masalan, “Kim tez topadi?”, “Elementlar poygasi”, “Harfni yig‘”, “Juftini top” kabi o‘yinlar o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi va darsning samaradorligini ta’minlaydi. O‘yin jarayonida o‘quvchilar yozuv elementlarini oson va qiziqarli tarzda o‘zlashtiradilar.

Interaktiv mashqlar tizimini ishlab chiqishda o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun topshiriqlar ko‘rgazmali, sodda va qiziqarli bo‘lishi kerak. Shu bilan birga mashqlar oddiydan murakkabga tamoyili asosida tashkil etilishi lozim. Dastlab alohida elementlar, keyinchalik elementlar birikmasi, undan

so‘ng esa harf va so‘zlarni yozishga oid topshiriqlar berilishi maqsadga muvofiqdir.

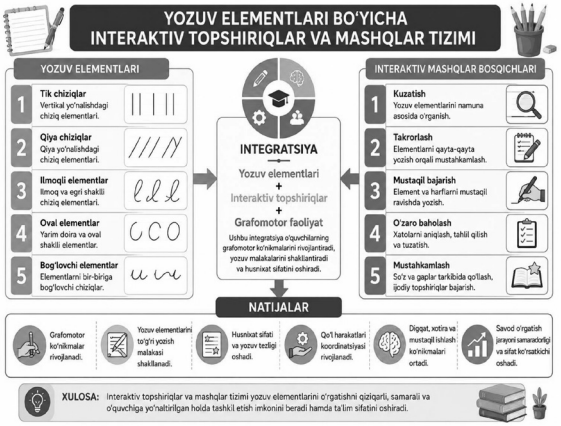

Yozuv elementlari bo‘yicha mashqlar tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Interaktiv doskalar, planshetlar, elektron husnixat dasturlari va animatsion materiallar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Raqamli vositalar yordamida yozuv elementlarining yozilish ketma-ketligini ko‘rsatish, xatolarni tezkor aniqlash va individual yondashuvni amalga oshirish imkoniyati yaratiladi.

Yozuv elementlarini o‘rgatish jarayonida o‘zaro baholash va refleksiya usullaridan foydalanish ham muhim hisoblanadi. O‘quvchilar o‘z ishlari va sinfdoshlarining ishlarini namunalar bilan taqqoslaydilar, xatolarni aniqlaydilar hamda ularni bartaraf etish yo‘llarini izlaydilar. Bu esa ularda mustaqil ishlash, o‘z-o‘zini nazorat qilish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yozuv elementlari bo‘yicha ishlab chiqilgan interaktiv topshiriqlar va mashqlar tizimi o‘quvchilarning grafomotor ko‘nikmalarini rivojlantiradi, yozuv sifati va tezligini oshiradi, dars jarayonidagi faollikni kuchaytiradi hamda savod o‘rgatish samaradorligini ta’minlaydi. Shu bilan birga o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va amaliy faoliyatga tayyorligi ham rivojlanadi.

Natijada yozuv elementlarini o‘rgatishda interaktiv topshiriqlar va mashqlar tizimidan foydalanish boshlang‘ich ta’limda yozuv malakalarini shakllantirishning samarali pedagogik vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday tizim o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilganda ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot davomida yozuv elementlari bo‘yicha ishlab chiqilgan interaktiv topshiriqlar va mashqlar tizimining pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, mazkur tizimni ta’lim jarayoniga joriy etish o‘quvchilarning yozuv malakalarini shakllantirish va grafomotor ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali natijalar beradi. Xususan, yozuv elementlarini to‘g‘ri va aniq yozish ko‘nikmalari rivojlanadi, qo‘l

harakatlarining muvofiqlashuvi yaxshilanadi hamda yozuv tezligi va sifati ortadi.

Interaktiv mashqlar tizimi orqali o‘quvchilar yozuv elementlarini kuzatish, tahlil qilish, taqqoslash va mustaqil bajarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. “Top va davom ettir”, “Elementlar zanjiri”, “Yo‘l bo‘ylab yoz”, “Harfni yig‘”, “Noto‘g‘ri elementni top” kabi topshiriqlar o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi va yozuv elementlarini puxta o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

Tahlillar natijasida quyidagi pedagogik samaralarga erishish mumkinligi aniqlandi:

yozuv elementlarini to‘g‘ri yozish malakasi shakllanadi;

grafomotor ko‘nikmalar rivojlanadi;

qo‘l harakatlari koordinatsiyasi takomillashadi;

husnixat sifati va yozuv tezligi ortadi;

diqqat va vizual idrok rivojlanadi;

o‘quvchilarning mustaqil ishlash faolligi kuchayadi;

yozuvdagi xatolar soni kamayadi;

savod o‘rgatish samaradorligi oshadi.

Interaktiv topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘quvchilar yozuv elementlaridan harf hosil qilish, elementlarni o‘zaro bog‘lash, namunalarni tahlil qilish va o‘z faoliyatini baholash ko‘nikmalarini egallaydilar. Natijada yozuv faoliyati oddiy takrorlashdan ongli va maqsadli faoliyat darajasiga ko‘tariladi.

Muhokama. Pedagogik tadqiqotlar va amaliy tajribalar yozuvga o‘rgatishda interaktiv metodlardan foydalanish o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasini oshirishini ko‘rsatmoqda. An’anaviy yozuv mashqlarida o‘quvchi ko‘proq ijrochi sifatida qatnashsa, interaktiv topshiriqlarda u faol ishtirokchi, izlanuvchi va tahlil qiluvchi subyektga aylanadi. Bu esa yozuv elementlarini o‘zlashtirish jarayonining samaradorligini oshiradi.

Yozuv elementlari bo‘yicha ishlab chiqilgan interaktiv mashqlar tizimi quyidagi afzalliklarga ega:

o‘quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi;

individual va differensial yondashuvni ta’minlaydi;

o‘zaro hamkorlik va muloqotni rivojlantiradi;

o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi;

yozuv malakalarining bosqichma-bosqich rivojlanishini ta’minlaydi;

reflektiv fikrlashni rivojlantiradi.

Ayniqsa, raqamli vositalar, interaktiv doskalar va elektron husnixat dasturlaridan foydalanish yozuv elementlarini o‘rgatishning ko‘rgazmaliligini

oshiradi. Bunday vositalar yordamida o‘quvchilar elementlarning yozilish ketma-ketligini aniq kuzatishlari va o‘z xatolarini tezkor tuzatishlari mumkin bo‘ladi.

Boshlang‘ich ta’lim amaliyotida interaktiv topshiriqlar tizimidan foydalanish o‘quvchilarning nafaqat yozuv malakalarini, balki mustaqil fikrlash, tahlil qilish va o‘z faoliyatini baholash kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Shu jihatdan mazkur tizim zamonaviy ta’lim talablariga mos innovatsion metodik yechim sifatida baholanishi mumkin.

Xulosa. Yozuv elementlari bo‘yicha interaktiv topshiriqlar va mashqlar tizimini ishlab chiqish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yozuv malakalarini samarali shakllantirishning muhim pedagogik shartlaridan biri hisoblanadi. Mazkur tizim yozuv elementlarini o‘zlashtirish jarayonini qiziqarli, faol va natijador tashkil etishga imkon beradi.

Interaktiv topshiriqlar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar natijasida o‘quvchilarning grafomotor ko‘nikmalari, husnixat sifati, yozuv tezligi va mustaqil ishlash malakalari rivojlanadi. Shuningdek, yozuvga o‘rgatish jarayonida o‘quvchilarning diqqat, xotira va fazoviy tasavvurlari ham takomillashadi.

Demak, yozuv elementlari bo‘yicha interaktiv topshiriqlar va mashqlar tizimi savod o‘rgatish jarayonini takomillashtirish, ta’lim sifatini oshirish hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida barqaror yozuv kompetensiyalarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida xizmat qiladi. Kelgusida mazkur metodikani tajriba-sinov ishlarida keng qo‘llash va uning samaradorligini statistik jihatdan baholash muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. OECD. OECD Future of Education and Skills 2030: OECD Learning Compass 2030. Paris: OECD Publishing, 2019. – 23 p.

2. Yakman G. STEAM Education: An Overview of Creating a Model of Integrative Education. Virginia Polytechnic Institute and State University, Blacksburg, Virginia, USA, 2008. – 27 p.

3. Azimov Y.Y., Qo‘ldoshev R.A. Husnixatga o‘rgatishning amaliy asoslari (Metodik qo‘llanma). – Toshkent: Turon Zamin Ziyo nashriyoti, 2017. -132 bet.

4. Azimov Y.Y., Yusufzoda Sh. Y. Husnixat o‘qitish texnologiyasi. Darslik. -Buxoro: Fan va ta’lim, 2022. -68 b.

5. Безруких М.М. Психофизиология письма и формирование графических навыков у детей. –Москва: Просвещение, 2009. -320 с.

6. Выготский Л.С. Мышление и речь. –Москва: Лабиринт, 1999. -352 с.

7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. –Москва: Смысл, 2005. -431 с.

8. Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A. A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2018. -304 b.

TRANSFORMATSION YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA ETNOPEDAGOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

Abdijabbarova J.T.
NDPI Boshlang’ich ta’lim kafedrasining katta o’qituvchisi

Tayanch so‘zlar: transformatsion yondashuv, etnopedagogik madaniyat, bo‘lajak o‘qituvchi, boshlang‘ich ta’lim, xalq pedagogikasi, milliy qadriyat, pedagogik kompetensiya, kasbiy tayyorgarlik, madaniy meros, pedagogik transformatsiya.
Ключевые слова: трансформационный подход, этнопедагогическая культура, будущий учитель, начальное образование, народная педагогика, национальные ценности, педагогическая компетентность, профессиональная подготовка, культурное наследие, педагогическая трансформация.
Key words: transformational approach, ethnopedagogical culture, prospective teacher, primary education, folk pedagogy, national values, pedagogical competence, professional training, cultural heritage, pedagogical transformation.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida etnopedagogik madaniyatni shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari transformatsion yondashuv asosida tahlil etiladi. Unda milliy-madaniy meros va xalq pedagogikasi namunalarini ta’lim-tarbiya jarayoniga integratsiya qilish, bo‘lajak pedagoglarning mavjud bilim va qarashlarini qayta anglash hamda ularni amaliy faoliyatga moslashtirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, etnopedagogik madaniyatning tarkibiy komponentlari, pedagogik shart-sharoitlari, samarali metod va vositalari hamda uni rivojlantirish modeli tavsiflangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье на основе трансформационного подхода анализируются теоретико-методологические основы формирования этнопедагогической культуры у будущих учителей начальных классов. В работе освещаются вопросы интеграции образцов национально-культурного наследия и народной педагогики в образовательный процесс, переосмысления существующих знаний и взглядов будущих педагогов и их адаптации к практической деятельности. Также в статье описаны структурные компоненты этнопедагогической культуры, её педагогические условия, эффективные методы и средства, а также представлена модель её развития.
SUMMARY:
This article analyzes the theoretical and methodological foundations for the formation of ethnopedagogical culture in prospective primary school teachers, based on a transformational approach. It examines the integration of national-cultural heritage and folk pedagogy into the educational process, the re-evaluation of prospective educators' existing knowledge and

perspectives, and their adaptation to practical activities. Additionally, the article describes the structural components and pedagogical conditions of ethnopedagogical culture, its effective methods and tools, as well as a model for its development.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanayotgan sharoitda ta’lim tizimi oldida yosh avlodni nafaqat bilimli va kasbiy jihatdan kompetent, balki o‘z milliy-madaniy ildizlarini anglagan, xalqining tarixiy-pedagogik tajribasini qadrlaydigan va uni zamonaviy hayot sharoitida ijodiy qo‘llay oladigan shaxs sifatida tarbiyalash vazifasi turibdi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida ushbu vazifa alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan shu davrda bolaning dunyoqarashi, axloqiy qarashlari, ijtimoiy munosabatlari, milliy o‘zligini anglash elementlari va xulq-atvorining dastlabki asoslari shakllanadi. Mazkur jarayonda boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining pedagogik va madaniy tayyorgarligi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni ta’lim sohasidagi munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga soluvchi asosiy normativ-huquqiy hujjatlardan biridir[1]. Mazkur qonunda ta’limning insonparvarlik, demokratik xarakteri, uzluksizligi va izchilligi, shuningdek, ta’lim olishning umumiyligi va tengligi kabi muhim prinsiplar belgilangan. Ushbu prinsiplar ta’lim mazmunini shaxsning ma’naviy-axloqiy, intellektual va madaniy rivojlanishi bilan uyg‘un holda tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini milliy pedagogik meros va xalqning tarbiyaviy tajribasi bilan qurollantirish ularning kasbiy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

Etnopedagogik madaniyat bo‘lajak o‘qituvchining xalq pedagogikasi, milliy urf-odatlar, an’analar, marosimlar, xalq og‘zaki ijodi, oilaviy tarbiya tajribasi va ma’naviy-axloqiy qadriyatlar haqidagi bilimlari bilan bir qatorda, mazkur pedagogik merosdan ta’lim-tarbiya jarayonida maqsadli va ijodiy foydalana olish qobiliyatini ham qamrab oladi. Shu bois etnopedagogik madaniyatni shakllantirish jarayonini faqat nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan chegaralash mumkin emas. Bo‘lajak pedagog milliy pedagogik tajribani tahlil qilishi, uning zamonaviy ta’lim uchun ahamiyatini anglay olishi, mavjud pedagogik qarashlarini qayta ko‘rib chiqishi va o‘z kasbiy faoliyatiga moslashtira olishi zarur.

Mazkur ehtiyoj transformatsion yondashuvning pedagogik imkoniyatlarini o‘rganish dolzarbligini belgilaydi. Ushbu yondashuv bo‘lajak o‘qituvchining mavjud bilim, qarash va qadriyatlarini yangi tajriba asosida qayta anglash, xalq

pedagogikasi manbalarini zamonaviy ta’lim mazmuni bilan uyg‘unlashtirish hamda ularni amaliy faoliyatda qo‘llash imkonini beradi. Maqol, matal, ertak, doston, xalq o‘yinlari, oilaviy tarbiya an’analari va milliy urf-odatlardan foydalanish orqali talabalarda milliy qadriyatlarga ongli munosabat va etnopedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish mumkin. Shu bois transformatsion yondashuv asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida etnopedagogik madaniyatni shakllantirish milliy pedagogik merosni zamonaviy ta’lim bilan uyg‘unlashtirishning muhim pedagogik sharti sifatida namoyon bo‘ladi.

Asosiy qism. Transformatsion yondashuv ta’lim jarayonida shaxsning faqat bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishga emas, balki uning mavjud qarashlari, qadriyatlari, dunyoqarashi va faoliyat usullarini yangi tajriba asosida sifat jihatidan o‘zgartirishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Mazkur yondashuvda ta’lim oluvchi tayyor bilimlarni qabul qiluvchi passiv subyekt sifatida emas, balki o‘z tajribasini tahlil qiluvchi, mavjud qarashlarini qayta ko‘rib chiquvchi, yangi xulosalar hosil qiluvchi va ularni amaliy faoliyatida qo‘llay oluvchi faol shaxs sifatida qaraladi. Transformatsion jarayon odatda mavjud tasavvurlarni anglash, muammoli vaziyatni tahlil qilish, yangi bilim va tajribalarni o‘zlashtirish, ularni qayta talqin etish hamda amaliy faoliyatga tatbiq etish bosqichlari orqali kechadi. Shu jihatdan transformatsion yondashuv bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ularda pedagogik hodisalarga yangicha nuqtayi nazardan qarash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni kasbiy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish hamda mustaqil pedagogik qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Ayniqsa, etnopedagogik madaniyatni shakllantirishda mazkur yondashuv xalqning tarixiy-tarbiyaviy tajribasini shunchaki o‘zlashtirish bilan cheklanmay, uning mazmunini zamonaviy ta’lim ehtiyojlari asosida qayta anglash va amaliy pedagogik faoliyatga moslashtirish imkonini beradi. Shu sababli transformatsion yondashuvni “bilimni egallash – anglash – qayta talqin qilish – amaliyotda qo‘llash – refleksiya – kasbiy rivojlanish” izchilligiga asoslangan jarayon sifatida tavsiflash mumkin.

O‘zbek pedagogika fanida bo‘lajak pedagoglarning milliy qadriyatlar, xalq pedagogikasi, oilaviy tarbiya va etnopedagogik madaniyatini shakllantirish masalalari bir qator mahalliy olimlarning ilmiy izlanishlarida yoritilgan. Xususan, A.Q. Munavvarov oila pedagogikasiga oid tadqiqotlarida o‘zbek xalqining tarbiyaviy an’analari va oilaning bola shaxsini shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlariga e’tibor qaratgan. Uning “Oila pedagogikasi” asarida o‘zbek xalq pedagogikasi va an’analarining oilaviy tarbiyadagi ijtimoiy-

tarbiyaviy ahamiyati ochib berilgan[2]. Bu qarashlar bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida etnopedagogik madaniyatni shakllantirishda oilaviy tarbiya tajribasini o‘rganish va uni pedagogik faoliyatga moslashtirish muhimligini ko‘rsatadi.

Pedagog olima O. Musurmonovaning ilmiy tadqiqotlarida oila ma’naviyati, milliy qadriyatlar, milliy g‘urur va ularning yosh avlod tarbiyasidagi o‘rni keng yoritilgan. Olimaning “Oila ma’naviyati – milliy g‘urur” asarida oilaviy tarbiya jarayonida milliy qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirish, ularda milliy o‘zlikni anglash va ma’naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi[3]. Mazkur ilmiy qarashlardan kelib chiqib, etnopedagogik madaniyatni bo‘lajak o‘qituvchining milliy qadriyatlarni anglash, ularni pedagogik jihatdan tahlil qilish, qadrlash hamda ta’lim-tarbiya jarayonida maqsadli va ijodiy qo‘llay olish qobiliyati bilan bog‘lash mumkin.

M. Inomovaning ilmiy qarashlarida oilada bolalarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini tashkil etish, milliy qadriyatlar va oilaviy tarbiya an’analaridan samarali foydalanish masalalari muhim o‘rin egallaydi[4]. Olimaning yondashuvini tahlil qiladigan bo‘lsak, oilaviy tarbiya jarayonida milliy qadriyatlarning mazmunini bolaga singdirish uning ma’naviy-axloqiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur fikr bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining etnopedagogik madaniyatini shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etib, o‘qituvchidan oila tarbiyasi tajribasini anglash, milliy qadriyatlarni pedagogik jihatdan tahlil qilish va ularni maktab ta’limi bilan uyg‘unlashtira olishni talab etadi.

F. Xaydarovning xalq pedagogikasiga oid ilmiy qarashlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, olim xalqning tarixiy-tarbiyaviy tajribasini zamonaviy ta’lim jarayonida samarali foydalanish mumkin bo‘lgan muhim pedagogik manba sifatida baholaydi[5]. Bizningcha, xalq pedagogikasi namunalaridan foydalanishda ularni tayyor shaklda qo‘llash bilan cheklanmasdan, mazkur tajribaning tarbiyaviy mazmunini chuqur anglash, zamonaviy ta’lim talablari va o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda qayta talqin qilish muhimdir. Aynan shu jarayon transformatsion yondashuvning mohiyatini ifodalab, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisida milliy pedagogik merosni ijodiy o‘zlashtirish va uni amaliy faoliyatga samarali tatbiq etish ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Umuman olganda, mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, etnopedagogik madaniyatni shakllantirishda milliy qadriyatlar, oilaviy tarbiya, xalq pedagogikasi, ma’naviy-axloqiy tarbiya va bo‘lajak pedagogning amaliy faoliyati o‘zaro uzviy bog‘liqdir. Biroq mazkur tarkibiy

jihatlarni aynan transformatsion yondashuv asosida birlashtirish, ya'ni bo'lajak o'qituvchining mavjud pedagogik qarashlarini xalq pedagogikasi tajribasi asosida qayta anglatish, ularni zamonaviy ta'lim sharoitiga moslashtirish va amaliy kasbiy faoliyatga aylantirish masalasi alohida tadqiqotni talab etadi. Shu jihat mazkur maqolaning ilmiy yo'nalishini belgilaydi.

Transformatsion yondashuv asosida etnopedagogik madaniyatni shakllantirishning asosiy afzalligi shundaki, bunda talaba milliy pedagogik merosni tayyor ma'lumot sifatida o'zlashtirib qolmaydi. U mazkur merosni o'zining shaxsiy tajribasi, zamonaviy pedagogik qarashlari va kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bog'laydi.

Bunday yondashuvda xalq pedagogikasi konservativ hodisa sifatida emas, balki zamonaviy ta'lim ehtiyojlariga mos ravishda qayta talqin qilinishi mumkin bo'lgan pedagogik resurs sifatida qaraladi. Masalan, xalq maqollaridan foydalanishda ularni yod oldirish asosiy maqsad bo'lmasligi kerak. O'qituvchi maqol mazmunini muammoli vaziyat bilan bog'lab, o'quvchini mustaqil fikrlashga, o'z pozitsiyasini asoslashga va turli qarashlarni taqqoslashga yo'naltirishi mumkin.

Xuddi shuningdek, xalq ertaklari faqat o'qish materiali sifatida emas, balki axloqiy tanlov, muloqot, hamkorlik, empatiya va refleksiya ko'nikmalarini rivojlantirish vositasi sifatida qo'llanishi mumkin. Shu jihatdan transformatsion yondashuv etnopedagogik merosni zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan bog'lashga imkon beradi.

Nazariy tahlil va pedagogik yondashuvlarni umumlashtirish natijasida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida etnopedagogik madaniyatni shakllantirish uchun quyidagi ilmiy-pedagogik xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, etnopedagogik madaniyat bo'lajak o'qituvchining faqat milliy tarbiya haqidagi bilimlari emas, balki ushbu bilimlarni pedagogik faoliyatda qo'llash qobiliyati bilan belgilanadi.

Ikkinchidan, transformatsion yondashuv etnopedagogik bilimlarning shaxsiy va kasbiy ma'noga aylanishini ta'minlaydi.

Uchinchidan, etnopedagogik madaniyatni shakllantirish jarayonida milliy qadriyatlar zamonaviy pedagogik talablar bilan uyg'unlashtirilishi zarur.

To'rtinchidan, talabalarning shaxsiy oilaviy va hududiy tajribalaridan foydalanish etnopedagogik ta'limning hayotiyligi va samaradorligini oshiradi.

Beshinchidan, muammoli vaziyat, keys, loyiha, rolli o'yin, refleksiv kundalik va pedagogik transformatsiya xaritasi kabi metodlar bo'lajak o'qituvchilarning etnopedagogik madaniyatini rivojlantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida etnopedagogik madaniyatni shakllantirish zamonaviy pedagogik ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Chunki boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi bolaning dastlabki ijtimoiy va ma’naviy tajribasini shakllantirishda bevosita ishtirok etadi. Shu sababli uning milliy-madaniy qadriyatlarni anglashi, xalq pedagogikasi tajribasini bilishi va mazkur tajribani zamonaviy ta’lim sharoitida samarali qo‘llay olishi muhim kasbiy kompetensiya hisoblanadi. Transformatsion yondashuv mazkur jarayonni yangi metodologik nuqtayi nazardan tashkil etish imkonini beradi. Bunda talaba tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki uni tahlil qiluvchi, qayta anglovchi, shaxsiy tajribasi bilan bog‘lovchi va pedagogik faoliyatga tatbiq etuvchi faol subyektga aylanadi. Shunday qilib, transformatsion yondashuv asosida tashkil etilgan etnopedagogik tayyorgarlik bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining milliy qadriyatlarni zamonaviy pedagogik jarayon bilan uyg‘unlashtira olish, xalq pedagogikasi vositalaridan maqsadli foydalanish, o‘quvchilarning milliy o‘zligini rivojlantirish va ta’lim-tarbiya jarayonini madaniy jihatdan boyitish imkoniyatlarini kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. https://www.lex.uz/uz/docs/-5013007#-5014174
2. Munavvarov A.Q. Oila pedagogikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994. – 112b.
3. Musurmonova O. Oila ma’naviyati – milliy g‘urur. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999.
4. Inomova M. Oilada bolalarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasi. – Toshkent, 1999.
5. Xaydarov F. Xalq pedagogikasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2009.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA O‘QUVCHILARNING KITOBXONLIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Bektursinova G .J.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
assistent o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, kitobxonlik kompetensiyasi, kitobxonlik madaniyati, o‘quvchi, mutolaa, o‘qish savodxonligi, mustaqil o‘qish, pedagogik imkoniyatlar, ta’lim texnologiyalari, raqamli ta’lim.
Ключевые слова: начальное образование, читательская компетентность, культура чтения, учащиеся, чтение, читательская грамотность, самостоятельное чтение, педагогические возможности, образовательные технологии, цифровое образование.
Key words: primary education, reading competence, reading culture, pupils, reading, reading literacy, independent reading, pedagogical opportunities, educational technologies, digital education.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kitobxonlik kompetensiyasini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Unda o‘quvchilarning kitob o‘qishga qiziqishini oshirish, mustaqil mutolaa ko‘nikmalarini rivojlantirish, badiiy va ilmiy-ommabop adabiyotlardan samarali foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil etilgan. Shuningdek, zamonaviy ta’lim texnologiyalari va raqamli vositalardan foydalanish orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kitobxonlik kompetensiyasini rivojlantirish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются педагогические возможности формирования читательской компетентности учащихся начальных классов. Раскрываются педагогические условия повышения интереса учащихся к чтению, развития навыков самостоятельного чтения, а также эффективного использования художественной и научно-популярной литературы. Особое внимание уделяется возможностям применения современных образовательных технологий и цифровых средств в процессе формирования читательской компетентности младших школьников.
SUMMARY:
This article examines the pedagogical opportunities for developing reading competence among primary school students. It focuses on pedagogical conditions for increasing pupils’ interest in reading, developing independent reading skills, and effectively using fiction and popular science literature. Particular attention is paid to the possibilities of using modern educational technologies and digital tools to develop reading competence among primary school students.

Kirish. Bugungi raqamlashtirish va transformatsiya sharoitida o‘quvchilarning shunchaki bilimlar majmuyini o‘zlashtirishdan ko‘ra ularni turli muammolarni hal etish, zarur axborotni topish, yangi bilim va texnologiyalarni yaratish maqsadiga qaratilgan tezkor o‘tish jarayoni kechmoqda. Ushbu texnologiyalar ham o‘qish jarayonining mohiyatini, ham axborotni yetkazish usullarini o‘zgartirib yubordi.

So‘nggi vaqtlarda turli manbalardan olingan axborotni sharhlash va umumlashtirish qobiliyatini baholash imkonini yaratuvchi murakkab (kompozit) matnlarni o‘qishga ham alohida ahamiyat berilmoqda. Kitobxonlik kompetensiyasi boshlang‘ich adabiy ta’lim sifatining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. U o‘quvchilar o‘qish jarayonida egallashi mumkin bo‘lgan xususiyat sifatida turli faoliyat sohalaridagi odatiy hayotiy vaziyatlar yechimini topishni uddalay olish qobiliyatini anglatadi. Mutolaa bunda uning asosiy tarkibiy qismlaridan hisoblanadi.

Biz kitobxonlik kompetensiyasini shaxsning turli yozma matnlar va o‘quv materiallarini o‘qib, anglash qobiliyati sifatida ta’riflaymiz. Bu jarayon o‘qilgan matndan zarur ma’lumotlarni ajratib olish hamda mavzu yuzasidan fikr yuritish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu ko‘nikmalarga ega bo‘lish har bir o‘quvchiga o‘z maqsadlariga erishish, bilimlarini kengaytirish va jamiyatning ijtimoiy hayotida faol ishtirok etish imkonini beradi.

Kitobxonlik kompetensiyasini shakllantirish kommunikativ, intellektual va reflektiv qobiliyatlarni tarkib toptirish, shaxsiy va kasbiy tajribani boyitish hamda hayot va faoliyatni axborot jamiyatiga moslashtirishga oid vazifalarni o‘z ichiga oladi. V.R.Shilo uning asoslari sifatida quyidagilarni ko‘rsatadi:

“1. Qadriyatli-mazmuniy kompetensiya. Bu o‘quvchining mutolaa doirasi kengligi, adabiyotga oid bilimlari, bolalar adabiyoti namunalari, asar mualliflari, mavzular va janrlari bilan tanishligi orqali belgilanadi.

2. Kommunikativ kompetensiya. Bu samarali o‘qish usullarini egallash hamda yuqori sifatli o‘qish ko‘nikmalariga (aniqlik, ravonlik, tushunish va ifodalilik) ega bo‘lish orqali belgilanadi.

3. Kognitiv kompetensiya. Bu kitoblar bilan ishlashda mustaqillik, badiiy va axborot xarakteridagi matnlar bilan ishlash uchun o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali belgilanadi”.

Mutolaa jarayonini qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirishda kitobxonlik kompetensiyasi o‘quvchiga bosma (yozma) shakldagi axborotni tanlash, anglash va tizimlashtirish, undan shaxsiy va ijtimoiy maqsadlarda muvaffaqiyatli foydalanish imkonini beruvchi bilim va ko‘nikmalar yig‘indisi sifatida tushuniladi.

A.E. Kojaniyazovaning fikricha, “o‘quvchi kompetensiyasi – bu shaxsning umumiy madaniyatiga asoslangan hamda ta’lim va kasbiy faoliyat doirasidagi

keng ijtimoiy munosabatlar jarayonida duch kelinadigan vaziyatlarga mos tarzda ta'limiy, ijtimoiy va kasbiy vazifalarni hal etish imkonini beruvchi, o'qilgan ma'lumotni o'zlashtirib qolish sifati".

Kitobxonlik kompetensiyasini shakllantirish o'quvchilarning ijtimoiy faol shaxs sifatida kamol topishidagi murakkab jarayondir. Biroq, hozirgi raqamlashtirish davrida ona tili va o'qish savodxonligi darslarida qo'llash mumkin bo'lgan o'qishga qiziqishni uyg'otishga xizmat qiluvchi usul, texnika va vositalar mavjud. Jumladan, mantiqiy fikrlash metodologiyasini o'qish kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlardan biri sifatida qarash mumkin. Ushbu metodologiya e'tiborni o'quvchi shaxsiga qaratish va ularni ijodiy faoliyatga jalb etishga bo'lgan urinish hamda adabiy ta'lim jarayonini insonparvarlashtirishga qaratilgan sa'y-harakatni ifodalaydi. Mazkur yondashuv adabiy ta'lim jarayonini o'quvchilarning kognitiv, hissiy va irodaviy sohalarini faollashtiradigan hamda ularni jarayonga jalb etadigan tarzda tashkil etish nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir.

Fikrimizcha, san'at turlarining o'zaro integratsiyalashuvi adabiy ta'lim berish jarayonida kompleks yondashuvni amalga oshirish shartlaridan sanaladi. San'atning boshqa turlari xususiyatlari va o'ziga xos jihatlarini anglash o'quvchilarga adabiy asarlar mazmun-mohiyatini chuqurroq tushunish hamda ularning mutolaa ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

A.R. Garipovaning fikricha, "Bukcrossing – bu o'qish kompetensiyasini rivojlantirishning samarali usuli bo'lib, ijtimoiy tarmoqlar tamoyili asosida ishlaydigan, fleshmobga o'xshash xususiyatlarga ega xobbi va ijtimoiy harakatdir. Uning yakuniy maqsadi dunyoni ulkan va bepul kutubxonaga aylantirishdan iborat. Bukcrossing jarayoni oddiy harakatdan tashkil topgan: "O'qing va buni boshqalarga uzating" g'oyasidir.

Yaxshi ma'lumki, o'quvchilarning mutolaa ko'nikmasi ta'lim muassasalaridan tashqari, oila muhitida ham shakllanadi. Oila davrasida birgalikda mutolaa qilish badiiy obrazlarni idrok etishga asos bo'luvchi qobiliyatlarni rivojlantiradi. Oilaviy mutolaa yosh avlodni ijtimoiylashtirishning samarali vositasi hisoblanadi. Bunday o'zaro muloqot fikr almashish uchun zamin hozirlaydi. S.Chiniyevaning qayd etishicha, "...oilada kitobxonlik – bu o'qish majbur etish emas, ma'naviy ehtiyojga aylanishi, fikr yuritishda mustaqillik, o'z fikrini bayon etishda erkinlik va bunda o'z mustaqil fikri uchun birovdan xavfsiramslik, ota-ona va boshqa katta yoshli oila a'zolarining maslahatchi sifatida yordam berishida namoyon bo'ladi".

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitobxonlik kompetensiyasini tarkib toptirishning nazariy va amaliy asoslarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, maktab amaliyotida o'quvchilarning mutolaa ko'nikmasini shakllantirishda turli

usul, metod va vositalardan foydalanish ma'lum natiajalarni kafolatlaydi. Bu borada tanqidiy fikrlash usullari, san'at turlarining integratsiyasi, bukkrossing va oilaviy mutolaa ona tili va o'qish savodxonligi darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilari kitobxonlik kompetensiyasini shakllantirish, turli hodisa va tushunchalarni tahlil qilish, sintezlash, taqqoslash, tasniflash, tizimlashtirish va umumlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishga samarali xizmat qiladi.

So'nggi vaqtlarda ta'lim tizimida 4K, 5E yoki 7E kabi modellarni qo'llash ko'lami ortib bormoqda. Mazkur modellar ta'lim oluvchilarning bilish jarayonlarni kompleks rivojlantirish nuqtayi nazaridan ham samaralidir. XX asrning 60-yillarida amerikalik olimlar Myron Atkin va Robert Karpluslar tomonidan "yaxshi o'rganish sikli" ishlab chiqilgan. Unga ko'ra, ta'lim oluvchilarning tadqiqot ishlari olib borishi, muayyan tushunchalarni shakllantirish va amalda qo'llash bosqichlari belgilangan. Model keyinchalik takomillashtirilib, besh bosqichdan iborat tizim holiga keltirilgan. Biological Sciences Curriculum Study (BSCS) tomonidan 1987-yilda rasmiy ta'lim modeli sifatida taqdim qilingan.

Konstruktivizm nazariyasiga tayanilgan 5E modeli bilimlar tayyor shaklda emas, o'quvchining o'zi tomonidan avvalgi tajribalariga ko'ra mustaqil holda hosil qilinadi. 5E ta'lim modeli Engage (qiziqtirish), Explore (o'rganish), Explain (tushuntirish), Elaborate (kengaytirish) va Evaluate (baholash) kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi. Quyida ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning kitobxonlik kompetensiyasini shakllantirishda mazkur modeldan foydalanish mazmuniga to'xtalinadi:

1. Engage – qiziqtirish bosqichi. Ushbu bosqichda o'quvchilarning yangi asarga nisbatan ichki ehtiyoj va motivatsiya uyg'otish nazarda tutiladi. Bunda ularga asar xususida so'zlab berilmaydi, balki o'zlari izlanib, qiziqib o'qishlari, sujetdagi muammoli vaziyatlarni savol-topshiriqlar orqali hal qilishga yo'naltiriladi. Shu asosda o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlari shakllanadi.

Qiziqtirish darsning boshlang'ich va eng muhim bosqichi bo'lib, unda o'quvchilarda yangi mavzuga nisbatan qiziqish va ichki ehtiyoj uyg'otiladi. Bu bosqichda o'qituvchilarga tayyor nazariy bilimlar bermaydi, balki muammoli vaziyat yoki savollar orqali fikrlashga undaladi, natijada mutolaaga nisbatan qiziqish uyg'otiladi. Jumladan, o'qituvchining turli usullar yordamida amalga oshirgan targ'ibotlari asosida asarning to'liq mutolaasiga kirishish mumkin bo'ladi.

2. Explore – o'rganish (tadqiq qilish) bosqichi. O'quvchilar ushbu bosqichda yangi bilimlarni o'z tajribalari va izlanishlari orqali egallash maqsadi belgilanadi. Jarayon individual yoki guruhlarda kuzatish, tajribalar olib borish

va umumlashtirish orqali xulosa qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Muayyan faoliyatga yo‘naltirish va asar matni ustida ishlash bo‘yicha maslahatlar berish o‘qitvchi zimmasida bo‘ladi. Masalan, muayyan matnda aks etgan shahar-qishloqlar xaritasini chizish, ob-havo haqida ma’lumotlar tayyorlash shular jumlasidandir. Bu esa o‘quvchilarda masalaga mustaqil yondashish orqali o‘quv tadqiqotchiligi ko‘nikmalari rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

3. Explain – tushuntirish bosqichi. Topshiriqlarni bajarish jarayonida shakllangan xulosalar bir tizimga keltiriladi. O‘quvchilarning bayon qilgan fikrlari o‘qituvchi tomonidan boyitiladi. Masalan, asar qahramonining noo‘rin xatti-harakatlari, gap-so‘zlariga chuqurroq kirish asnosida ularga munosabat bildiriladi, baho beriladi. Shu orqali muallif fikri anglanadi va tushunish jarayoni talqin bilan uyg‘unlashtiriladi.

4. Elaborate – kengaytirish bosqichi. O‘zida o‘zlashtirilgan bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llash mazmunini mujassam etuvchi mazkur bosqichda fanlararo integratsiya va real hayotiy vaziyatlar o‘zaro uyg‘unlashadi, bilimlar chuqurlashadi.

Kengaytirish bosqichida o‘quvchilar o‘zlashtirgan bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llaydi va chuqurlashtiradi. Xususan, ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida asarda ko‘tarilgan muammo zamonaviy jamiyat bilan taqqoslanadi. Shu asosda o‘quvchilarning yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalari rivojlanadi.

5. Evaluate – baholash bosqichi. Jarayon o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini aniqlash asosida amalga oshiriladi. Bunda test, yoshma ishlar, loyiha ishlari, og‘zaki javoblar orqali o‘quvchilarning o‘zini o‘zi baholash va refleksiv ko‘nikmalari shakllanadi. Baholash yakuniy nazorat qatori butun o‘quv jarayonida olib borilishi rejalashtiriladi.

Umuman olganda, 5E modeli mutolaaga nisbatan faollikni oshiradi, mustaqil va tanqidiy tafakkurni shakllantiradi, bilimlarni hayotga bog‘lashga xizmat qiladi.

Mutolaa kundalik hayotning ko‘p jabhalarida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan o‘ta muhim ko‘nikmadir. Bu borada yuqori ko‘nikmalarni rivojlantirish nafaqat o‘quv jarayonidagi muvaffaqiyat uchun, balki butun umr davomida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida mutolaadan zavq olish imkoniyatini ta’minlash uchun bu ko‘nikmani ijobiy va samarali tarzda rivojlantirish juda muhimdir. Biroq, ayrim o‘quvchilar uchun mutolaa madaniyatini o‘zlashtirish oson kechmaydi. Shu sababli aksariyat o‘quvchilarga bu jarayonda qo‘shimcha yordamchi vositalar kerak bo‘ladi. Bular “mutolaa strategiyalari” deb ataladi va ulardan o‘quvchilarga o‘ziga ishonchi baland kitobxon bo‘lib yetishishlarida ko‘maklashish uchun foydalanish mumkin.

Mutolaa strategiyalari bu o‘quvchilarning o‘qish va matnni tushunish qobiliyatini mustahkamlash, shuningdek, so‘z boyligini oshirish va boshqa muhim o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bular o‘quvchilarning biror so‘z yoki gap ma’nosini tushunishlarida qulaydir. Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida mutolaa strategiyalarini samarali o‘rgatish orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘qish jarayonida duch keladigan qiyinchiliklarni yengishda yordam beruvchi foydali vositalarga ega bo‘ladilar.

Mutolaa strategiyalaridan foydalanish afzallikalri matnni tushunishga yordam berishida namoyon bo‘ladi. Bu ko‘nikmasiz matnlarning ma’nosini to‘liq tushunish qiyin. Shu bois doimiy mutolaa qilish va uni sevishni rivojlantirish qiyinroq. Ushbu usul o‘qish uchun muhim bo‘lgan ravonlik, dekodlash, so‘z boyligi va ijro funksiyasi ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida kitobxonlik kompetensiyasini rag‘batlantirishda o‘quvchilarga duch kelishi kutiladigan har qanday o‘qish bloklarini yengib o‘tishga yordam berish mumkin. Ushbu ko‘p qirrali texnikalarning aksariyati boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan har qanday o‘qish bosqichida, yangi kitoblarni o‘qishga tayyor bo‘lganlargacha qo‘llash mumkin:

Fonetika va ravonlikni birgalikda o‘rgatish. Fonikani o‘rgatish o‘quvchilarda ravonlikni qo‘llab-quvvatlash uchun zarur. Sababi, ravon o‘qiydigan o‘quvchilar, asosan, so‘zlarni dekodlash uchun harf va tovushlar o‘rtasidagi munosabatni tushunishga tayanadilar. O‘quvchilarga fonikani ravonlik bilan birga o‘rgatish orqali uni tushunishlariga ishonch hosil qilinadi.

Matn bo‘yicha savollar berish. O‘quvchilarni shunchaki sahifadagi so‘zlarni ko‘zdan kechirishdan tashqari, o‘qiganlari yuzasidan savollarga javob berishga undash orqali ularni o‘qish jarayoniga faol jalb etish muhim sanaladi. Bu ularning matnni tushunish darajasini baholashning natijador usulidir. Qahramonning harakatlari sabablari yoki ayrim so‘zlarning ma’nosi haqida savollar berish, ushbu “Qahramon tavsifi” shabloni o‘quvchilarni hikoyadagi turli qahramonlar haqida chuqurroq va mazmunliroq fikr yuritishga undash vositasidir.

“3-2-1” strategiyasidan foydalanish. Uahbu strategiya o‘quvchilarda matnni tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O‘quvchilardan endigina o‘qib chiqqan matn yoki hikoya haqida o‘ylab ko‘rishni hamda o‘rgangan uchta narsa, qiziqarli deb topilgan ikkita jihat va bitta savolni yozma yoki og‘zaki tarzda ifodalashni so‘raladi. Shu orqali o‘quvchilar o‘qiyotgan materialiga to‘liq jalb qilinadi va o‘qish ko‘nikmasi shakllanishi tezlashadi.

Ovoz chiqarib o‘qish. O‘quvchilarni kitoblarning ayrim qismlari yoki butun kitobni ovoz chiqarib o‘qishga undash ularning o‘qishga bo‘lgan munosabatini o‘zgartiradi. Bu borada ularga sahifa oxiriga yetganlarida hikoya davomida

nima bo‘lishi mumkinligi haqida fikr so‘rash asar qahramonlari kechinmalarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Maqsadli xato qilish. Ovoz chiqarib o‘qishda o‘quvchilar matnni kuzatib borayotgan paytida ayrim so‘zlarni ataylab noto‘g‘ri o‘qish yoki ularni butunlay tushirib qoldirish mumkin. O‘quvchilarni yo‘l-yo‘lakay xatolarini aniqlash va ularni tuzatishga undash orqali to‘g‘ri o‘qish va talaffuz qilish (dekodlash) ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda xatolarini topishdan mamnunlik hissini ulashiladi.

Rollar ijro etish. Asardagi turli qahramonlar rolini ijro etishga undash o‘quvchilarga qahramonlar xarakteri va harakatlari ortidagi sabablar haqida chuqurroq o‘ylash imkonini beradi. Bu hikoyalarni jonlantirish va o‘qish jarayoniga qiziqtirish omili sanaladi.

Gapni boshidan o‘qish. Agar bola biror so‘zda to‘xtab qolsa va uning ma’nosini bilmasa, unga gapni boshidan o‘qishni taklif qilinadi. Bu gapning boshiga qaytib, kontekstdagi (gap mazmunidagi) ishoralar yordamida o‘sha so‘zning ma’nosini anglab yetishni anglatadi. Ushbu holat so‘zni tushunib olish va o‘qishni davom ettirish uchun yetarli bo‘lishi mumkin, ammo agar u hali ham qiynalayotgan bo‘lsa, boshqa usulni sinab ko‘rish mumkin.

Darslarda faqat kitoblar bilan cheklanib qolmaslik. Kitoblar bolalarda o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirishning muhim vositasi bo‘lsa-da, o‘quvchilar turli xil matnlar bilan tanishib borishlarini ta’minlash kerak. Bularga yo‘l belgilari va e’lonlar kabi kundalik hayotda uchraydigan narsalar ham kirishi mumkin. Bu esa kitob o‘qishga unchalik qiziqmaydigan bolalar uchun samarali o‘qish usullaridan biridir. Turli xil matnlarga e’tibor qaratish orqali ushbu usul o‘qish ravonligini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘quvchilarni o‘z hikoyalarini aytib berishga undash. O‘quvchilarni tasavvurlarini ishga solish va sinfdoshlariga o‘z hikoyalarini aytib berishga taklif qilish matnni tushunish ko'nikmalarini rivojlantiradi. O‘quvchilarni endigina o‘qib bergan hikoyani qisqacha bayon qilishga taklif etish orqali matnni qay darajada tushunganliklarini namoyish etish va anglash ko‘nikmalarini mashq qilishlariga erishish mumkin. O‘quvchilarning asardagi muhim voqealarni eslay olish-olmasligini kuzatish, ular yodda saqlab qolgan tafsilotlarni qayd etib borishga doir “Qisqacha bayon qilish qolipi” (Summary Writing Frame) hikoyadagi kim, nima, qayerda, qachon va nima uchun kabi asosiy jihatlarni umumlashtirishda yordam beradigan qulay vositadir.

Vizualizatsiyani (tasavvurda gavdalantirishni) rag‘batlantirish. Hikoya davomida vaqti-vaqti bilan to‘xtab, o‘quvchilarni muayyan sahnalarni xayollarida tasavvur qilishga undash joiz. Bu ularga so‘zlar ma’nosi va kontekstini anglab,

yaxlit tasavvur hosil qilishlariga yordam beradi. Agar ular tasvirni shakllantirishda qiynalishsa, matndagi sifatlar va tasvirlovchi so‘zlarga e’tibor qaratish orqali xayollaridagi manzarani boyitishni o‘rgatish lozim. Bu borada o‘quvchilarga tasavvurlari kitobdagi rasmlardan farq qilishi mumkinligini eslatib o‘tish har bir inson asarni o‘zicha talqin qilishini ko‘rsadi! Ushbu o‘qish usuli rasmli kitoblardan kattaroq yoshdagi kitoblarga o‘tayotgan va endilikda tasvirlardan tayanch sifatida foydalana olmaydigan o‘quvchilar uchun ham foydalidir.

Hikoyani rasmda tasvirlash. O‘quvchilar hikoyaning asosiy voqealarini boshlanishi, o‘rtasi va yakunini uchta alohida qog‘ozga chizishga taklif etiladi. Bu ularga asarni yaqqol tasavvur qilish, undagi voqealarni ijodiy yondashuv bilan talqin etishga yordam beradi. Shuningdek, rasmlarni aralashtirib, o‘quvchilardan ularni to‘g‘ri ketma-ketlikda joylashtirishni so‘rash, so‘ngra ushbu rasmlarga tayangan holda hikoyani qayta so‘zlab berishga undash ham mumkin. O‘quvchilarda ushbu ko‘nikmani rivojlantirish uchun “Voqea joyini tasavvur qilish” (Visualising a Setting) nomli o‘qish mashg‘ulotidan foydalanishni tavsiya qilish o‘rinlidir.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish. O‘quvchilarga planshetlar, noutbuklar yoki elektron kitobxonlardan foydalangan holda mutolaa ko‘nikmalarining keng doirasini rivojlantirish imkoniyatini berib, o‘qishga qiziqtirish mumkin. Elektron kitoblar nafaqat bolalarni o‘qish istiqboliga qiziqtirishi mumkin, balki ularni jalb qilgan holda ravonlik va tushunishni qo‘llab-quvvatlash uchun interaktiv mashg‘ulotlardan ham foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Шило В.Р., Морозова Т.В. Развитие читательской компетентности как одного из важных компонентов функциональной грамотности на уроках литературы в основной школе // Науки об образовании.

2. Кожаниязова А.Е. Читательская компетентность: сущность, особенности и условия развития // Национальная ассоциация ученых. 2016. – № 9. – С. 63.

3. Гарипова А.Р. Развитие интереса к чтению у младших школьников в процессе реализации проекта «классный Буккроссинг» // Лингвокультурология. 2018. – № 12. – С. 61–64.

4. Чиниева С.А. Ўзбек оилаларида китобхонлик воситасида ўсмирлар маънавиятини шакллантириш. Пед. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2006. – 14–15-б.

5. https://talimxabarlari.uz/64514/

DRAMATIZATSIYA VA XALQ HARAKATLI O‘YINLARI IJTIMOIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

Azizova Z .F.
“University of economics and pedagogy” NOTM,Maktabgacha ta’lim kafedrasi dotsenti, p.f.f.d., (PhD)

Tayanch so‘zlar: dramatizatsiya, xalq harakatli o‘yinlari, ijtimoiy kompetensiya, syujetli-rolli o‘yin, qoidali o‘yin, ixtiyoriy tartibga solish, detsentratsiya, maktabgacha ta’lim, milliy qadriyatlar, o‘yin texnologiyasi, prosotsial xulq-atvor.
Ключевые слова: драматизация, народные подвижные игры, социальная компетенция, сюжетно-ролевая игра, игра с правилами, произвольная саморегуляция, децентрация, дошкольное образование, национальные ценности, игровая технология, просоциальное поведение.
Key words: dramatisation, folk active games, social competence, role play, rule-governed games, voluntary self-regulation, decentration, preschool education, national values, play technology, prosocial behaviour.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada dramatizatsiya va xalq harakatli o‘yinlarining maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish vositasi sifatidagi imkoniyatlari nazariy-analitik va konstruktiv tadqiqot asosida asoslanadi. Tadqiqotning maqsadi - ikki o‘yin turining psixologik mexanizmlarini ajratish, ularning ijtimoiy kompetensiya komponentlariga ta’sir doirasini aniqlash hamda ular asosida integrallashgan pedagogik texnologiyani loyihalashdan iborat. Tadqiqotda mazmuniy tahlil, tasniflash, qiyosiy-tipologik usul, modellashtirish va ekspert baholash qo‘llanilgan. Natijalar ikki vositaning turli psixologik mexanizmga tayanishini ko‘rsatdi: dramatizatsiyaning o‘zagi rolni o‘z zimmasiga olish bo‘lib, u detsentratsiya va o‘zganing nuqtayi nazarini tushunishni ta’minlaydi; xalq harakatli o‘yinlarining o‘zagi qoidaga ixtiyoriy bo‘ysunish bo‘lib, u impulsni tiyish va ixtiyoriy tartibga solishni rivojlantiradi. Dramatizatsiya kognitiv, emotsional va kommunikativ komponentlarda, harakatli o‘yinlar esa xulq-atvor komponentida ustunlik qiladi. Shu asosda besh bosqichli integrallashgan o‘yin texnologiyasi, xalq o‘yinlarining ijtimoiy funksiya bo‘yicha tasnifi hamda tashxis ko‘rsatkichlari tizimi taklif etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье на основе теоретико-аналитического и конструктивного исследования обосновываются возможности драматизации и народных подвижных игр как средств формирования социальной компетенции у детей дошкольного возраста. Цель исследования - выделить психологические механизмы двух видов игры, определить сферу их влияния на компоненты социальной компетенции и спроектировать на этой основе интегрированную педагогическую технологию. Использованы контент-анализ, классификация, сравнительно-типологи-

ческий метод, моделирование и экспертная оценка. Результаты показали, что оба средства опираются на разные психологические механизмы: ядром драматизации является принятие роли, обеспечивающее децентрацию и понимание точки зрения другого; ядром народных подвижных игр - добровольное подчинение правилу, развивающее торможение импульса и произвольную саморегуляцию. Драматизация доминирует в когнитивном, эмоциональном и коммуникативном компонентах, подвижные игры - в поведенческом. Предложены пятиэтапная интегрированная игровая технология, классификация народных игр по социальной функции и система диагностических показателей.

SUMMARY:

Drawing on a theoretical-analytical and constructive study, the article substantiates the potential of dramatisation and folk active games as means of forming social competence in preschool children. The aim is to identify the psychological mechanisms of these two types of play, to determine the scope of their influence on the components of social competence, and to design an integrated pedagogical technology on this basis. The study applies content analysis, classification, the comparative-typological method, modelling and expert evaluation. The findings show that the two means rest on different psychological mechanisms: the core of dramatisation is taking on a role, which enables decentration and understanding of another's viewpoint; the core of folk active games is voluntary compliance with a rule, which develops impulse inhibition and voluntary self-regulation. Dramatisation predominates in the cognitive, emotional and communicative components, while active games predominate in the behavioural component. On this basis, a five-stage integrated play technology, a classification of folk games by social function and a system of assessment indicators are proposed.

Kirish. O‘yin maktabgacha yoshdagi bolaning yetakchi faoliyati sifatida uning psixik va ijtimoiy rivojlanishining asosiy manbai hisoblanadi. Xalqaro darajada bu qarash BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlaridan 4-maqsadi va ilk bolalik ta’limida o‘yin orqali o‘rganish yondashuvining e’tirof etilishi bilan mustahkamlangan. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining tadqiqotlari ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarning shaxs muvaffaqiyatidagi o‘rni kognitiv ko‘nikmalardan kam emasligini ko‘rsatadi, keng ko‘lamli meta-tahlillar esa bunday ko‘nikmalarni maqsadli rivojlantirish dasturlarining samarasini tasdiqlaydi.

O‘zbekiston Respublikasida masala huquqiy jihatdan mustahkamlangan. “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonun bolaning shaxs sifatida shakllanishi va uning ma’naviy-axloqiy rivojlanishini ta’minlashni maqsad qilib belgilaydi; “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun ta’lim va tarbiyaning uzviyligi hamda milliy qadriyatlar ustuvorligi tamoyillarini mustahkamlaydi. “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi ta’lim tizimini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirishni belgilagan, maktabgacha ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan Prezident farmonlari va 2026-yilgi farmon tarbiya mazmunini yangilash vazifasini qo‘ygan. “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi” milliy qadriyatlarni ilk yoshdan singdirishni ko‘zda tutadi, “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturining “Ijtimoiy-hissiy rivojlanish” sohasi esa buni amaliy ko‘rsatkichlar tiliga

oʻtkazadi. Xalq oʻyinlari, oʻz navbatida, nomoddiy madaniy meros tarkibiga kiruvchi hodisa sifatida xalqaro huquqiy himoya obyekti hisoblanadi.

Shu bilan birga, amaliyotda jiddiy ziddiyat saqlanib qolmoqda. Dramatizatsiya va xalq harakatli oʻyinlari maktabgacha ta'lim tashkilotlarida keng qoʻllaniladi, biroq ular koʻpincha bayram tadbiri, jismoniy faollik vositasi yoki boʻsh vaqtni tashkil etish shakli sifatida talqin qilinadi. Ularning ijtimoiy kompetensiyani maqsadli shakllantirish texnologiyasi sifatidagi salohiyati tizimlashtirilmagan: qaysi oʻyin qaysi komponentni rivojlantirishi, qaysi yoshda va qanday ketma-ketlikda qoʻllanishi, natija qanday oʻlchanishi aniqlanmagan. Natijada oʻyin pedagogik vosita emas, fon boʻlib qolmoqda.

Oʻyinning rivojlantiruvchi funksiyasi psixologiyada asosli oʻrganilgan: L.S.Vygotskiy oʻyinni yaqin rivojlanish zonasini yaratuvchi faoliyat sifatida talqin qilgan, D.B.Elkonin syujetli-rolli oʻyinning tuzilmasi va rolning markaziy oʻrnini asoslagan. Zamonaviy tadqiqotlar oʻyin dasturlarining ijroiya funksiyalarga ta'sirini empirik tekshirgan. Biroq mavjud ishlarning aksariyati oʻyinni yaxlit hodisa sifatida koʻrib chiqadi va uning turlarini psixologik mexanizmi boʻyicha ajratmaydi. Milliy pedagogikada esa xalq oʻyinlari koʻproq etnografik va jismoniy tarbiya kalitida oʻrganilgan, ularning ijtimoiy kompetensiya bilan bogʻliqligi yetarlicha yoritilmagan. Ushbu tadqiqot shu boʻshliqni toʻldirishga qaratilgan.

Material va usullar. Tahlil materialini ikki korpus tashkil etdi. Birinchisi - oʻzbek xalq harakatli oʻyinlari. Korpusga maktabgacha yoshga mos, guruh sharoitida oʻtkazilishi mumkin boʻlgan va qoidasi aniq belgilangan oʻyinlar kiritildi ("Oq terakmi, koʻk terak", "Bekinmachoq", "Doʻppi yashirdi", "Chillak", "Lanka", "Xolvachi", "Kim tez" va boshqalar). Xavfsizlik talablariga javob bermaydigan, jiddiy jismoniy tayyorgarlik talab qiladigan va katta yoshdagilar uchun moʻljallangan oʻyinlar korpusdan chiqarildi.

Ikkinchi korpus - dramatizatsiya: ertak dramatizatsiyasi, stol teatri, qoʻgʻirchoq teatri, barmoq teatri, soya teatri, rol almashinuvi, improvizatsion sahnalar, «tirik rasm», ovozli dublyaj, syujetni davom ettirish va boshqalar.

Har bir oʻyin va dramatizatsiya shakli beshta parametr boʻyicha baholandi: (1) rol taqsimotining mavjudligi va murakkabligi; (2) qoidalarning aniqligi va ularga rioya qilish talabi; (3) ishtirokchilar oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik darajasi; (4) nizoli vaziyat yuzaga kelish ehtimoli; (5) hissiy yuklama darajasi. Baholash uch balli shkalada (past - oʻrta - yuqori) amalga oshirildi.

Tadqiqotda mazmuniy tahlil, tasniflash, qiyosiy-tipologik usul, modellashtirish hamda ekspert baholash usullari qoʻllanildi. Ekspert baholashda tarbiyachilar ishtirok etdi. Ekspertlar har ikki vositaning ijtimoiy

kompetensiyaning to‘rt komponentiga ta’sir salohiyatini besh balli shkalada baholadilar. Ekspert fikrlarining kelishuv darajasi konkordatsiya koeffitsiyenti orqali tekshirildi.

Natijalar. Tahlil dramatizatsiyaning o‘zagi rolni o‘z zimmasiga olish ekanligini ko‘rsatdi. Elkonin syujetli-rolli o‘yin tuzilmasida aynan rolni markaziy birlik sifatida ajratadi; Vygotskiy esa o‘yinni bolaning o‘z yoshidan yuqori darajada harakat qilishiga imkon beruvchi, ya’ni yaqin rivojlanish zonasini yaratuvchi faoliyat deb talqin qiladi.

Rolni o‘z zimmasiga olish uch bosqichli ichki jarayonni talab qiladi. Avvalo bola o‘z «men»ini vaqtincha chetga surishi, so‘ng qahramonning holati, niyati va harakat mantig‘ini tasavvur qilishi, nihoyat shu mantiqqa muvofiq harakat qilishi lozim. Bu jarayon detsentratsiyaning - o‘z nuqtayi nazaridan chiqib, o‘zganing nuqtayi nazariga o‘ta olish qobiliyatining bevosita mashqi hisoblanadi.

Empirik tadqiqotlar shartli-hayoliy o‘yinning bolalar rivojlanishiga ta’sirini tahlil qilib, uning ijtimoiy ko‘nikmalar va ijodiy tafakkur bilan bog‘liqligini qayd etadi, ayni paytda ayrim sohalarda dalillarning bir ma’noli emasligini ham ko‘rsatadi. Hikoya va o‘yinni birlashtiruvchi dasturlarning maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy kompetensiya va og‘zaki nutqni rivojlantirishdagi samarasi esa nazorat guruhlari bilan qiyoslashda tasdiqlangan. Shartli-hayoliy o‘yinning kognitiv rivojlanishdagi o‘rni alohida tahlil obyekti bo‘lgan.

Dramatizatsiyaning ijtimoiy-pedagogik qiymati yana bir jihatda namoyon bo‘ladi: u bolaga xavfsiz sinov maydonini beradi. Rol niqobi ostida bola real hayotda qiyin bo‘lgan xulq shakllarini - uzr so‘rash, yordam taklif qilish, e’tiroz bildirish, murosaga kelish - xatodan qo‘rqmasdan mashq qiladi. Xato rolga tegishli bo‘lgani uchun u shaxsiy muvaffaqiyatsizlik sifatida idrok etilmaydi.

Xalq harakatli o‘yinlarining o‘zagi - qoidaga ixtiyoriy bo‘ysunish. Bu yerda asosiy paradoks shundaki, bola o‘zi xohlagan faoliyat davomida o‘z istagini cheklashga rozi bo‘ladi: navbatini kutadi, belgilangan chegaradan chiqmaydi, signal berilmaguncha harakatlanmaydi. Vygotskiy bu holatni o‘yinning eng muhim rivojlantiruvchi jihati sifatida talqin qiladi - o‘yinda bola o‘z impulsiga emas, qoidaga bo‘ysunishni o‘rganadi.

Zamonaviy neyropsixologiyada bu mexanizm ijroiya funksiyalar - ingibitor nazorat, ishchi xotira va kognitiv moslashuvchanlik orqali izohlanadi. Empirik tadqiqotlar o‘yinga asoslangan maktabgacha dasturlarning kognitiv nazoratni yaxshilashini ko‘rsatgan; doira shaklidagi qoidali o‘yinlarni qo‘llagan tasodifiylashtirilgan tadqiqot esa xulqiy o‘zini-o‘zi tartibga solish ko‘rsatkichlarining sezilarli o‘sishini qayd etgan. Vygotskiy yondashuviga

asoslangan “Tools of the Mind” dasturi ham aynan qoidali va rolli o‘yin uyg‘unligiga tayanadi.

O‘zbek xalq o‘yinlarining o‘ziga xos jihati shundaki, ularning aksariyati qo‘shiq, sanoq yoki dialog bilan birga olib boriladi. “Oq terakmi, ko‘k terak” o‘yinida ikki tomon o‘rtasidagi dialog, “Xolvachi” o‘yinidagi ritmik matn, sanoq orqali roll taqsimlash amaliyoti o‘yinni bir vaqtning o‘zida nutqiy, ritmik va ijtimoiy mashqqa aylantiradi. Sanoq orqali rol taqsimlash alohida ahamiyatga ega: u tanlovni shaxsiy xohishdan emas, umumiy qabul qilingan adolatli tartibdan kelib chiqishini o‘rgatadi.

Ekspert baholash natijalari ikki vositaning ta’sir doirasi turlicha ekanligini ko‘rsatdi (1-rasm, 2-rasm va 1-jadval).

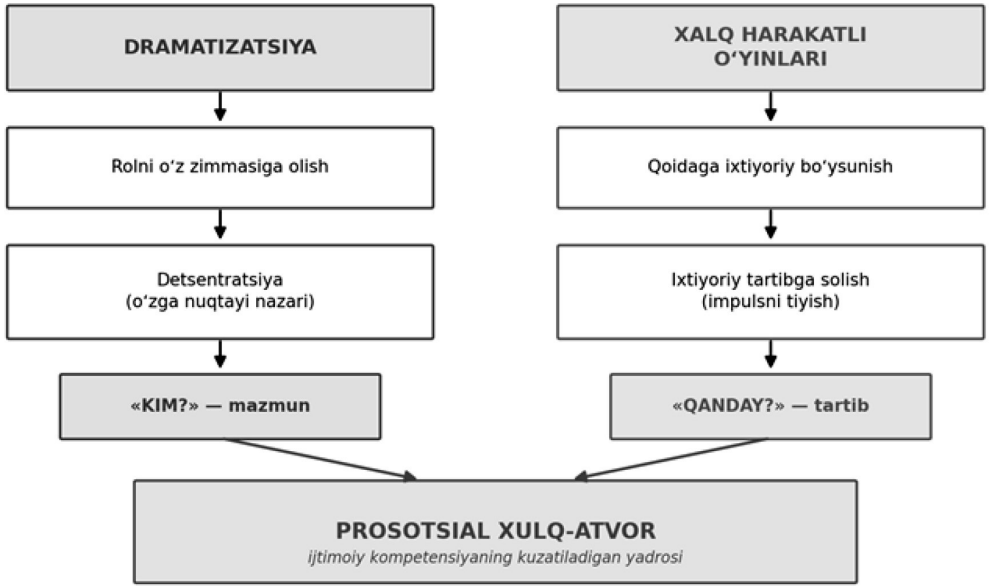

1-rasm. O‘yinning ijtimoiy kompetensiyaga ta’sir mexanizmi

1-rasmdan ko‘rinadiki, ikki vosita turli mexanizm orqali bitta natijaga - prosotsial xulq-atvorga olib keladi. Dramatizatsiya ijtimoiy harakatning mazmunini (“kim, nima uchun va qanday his qiladi”), xalq harakatli o‘yinlari esa uning tartibini (“qanday qilib navbat va qoidaga rioya qilinadi”) shakllantiradi.

Ekspert baholari dramatizatsiyaning emotsional, kognitiv va kommunikativ komponentlarda ustunligini, xalq harakatli o‘yinlarining esa xulq-atvor komponentida yetakchiligini ko‘rsatdi. Eng katta farq xulq-atvor va emotsional komponentlarda kuzatildi, eng kichik farq esa kommunikativ komponentda qayd etildi - bu ikki vositaning muloqotni rivojlantirishda o‘zaro yaqin salohiyatga egaligini bildiradi.

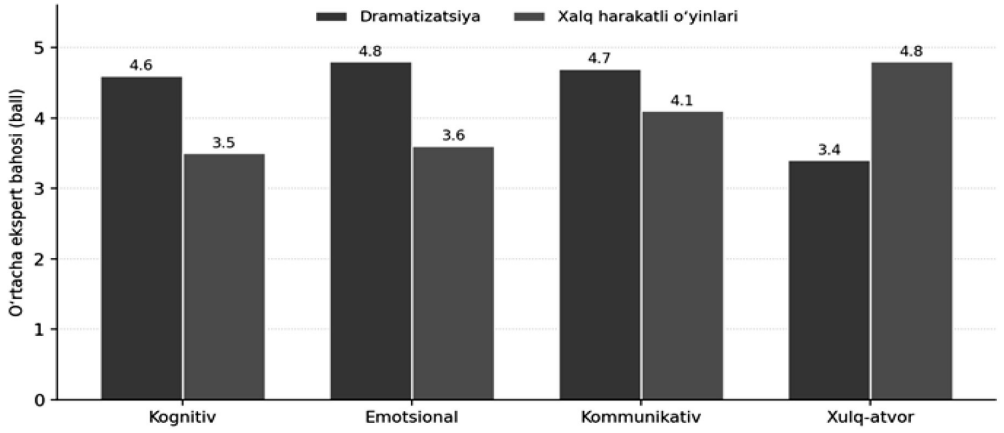

2-rasm. Ikki vositaning komponentlar bo'yicha salohiyati (ekspert bahosi, 5 ballik shkala)

1-jadval.

Dramatizatsiya va xalq harakatli o'yinlarining qiyosiy tavsifi.

Parametr	Dramatizatsiya	Xalq harakatli o'yinlari
Psixologik o'zak	Rolni o'z zimmasiga olish	Qoidaga ixtiyoriy bo'ysunish
Yetakchi mexanizm	Detsentratsiya	Ixtiyoriy tartibga solish
Javob beradigan savol	"Kim?" - mazmun	"Qanday?"- tartib
Ustun komponent	Emotsional, kognitiv	Xulq-atvor
Faoliyat shakli	Tasavvurga asoslangan	Harakatga asoslangan
Nizo manbai	Rol taqsimoti	Qoidaning buzilishi
Tarbiyachi roli	Rejissyor va hamkor	Hakam va tashkilotchi
Optimal yosh	4–7 yosh	3–7 yosh

Korpus tahlili o'yinlarni ijtimoiy funksiyasiga ko'ra to'rt guruhga ajratish imkonini berdi (2-jadval).

Guruh	Ijtimoiy vazifa	Namunaviy o'yinlar	Ulush
Hamkorlik o'yinlari	Umumiy maqsad uchun birgalikda harakat qilish	"Oq terakmi, ko'k terak", arqon tortish	28%
Navbat va tiyilish o'yinlari	Impulsni tiyish, signalni kutish	"Bekinmachoq", "Kim tez", qotib qolish o'yinlari	33%
Rolli-syujetli o'yinlar	Rolga kirish, dialog yuritish	"Xolvachi", sanoqli dialogli o'yinlar	22%
Nizoni tartibga soluvchi o'yinlar	Adolatli tanlov, yutuq va yutqazishni qabul qilish	"Chillak", "Lanka", "Do'ppi yashirdi:	17%

2-jadval. Xalq harakatli o'yinlarining ijtimoiy funksiya bo'yicha tasnifi.

Tasnif amaliy ahamiyatga ega, u tarbiyachiga o'yinni tasodifiy emas, tashxis natijasiga ko'ra tanlash imkonini beradi. Masalan, ixtiyoriy tartibga solishda

qiyinchilik kuzatilgan bolalar guruhida ikkinchi guruh o‘yinlari, rol taqsimotida nizo kuzatilganda esa to‘rtinchi guruh o‘yinlari ustuvor qo‘llaniladi.

Olingan natijalar asosida besh bosqichli integrallashgan o‘yin texnologiyasi loyihalandi (3-rasm).

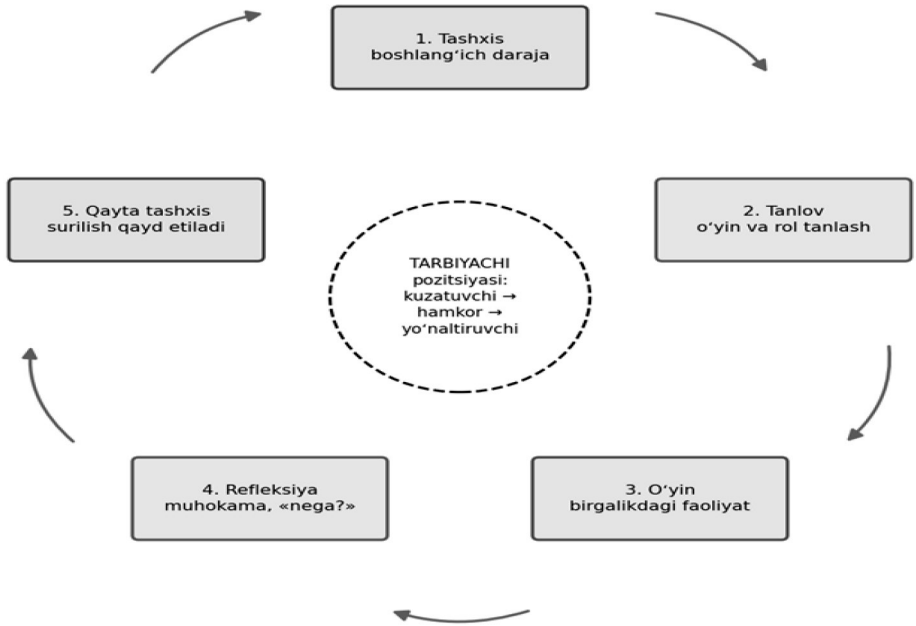

3-rasm. Integrallashgan o‘yin texnologiyasining bosqichli sikli

Texnologiyaning asosiy g‘oyasi - o‘yinni yopiq sikl sifatida tashkil etish. Boshlang‘ich tashxis bolaning zaif komponentini aniqlaydi; shu asosda o‘yin va rol tanlanadi; o‘yin birgalikdagi faoliyat sifatida o‘tkaziladi; refleksiya bosqichida bolalar bilan «nima bo‘ldi va nega shunday bo‘ldi» savollari muhokama qilinadi; qayta tashxis surilishni qayd etadi. Tarbiyachining pozitsiyasi sikl davomida o‘zgaradi: kuzatuvchidan hamkorga, so‘ngra yo‘naltiruvchiga. Bu o‘zgarish Vygotskiy yondashuvidagi tashqi tayanchning bosqichma-bosqich kamaytirilishi tamoyiliga mos keladi.

Komponent	Kuzatiladigan ko‘rsatkich	Qayd etish usuli
Kognitiv	Qoidani tushuntira olish, rol mantig‘ini saqlash	Refleksiya suhbati
Emotsional	Yutqazishni qabul qilish, hamdardlik bildirish	Kuzatuv varag‘i
Kommunikativ	O‘yinga taklif qilish, kelishuvga erishish	Kuzatuv varag‘i
Xulq-atvor	Navbatni kutish, qoidaga rioya qilish	Voqea-hodisa qaydnomasi

3-jadval. Texnologiya samaradorligini baholash ko‘rsatkichlari.

Muhokama. Tadqiqotning asosiy nazariy xulosasi shundan iboratki, dramatizatsiya va xalq harakatli o‘yinlari muqobil emas, balki funksional jihatdan bir-birini to‘ldiruvchi vositalardir. Ular ijtimoiy harakatning ikki turli tomonini shakllantiradi. Dramatizatsiya bolaga o‘zganing holatini tushunishni o‘rgatadi, ammo bu tushunish real vaziyatda harakatga aylanishi uchun o‘z istagini cheklash ko‘nikmasi kerak; aynan shu ko‘nikma harakatli o‘yinlarda mashq qilinadi. Aksincha, qoidaga rioya qilishni o‘rgangan, biroq o‘zganing nuqtayi nazarini tushunmaydigan bolaning xulqi tashqi itoatkorlik darajasida qoladi.

Shu bois bir vositani ikkinchisi hisobiga ustun qo‘yish metodik xato hisoblanadi. Faqat dramatizatsiyaga tayanish hissiy jihatdan boy, ammo tartibsiz guruh muhitini; faqat harakatli o‘yinlarga tayanish esa intizomli, biroq hissiy jihatdan sayoz muhitni shakllantiradi.

Taklif etilgan model xalqaro yondashuvlar bilan muvofiqlashadi. CASEL ramkasidagi beshta kompetensiyadan “ijtimoiy anglash” va “munosabatlar ko‘nikmalari” asosan dramatizatsiya orqali, “o‘zini boshqarish” va “mas’uliyatli qaror qabul qilish” esa harakatli o‘yinlar orqali rivojlantiriladi. Rouz-Krasnorning ijtimoiy kompetensiyani natijaviylik orqali baholash tamoyili va Denxemning ijtimoiy-emotsional kompetentlikni maktabga tayyorlik ko‘rsatkichi sifatida ajratishi 3-jadvaldagi tashxis ko‘rsatkichlari tizimining nazariy asosini tashkil etadi.

Milliy kontekstda esa model qo‘shimcha ustunlikka ega: xalq o‘yinlaridan foydalanish ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish bilan bir vaqtda madaniy o‘zlikni saqlash vazifasini ham bajaradi. Bu “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi”ning milliy qadriyatlarni ilk yoshdan singdirish talabiga bevosita javob beradi.

Taklif etilgan texnologiya nazariy va ekspert asosga ega bo‘lsa-da, uning samaradorligi tajriba-sinov yo‘li bilan tekshirilishi lozim. Bundan tashqari, o‘yin korpusini kengaytirish va mintaqaviy variantlarni qamrab olish tadqiqotning aniqligini oshiradi: o‘zbek xalq o‘yinlari turli hududlarda turli nom va qoida variantlariga ega.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot quyidagi xulosalarga olib keldi.

Birinchidan, dramatizatsiya va xalq harakatli o‘yinlari turli psixologik mexanizmga tayanadi: birinchisining o‘zagi rolni o‘z zimmasiga olish va detsentratsiya, ikkinchisiniki qoidaga ixtiyoriy bo‘ysunish va ixtiyoriy tartibga solishdir.

Ikkinchidan, ekspert baholash dramatizatsiyaning emotsional, kognitiv va kommunikativ komponentlarda, xalq harakatli o‘yinlarining esa xulq-atvor

komponentida ustunligini ko‘rsatdi; bu ikki vositaning o‘zaro to‘ldiruvchanligini tasdiqlaydi.

Uchinchidan, xalq o‘yinlarini ijtimoiy funksiya bo‘yicha to‘rt guruhga (hamkorlik, navbat va tiyilish, rolli-syujetli, nizoni tartibga soluvchi) tasniflash o‘yinni tashxis natijasiga ko‘ra maqsadli tanlash imkonini beradi.

To‘rtinchidan, besh bosqichli yopiq sikl (tashxis - tanlov - o‘yin - refleksiya - qayta tashxis) o‘yinni pedagogik texnologiya darajasiga ko‘taradi va natijani o‘lchanadigan qiladi.

Tavsiyalar: maktabgacha ta’lim tashkilotlarining kunlik rejasiga dramatizatsiya va harakatli o‘yinni alohida-alohida emas, juftlangan blok sifatida kiritish; 2-jadvaldagi tasnif asosida guruh uchun o‘yinlar bankini shakllantirish; 3-jadvaldagi ko‘rsatkichlarni tarbiyachining kuzatuv varag‘iga joriy etish; tarbiyachilarni qayta tayyorlash dasturiga “Xalq o‘yinlarining ijtimoiy-pedagogik salohiyati” modulini kiritish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni, 2019-yil 16-dekabr, O‘RQ-595-son. URL: https://lex.uz/uz/docs/4646931

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 5-fevraldagi PF-19-son Farmoni. URL: https://lex.uz/ru/docs/8037359

3. “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim muassasasining davlat o‘quv dasturi. Uchinchi nashr. - Toshkent: Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi.

4. Выготский Л.С. Игра и её роль в психическом развитии ребёнка // Вопросы психологии. - 1966. - № 6. - С. 62–76.

5. Эльконин Д.Б. Психология игры. - М.: Педагогика, 1978. - 304 с.

6. Lillard A.S., Lerner M.D., Hopkins E.J., Dore R.A., Smith E.D., Palmquist C.M. The Impact of Pretend Play on Children’s Development: A Review of the Evidence // Psychological Bulletin. - 2013. - Vol. 139, No. 1. - P. 1–34. DOI: 10.1037/a0029321

7. Nicolopoulou A., Cortina K.S., Ilgaz H., Cates C.B., de Sá A.B. Using a Narrative- and Play-Based Activity to Promote Low-Income Preschoolers’ Oral Language, Emergent Literacy, and Social Competence // Early Childhood Research Quarterly. - 2015. - Vol. 31. - P. 147–162. DOI: 10.1016/j.ecresq.2015.01.006

8. Diamond A., Barnett W.S., Thomas J., Munro S. Preschool Program Improves Cognitive Control // Science. - 2007. - Vol. 318, No. 5855. - P. 1387–1388. DOI: 10.1126/science.1151148

9. Tominey S.L., McClelland M.M. Red Light, Purple Light: Findings from a Randomized Trial Using Circle Time Games to Improve Behavioral Self-Regulation in Preschool // Early Education and Development. - 2011. - Vol. 22, No. 3. - P. 489–519. DOI: 10.1080/10409289.2011.574258

10. Rose-Krasnor L. The Nature of Social Competence: A Theoretical Review // Social Development. - 1997. - Vol. 6, No. 1. - P. 111–135. DOI: 10.1111/j.1467-9507.1997.tb00097.x

BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA XALQ OG‘ZAKI IJODI JANRLARINI O‘RGANISHGA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV

Eshchanova G.O.
Urganch davlat pedagogika instituti Boshlang ‘ich ta’lim nazariyasi kafedrasi professori.
Sotimboyeva S.U.
Urganch davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta'lim fakulteti 2-bosqich talabasi

Tayanch so'zlar: boshlang‘ich ta’lim, savodxonlik, xalq og‘zaki ijodi, folklor pedagogikasi, interfaol ta’lim, hikoya qilish, madaniy meros, til o‘zlashtirish, zamonaviy o‘qitish metodikasi, hikoya qilish kompetensiyasi.
Ключевые слова: начальное образование, грамотность, устное народное творчество, фольклорная педагогика, интерактивное обучение, повествование, культурное наследие, освоение языка, современные методы обучения, компетенция повествования.
Key words: primary education, literacy, folk oral creativity, folklore pedagogy, interactive learning, storytelling, cultural heritage, language acquisition, modern teaching methodology, storytelling competence.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada boshlang‘ich sinflar o‘qish savodxonligi darslariga xalq og‘zaki ijodi namunalarini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida o‘rganilib, ularning o‘quvchilarda o‘qishni tushunish, madaniy ong va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi o‘rni masalalari yoritilgan. Zamonaviy ta’lim-tarbiya sharoitida xalq og‘zaki ijodi janrlari – ertaklar, maqollar, topishmoqlar, rivoyatlar nafaqat lingvistik manba, balki yosh o‘quvchilarda ma’naviy-axloqiy qadriyatlar va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini tarbiyalash vositasi sifatida ham xizmat qilishi ilmiy asoslangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается изучение образцов устного народного творчества на уроках читательской грамотности в начальных классах на основе современных педагогических подходов, а также освещается их роль в развитии у учащихся понимания прочитанного, культурного сознания и коммуникативной компетенции. В условиях современного образовательного процесса жанры устного народного творчества - сказки, пословицы, загадки, легенды - научно обоснованы не только как лингвистический источник, но и как средство формирования у младших школьников духовно-нравственных ценностей и навыков критического мышления.
SUMMARY:
This article examines the study of samples of folk oral creativity in primary school reading literacy lessons based on modern pedagogical approaches and highlights their role in developing students'

reading comprehension, cultural awareness, and communicative competence. In the context of modern education, genres of folk oral creativity-fairy tales, proverbs, riddles, and legends-are scientifically substantiated not only as linguistic resources but also as tools for fostering moral and ethical values and critical thinking skills in young learners.

Jahon ta'lim tizimlarining jadal o'zgarishi sharoitida boshlang'ich ta’limda o ‘qish larsavodxonligi ko'nikmalarini rivojlantirish maktabgacha ta'limning eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi.Boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarda nafaqat bilim, balki tafakkur va ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi [5,b.-320].

Markaziy Osiyoda, jumladan, O‘zbekistonda savodxonlik darajasi nisbatan yuqori, lekin funktsional savodxonlikni, xususan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘rtasida o‘qishni tushunish, tanqidiy fikrlash va kommunikativ kompetentsiyani oshirishda muammolar saqlanib qolmoqda[4, b.-144].

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlardan ma’lum bo‘ladiki, savodxonlik endi dekodlash va yozish qobiliyatlari bilan cheklanmaydi, endi u madaniy ma'nolarni izohlash, matnlarni tanqidiy tahlil qilish va mazmunli muloqot qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi.Savodxonlik tushunchasi o‘quvchining matnni anglash, tahlil qilish va mustaqil fikr yuritish qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi [2, b.-256]. Zero,boshlang'ich ta'lim nafaqat o'quv yutuqlarini, balki kognitiv va ijtimoiy- madaniy rivojlanishni shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq, ko'pincha mexanik o'qish va yodlashga asoslangan savodxonlikni o'rgatishning an'anaviy usullari XXI asr ta'limi talablarini qondirish uchun yetarli emas deb hisoblanadi.An’anaviy metodlar o‘quvchilarning ijodiy va mustaqil fikrlashini to‘liq rivojlantira olmaydi [6,b.-192.].

Ko‘rinadiki, darslar interfaol yoki madaniy jihatdan boyitilgan mazmunsiz monoton darslik asosidagi ko'rsatmalar bilan cheklangan bo'lsa, o'quvchilarning o'qish faoliyatidagi faolligi deyarli 30-40% ga kamayadi.Interfaol metodlar o‘quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshiradi va bilimni mustahkam egallashga yordam beradi[4,b.-144]. Bu muammoni hal etishning samarali usullaridan biri xalq og‘zaki ijodini savod o‘rgatish darslariga singdirishdir. Darvoqe,xalq og‘zaki adabiyoti, jumladan, ertaklar, maqollar, topishmoqlar, afsona va rivoyatlar avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan boy til va madaniy manbani ifodalaydi.Xalq og‘zaki ijodi namunalaridan foydalanish o‘quvchilarning nutqini boyitadi va estetik didini shakllantiradi[6,b.-192]. Ta'lim psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hikoyaga asoslangan ta'lim o'qishni tushunish samaradorligini 25% gacha oshirishi mumkin, chunki u tasavvurni, hissiy ishtirokni va kontekstni tushunishni faollashtiradi. Bundan tashqari, madaniy jihatdan tanish matnlardan foydalanish,

ayniqsa, erta bolalik davridagi ta'limda xotirani saqlash va so'z boyligini o'zlashtirishni kuchaytiradi. Zamonaviy didaktikada xalq ogʻzaki ijodining qadr-qimmati interaktiv hikoya, dramatizatsiya, multimedia yordamida hikoya qilish va raqamli hikoya platformalari kabi innovatsion ta’lim strategiyalari orqali qayta baholanmoqda.Oʻqitishda zamonaviy texnologiyalar va interfaol yondashuvlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshiradi[1, 12-b.].Ushbu usullar konstruktivistik ta'lim nazariyalari bilan mos keladi, bunda o'quvchilar passiv qabul qilishdan ko'ra faol ishtirok etish orqali bilimlarni yanada samarali egallashadi. Sinfdagi empirik kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, folklorga asoslangan savodxonlik faoliyatiga kirishgan o'quvchilar faollik darajasini namoyish etadilar, ishtirok etish darajasi an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan taxminan 35% ga oshadi. Shunday ekan, xalq ogʻzaki merosini zamonaviy savodxonlik yoʻnalishiga singdirish ikki maqsadni koʻzlaydi: milliy va madaniy oʻziga xoslikni saqlab qolish bilan birga, til rivojlanishini qoʻllab-quvvatlaydi. Bu, ayniqsa, asosiy qadriyatlar va lingvistik odatlar shakllanadigan boshlang'ich ta'limda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada xalq ogʻzaki ijodini oʻrganish va boshlangʻich savodxonlik darslarida qoʻllashga zamonaviy yondashuv, ularning pedagogik samaradorligi, uslubiy yangiliklari, oʻquvchilarning bilim va madaniy rivojlanishiga ta’siriga e’tibor qaratiladi.Jumladan, an’anaviy ogʻzaki merosni zamonaviy ta’lim texnologiyalari bilan uygʻunlashtirish zamonaviy ta’lim tizimlari talablariga javob beradigan yanada dinamik, inklyuziv va samarali savodxonlikni oʻrganish muhitini yaratadi.

Boshlangʻich sinf darsliklarida folklor integratsiyasi quyidagicha: 1-sinfda Navroʻz bayrami, topishmoqlar va ertaklar; 2-sinfda maqollar va afsonalar; 3-sinfda dostonlar va ertaklar.Davlat ta’lim standarti boshlangʻich sinflarda milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida ta’lim berishni nazarda tutadi[7,b.-56].Ushbu metodlar oʻquvchilarning faolligini oshiradi va tarbiyaviy ta’sir koʻrsatadi. Dars jarayonida samarali metodlarning qoʻllanilishi oʻquvchilarning oʻz fikrlarini aniq, mantiqiy va ravon ifodalash koʻnikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.Oʻquvchilarda ogʻzaki va yozma nutqni rivojlantirish pedagogikaning muhim vazifalaridan biridir[5,b.-320].Shu sababli, pedagoglar interfaol, kommunikativ va innovatsion metodlarni uygʻunlashtirgan holda ta’lim jarayonini tashkil etishlari lozim.

Boshqa manbalarda oʻqish darsliklarida xalq og’zaki ijodi namunalari integratsiyasi haqida gapiriladi. Masalan, ertak janrini oʻqitish usullari va ularning tarbiyaviy ta’siri koʻrib chiqiladi.Ertak va dostonlar oʻquvchilarning axloqiy tarbiyasini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi [3,b.-128]. Xalq ogʻzaki ijodi namunalari maktabda matn bilan ishlash metodikasi sifatida

tavsiflanadi, bu o‘quvchilarning nutqini, tafakkurini va estetik qarashlarini rivojlantiradi. Folklor namunalaridan foydalanish o‘quvchilarning so‘z boyligini oshiradi va mustaqil fikrlashini rivojlantiradi[2,b.-256].Ushbu tahlillar asosida xalq og‘zaki ijodini o‘rgatishning zamonaviy yondashuvlari shakllangan. O‘rta Osiyo va postsovet davridagi ta’lim sharoitlarida olib borilgan mintaqaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xalq og‘zaki ijodi xalq og‘zaki ijodi matal, topishmoq, doston masalan, “Alpomish” kabilar axloqiy tarbiya va tilni boyitishda katta hissa qo‘shadi. Mintaqaviy pedagogika institutlari tomonidan olib borilgan empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, folklor asosida savodxonlik o'rgatilgan talabalar bir o'quv yilida so'z boyligini o'zlashtirishda 15-25% yaxshilanishni va ifodali nutqning ravonligini o'lchash mumkin bo'lgan o'sishni ko'rsatadi. Bundan tashqari, ta’limdagi raqamli transformatsiya folklor integratsiyasining uslubiy ko‘lamini kengaytirdi.Zamonaviy ta’limda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash o‘quvchilarning bilim olish jarayonini samarali tashkil etadi[1, 18-b.].Oxirgi global tendentsiyalar shuni ko'rsatadiki, butun dunyo bo'ylab boshlang'ich ta'lim tizimlarining taxminan 68 foizi savodxonlik o'quv dasturlariga raqamli hikoya vositalari va multimediali hikoyalarni kiritmoqda. Ushbu siljish multimodal ta'lim o'quvchilarning faolligini oshirishi va tabaqalashtirilgan o'qitishni qo'llab-quvvatlashi, ayniqsa, til jihatidan xilma-xil sinflarda o'qitishni qo'llab-quvvatlashi ortib borayotgan e'tirofini aks ettiradi. Ushbu yutuqlarga qaramay, adabiyot ham bir qancha muammolarni aniqlaydi. Xalq og‘zaki ijodiga asoslangan pedagogika bo‘yicha o‘qituvchilarning yetarli darajada tayyorlanmaganligi, standartlashtirilgan metodik asoslarning yo‘qligi, mahalliylashtirilgan raqamli folklor resurslarining cheklanganligi shular jumlasidandir.Pedagog kadrlarning malakasini oshirish ta’lim sifatini belgilovchi asosiy omillardan biridir [5,b.-320.]. Binobarin, tadqiqotchilar an’anaviy og‘zaki merosni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirgan tizimli ta’lim modellari zarurligini ta’kidlamoqda.

O’qish savodxonligi darslarida xalq og‘zaki ijodini o‘rgatish metodikasi o‘quvchilarni nafaqat savodxon, balki ma’naviy boy shaxs sifatida tarbiyalaydi. Boshlang‘ich ta’limda tarbiya va ta’lim uzviy bog‘liq jarayon hisoblanadi [2,b.- 256]. O‘qituvchilarga tavsiya uchun o’qish savodxonligi darslarida badiiy asrlar haqida tushuncha berishda boshqa fanlar bilan integratsiya qilish dars samaradorligini oshiradi.Xalq og‘zaki ijodini o‘rgatish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ma’naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu metodika o‘quvchilarning nutqini, tafakkurini va madaniy saviyasini oshiradi.Kelgusida badiiy asarlar zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiya qilish orqali o’tish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari to‘plami. – Toshkent, 2020. - 12 b , 15 b.
2. Abdullayeva Q. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 256 b.
3. Alpomish. O‘zbek xalq dostoni. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2010. – 128 b.
4. Asqarova M., Xudoyberdiyeva O. O‘qish darslarida interfaol metodlar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 144 b.
5. G‘ulomov A., Yo‘ldoshev J. Pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017. – 320 b.
6. Sodiqov Q. Boshlang‘ich sinflarda o‘qish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020. – 192 b.
7. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Boshlang‘ich ta’lim davlat ta’lim standarti. – Toshkent, 2021. – 56 b.

BOSHLANG'ICH SINF O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR, TPACK VA SAMR MODELLARINI INTEGRATSIYA QILISHNING ILMIY-METODIK VA AMALIY AHAMIYATI

Eshchanova G.O.
Urganch davlar pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim nazariyasi
kafedrasi professori.
Jumanova N.G.
Urganch davlat pedagogika instituti
Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(Boshlang'ich ta'lim) 2-bosqich magistranti

Tayanch so'zlar: o'qish savodxonligi, PIRLS, TPACK modeli, SAMR modeli, raqamli hikoyachilik (Digital Storytelling), boshlang'ich ta'lim, kognitiv yuklama, texnostress.
Ключевые слова: грамотность чтения, PIRLS, модель TPACK, модель SAMR, цифровой сторителлинг (Digital Storytelling), начальное образование, когнитивная нагрузка, техно-стресс.
Key words: reading literacy, PIRLS, TPACK model, SAMR model, digital storytelling, primary education, cognitive load, technostress.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu ilmiy maqolada boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'quvchilarning o'qish savodxonligini oshirishda raqamli texnologiyalar va pedagogik modellardan (TPACK va SAMR) foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari chuqur tahlil qilinadi. PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) xalqaro baholash mezoni ramkasida o'quvchilarning matnni tushunish, interpretatsiya qilish hamda kritik tahlil etish kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlari o'rganilgan. Ertak, masala, badiiy proza hamda ilmiy-ommabop matnlar misolida Raqamli hikoyachilik (Digital Storytelling) va interaktiv multimedia vositalarining kognitiv ta'siri baholangan. Shuningdek, ikkilamchi kodlash (Dual-coding) nazariyasi va o'qituvchilar texnostressining ta'lim samaradorligiga ta'siri tahlil qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В данной научной статье глубоко анализируются теоретические и практические аспекты использования цифровых технологий и педагогических моделей (TPACK и SAMR) для повышения грамотности чтения учащихся начальных классов. В контексте международной программы оценки PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) исследованы возможности развития у учащихся навыков понимания, интерпретации и критического анализа

текстов. На примере сказок, басен, художественной прозы и научно-популярных текстов оценено когнитивное влияние цифрового сторителлинга (Digital Storytelling) и интерактивных мультимедийных средств. Также проанализированы теория двойного кодирования (Dual-coding) и влияние техностресса учителей на эффективность обучения.

SUMMARY:

This scientific article provides an in-depth theoretical and practical analysis of integrating digital technologies and pedagogical models (TPACK and SAMR) to enhance reading comprehension among primary school students. Within the framework of the PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) assessment, the opportunities for developing students' text comprehension, interpretation, and critical evaluation skills are explored. The cognitive impact of Digital Storytelling and interactive multimedia tools is evaluated using fairy tales, fables, fiction, and informational texts. Furthermore, dual-coding theory and the effect of teacher technostress on instructional performance are rigorously analyzed.

Kirish. Zamonaviy axborot jamiyati sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini shakllantirish ta'lim tizimining eng ustuvor va strategik vazifalaridan biri hisoblanadi. An'anaviy ta'lim paradigmalarida o'qish savodxonligi asosan grafik belgilar (harflar)ni so'zlarga va gaplarga aylantirish, ya'ni ravon va to'g'ri o'qish ko'nikmasi sifatida tushunilgan. Biroq bugungi kunda raqamli transformatsiyalar davrida o'qish savodxonligi ancha murakkab, ko'p bosqichli va kognitiv jarayon sifatida talqin qilinmoqda. Xususan, PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) xalqaro baholash dasturi mezonlariga muvofiq, o'qish savodxonligi - bu o'quvchining jamiyat tomonidan talab etiladigan hamda shaxsiy kamolot uchun zarur bo'lgan me'yoriy, badiiy va axborot matnlari mazmunini anglash, ularni qabul qilish, mantiqiy xulosalar chiqarish va matn ustida kritik musohaba yuritish qobiliyatidir. [1.C.15.]

Ayni kunda O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni hamda Milliy o'quv dasturi talablarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kitobxonlik va matn bilan ishlash ko'nikmalarini yangi bosqichga ko'tarish zarurati tug'ilmoqda. PIRLS ramkasida o'qib tushunish ko'nikmalari to'rtta kognitiv darajaga ajratiladi: birinchidan, matnda ochiq-oydin bayon qilingan fakt va axborotlarni topish hamda ajratish; ikkinchidan, matn doirasida to'g'ridan-to'g'ri mantiqiy xulosalarni shakllantirish; uchinchidan, g'oyalar, syujet tarmoqlari va axborotlarni interpretatsiya qilish hamda integratsiyalash; to'rtinchidan, matn mazmuni, tili, uslubi va strukturasini kritik tahlil etish hamda baholash. An'anaviy qog'oz kitoblar va bir yo'nalishli metodlar Z avlodi o'quvchilarining vizual-dinamik axborotni qabul qilish xususiyatlari bilan har doim ham to'liq mutanosib bo'la olmaydi. [2.b.45].

Raqamli axborot muhitining jadal kirib kelishi boshlang'ich ta’lim o‘qish savodxonligi darslariga yangi metodik imkoniyatlar - interaktiv platformalar, raqamli hikoyachilik (Digital Storytelling), audio-vizual vizuallashuv va gipermatnli vositalarni olib kirdi. Biroq, dars jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish shunchaki ko'rgazmalilik darajasini oshirish yoki o'quvchilarni vaqtincha qiziqtirish bilan cheklanib qolmasligi lozim. Raqamli vositalar ilmiy va pedagogik modellar

asosida qo'llanilganda kognitiv rivojlanishning yuqori bosqichlariga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) va SAMR (Substitution, Augmentation, Modification, Redefinition) modellari asosida raqamli texnologiyalar hamda raqamli hikoyachilikni integratsiya qilishning nazariy-pedagogik asoslarini tadqiq etish va amaliy samaradorligini tahlil qilishdan iboratdir. [3.C.60].

Ushbu tadqiqotda boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida raqamli texnologiyalarni qo'llash samaradorligini o'rganish maqsadida kompleks nazariy-analitik va komparativ metodologiya qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik karkasini ikki asosiy ustun tashkil etadi: birinchidan, ta mezoniy texnologiyalarni integratsiyalashning TPACK va SAMR nazariy modellari; ikkinchidan, PIRLS xalqaro baholash mezonlarining kognitiv darajalari taksonomiyasi. Nazariy tahlil jarayonida so'nggi yillarda chop etilgan 20 dan ortiq xalqaro va mahalliy akademik manbalar (PMC, MDPI, Frontiers, ERIC, CyberLeninka) mezonli va kontent-analiz usulida o'rganildi. [4.C. 46].

Izlanishlar jarayonida quyidagi xususiy metodlar va analitik yondashuvlar qo'llanildi: birinchidan, janrlar bo'yicha differensial tahlil (ertak, masala, badiiy nasr, she'riyat va ilmiy- ommabop matnlar bo'yicha raqamli vositalar ta'sirini solishtirish); ikkinchidan, kognitiv-psixologik tahlil (Allan Paivio'ning ikkilamchi kodlash nazariyasi hamda Richard Mayer'ning multimedia ta mezonlari asosida axborotni o'zlashtirish mexanizmlarini baholash); uchinchidan, empirik korrelyatsion tahlil (o'qituvchilarning texnologik kompetentsiyasi, texnostress darajasi va o'quvchilarning matnni tushunish ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni nazariy modellashtirish) [5. C.45-68].

Asosiy qism. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanish tasodifiy yoki yuzaki xarakterga ega bo'lmasligi lozim. TPACK modeli o'qituvchidan uchta asosiy bilim sohasining sintezini talab qiladu.Xususan, mazmun bilimi (Content Knowledge - CK, masalan, o'qish savodxonligi va adabiy janrlar qonuniyatlari), Pedagogik bilim (Pedagogical Knowledge - PK, masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh fiziologiyasi va o'qitish metodikasi) va texnologik bilim (Technological Knowledge - TK, raqamli vositalar va platformalar) boshqalar. Ushbu uch soha kesishmasida TPACK kompetentsiyasi shakllanadi [6.C.1017]

SAMR modeli esa texnologik integratsiyaning to'rtta ketma-ket bosqichini taklif etadi: Almashtirish (Substitution), Kuchaytirish (Augmentation), O'zgartirish (Modification) va Qayta ta mezonlash (Redefinition).An'anaviy darslarda texnologiya ko'pincha faqat almashtirish bosqichida (masalan, qog'oz kitob o'rniga PDF formatdagi matnni ekranda ko'rsatish) qo'llaniladi. Biroq, PIRLS ning 3 va 4-kognitiv darajalariga (interpretatsiya va kritik baholash) erishish uchun dars jarayonini Modifikatsiya va Qayta mezonlash bosqichlariga olib chiqish talab

etiladi. Masalan, o'quvchilar matnni o'qib bo'lgach, uni interaktiv storyboardlar yoki raqamli hikoyalar shakliga o'tkazishi Qayta mezonlash bosqichiga mos keladi [7.C.433]

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'rganiladigan adabiy janrlar o'zining strukturasiga ko'ra turli kognitiv yondashuvni talab etadi. [8.B.-80]Ertak va masallar janrida voqealar rivoji, syujet va obrazlar dinamikasi ustuvor hisoblanadi. Digital Storytelling (raqamli hikoyachilik) metodikasi o'quvchilarga matn syujetini vizual storyboardlar, audio-vizual effektlar hamda personajlar dialogi orqali qayta yaratish imkonini beradi. Storyjumper, Storyweaver hamda Lit 2Go kabi interaktiv platformalar orqali o'quvchilar ertak voqealarini qayta modellash jarayonida qahramonlarning xatti-harakatlarini mantiqiy baholaydi [9.C.220]

She'riyat janrida esa ritm, qofiya, intonatsiya hamda ko'chma ma'noli so'zlarning hissiy ta'siri yetakchilik qiladi. Storynory va audio-kitob platformalari yordamida she'rlarning professional audio-ijrosini eshitish hamda VoiceThread vositasi orqali o'quvchilarning o'z ifodali o'qishini yozib olib, o'z-o'zini va tengdoshlarini baholashi she'riy matnni tushunish malakasini oshiradi. Badiiy matn va ilmiy-ommabop matnlarni o'qitishda esa Generation Z o'quvchilari uchun mo'ljallangan Raqamli kitobxonlar to'garagi (Virtual Literature Circles) hamda Kami va Padlet platformalari yuqori natija beradi. O'quvchilar matn ustida hamkorlikda ishlaydi, gipermatnli ilovalar orqali qiyin so'zlarning ma'nosini va ilmiy faktlarni darhol aniqlashtiradi [10.C.289]

Raqamli vositalarning o‘qib tushunish samaradorligiga ta'siri Allan Paivio'ning Ikkilamchi Kodlash (Dual-Coding) nazariyasi bilan tushuntiriladi. Mazkur nazariyaga ko'ra, inson miyasi axborotni ikki mustaqil kanal - verbal (matnli) va visual (tasviriy) kanallar orqali qayta ishlaydi. Raqamli matn to'g'ri loyihalashtirilganda verbal va visual axborot uzoq muddatli xotirada mustahkamroq saqlanadi. Biroq, Richard Mayer'ning multimedia ta'limi nazariyasida ta'kidlanganidek, ortiqcha animatsiyalar, shovqinli audio-effektlar va maqsadsiz interaktivlik 'Seductive Details' (chalg'ituvchi detallar) effektini keltirib chiqaradi. Bu esa o'quvchining ishchi xotirasini (working memory) ortiqcha yuklab, matnning asosiy ma'nosini anglashiga to'sqinlik qiladi [11.C.112]

Shuningdek, raqamli mezoniy muhitni samarali tashkil etishda o'qituvchilarning texnik va pedagogik tayyorgarlik darajasi muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilardagi Texnostress - ya'ni texnologiyalarning tezkor o'zgarishi va ulardan foydalanishdagi qiyinchiliklar tufayli kelib chiquvchi psixologik zo'riqish - dars berish samaradorligi bilan salbiy korrelyatsiyaga ega ($r = -0.824$). Texnostress yuqori bo'lgan o'qituvchilar raqamli vositalardan faqat yuzaki darajada foydalanadilar yoki ulardan butunlay voz kechadilar. Shu sababli, TPACK kompetentligini oshirish bo'yicha tizimli treninglar o'tkazish ta'lim sifatini ta'minlashning muhim shartidir [12.C.269]

Xulosa. O'tkazilgan ilmiy-pedagogik tahlil va nazariy umumlashtirishlar ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanish ta'lim sifatini oshirishning qudratli va zamonaviy omilidir. Biroq, samaradorlik texnologiyaning shunchaki mavjudligiga emas, balki uni o'qitish metodikasi hamda PIRLS kognitiv mezonlari bilan qanchalik chuqur va maqsadli integratsiyalashganiga bog'liqdir. TPACK modeli o'qituvchining mazmuniy, pedagogik va texnologik bilimlari uyg'unligini ta'minlasa, SAMR modeli dars jarayonini oddiy almashtirishdan yaratuvchanlik va kritik baholash bosqichiga olib chiqish imkonini beradi.

Kuzatishlar asosida quyidagi amaliy pedagogik tavsiyalar ilgari suriladi: birinchidan, boshlang'ich sinf o'qish darslarida janrlar xususiyatidan kelib chiqib raqamli vositalarni differensial tanlash (ertaklar uchun Digital Storytelling, she'riyat uchun audio-sinxron vositalar, nasr uchun hamkorlikdagi muhokama platformalari); ikkinchidan, ikkilamchi kodlash nazariyasiga rioya qilgan holda ortiqcha vizual va audio yuklamalardan voz kechish hamda kognitiv yuklamani maqbullashtirish; uchinchidan, o'qituvchilarning TPACK kompetensiyasini oshirish va texnostress darajasini kamaytirish bo'yicha amaliy treninglar va metodik qo'llanmalarni tizimli ravishda joriy etish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. PIRLS Assessment Framework. International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA), 2021, pp. 15-28.

2. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimida PIRLS tadqiqotlarini joriy etish metodikasi. Toshkent: Ta'lim sifatini baholash milliy markazi, 2022, B.-45.

3. Koehler M. J., & Mishra P. What is Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK)? Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 9(1), 2009,. 60-70.

4. Puentedura R. R. SAMR: A contextualized framework. Constructionism and Creativity Conference, Calgary, Canada. 2014,C.-46.

5. Paivio A. Mental Representations: A Dual Coding Approach. Oxford University Press, 1986. pp. 45-68.

6. Mishra P., & Koehler M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. Teachers College Record, 108(6), 2006. 1017-1054.

7. Hamilton R., Rosenberg J. M., & Akcaoglu M. The SAMR Model as a Framing Tool for Technology Integration: A Critical Review. Computers & Education, 95, 2016. 433-442.

8. Aydarova U., Azizova N., Toirova M. O‘qish savodxonligi. 4-sinf uchun darslik. –Toshkent. 2023. B-80.

9. Robin, B. R. Digital Storytelling: A Powerful Technology Tool for the 21st Century Classroom. Theory Into Practice, 47(3), 2008. 220-228.

10. Griswold O., & Zacher J. Literature Circles for Generation Z: Enriching Literacy Experiences through Technology Integration. Reading Teacher, 68(4), 2014. 289-299.

11. Mayer R. E. Multimedia Learning (2nd ed.). Cambridge University Press, pp. 2009. 112-135.

12. Akyuz S. TPACK-SAMR digital literacy competence, technostress, and teaching performance: Correlational study among EFL lecturers. Contemporary Educational Technology, 12(2), 2020. ep269.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Умнова М.К.
PhD, учитель высшей категории
общеобразовательной школы № 4 г. Андижан

Tayanch so‘zlar: sun’iy intellekt, boshlang‘ich ta’lim, yaqin rivojlanish zonasi, konstruktivizm, ko‘p qirrali intellekt, xulq atvor psixologiyasi, geymifikatsiya, o‘z o‘zini boshqariladigan ta’lim.
Ключевые слова: искусственный интеллект, начальное образование, зона ближайшего развития, конструктивизм, множественный интеллект, поведенческая психология, геймификация, саморегулируемое обучение.
Key words: artificial intelligence, primary education, zone of proximal development, constructivism, multiple intelligences, behavioral psychology, gamification, self regulated learning.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang‘ich ta’limda sun’iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanishning nazariy asoslari yoritiladi. L.S. Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasi, J. Piagetning konstruktivizmi va ijtimoiy konstruktivizm, G. Gardnerning ko‘p qirrali intellekt nazariyasi, B.F. Skinnerning xulq atvor psixologiyasi va geymifikatsiya, shuningdek, o‘z o‘zini boshqariladigan ta’lim modellari tahlil qilinadi. Ushbu nazariyalar SI resurslarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish uchun metodologik asos yaratishi, o‘quv jarayonini individuallashtirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va bo‘lajak o‘qituvchilarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qilishi haqida so‘z boradi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются теоретические основы применения технологий искусственного интеллекта (AI) в начальном образовании. Анализируются психолого педагогические подходы, включая концепцию зоны ближайшего развития Л.С. Выготского, конструктивизм Ж. Пиаже и социальный конструктивизм, теорию множественного интеллекта Г. Гарднера, поведенческую психологию Б.Ф. Скиннера и геймификацию, а также модели саморегулируемого обучения. Показано, что данные теории создают методологическую базу для интеграции AI ресурсов в образовательный процесс, обеспечивая индивидуализацию обучения, развитие критического мышления и формирование цифровых компетенций у будущих педагогов.
SUMMARY:
The article explores the theoretical foundations of applying artificial intelligence (AI) technologies in primary education. It examines major psychological and pedagogical approaches, including Vygotsky’s concept of the zone of proximal development, Piaget’s constructivism and social constructivism, Gardner’s theory of multiple intelligences, Skinner’s behavioral psychology and

gamification, as well as models of self regulated learning. These theories provide a methodological framework for integrating AI resources into the educational process, fostering individualized learning, critical thinking, and the development of digital competencies among future teachers.

Современное образование переживает этап глубокой цифровизации, в рамках которой особое значение приобретает использование технологий искусственного интеллекта. В условиях стремительного развития информационного общества именно начальное образование становится фундаментом формирования у будущих педагогов цифровых компетенций, необходимых для успешной профессиональной деятельности.

Искусственный интеллект рассматривается не только как инструмент автоматизации отдельных процессов, но и как средство повышения качества обучения, индивидуализации образовательных траекторий и развития критического мышления. Для студентов направления «Начальное образование» освоение ресурсов AI является важным условием подготовки к работе в школе, где цифровые технологии становятся неотъемлемой частью учебного процесса.

Актуальность исследования определяется необходимостью теоретического осмысления роли искусственного интеллекта в педагогике, выявления его возможностей и ограничений, а также разработки методических подходов к его применению в профессиональной подготовке будущих учителей.

Что же такое искусственный интеллект (AI)? Совокупность технологий и алгоритмов, позволяющих компьютерным системам имитировать интеллектуальные функции человека: обучение, анализ, прогнозирование, принятие решений. В педагогике AI рассматривается как инструмент поддержки учебного процесса и развития индивидуальных образовательных траекторий.

В американском законе National Artificial Intelligence Initiative Act of 2020 термин «искусственный интеллект» определяется как техническая система, которая использует предоставленные человеком входные данные для: (A) восприятия реальной и виртуальной среды; (B) его автоматического абстрагирования в модели; (C) использования полученных моделей для формирования информации в виде прогнозов, рекомендаций и др. или выполнения действий.

Ресурсы искусственного интеллекта в образовании. Программные продукты, платформы и сервисы, основанные на AI (чат-боты, адаптивные обучающие системы, интеллектуальные тренажёры, генераторы тестов и

заданий), которые используются для организации учебной деятельности, контроля знаний и развития компетенций.

Цифровые компетенции студентов начального образования. Комплекс знаний, умений и навыков, позволяющих будущим педагогам эффективно использовать цифровые технологии, включая AI, в профессиональной деятельности. Сюда входят навыки поиска информации, критической оценки цифровых ресурсов, умение интегрировать AI-инструменты в учебные занятия.

Методическая система использования AI. Целостная педагогическая модель, включающая цели, содержание, методы, средства и формы организации обучения с применением ресурсов искусственного интеллекта. Она направлена на формирование у студентов профессиональных и цифровых компетенций.

Теоретической базой для интеграции искусственного интеллекта (ИИ) в начальное общее образование служит пересечение педагогики, когнитивной психологии и компьютерных наук.

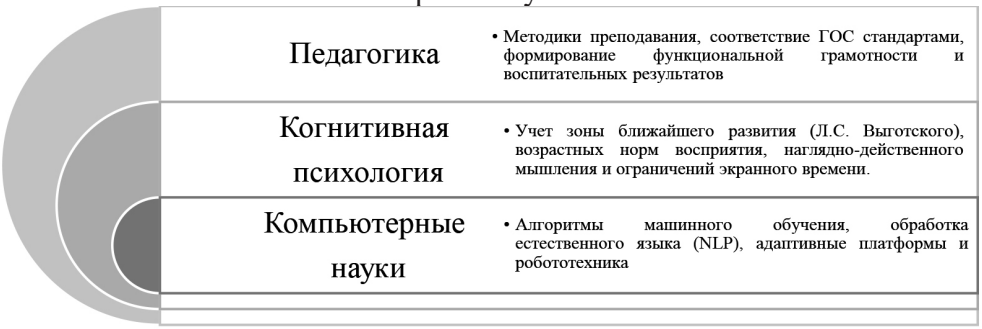

Рисунок 1: Интеграции искусственного интеллекта (ИИ) в начальное общее образование

Использование ИИ на этом этапе не сводится к простой автоматизации рутинных задач; оно опирается на фундаментальные законы развития ребенка и требует строгой адаптации технологий под возрастные особенности.

Генеративный ИИ. Используется учителем как ассистент для создания уникальных дидактических материалов: иллюстраций к задачам по математике, вариантов контрольных, коротких сказок для уроков чтения с заданными лексическими темами.

К психолого-педагогические основам можно отнести известные всем теории как: Теория Л.С. Выготского о зоне ближайшего развития (ЗБР), Конструктивизм (Ж. Пиаже) и социальный конструктивизм, Множественный интеллект (Г. Гарднер), Поведенческая психология (Б.Ф.

Скиннер) и геймификация, Теория саморегулируемого обучения. Эти теории считаются фундаментальными психолого-педагогическими основами, потому что каждая из них объясняет ключевые механизмы обучения и развития ребёнка: от роли взрослого в поддержке (Выготский) до активного конструирования знаний (Пиаже), разнообразия когнитивных способностей (Гарднер), формирования поведения через подкрепление (Скиннер) и важности саморегуляции в обучении.

Теория Л.С. Выготского о зоне ближайшего развития (ЗБР). Это ключевой концепт, легший в основу адаптивных обучающих систем. ИИ выступает в роли «умного тьютора», который определяет текущий уровень знаний ученика и предлагает задачи чуть выше этого уровня - внутри его ЗБР. Алгоритмы машинного обучения анализируют паттерны ошибок и успехов, динамически регулируя сложность контента так, чтобы ребенок всегда находился в состоянии оптимального преодоления трудностей при поддержке системы.

Конструктивизм (Ж. Пиаже) и социальный конструктивизм. Согласно этим теориям, знание не передается напрямую, а конструируется самим ребенком через взаимодействие со средой. ИИ-симуляции, виртуальная (VR) и дополненная реальность (AR), управляемые нейросетями, создают безопасную цифровую среду для экспериментов. Например, программы для визуализации физических процессов или экосистем позволяют младшим школьникам проверять гипотезы и самостоятельно открывать закономерности.

Множественный интеллект (Г. Гарднер). Начальная школа ориентирована на разностороннее развитие. Теоретически ИИ позволяет реализовать подлинно персонализированный подход: генерировать задания для детей с развитым логико-математическим интеллектом (программирование роботов-маячков вроде Bee-Bot, решение алгоритмических головоломок), визуально-пространственным (3D-моделирование) или музыкальным (генерация простых мелодий).

Поведенческая психология (Б.Ф. Скиннер) и геймификация. Принципы оперантного обусловливания лежат в основе современных образовательных платформ (Учи.ру, Kahoot!). Мгновенная обратная связь от ИИ, начисление баллов, значков и выстраивание индивидуальных траекторий подкрепляют учебное поведение, поддерживая высокую мотивацию у детей 6–10 лет.

Теория саморегулируемого обучения. ИИ-инструменты могут визуализировать прогресс ребенка (например, в виде «дерева навыков» или днев-

ника достижений), помогая формировать метакогнитивные навыки: умение ставить цели, планировать время и оценивать собственные результаты уже в начальной школе.

Для реализации указанных теорий используются конкретные классы технологий (технологические концепции ИИ в образовании):

Интеллектуальные системы обучения (Intelligent Tutoring Systems, ITS). Программы, которые имитируют работу живого репетитора, диагностируя пробелы в знаниях и предлагая индивидуальные подсказки без участия учителя.

Адаптивные платформы обучения. Экосистемы, где учебный контент (тексты, видео, тесты) автоматически перекомбинируется под нужды конкретного класса или ученика на основе анализа больших данных (Big Data) об их успеваемости.

Обработка естественного языка (NLP). Позволяет создавать диалоговые тренажеры для отработки устной речи, навыков пересказа и аргументации, а также инструменты автоматической проверки творческих письменных работ (сочинений).

Генеративный ИИ. Используется учителем как ассистент для создания уникальных дидактических материалов: иллюстраций к задачам по математике, вариантов контрольных, коротких сказок для уроков чтения с заданными лексическими темами.

Специфика применения в начальном образовании заключается в отличие от средней и старшей школы, применение ИИ в начальных классах имеет жесткие ограничения, продиктованные возрастной психологией:

Приоритет наглядно-действенного мышления. Дети 7–9 лет мыслят конкретными образами. Поэтому теоретическая основа использования ИИ здесь неразрывно связана с манипулятивными технологиями: образовательным робототехническим конструированием, интерактивными панелями и физическими контроллерами.

Ограничение экранного времени. Педагогический дизайн ИИ-решений должен строиться вокруг микропрактик (5–10 минут) и чередования цифровой активности с физической, чтобы избежать утомления центральной нервной системы.

Этический фильтр и безопасность. Весь контент фильтруется алгоритмами на предмет возрастных ограничений, а сбор данных об успеваемости строго деперсонализирован.

Инструмент поддержки, а не замены учителя. Теоретическая модель исключает автономность ИИ. Система берет на себя диагностику и от-

работку базовых навыков (каллиграфия, таблица умножения, фонематический слух), высвобождая ресурс педагога для воспитательной работы, развития эмоционального интеллекта и разрешения сложных педагогических ситуаций.

На теоретическом уровне выделяются следующие ключевые дидактические функции:

Функция Суть-Пример. Диагностическая Непрерывный мониторинг усвоения материала и выявление скрытых пробелов. Анализ скорости и точности решения примеров для выявления дискалькулии.

Формирующая Обеспечение мгновенной обратной связи в процессе выполнения задания. Подсветка буквенных сочетаний с правилами орфографии прямо во время набора текста.

Корректирующая Автоматическая генерация дополнительных упражнений именно на те темы, которые вызвали ошибку. После ошибки в задаче на движение система предлагает серию микро-тренажеров на формулу S = v \t.

Мотивирующая Геймификация прогресса и создание ситуации успеха. Анимированные аватары, открывающие новые миры после прохождения блока заданий.

Развивающая Формирование ранней алгоритмической грамотности и вычислительного мышления. Визуальное программирование перемещений робота-помощника в классе.

Несмотря на стройность концепций, академическое сообщество выделяет ряд проблем: риск редукции педагогического процесса: сведение сложного акта научения исключительно к измеряемым данным (дадаизму).

Алгоритмическая предвзятость: если нейросеть обучалась на усредненных данных, она может некорректно работать с одаренными детьми или учениками с особыми образовательными потребностями (ОВЗ).

Цифровая зависимость: чрезмерная геймификация может привести к тому, что ребенок будет выполнять задания только ради наград, теряя внутреннюю познавательную мотивацию.

Таким образом, теоретическая основа использования ИИ в начальной школе базируется на идее расширения возможностей педагога и создания высокотехнологичной, но гибкой развивающей среды, которая строго следует за психофизиологическими возможностями младшего школьника. Искусственный интеллект рассматривается не как субъект обучения, а как

сложный инструмент проектирования индивидуальной образовательной траектории.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. National Artificial Intelligence Initiative. - Text : electronic // Library of Congress. - Act of 2020. -URL: https: www.congress.gov/bill/116th-congress/house-bill/6216?overview=closed

2. Зарецкий В.К. Зона ближайшего развития: эволюция концепции // Культурно историческая психология, 2024, том 20, №3. DOI: 10.17759/chp.2024200305

3. Piaget J. The Construction of Reality in the Child (1954)

4. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences (1983).

5. Skinner, B.F. Science and Human Behavior (1953).

6. Deterding S., Dixon D., Khaled R., & Nacke L. From Game Design Elements to Gamefulness: Defining “Gamification” // MindTrek Conference Proceedings, 2011.

7. Frontiers in Psychology: Classic and modern models of self regulated learning (2024). DOI: 10.3389/fpsyg.2024.1307574

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ҲӘМ МУЗЫКА

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПРИЯТИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННО-ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИММЕРСИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Уразимова Т.В.
кандидат искусствоведения, доцент
Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза

Tayanch so'zlar: pedagogik shart-sharoitlar, estetik idrok, badiiy va ijodiy salohiyat, immersiv texnologiyalar (VR/AR), raqamli san'at, ijodiy o'zini o'zi anglash, kasbiy va ijodiy rivojlanish, pedagogik yordam.
Ключевые слова: педагогические условия, эстетическое восприятие, художественно-творческий потенциал, иммерсивные технологии (VR/AR), цифровое искусство, творческая самореализация, профессиональное и творческое развитие, педагогическая поддержка.
Key words: pedagogical conditions, aesthetic perception, artistic and creative potential, immersive technologies (VR/AR), digital art, creative self-realization, professional and creative development, pedagogical support.

РЕЗЮМЕ:
Zamonaviy oliy ta’lim ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun interfaol usullarni joriy etishni talab qiladi. Immersiv texnologiyalar (VR/AR/MR) talabalarga estetik did va ijodiy loyihalash ko‘nikmalarini shakllantirish uchun muhim bo‘lgan virtual badiiy muhitga sho‘ng‘ishni taklif qilish orqali an’anaviy ta’limning cheklovlarini yengib o‘tishga imkon beradi. Ko‘rsatilgan shart-sharoitlarni amalga oshirish talabalarning hissiy-estetik idrok etish darajasini oshirishga, ularning ijodiy faoliyatga bo‘lgan motivatsiyasini oshirishga, shuningdek, badiiy o‘z-o‘zini ifodalash va loyiha faoliyati uchun VR/AR vositalaridan foydalanish ko‘nikmalarini egallashga yordam beradi. Immersiv texnologiyalar to‘g‘ri pedagogik qo‘llab-quvvatlash bilan nafaqat ta’limning, balki chuqur estetik tarbiyaning kuchli vositasi bo‘lib, san’atni idrok etishni faol ijodiy jarayonga aylantiradi.
РЕЗЮМЕ:
Современное высшее образование требует внедрения интерактивных методов для развития творческих компетенций. Иммерсивные технологии (VR/AR/MR) позволяют студентам преодолеть ограничения традиционного образования, предлагая им погружение в виртуальную художественную среду, что важно для формирования эстетического вкуса и навыков творческого проектирования. Внедрение вышеуказанных условий поможет повысить уровень эмоционального и эстетического восприятия студентов, усилить их мотивацию к творческой деятельности, а также помочь им приобрести навыки использования инструментов VR/AR для художественного самовыражения и проектной работы. Иммерсивные техноло-

гии при надлежащем педагогическом сопровождении являются мощным инструментом не только для образования, но и для глубокого эстетического воспитания, превращая восприятие искусства в активный творческий процесс.

SUMMARY:

Modern higher education requires the implementation of interactive methods for the development of creative competencies. Immersive technologies (VR/AR/MR) allow students to overcome the limitations of traditional learning by immersing themselves in a virtual artistic environment, which is crucial for developing aesthetic taste and creative design skills. The implementation of these conditions contributes to increasing the level of students' emotional and aesthetic perception, increasing their motivation for creative activity, as well as acquiring skills in using VR/AR tools for artistic expression and project activities. Immersive technologies, with proper pedagogical support, are a powerful tool not only for learning but also for deep aesthetic education, transforming art perception into an active creative process.

Иммерсивные технологии (VR/AR интерактивные инсталляции перформансы) в гуманитарном и художественном образовании активно применяются за рубежом для создания эффекта погружения повышая вовлеченность и эмоциональное восприятие. Зарубежный опыт чаще фокусируется на технологичном VR-погружении в исторические контексты, а также упор уделяется на сочетание мультимедиа с театрализацией и музейной педагогикой.

Целью иммерсивных технологий является интенсификация чувственного восприятия создание нового типа реципиента развитие эмоционального интеллекта и навыков формирование глубокого понимания культурного контекста. При этом используются методы VR/AR цифровых сред иммерсивных спектаклей интерактивных экспозиций.

Попробуем провести сравнительный анализ зарубежного опыта иммерсивных технологий.

Зарубежный (западный) опыт: Часто ориентирован на использование высокотехнологичных решений для виртуального посещения музеевисторических реконструкций и изучения языков.

Российский опыт: Активно развивается в музейной среде и образовательных проектах (история, литература) где технологии сочетаются с живым взаимодействием часто преследуя цели эмоционального катарсиса.

Иммерсивные практики трансформируют художественное образование превращая его из пассивного созерцания в активное переживание что делает их мощным инструментом обучения требующим, однако грамотного педагогического сопровождения. В качестве рисков исследования многие ученые указывают на необходимость баланса так как избыточное воздействие может привести к разрушительной гиперстимуляции психики.

Создание творческой среды в вузе включает модернизацию пространств (коворкинги, арт-зоны) внедрение междисциплинарных проектов арт-терапевтических практик и поддержку студенческих инициатив. Это стимулирует эстетическое восприятие формирует культурные ценности развивает эмоциональную сферу и творческую активность обучающихся через погружение в искусство дизайн и проектную деятельность.

В связи с этим наметим ключевые элементы создания творческой среды: 1) Организация эстетичного пространства, т.е. создание привлекательной функциональной и современной образовательной среды включающей элементы дизайна искусства уютные зоны отдыха и коворкинги что способствует развитию вкуса и эстетического восприятия. 2) Культурно-творческая инициатива, поддержка студенческих творческих объединений мастерских театров студий и выставок, стимулирующих самостоятельность индивидуальность и инициативу. 3) Междисциплинарный подход, интеграция искусства в учебные дисциплины использование проектных методов совмещение художественных и технических дисциплин для развития творческого мышления. 4) Практико-ориентированная деятельность, т.е. проведение мастер-классов воркшопов театральных постановок экскурсий и творческих конкурсов, позволяющих студентам реализовать свои идеи. 5) Эстетическое воспитание, где через анализ произведений искусства и посещение музеев, выставок происходит формирование эстетического отношения к окружающей действительности.

Внедрение таких элементов позволяет сформировать уникальную образовательную среду, способствующую гармоничному развитию личности студента.

Создание творческой среды в вузе – это переход от модели «учебного комбината» к модели «живой экосистемы». Чтобы среда действительно стимулировала эстетику и инициативу, важно задействовать три уровня: пространство, процессы и сообщество.

1. Пространственная эстетика (Physical Environment), т.е. среда должна «говорить» со студентом. Сюда входят: стиль и функциональность (отказ от «коридорной» системы в пользу открытых коворкингов, трансформируемой мебели и зон для спонтанных обсуждений), сменная экспозиция (стены вуза должны стать галереей. Регулярные выставки студенческих работ (не только профильных) развивают насмотренность и чувство сопричастности), визуальный минимализм (чистые линии, качественное освещение и обилие естественного света снижают когнитивную нагрузку и освобождают место для воображения).

2. Платформы для инициативы (Process), студент должен иметь право менять среду вокруг себя. Следовательно, необходимо организовать: проектные инкубаторы (поддержка не только технологических стартапов, но и арт-инициатив (фестивали, муралы, постановки)), институциональную гибкость (возможность реализации междисциплинарных проектов (например, когда программисты и филологи создают цифровой музей)), «право на ошибку» (формирование культуры, где эксперимент ценится выше, чем гарантированно правильный, но скучный результат).

3. Культурный контекст (Community), где эстетическое восприятие воспитывается через личный опыт. Основные критерии: гостевые лектории (встречи с практиками из креативных индустрий, художниками и кураторами), ритуалы и традиции (ежегодные арт-маркеты, ночи творчества или поэтические слэмы, которые становятся частью идентичности вуза), партисипация (вовлечение студентов в принятие решений по дизайну кампуса или организации досуга).

Креативная среда – это пространство, где студенту «не всё равно», потому что он видит красоту вокруг и чувствует в себе силы ее дополнить. Креативная среда – это пространство для гармоничного развития где эстетика комфорт и безопасность стимулируют внутреннюю мотивацию студента. В такой атмосфере формируется ответственное отношение к учебе («не все равно») поддерживаемое вечными ценностями возможностью творческой самореализации импровизации и совершенствования себя, и самое главное развития инициативности студента.

Стремительность цифровой трансформации высшей школы, где традиционные методы обучения искусству и эстетике сталкиваются с вызовами «экранного» восприятия, способствуют новому подходу исследования: 1) Преодоление пассивности потребления: в цифровой среде студенты часто выступают пассивными потребителями контента. Иммерсивные технологии (VR/AR/MR) переводят их из роли наблюдателей в статус активных участников (со-творцов), что критически важно для развития художественного потенциала. 2) Эффект «присутствия» и сенсорный опыт: эстетическое восприятие требует эмоциональной вовлеченности. Технологии виртуальной реальности позволяют имитировать прямой контакт с произведением искусства, обеспечивая глубину переживаний, недоступную плоским изображениям. 3) Индивидуализация творческого пути: цифровая среда позволяет гибко настраивать образовательные треки. Студент может экспериментировать с формой, цветом и пространством в виртуальных лабораториях без материальных затрат, что снимает страх ошиб-

ки и стимулирует креативность. 4) Новая эстетика «цифры»: актуально изучение не только того, как цифра передает классическое искусство, но и формирование восприятия собственно цифрового искусства (диджитал-арт), которое становится неотъемлемой частью современной культуры. 5) Запрос на визуальную грамотность: в условиях избытка визуальной информации вузу необходимо формировать у студентов «фильтры» и критерии качества, что невозможно без развитого эстетического вкуса. Из выше сказанного мы можем сделать выводы, что педагогические условия в данном контексте - это не просто наличие VR-шлемов, а создание экосистемы, где технология служит инструментом смыслообразования, а не самоцелью.

Иммерсивные технологии (VR/AR) предоставляют уникальные дидактические возможности для формирования эстетического восприятия трансформируя пассивное созерцание искусства в активный интерактивный опыт. Они обеспечивают глубокое погружение позволяя изучать трехмерные модели посещать виртуальные музеи и взаимодействовать с произведениями что повышает вовлеченность и эмоциональный отклик.

Ключевые дидактические возможности VR/AR в искусстве: 1) Виртуальное погружение и интерактивность: VR создает реалистичные среды, где учащиеся могут «войти» в картину рассмотреть детали скульптуры или прогуляться по историческим эпохам что невозможно в реальном музее. 2) Визуализация и масштаб: AR/VR позволяют менять масштаб произведений разбирать их на части и изучать технику автора изнутри что улучшает понимание композиции и формы. 3) Эмоциональное переживание (Иммерсия): Технологии усиливают сенсорное восприятие позволяя зрителю почувствовать себя частью художественного замысла что критически важно для эстетического воспитания. 4) Доступность и безопасность: Виртуальные экскурсии делают шедевры мирового искусства доступными для широкой аудитории обеспечивая безопасное изучение хрупких экспонатов. 5) Творческое самовыражение: AR позволяет накладывать цифровые объекты на реальный мир способствуя развитию художественного мышления и созданию собственных проектов.

Использование иммерсивных технологий превращает процесс восприятия искусства из теоретического изучения в эмоционально окрашенный опыт формируя более глубокое художественное сознание.

Роль в формировании эстетического восприятия

1. Развитие пространственного мышления: Работа с 3D-объектами в VR улучшает понимание объема, композиции и перспективы.

2. Стимулирование творчества: Учащиеся могут не только наблюдать, но и создавать собственные 3D-работы (скульптуры, инсталляции), экспериментируя с формой и цветом без затрат на материалы.

3. Персонализация опыта: Возможность изучать искусство в собственном темпе и выбирать ракурсы просмотра способствует формированию субъективного, глубоко личного отношения к искусству.

4. Интерактивное обучение (Learning by doing): Вместо пассивного слушания лекций ученик активно исследует виртуальную среду, что делает процесс познания более осознанным и запоминающимся.

Создание адаптивной цифровой арт-среды – это комплексная задача, объединяющая все виды искусств, оцифровку культурного наследия и интерактивные игровые технологии. Основная цель такой среды - обеспечить пользователю возможность не только наблюдать, но и взаимодействовать с искусством в реальном времени из любой точки мира.

Ключевые технологические компоненты

1. Инструменты оцифровки и моделирования: фотограмметрия и 3D-сканирование (используются для создания высокоточных цифровых двойников физических экспонатов), профессиональное программное обеспечение (для моделирования архитектуры виртуальных залов и сложных мастерских).

2. Технологии погружения (XR): виртуальная реальность (VR) (создает полностью искусственную среду через специализированные гарнитуры, позволяя пользователю «перемещаться» по музею), дополненная реальность (AR) (накладывает цифровые артефакты и 3D-модели на реальный мир через экраны смартфонов или очки).

3. Интерактивность и адаптивность: 3D-мастерские (виртуальные студии позволяют пользователям заниматься цифровым творчеством (например, 3D-лепка или прототипирование) с возможностью последующей 3D-печати созданных объектов), искусственный интеллект (используется для оптимизации сценариев (нарратива) выставок и адаптации контента под интересы посетителя).

К преимущества адаптивной среды мы можем отнести доступность (возможность «посетить» ведущие музеи мира (Эрмитаж, Британский музей и др.) без физических поездок), сохранение наследия (создание точных цифровых копий, разрушающихся или труднодоступных объектов), новый опыт (иммерсивность) (пользователь может взаимодействовать с предметами так, как это запрещено в реальных музеях).

Интеграция иммерсивного контента (VR/AR) в изобразительное искусство и педагогику требует создания интерактивной образовательной среды, сочетающей симуляцию эмоциональное погружение и проектную деятельность. Основное условие – переход от пассивного наблюдения к проактивному взаимодействию где обучающийся управляет контентом моделирует художественные пространства и отрабатывает педагогические навыки в виртуальных кейсах.

Интеграция иммерсивного контента в преподавание изобразительного искусства и педагогики позволяет перейти от пассивного созерцания к деятельному соживанию материала. Следовательно, возникают направления реализации этого условия:

1. В дисциплине «Изобразительное искусство» появляется возможность посещение виртуальных пленэров и галерей (Louvre, Uffizi) через VR-туры. Это дает возможность рассмотреть текстуру мазка или архитектурные детали в масштабе 1:1, что недоступно по репродукциям. Использование инструментов вроде Tilt Brush или Quill для создания 3D-скульптинг и рисования в пространстве. Студент создает объект не на плоскости, а внутри объема, что развивает пространственное мышление и понимание формы. Возможность создания виртуальных оживших полотен (AR). При помощи смартфона воспроизведение процесса создания конкретной картины (таймлапс) или прослушивания аудиогида, интегрированного в изображение.

2. В дисциплине «Педагогика» появляется возможность стимуляции образовательной среды, где студенты-педагоги могут тренировать навыки управления классом в VR-симуляторе. Это позволяет отработать реакцию на «трудное» поведение учеников в безопасной, контролируемой среде. Следующим пунктом является проектирование иммерсивных уроков, где будущие учителя учатся сами создавать контент (например, интерактивные плакаты с дополненной реальностью), превращая педагогику из трансляции знаний в дизайн образовательного опыта. Помимо перечисленного возникают условия инклюзивного образования. Использование иммерсивных технологий для понимания мира глазами детей с ограниченными возможностями здоровья (например, симуляция дислексии или аутизма), что критически важно для формирования эмпатии у педагога.

Интеграция этих технологий меняет и роль преподавателя, в процессе образования он становится ментором-навигатором в цифровой среде, а обучение приобретает характер исследования (Inquiry-based learning).

Иммерсивность (эффект погружения) трансформирует художественное образование, переходя от пассивного созерцания к активному проживанию опыта. Вот ключевые выводы о её влиянии на качество обучения:

1. Глубокое понимание контекста и формы. Использование VR и AR позволяет студентам буквально «входить» в полотна или рассматривать 3D-копии скульптур в реальном масштабе. Это развивает пространственное мышление и понимание композиции гораздо эффективнее, чем работа с плоскими репродукциями.

2. Повышение эмоциональной вовлеченности. Иммерсивные технологии активируют эмпатию. Когда учащийся «находится» в мастерской художника или внутри исторической эпохи, сухие факты превращаются в личный опыт. Это резко повышает запоминаемость материала и мотивацию к исследованию.

3. Безопасная среда для экспериментов. Цифровое иммерсивное пространство дает право на ошибку. Студенты могут бесконечно менять освещение, текстуры и масштаб объектов без затрат на дорогостоящие материалы (мрамор, холсты, редкие пигменты), что стимулирует творческую смелость.

4. Доступность и инклюзивность. Технологии виртуальной реальности стирают географические границы. Студент из любой точки мира может «посетить» Лувр или Прадо, что обеспечивает равный доступ к мировому культурному наследию и повышает общий стандарт визуальной грамотности.

5. Междисциплинарный подход. Иммерсивность объединяет искусство с технологиями, психологией и саунд-дизайном. Это готовит специалистов нового типа, способных работать на стыке медиа, что критически важно для современной креативной индустрии.

Следовательно, иммерсивность не заменяет классическую базу, но служит мощным катализатором, который превращает обучение из процесса накопления знаний в процесс формирования визуального интеллекта.

Подводя итог, можно констатировать, что формирование эстетического восприятия и творческого потенциала студентов сегодня требует интеграции традиционного искусства с возможностями цифровой среды. Здесь иммерсивность выступает как катализатор, технологии VR/AR и 360-видео создают эффект «погружения», который позволяет студентам не просто наблюдать искусство, а проживать его эмоционально. Это значительно ускоряет переход от пассивного созерцания к активному сотворчеству.

Что касается ключевых педагогических условий, то можно отметить во-первых, создание гибридного арт-пространства, где цифровые инструменты (графические планшеты, софт для 3D-моделирования) дополняют классические техники. Во-вторых, интерактивность обучения, обеспечивающая мгновенную обратную связь и возможность экспериментировать в виртуальных лабораториях без риска испортить материалы. В-третьих, необходимо отметить наличие междисциплинарного подхода, объединяющего искусство, IT и психологию восприятия. В результате в условиях цифровизации художественный потенциал студента трансформируется. Он овладевает новыми формами самовыражения (диджитал-арт, гейм-дизайн), сохраняя при этом фундаментальные эстетические ориентиры. Таким образом, цифровая образовательная среда на базе иммерсивных технологий превращается из простого транслятора знаний в мощный инструмент персонализированного развития личности будущего специалиста [1].

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Бекназарова С.С., Ганиева Ш.Н. Технологии виртуальной реальности в образовании. // Научный журнал «Research Focus». Том 1, № 4, 2022, стр. 199–210.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ АРТ-ТЕХНОЛОГИЙ

Уразимова Т.В.
кандидат искусствоведения, доцент
Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза

Tayanch so‘zlar: pedagogik model, ijodiy salohiyat, art-texnologiyalar, san’at turlari, badiiy-ijodiy faoliyat, o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘z-o‘zini namoyon qilish, estetik tarbiya, innovatsion ta’lim metodlari, kreativ ta’lim muhiti.
Ключевые слова: педагогическая модель, творческий потенциал, художественные технологии, формы искусства, художественно-творческая деятельность, саморазвитие, самовыражение, эстетическое воспитание, инновационные методы обучения, креативная образовательная среда.
Key words: pedagogical model, creative potential, art technologies, art forms, artistic and creative activity, self-development, self-expression, aesthetic education, innovative teaching methods, creative educational environment.

РЕЗЮМЕ:
Zamonaviy ta’lim sharoitida talabalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biridir, chunki ijodkorlik muvaffaqiyatli mutaxassisning asosiy kompetensiyasiga aylanadi. Ta’lim jarayonida art-texnologiyalardan foydalanish nafaqat bilimlarni uzatish, balki shaxsning o‘zini namoyon qilishining o‘ziga xos trayektoriyasini shakllantirish imkonini beradi. Art-texnologiyalar shunchaki o‘qitish usuli emas, balki talabalarning ijodiy salohiyatini integrativ rivojlantirishning kuchli vositasidir. Ularni oliy ta’lim muassasasining ta’lim jarayoniga tizimli joriy etish ijodiy, hissiy jihatdan barqaror va raqobatbardosh, muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatga tayyor shaxsni shakllantirishga yordam beradi.
РЕЗЮМЕ:
В современных условиях образования развитие творческого потенциала студентов является одной из приоритетных задач, поскольку креативность становится главной компетенцией успешного специалиста. Использование арт-технологий в образовательном процессе позволяет не только передавать знания, но и формировать уникальную траекторию самовыражения личности. Арт-технологии - это не просто метод обучения, а мощный инструмент интегративного развития творческого потенциала студентов. Их систематическое внедрение в образовательный процесс высшего учебного заведения способствует формированию творческой, эмоционально устойчивой и конкурентоспособной личности, готовой к успешной профессиональной деятельности.
SUMMARY:
Developing students' creative potential in modern education is one of the priority tasks, as creativity becomes a key competency of a successful specialist. The use of art technologies in the educational process allows not only for the transfer of knowledge but also for the formation of a

unique trajectory of self-expression of the individual. Art technology is not just a teaching method, but a powerful tool for the integrative development of students' creative potential. Their systematic implementation in the educational process of the university contributes to the formation of a creative, emotionally stable, and competitive personality ready for successful professional activity.

Системный подход к развитию художественно-творческих способностей и эстетического вкуса студентов предполагает интеграцию учебных дисциплин, традиций народного творчества и современных педагогических технологий. Этот подход формирует целостное восприятие, базируясь на изучении уникальной каракалпакской культуры для воспитания ценностных ориентаций, где этнические традиции, педагогические методы и психологические механизмы восприятия тесно взаимосвязаны.

Формирование художественного творчества у студентов обеспечивается созданием творческой образовательной среды, использованием проектных, интерактивных и игровых технологий, а также интеграцией народного искусства. Ключевые условия включают развитие мотивации, самостоятельности, пространственного воображения и применение критического мышления. Технологии, такие как коллективная творческая деятельность и модульное обучение, повышают художественно-творческую активность и профессиональные компетенции.

Основные педагогические условия:

- **Стимулирование творческой мотивации**, через создание ситуации успеха, поощрение нестандартных решений.
- **Организация образовательной среды**, интеграция аудиторной и самостоятельной работы, использование народного искусства.
- **Развитие компетенций**, т.е. формирование пространственного воображения, критического мышления и гибкости творческих стратегий.
- **Личностно-ориентированный подход**, учет индивидуальных особенностей студентов.

Технологии формирования художественного творчества:

- **Проектная технология**, разработка творческих проектов (от идеи до реализации).
- **Коллективная творческая деятельность** (коллективная работа, способствующая обмену опытом и генерации идей).
- **Игровые технологии**, использование творческих и театрализованных игр.
- **Информационно-коммуникационные технологии**, использование цифровых инструментов для создания арт-объектов.
- **Технология проблемного обучения**, решение творческих задач.

- **Модульная технология**, структурирование учебного материала для развития самостоятельности.

Реализация данных условий и технологий требует от преподавателя высокого уровня педагогического мастерства, направленного на поиск оригинальных решений.

Формирование художественного творчества у студентов – это комплексный процесс, сочетающий создание благоприятной образовательной среды и применение активных методов обучения.

Педагогические условия

Для эффективного развития творческого потенциала необходимы следующие факторы:

Личностно-деятельностный подход. Ориентация на индивидуальные особенности студента и его активное включение в созидательную деятельность.

- Творческая среда, создание атмосферы, способствующей самовыражению, где поощряется импровизация и «поле свободного поиска».
- Мотивация и потребности, актуализация внутренних потребностей студента в самореализации и творческом росте.
- Интеграция теории и практики, сочетание классического академического обучения с современными художественными теориями и практикой декоративно-прикладного искусства.
- Самостоятельность, где значительная роль отводится самостоятельной работе и формированию навыков самообучения.

Педагогические технологии

Используются методики, стимулирующие нестандартное мышление и профессиональные навыки:

- Проектные технологии, на которых студенты проходят путь от идеи (формообразования) до создания готового художественного продукта (проективография). Проективография - это инновационный метод проектно-графической деятельности, объединяющий возможности геометрии, дизайна и современных компьютерных технологий. В основе проективографии лежит системный подход к построению форм и пропорций через проекции и геометрические преобразования. Она выступает современной альтернативой начертательной геометрии, предлагая более гибкие инструменты для творческого поиска. Основоположником метода в российском научном поле считается В. Н. Гамаюнов, который обосновал проективографию как способ квалификации пространства и инструмент развития учения о пропорциях.

- Проблемное обучение, постановка задач, не имеющих однозначного решения, что заставляет искать новые художественные средства.
- Игровые технологии, использование ролевых и учебно-ролевых игр для профессионального и творческого развития.
- Информационно-коммуникационные технологии с применением цифровой среды, графических редакторов и мультимедиа в творческом процессе.
- Метод визуального моделирования, развитие пространственного воображения и колористического мышления через специальные упражнения.
- Технология критического мышления, анализ собственных работ и произведений искусства для глубокого понимания творческих процессов.

Интеграция дисциплин и проектная деятельность в вузе по изобразительному искусству объединяют художественные, технические и теоретические знания для решения реальных задач. Это объединение разрозненных частей (история искусств, академический рисунок, академическая живопись, композиция) в единое целое, что повышает качество образования через творческое проектирование. Реализация включает постановку проблемы, поиск информации, практическую работу и презентацию итогового продукта.

Ключевые аспекты организации учебного процесса:

Интеграция дисциплин:

- **Связь с теорией и историей**, при использовании методов «устного изложения» (лекции, беседы) для глубокого понимания контекста, в котором создается произведение.
- **Специальные дисциплины**, интеграция рисунка, живописи и композиции с анатомией, перспективой и цветоведением, что обеспечивает комплексный подход к обучению.
- **Междисциплинарные связи**, сочетание изобразительного искусства с архитектурой, дизайном, педагогикой или ИТ-технологиями для формирования современного специалиста.

Проектная деятельность:

- **Структура проекта**, включает анализ проблемы, постановку цели, выбор средств, поиск/обработку информации и защиту проекта.
- **Коллективные творческие проекты**, организация работы в творческих группах, что позволяет объединить навыки разных студентов, создавая сложный художественный продукт.

- **Профессиональная направленность**, проектирование в условиях ограниченности ресурсов и времени, имитирующее реальную профессиональную деятельность.

Организация работы:

- **График и планы:** Разработка учебных планов, определяющих структуру занятий, бюджет времени студента и последовательность проектных этапов.
- **Методы обучения:** Использование комбинации наглядного обучения (просмотры, демонстрации) и самостоятельной практической работы.

Интеграция и проектная деятельность превращают учебный процесс в единство информационной, психологической и кибернетической составляющих, формируя умения изображать объекты окружающей среды художественными средствами.

Организация учебного процесса по изобразительному искусству в вузе строится на сочетании академических традиций с современными междисциплинарными подходами.

Интеграция позволяет сформировать у студентов целостное профессиональное мышление, объединяя практические навыки с теоретической базой.

Внутрипредметная интеграция - это тесная связь между специальными дисциплинами, такими как **рисунок, живопись и композиция.** Например, изучение пластической анатомии интегрируется в курс академического рисунка для более точной передачи формы.

Межпредметная интеграция:

- **С гуманитарным блоком**, при использовании знаний по истории искусств и литературе для создания глубоких образных решений в творческих работах.
- **С технологиями**, применение цифровых инструментов, специализированного ПО и графических планшетов в классических художественных проектах.
- **С профессиональными модулями**, в архитектурных и дизайнерских вузах ИЗО интегрируется с проектированием и строительной графикой.

Проектная деятельность переводит обучение из формата «повторения за мастером» в формат решения конкретной творческой или профессиональной задачи.

Виды проектов в вузе:

- **Творческие, т.е.** создание серии картин, разработка авторской техники или подготовка персональной выставки.
- **Исследовательские**, изучение конкретного стиля или технологии с последующим практическим воплощением (например, курсовой проект «малая картина»).
- **Практико-ориентированные (дизайн-проекты)**, разработка фирменного стиля, оформление интерьера или создание макета каталога.

Этапы реализации проекта:

- **Поиск идеи, т.е.** анализ проблемы, обоснование актуальности и формулировка задачи.
- **Исследовательский этап**, основанный на сборе информации, изучении аналогов (референсов), эскизирование.
- **Практическое воплощение**, выполнение итоговой работы в выбранном материале.
- **Презентация и рефлексия**, **т.е.** защита проекта, анализ полученных результатов и их художественной ценности.

В результате итогом часто становится не просто учебная работа, а готовый продукт – художественное произведение, дизайн-спецификация или выставочный каталог.

В процессе выполнения традиционных заданий по различным видам изобразительного искусства студенты в своих работах проводят интеграцию традиционных техник живописи и цифровых инструментов (digital art) способствующих развитию художественно-творческих способностей и эстетического вкуса студентов, позволяя сочетать текстурность материалов с возможностями компьютерной графики. Методика включает поэтапное освоение: от эскизов красками к цифровой обработке, моделированию, использованию планшетов и 3D-технологий, что формирует эстетический вкус.

Основные компоненты методики:

- **Традиционный этап:** Развитие базовых навыков - композиция, цветоведение, работа с натурой (масло, акварель, гуашь).
- **Цифровой этап:** Оцифровка работ, использование графических редакторов (Adobe Photoshop, Procreate) для цветокоррекции, наложения текстур и создания коллажей.
- **Синтез:** Создание итоговых работ, где цифровые инструменты выступают продолжением ручной живописи для детализации, спецэффектов или быстрого прототипирования.

- **Развитие вкуса:** Анализ цифровых и традиционных произведений, эксперименты со стилями, повышение насмотренности.

Этот подход позволяет студентам быстрее визуализировать идеи, сохраняя при этом уникальный почерк, полученный при работе с материалом.

Методика интеграции традиционных и цифровых инструментов в художественном образовании строится на с**интезе классической школы и инновационных технологий**, что позволяет развивать креативность и эстетический вкус студентов через новые формы самовыражения.

Структурно-функциональная модель развития художественно-творческих способностей и эстетического вкуса студентов объединяет традиционные (живопись, скульптура, графика) и цифровые технологии (графические редакторы планшеты). Она включает целевой содержательный процессуальный и результативный блоки обеспечивая интеграцию классических методов с современными визуальными инструментами для формирования креативности эстетического восприятия и профессиональных компетенций в изобразительной деятельности.

Педагогическая модель, основанная на арт-технологиях, является эффективным инструментом трансформации образовательной среды, обеспечивающим переход от шаблонного обучения к многогранному развитию личности студента. Использование арт-технологий позволяет не только раскрыть личностный творческий ресурс студента, но и подготовить его к нестандартному решению профессиональных задач, что соответствует требованиям современного рынка труда. Арт-технологии являются не просто методом обучения, а мощным средством интегративного развития творческого потенциала студентов. Их систематическое внедрение в образовательный процесс вуза способствует формированию творческой, эмоционально устойчивой и конкурентоспособной личности, готовой к успешной профессиональной деятельности. Перспективы дальнейшего исследования связаны с цифровизацией арт-технологий [1].

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Айтбаева А.Б. Арт-методы в образовании: учеб. пособие / А.Б. Айтбаева, Г.А. Қасен. – Стер. изд. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 204 с. ISBN 978-601-04-3022-8

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

GLOBALLASHUV JARAYONIDA YOSHLARNING MA'NAVIY BILIMLARINI MUSTAHKAMLASHDA MEDIA TA'LIMNING ROLI

Allambergenov A.J.
Nukus davlat texnika universiteti
Ijtimoiy gumanitar fanlar kafedrasi mudiri. f.f.n., dotsent

Tayanch so‘zlar: globallashuv, yoshlar, ma'naviyat, ma'naviy bilim, media ta'lim, mediasavodxonlik, mediamadaniyat, axborot, raqamli ta'lim, ijtimoiy tarmoqlar, tanqidiy fikrlash, milliy qadriyatlar, raqamli fuqarolik.
Ключевые слова: глобализация, молодежь, духовность, духовные знания, медиа-образование, медиаграмотность, медиакультура, информация, цифровое образование, социальные сети, критическое мышление, национальные ценности, цифровое гражданство.
Key words: globalization, youth, spirituality, moral education, media education, media literacy, media culture, information, digital education, social networks, critical thinking, national values, digital cifizenship.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada globallashuv jarayonida yoshlarning ma'naviy bilimlarini mustahkamlash, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, axborotni tanqidiy qabul qilish, mediamadaniyat va raqamli muhitda mas'uliyatli xulq-atvor ko‘nikmalarini shakllantirishda media ta'limning ahamiyati tahlil qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В этой статье анализируется значение медиаобразования в укреплении духовных знаний молодежи в условиях глобализации, в формировании у них уважения к национальным и общечеловеческим ценностям, критического восприятия информации, медиа-культуры и навыков ответсвенного поведения в цифровой среде.
SUMMARY:
This article analyzes the importance of media education in strengthening young people's moral knowledge during globalization, fostering respect for national and universal values, critically processing information, and developing media literacy and responsible behavior skills in the digital environment.

XXI asrda globallashuv va raqamlashuv jarayonlari jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biriga aylandi. Axborot-kommunikasiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida insonning axborot olish, uni qayta ishlash va tarqatish imkoniyatlari misli ko‘rilmagan darajada kengaydi. Ayniqsa, yoshlar internet

va ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanuvchi ijtimoiy qatlam sifatida axborot makonidagi o‘zgarishlarning eng ta'sirchan ishtirokchilari hisoblanadi.

Bugungi kunda yosh insonning dunyoqarashi faqat oila, ta'lim muassasasi va ijtimoiy muhit ta'sirida emas, balki televizion kanallar, internet saytlari, ijtimoiy tarmoqlar, videoxostinglar, bloglar, podkastlar va turli raqamli platformalar orqali ham shakllanmoqda. Bu jarayon bir tomondan yoshlarning bilim olish, dunyodagi voqealardan xabardor bo‘lish, turli madaniyatlar bilan tanishish imkoniyatlarini kengaytirsa, ikkinchi tomondan, ularning ongiga salbiy mazmundagi axborotlar, dezinformasiya, nafrat tili, manipulyativ kontent va turli zararli g‘oyalar kirib kelish xavfini ham oshiradi.

Shu nuqtai nazardan, media ta'limni faqat texnik ko‘nikmalarni o‘rgatish bilan cheklab qo‘yish maqsadga muvofiq emas. Media ta'lim yoshlarning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini shakllantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash, axborotga mas'uliyat bilan munosabatda bo‘lish, boshqalarning fikrini hurmat qilish va raqamli muhitda odob-axloq me'yorlariga amal qilish kabi vazifalar bilan ham uzviy bog‘liq.

Globallashuv jahondagi ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va axborot aloqalarining tobora kuchayishi bilan tavsiflanadi. Bugungi yoshlar turli mamlakatlar, xalqlar va madaniyatlar hayotiga oid ma'lumotlarni bir necha daqiqa ichida olishi mumkin. Bu holat insonning dunyoqarashini kengaytirish, xorijiy tajribalarni o‘rganish va turli madaniyatlar o‘rtasida muloqot o‘rnatish uchun katta imkoniyat yaratadi.

Biroq global axborot muhitida ijobiy axborot bilan bir qatorda salbiy mazmundagi materiallar ham mavjud. Ayniqsa, yoshlar auditoriyasiga mo‘ljallangan ayrim raqamli kontentlar iste'molchilik, zo‘ravonlik, agressiv xulq-atvor, yolg‘on tasavvurlar va ma'naviy qadriyatlarning nisbiylashuviga olib kelishi mumkin.

Globallashuvning yoshlar ma'naviyatiga ta'sirini ikki yo‘nalishda ko‘rish mumkin. Birinchisi - ijobiy ta'sir. Bunda yoshlar jahon madaniyati, ilm-fan, ta'lim, texnologiya va san'at yutuqlari bilan tanishadi. Ikkinchisi - salbiy ta'sir bo‘lib, unda yoshlarning milliy o‘zligi, tarixiy xotirasi va ma'naviy qadriyatlariga zid bo‘lgan axborotlar tarqalishi mumkin.

Yoshlarning ma'naviy bilimlari qanchalik mustahkam bo‘lsa, ular global axborot makonida turli g‘oya va qarashlarga shunchalik ongli munosabatda bo‘ladi. Demak, ma'naviy tarbiya va media savodxonlik bir-birini to‘ldiruvchi jarayonlar sifatida qaralishi lozim.

Globallashuv jarayoni jamiyat hayotining barcha sohalari, xususan, yoshlarning dunyoqarashi, tafakkuri, axloqiy-ma'naviy qarashlari va axborotni qabul qilish madaniyatiga sezilarli ta'sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, internet, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli platformalar va ommaviy axborot vositalari yoshlarning

kundalik hayotining ajralmas qismiga aylandi. Bunday sharoitda yoshlarni turli axborot oqimlarining salbiy ta'siridan himoya qilish, ularda tanqidiy fikrlash, axborotni tahlil qilish va milliy-ma'naviy qadriyatlarga asoslangan mustaqil pozisiyani shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Media ta'lim yoshlarning axborot bilan ishlash koʻnikmalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning ma'naviy dunyoqarashini boyitishga ham xizmat qiladi. Media ta'lim orqali yoshlar axborot manbalarini farqlash, ishonchli va ishonchsiz ma'lumotlarni ajratish, manipulyativ kontentni aniqlash, ijtimoiy tarmoqlardagi axborotni tanqidiy baholash kabi kompetensiyalarni egallaydi. Bu esa yoshlarning axborot xavfsizligini ta'minlash va ularda ongli mediamadaniyatni shakllantirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, media ta'limning tarbiyaviy imkoniyatlaridan samarali foydalanish orqali milliy qadriyatlar, tarixiy xotira, vatanparvarlik, insonparvarlik, bagʻrikenglik va ijtimoiy mas'uliyat kabi ma'naviy fazilatlarni yoshlar ongiga singdirish mumkin. Zamonaviy media mahsulotlar - videolavhalar, podkastlar, infografikalar, elektron kitoblar, hujjatli filmlar va interaktiv ta'limiy materiallar - ma'naviy-ma'rifiy mazmunni yoshlarga ular uchun qulay va qiziqarli shaklda yetkazish imkonini beradi.

Global axborot makonida turli madaniy, ijtimoiy va mafkuraviy qarashlar keng tarqalayotgan bir sharoitda media ta'lim yoshlarning milliy oʻzligini anglashi va ma'naviy immunitetini mustahkamlashning muhim vositasi sifatida namoyon boʻladi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim muassasalarida media savodxonlikni shakllantirishga qaratilgan mashgʻulotlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan uygʻunlashtirish maqsadga muvofiq.

Media ta'lim - shaxsga ommaviy axborot vositalari, internet va raqamli platformalar orqali tarqatiladigan axborotni tushunish, tahlil qilish, baholash va undan samarali hamda mas'uliyatli foydalanishni oʻrgatuvchi ta'lim yoʻnalishidir.

Media ta'lim quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- yoshlarni axborot manbalarini tanlashga oʻrgatish;
- axborotning ishonchliligini baholash koʻnikmasini shakllantirish;
- yolgʻon va manipulyativ axborotlarni aniqlashga oʻrgatish;
- raqamli xavfsizlik boʻyicha bilimlarni oshirish;
- mediamadaniyatni rivojlantirish;
- tanqidiy va mustaqil fikrlashni shakllantirish;
- raqamli muhitda axloqiy me'yorlarga amal qilishni ta'minlash;
- yoshlarni ijodiy media mahsulotlar yaratishga jalb qilish.

Zamonaviy media ta'limning muhim xususiyati shundaki, unda yoshlar faqat media mahsulotlarni iste'mol qiluvchi emas, balki kontent yaratuvchi sub'ekt sifatida ham ishtirok etadi. Masalan, talaba ijtimoiy tarmoqqa videorolik

joylashtirishi, maqola yozishi, podkast tayyorlashi yoki infografika yaratishi mumkin. Bu jarayonda u axborotni tanlash, tahrirlash, manba koʻrsatish va auditoriya oldida mas'uliyat his qilishni oʻrganadi. Shu bois media ta'lim yoshlarning faqat texnologik emas, balki ijtimoiy va ma'naviy kompetensiyalarini ham rivojlantiradi.

Yoshlarning ma'naviy bilimlarini mustahkamlash jarayonida media ta'limning ahamiyatini bir nechta yoʻnalishda koʻrish mumkin.

Birinchidan, media ta'lim yoshlarni axborotni tanqidiy qabul qilishga oʻrgatadi. Tanqidiy fikrlash insonning har qanday axborotni haqiqat sifatida qabul qilmasdan, uning manbasi, maqsadi, dalillari va mazmunini tahlil qilish qobiliyatidir.

Ikkinchidan, media ta'lim milliy qadriyatlarni zamonaviy axborot texnologiyalari orqali yoshlarga yetkazish imkonini beradi. Masalan, tarixiy shaxslar, milliy me'morchilik, xalq ogʻzaki ijodi, milliy urf-odatlar va ma'naviy meros haqida sifatli videolar, podkastlar, elektron kitoblar va infografikalar tayyorlash mumkin.

Uchinchidan, media ta'lim yoshlarni raqamli muhitda mas'uliyatli xulq-atvorga oʻrgatadi. Yevropa Kengashi raqamli fuqarolik ta'limi doirasida yoshlarning raqamli muhitda faol, mas'uliyatli va ijobiy ishtirok etishi uchun zarur boʻlgan bilim, koʻnikma, qadriyat va munosabatlarni shakllantirish muhimligini ta'kidlaydi. [3; 4]

Toʻrtinchidan, media ta'lim yoshlarda axborotga nisbatan axloqiy munosabatni shakllantiradi. Bunda boshqalarning shaxsiy hayotini hurmat qilish, haqoratli materiallarni tarqatmaslik, tekshirilmagan ma'lumotlarni ommalashtirmaslik, mualliflik huquqiga rioya qilish kabi masalalar muhim ahamiyatga ega.

Demak, media ta'limning ma'naviy tarbiya bilan uygʻunlashuvi natijasida yoshlarda quyidagi sifatlar shakllanishi mumkin:

- axborotga mas'uliyatli munosabat;
- milliy qadriyatlarga hurmat;
- boshqa madaniyatlarga nisbatan bagʻrikenglik;
- tanqidiy fikrlash;
- mustaqil qaror qabul qilish;
- raqamli odob-axloq;
- ijtimoiy mas'uliyat;
- vatanparvarlik;
- axborot xavfsizligiga e'tibor;
- mediamadaniyat.

Ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy yoshlarning axborot olish va muloqot qilish muhitiga aylangan. Ular orqali yoshlar oʻz fikrlarini ifodalaydi, doʻstlari bilan

muloqot qiladi, ta'limiy materiallardan foydalanadi va jamiyatdagi voqealarga munosabat bildiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarda axborot tez tarqalishi uning haqiqat yoki yolg‘onligini tekshirish zaruratini kuchaytiradi. Biror xabarning ko‘p marta ulashilishi uni avtomatik ravishda ishonchli axborotga aylantirmaydi.

Globallashuv sharoitida milliy qadriyatlarni saqlash va ularni yosh avlodga zamonaviy usullarda yetkazish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bu jarayonda an'anaviy tarbiya usullari bilan bir qatorda raqamli media imkoniyatlaridan ham keng foydalanish zarur.

Milliy-ma'naviy mazmundagi media kontentlarni quyidagi yo‘nalishlarda yaratish mumkin:

- milliy tarix va buyuk ajdodlar haqida hujjatli filmlar;
- milliy madaniyat va san'atga bag‘ishlangan videolavhalar;
- tarixiy obidalar haqida virtual ekskursiyalar;
- milliy urf-odat va an'analar haqida podkastlar;
- yosh ijodkorlar ishtirokida ijtimoiy roliklar;
- milliy adabiyot asarlarining raqamli taqdimotlari;
- ma'naviy-ma'rifiy mavzudagi infografikalar;
- olimlar, ziyolilar va ijodkorlar bilan onlayn suhbatlar.

Bunday media mahsulotlar yoshlar uchun an'anaviy ma'ruza yoki matnga nisbatan qiziqarliroq bo‘lishi mumkin. Eng muhimi, ular zamonaviy medianing vizual, audio va interaktiv imkoniyatlaridan foydalangan holda tayyorlanishi lozim.

Milliy qadriyatlarni media orqali targ‘ib qilishda bir muhim tamoyilga amal qilish zarur: milliylik global axborot muhitiga qarshi qo‘yilmasligi, balki umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlikda tushuntirilishi kerak.

Insonparvarlik, adolat, mehr-oqibat, ilmga intilish, bag‘rikenglik, vatanparvarlik kabi qadriyatlar milliy va umuminsoniy xususiyatga ega.

Yoshlarning ma'naviy bilimlarini mustahkamlashda media ta'lim samaradorligini oshirish uchun ta'lim muassasalarida kompleks yondashuvni joriy etish zarur.

Birinchidan, media savodxonlik elementlarini mavjud fanlar mazmuniga integrasiya qilish maqsadga muvofiq. Masalan, tarix darslarida tarixiy ma'lumotlarning internetdagi talqinlari tahlil qilinishi, adabiyot darslarida adabiy asarlarning raqamli interpretasiyalari o‘rganilishi, fuqarolik ta'limida ijtimoiy tarmoqlardagi muloqot madaniyati muhokama qilinishi mumkin.

Ikkinchidan, o‘qituvchilarning media kompetensiyalarini oshirish talab etiladi. Chunki o‘qituvchi raqamli muhitdagi o‘zgarishlarni yaxshi bilmasa, yoshlarga media savodxonlikni samarali o‘rgata olmaydi.

Uchinchidan, ta'lim muassasalarida media laboratoriyalar, podkast studiyalari va raqamli ijodiy to‘garaklar tashkil etish mumkin. Bunday muhit yoshlarni nafaqat media iste'molchisi, balki ijodkoriga aylantiradi.

To‘rtinchidan, ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish zarur. Chunki yoshlarning media muhitidagi faoliyati faqat ta'lim muassasasi bilan cheklanmaydi. Oiladagi axborot iste'moli madaniyati ham bolaning mediamadaniyatiga ta'sir ko‘rsatadi.

Beshinchidan, milliy-ma'naviy mazmundagi sifatli raqamli kontentlar yaratishni qo‘llab-quvvatlash lozim. Sifatli kontent qanchalik ko‘p bo‘lsa, yoshlarning ijobiy axborot muhitiga kirish imkoniyati ham shunchalik ortadi.

Ma'naviy immunitet — shaxsning turli g‘oyaviy, axborotiy va madaniy ta'sirlarni anglash, ularga nisbatan mustaqil munosabat bildirish va o‘zining ma'naviy qadriyatlarini himoya qilish qobiliyatidir.

Media ta'lim mazkur immunitetni bir necha usulda mustahkamlaydi.

Avvalo, u yoshlarga axborot ta'sirining mexanizmlarini tushunish imkonini beradi. Reklama, propaganda, manipulyasiya, emosional ta'sir va algoritmik tavsiyalarni tushunish insonning media muhitida ongli harakat qilishiga yordam beradi.

Ikkinchidan, media ta'lim yoshlarni o‘z fikrini asoslashga o‘rgatadi. Fikr va fakt o‘rtasidagi farqni anglash tanqidiy tafakkurning asosiy belgilaridan biridir.

Uchinchidan, media ta'lim yoshlarda raqamli mas'uliyatni shakllantiradi. Internetda yozilgan har qanday fikr boshqa insonlarga ta'sir qilishi mumkinligi haqidagi tushuncha shaxsning axloqiy mas'uliyatini oshiradi.

To‘rtinchidan, media ta'lim yoshlarning ijtimoiy faolligini oshiradi. Ular jamiyatdagi muammolarni muhokama qilish, ijtimoiy loyihalar yaratish, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni onlayn targ‘ib qilish va ijobiy kontent yaratish orqali faol fuqarolik pozisiyasini namoyon etadi. Shu ma'noda media ta'limni ma'naviy tarbiyadan alohida qarash to‘g‘ri emas. Ular o‘zaro uyg‘unlashgan holda yoshlarni axborotlashgan jamiyatda mustaqil, mas'uliyatli va ma'naviy barkamol shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

O‘zbekistonda raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi yoshlarning axborot muhitidagi ishtirokini tobora kengaytirmoqda. Bu esa ta'lim muassasalarida media savodxonlik va raqamli madaniyatni rivojlantirishni dolzarb vazifaga aylantiradi.

Demak, zamonaviy media ta'lim dinamik xarakterga ega bo‘lishi va yangi texnologik o‘zgarishlarga mos ravishda muntazam yangilanib borishi kerak.

Globallashuv va raqamlashuv jarayonlari inson hayotining barcha sohalariga, ayniqsa, yoshlarning dunyoqarashi va ma'naviy-axloqiy qarashlariga katta ta'sir ko‘rsatmoqda. Bugungi yoshlar ulkan axborot makonida yashamoqda va

bu muhit ularga katta imkoniyatlar bilan birga muayyan xavflarni ham yuzaga keltirmoqda.

Shu nuqtai nazardan, media ta'limni yoshlarning ma'naviy bilimlarini mustahkamlashning zamonaviy pedagogik vositasi sifatida qarash muhim ahamiyatga ega. Media ta'lim yoshlarni axborotni izlash, qabul qilish, tahlil qilish, baholash va yaratishga o‘rgatish bilan bir qatorda, ularda ma'naviy mas'uliyat, tanqidiy fikrlash, milliy qadriyatlarga hurmat va ijtimoiy faollikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Media ta'limning yana bir muhim jihati shundaki, u milliy qadriyatlarni zamonaviy texnologiyalar orqali yoshlarga yetkazish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Milliy tarix, madaniyat, adabiyot, san'at va ma'naviy merosni videolar, podkastlar, raqamli kitoblar, infografikalar va interaktiv platformalar orqali yoshlarga taqdim etish ularning milliy o‘zligini anglash jarayonini kuchaytirishi mumkin.

Shuningdek, zamonaviy media ta'lim sun'iy intellekt, algoritmlar, dezinformasiya, nafrat tili, raqamli xavfsizlik va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish kabi yangi masalalarni ham qamrab olishi zarur. Bu masalalarning ta'lim jarayoniga kiritilishi yoshlarni raqamli jamiyatda mas'uliyatli fuqaro sifatida tayyorlash imkonini beradi.

Shunday qilib, globallashuv jarayonida yoshlarning ma'naviy bilimlarini mustahkamlashda media ta'limning roli tobora ortib bormoqda. Media ta'limni milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish, ta'lim muassasalarida mediasavodxonlikni tizimli rivojlantirish, o‘qituvchilarning media kompetensiyalarini oshirish va yoshlarni ijobiy media kontent yaratishga jalb qilish kelajakda ma'naviy barkamol, tanqidiy fikrlaydigan va mas'uliyatli yosh avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1.Mirziyov Sh.M. Búyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. T.: “O’zbekiston”, 2017.

2. Karimov İ.A. “Yuksak manaviyat engilmas kush”. T.: Mánaviyat. 2008.

4. Bazarbaev J. Ma`nawiyatimiz ma`seleleri. - No`kis, NMPI, 2000.

5. Allambergenov A, Sayıpnazarova G. Globallasıw sharayatında ǵalaba xabar qurallarınıń insan mánawiyatın qáliplestiriwdegi ornı. N.Qaraqalpaqstan. 2019.

6. UNESCO. Media and Information Literate Citizens: Think Critically, Click Wisely! Paris: UNESCO, 2022.

INTERNET MANBALARI:

1. www.manaviyat.uz

2. www.ziyonet.uz

3. www. fan.zn.uz

РЕСТРУКТИВ ЁНДАШУВ ТЕНГДОШЛАР ЎРТАСИДАГИ ЗЎРАВОНЛИК ПРОФИЛАКТИКАСИНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСИ СИФАТИДА

Жумабаев А.Д.
Қори Ниёзий номидаги Тарбия педагогикаси миллий институти катта илмий ходими

Таянч сўзлар: тенгдошлар зўравонлиги, буллинг, реструктив ёндашув, тикловчи амалиётлар, профилактика, ижтимоий-педагогик муҳит, медиация, реинтеграция.
Ключевые слова: насилие среди сверстников, буллинг, восстановительный подход, восстановительные практики, профилактика, социально-педагогическая среда, медиация, реинтеграция.
Key words: peer violence, bullying, restorative approach, restorative practices, prevention, social-pedagogical environment, mediation, reintegration.

РЕЗЮМЕ:
Мақолада умумий ўрта таълим мактабларида тенгдошлар ўртасидаги зўравонлик (буллинг) ҳодисасининг моҳияти, унинг профилактикасида анъанавий жазоловчи ёндашувнинг чекланганлиги ҳамда реструктив (тикловчи) ёндашувнинг назарий-методологик асослари таҳлил қилинган. Реструктив ёндашувнинг асосий тамойиллари, амалиётлар континуумы ва уч босқичли профилактика тизими асослаб берилган, уни миллий таълим муҳити ва маҳалла институти анъаналари билан уйғунлаштириш имкониятлари очиб берилган.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются сущность насилия среди сверстников (буллинга) в общеобразовательных школах, ограниченность традиционного карательного подхода в его профилактике, а также теоретико-методологические основы реструктивного (восстановительного) подхода. Обоснованы основные принципы восстановительного подхода, континуум восстановительных практик и трёхуровневая система профилактики, раскрыты возможности их интеграции с национальной образовательной средой и традициями института махалли.
SUMMARY:
The article analyzes the nature of peer violence (bullying) in general secondary schools, the limitations of the traditional punitive approach to its prevention, and the theoretical and methodological foundations of the restorative approach. The key principles of the restorative approach, the continuum of restorative practices and a three-tier prevention system are substantiated, and the possibilities of integrating them with the national educational environment and the traditions of the mahalla institution are revealed.

Бугунги кунда таълим муассасаларида хавфсиз, инклюзив ва ўзаро ҳурматга асосланган муҳитни яратиш жаҳон таълим сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. ЮНЕСКО маълумотларига кўра, дунё бўйича ўқувчиларнинг қарийб учдан бир қисми (32 фоизи) сўнгги бир ой давомида камида бир марта тенгдошлари томонидан тазйиққа учраган [13]. Тенгдошлар зўравонлиги нафақат жабрланувчининг руҳий саломатлиги ва ўзлаштиришига, балки зўравонлик содир этувчи ва гувоҳ бўлган ўқувчиларнинг ижтимоийлашувига ҳам салбий таъсир кўрсатади, мактабдаги умумий психологик иқлимни издан чиқаради.

Ўзбекистон Республикасида ҳам бу масалага давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилмоқда. «Таълим тўғрисида»ги Қонунда таълим олувчиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, соғлиғи ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш таълим тизимининг асосий вазифаларидан бири сифатида белгиланган [1], «Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунда эса болани зўравонликнинг барча шаклларидан ҳимоя қилиш давлат кафолати сифатида мустаҳкамлаб қўйилган [2]. 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида ёшлар тарбияси ва таълим сифатини ошириш алоҳида мақсадлар сифатида кўрсатилган [3].

Шу билан бирга, мактаб амалиётида тенгдошлар ўртасидаги низо ва зўравонлик ҳолатларига муносабат ҳанузгача асосан жазоловчи-интизомий механизмлар (огоҳлантириш, ота-онани чақириш, хулқ баҳосини пасайтириш, ўқувчини бошқа синфга ёки мактабга ўтказиш) орқали амалга оширилмоқда. Бундай чоралар ҳодисани вақтинча тўхтатиши мумкин, бироқ етказилган зарарни бартараф этмайди, жабрланувчининг эҳтиёжларини эътибордан четда қолдиради ва зўравонлик содир этган ўқувчида ўз хатти-ҳаракати учун ички масъулиятни шакллантирмайди. Мазкур зиддият профилактика ишини сифат жиҳатидан янги, яъни реструктив (инглизча «restorative» – тикловчи) ёндашув асосида қайта ташкил этиш заруратини юзага келтиради.

Тенгдошлар зўравонлиги ҳодисасини тизимли ўрганишга Д. Олвеус асос солган. Олвеус талқинига кўра, буллинг – бир ёки бир неча ўқувчи томонидан бошқа ўқувчига нисбатан узоқ вақт давомида такрорий равишда қасддан салбий ҳаракатлар содир этилиши бўлиб, унинг ўзига хос белгиси томонлар ўртасидаги куч мувозанатининг бузилганлигидир [9]. К. Салмивалли эса буллингни фақат «зўравон – жабрланувчи» жуфтлиги доирасида эмас, балки гуруҳ ҳодисаси сифатида таҳлил қилиб, унда ташаббускор, ёрдамчи, қўллаб-қувватловчи, четда турувчи ва ҳимоячи каби ролларни ажратиб кўрсатган [11]. Бу хулоса профилактика ишида бутун

синф жамоасини, айниқса, бефарқ гувоҳларни фаол иштирокчига айлантириш муҳимлигини кўрсатади.

Реструктив ёндашувнинг назарий илдизлари тикловчи адлия концепциясига бориб тақалади. Ж. Брейтуейт «реинтеграцияловчи уялтириш» назариясида стигматизацияловчи (шахсни ажратиб қўювчи) ва реинтеграцияловчи (хатти-ҳаракатни қоралаб, шахсни жамоага қайтарувчи) муносабатни фарқлаган [5]. Ҳ. Зер тикловчи адлиянинг моҳиятини «Қандай қоида бузилди ва ким жазоланиши керак?» деган саволдан «Кимга зарар етди, унинг эҳтиёжлари нимадан иборат ва бу зарарни ким, қандай тиклаши лозим?» деган саволга ўтиш сифатида ифодалаган [15]. Т. Вахтел ижтимоий интизомнинг тўрт тури – жазоловчи («устидан»), эътиборсиз («ҳеч нарса қилмаслик»), ҳомийлик қилувчи («учун») ва тикловчи («билан») моделларини ажратиб, юқори талабчанлик юқори қўллаб-қувватлаш билан уйғунлашгандагина тикловчи муносабат юзага келишини асослаган [14].

Мактаб таълими контекстида Б. Моррисон, Б. Хопкинс, М. Торсборн ва П. Блад тикловчи амалиётларни алоҳида тадбирлар мажмуи сифатида эмас, балки бутун мактаб маданиятини ўзгартирувчи ёндашув сифатида жорий этиш зарурлигини таъкидлаган [7; 8; 12]. Россиялик тадқиқотчилар Л.М. Карнозова ва А.Ю. Коновалов «мактаб ярашув хизматлари» тажрибасини умумлаштириб, тикловчи медиация ва жамоавий доираларни ўсмирлар ўртасидаги низоларни ҳал этишнинг самарали воситаси сифатида баҳолаган [16; 17]. Миллий педагогикада О. Мусурмонова ёшлар тарбиясида маънавий қадриятлар, жамоавийлик ва ўзаро ҳурмат анъаналарининг тарбиявий салоҳиятини очиб берган [18].

Шу билан бирга, халқаро эмпирик тадқиқотлар натижалари реструктив ёндашув самарадорлиги унинг жорий этилиш сифатига бевосита боғлиқ эканини кўрсатади. Д. Гаффни, М. Тотфи ва Д. Фаррингтоннинг мета-таҳлилига кўра, мактаб дастурлари буллинг содир этишни ўртача 19–20 фоизга, жабрланишни эса 15–16 фоизга камайтиради [6]. Ж. Акоста ва ҳаммуаллифларнинг икки йиллик кластерли рандомизацияланган тадқиқотида тикловчи амалиётларни кўпроқ ҳис этган ўқувчиларда мактабга боғлиқлик юқори, зўравонликка учраш даражаси эса паст бўлгани аниқланган [4]. Демак, реструктив ёндашувни миллий мактаб шароитига мослаштиришнинг назарий-методологик асосларини ишлаб чиқиш долзарб илмий вазифа ҳисобланади.

Тадқиқотда тизимли ёндашув, У. Бронфенбреннернинг экологик тизимлар назарияси [19], шахсга йўналтирилган ва фаолиятли ёндашувлар методологик асос сифатида олинди. Экологик ёндашув тенгдошлар зўра-

вонлигини ўқувчи шахси, синф жамоаси, мактаб, оила ва маҳалла тизимлари ўзаро таъсирининг маҳсули сифатида кўриб чиқиш имконини берди. Тадқиқот жараёнида назарий-қиёсий таҳлил, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни контент-таҳлил қилиш, умумлаштириш ва педагогик моделлаштириш усулларидан фойдаланилди.

Олиб борилган назарий таҳлил асосида тенгдошлар зўравонлигига нисбатан жазоловчи ва реструктив ёндашувларнинг асосий фарқлари аниқланди (1-жадвал).

1-жадвал.

Тенгдошлар зўравонлигига нисбатан жазоловчи ва реструктив ёндашувларнинг қиёсий тавсифи

Мезон	Жазоловчи ёндашув	Реструктив ёндашув
Ҳодисага қараш	Мактаб қоидасининг бузилиши	Инсонлар ва муносабатларга етказилган зарар
Асосий савол	Ким айбдор ва қандай жазоланади?	Кимга зарар етди ва уни қандай тиклаш мумкин?
Жабрланувчининг ўрни	Жараёндан четда қолади	Жараённинг марказий иштирокчиси
Зўравонлик содир этувчининг ўрни	Жазо объекти	Масъулиятни англовчи ва зарарни тикловчи субъект
Жамоанинг ўрни	Кузатувчи	Тиклаш жараёнининг фаол иштирокчиси
Натижа	Ташқи итоаткорлик, стигматизация	Ички масъулият, реинтеграция, муносабатлар тикланиши

Жадвалдан кўринадики, реструктив ёндашув интизомий чоранинг шаклини эмас, балки педагогик муносабатнинг мазмуни ва мақсадини ўзгартиради. Бу ёндашувда талабчанлик сақланиб қолади, бироқ у ўқувчини жамоадан ажратишга эмас, балки унинг етказилган зарарни англаши, уни тиклаш учун амалий ҳаракат қилиши ва жамоага қайта қўшилишига йўналтирилади.

Таҳлил натижасида ижтимоий-педагогик муҳитда тенгдошлар зўравонлиги профилактикасини ташкил этишнинг қуйидаги реструктив тамойиллари асослаб берилди:

– **зарарга йўналганлик тамойили** – ҳар қандай низо ёки зўравонлик ҳолати аввало инсонлар ва муносабатларга етказилган зарар сифатида баҳоланади;

– **шахсий масъулият тамойили** – ўқувчи ўз хатти-ҳаракатининг оқибатларини англаши ва уларни бартараф этиш мажбуриятини ихтиёрий равишда ўз зиммасига олиши рағбатлантирилади;

– **иштирокчилик ва ихтиёрийлик тамойили** – ҳодисадан таъсирланган барча томонлар (жабрланувчи, зўравонлик содир этувчи, гувоҳлар, пе-

дагоглар, ота-оналар) қарор қабул қилиш жараёнида тенг овозга эга бўлади;

– **реинтеграция тамойили** – хатти-ҳаракат қораланади, бироқ шахс жамоадан ажратилмайди;

– **муносабатларни мустаҳкамлаш тамойили** – профилактика низо юз бергандан кейин эмас, балки ундан олдин, ишончли муносабатлар ва жамоавийлик ҳиссини шакллантириш орқали бошланади;

– **бутун мактаб тамойили** – тикловчи амалиётлар алоҳида мутахассис фаолияти эмас, балки мактабнинг барча субъектлари учун умумий муносабат маданиятига айланади.

Т. Вахтел томонидан таклиф этилган тикловчи амалиётлар континууми норасмий шакллардан расмий шаклларга қараб кенгайиб боради: аффектив (ҳиссиётни ифодаловчи) баёнотлар, тикловчи саволлар, кичик норасмий учрашувлар, жамоавий доиралар [10] ва расмий тикловчи конференциялар [14]. Бу континуумнинг аҳамияти шундаки, педагог кундалик мулоқотнинг ўзида, масалан, «Сенинг бу гапинг Азизни хафа қилди, бу ҳақда нима деб ўйлайсан?» каби саволлар орқали ўқувчида бошқаларнинг ҳиссиётига эмпатик муносабатни шакллантиради. Жиддий ҳолатларда эса барча манфаатдор томонлар иштирокидаги расмий учрашув ташкил этилади.

Тадқиқот давомида реструктив ёндашувни профилактиканинг уч даражали тизими доирасида жорий этиш мақсадга мувофиқ эканлиги асосланди (2-жадвал).

2-жадвал.

Тенгдошлар зўравонлиги профилактикасининг реструктив ёндашувга асосланган уч даражали тизими

Даража	Мақсад	Қамров	Асосий шакл ва усуллар
Универсал (бирламчи)	Ишонч, эмпатия ва жамоавийликни шакллантириш	Барча ўқувчилар ва педагоглар	Синф доиралари, тикловчи саволлар, «синф келишуви»ни биргаликда ишлаб чиқиш
Мақсадли (иккиламчи)	Низоларни эрта босқичда ҳал этиш	Низоли вазиятдаги ўқувчилар	Тенгдош медиацияси, кичик тикловчи учрашувлар
Интенсив (учламчи)	Жиддий зарарни тиклаш ва реинтеграция	Зўравонлик ҳолати иштирокчилари	Расмий тикловчи конференция, оила ва маҳалла иштирокида реинтеграция режаси

Уч даражали тизимнинг афзаллиги шундаки, у ресурсларни мактабнинг барча ўқувчиларини қамраб олувчи профилактик ишга йўналтиради, мураккаб ҳолатлар учун эса мутахассислар (амалиётчи психолог, ёшлар

масалалари бўйича ўринбосар, синф раҳбари) иштирокидаги махсус тартибни назарда тутади.

Реструктив ёндашувнинг Ўзбекистон шароитидаги муҳим афзаллиги – унинг миллий маданиятдаги ярашув, маслаҳат ва жамоавий масъулият анъаналарига ҳамоҳанглигидир. Маҳалладаги оқсоқоллар кенгаши, «маслаҳатли тўй»нинг бузилмаслиги, низоларни «дастурхон атрофида» муроса йўли билан ҳал этиш каби анъаналар моҳиятан тикловчи тамойилларга яқин. Шу боис реструктив амалиётлар четдан кўр-кўрона кўчирилган технология сифатида эмас, балки миллий тарбия анъаналарининг замонавий педагогик шакли сифатида жорий этилиши мумкин. Бунда маҳалла институти, «Оталар мактаби» ва «Оналар мактаби» каби тузилмалар мактаб билан ҳамкорликда интенсив даражадаги реинтеграция жараёнининг муҳим субъектларига айланади.

Ўтказилган назарий-методологик таҳлил асосида қуйидаги хулосаларга келинди. Биринчидан, тенгдошлар зўравонлиги индивидуал хулқ оғиши эмас, балки гуруҳ ва муҳит ҳодисаси бўлиб, унинг профилактикаси бутун ижтимоий-педагогик муҳитни ўзгартиришни талаб этади. Иккинчидан, анъанавий жазоловчи ёндашув зарарни тиклаш, жабрланувчи эҳтиёжларини қондириш ва ички масъулиятни шакллантириш вазифаларини ҳал эта олмайди. Учинчидан, реструктив ёндашув зарарга йўналганлик, шахсий масъулият, иштирокчилик, реинтеграция, муносабатларни мустаҳкамлаш ва бутун мактаб тамойилларига таянган ҳолда профилактиканинг назарий-методологик асоси бўлиб хизмат қилади.

Амалиёт учун қуйидагилар таклиф этилади: умумий ўрта таълим мактабларида «Мактаб тикловчи хизмати»ни ташкил этиш; педагоглар ва амалиётчи психологлар учун тикловчи амалиётлар бўйича малака ошириш модулини ишлаб чиқиш; юқори синф ўқувчилари орасидан тенгдош медиаторларни тайёрлаш; мактаб ички тартиб қоидаларига тикловчи тартиботларни киритиш ҳамда маҳалла ва оила билан ҳамкорлик механизмини ишлаб чиқиш. Кейинги тадқиқотлар реструктив ёндашувга асосланган ижтимоий-педагогик муҳит моделини ишлаб чиқиш ва унинг самарадорлигини тажриба-синов орқали асослашга қаратилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. 23.09.2020 йилдаги ЎРҚ-637-сон // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. – www.lex.uz.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни. 07.01.2008 йилдаги ЎРҚ-139-сон // www.lex.uz.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сон Фармони. 28.01.2022 // www.lex.uz.

4. Acosta J., Chinman M., Ebener P. et al. Evaluation of a whole-school change intervention: Findings from a two-year cluster-randomized trial of the restorative practices intervention // Journal of Youth and Adolescence. – 2019. – Vol. 48. – P. 876–890.

5. Braithwaite J. Crime, Shame and Reintegration. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 226 p.

6. Gaffney H., Ttofi M.M., Farrington D.P. Evaluating the effectiveness of school-bullying prevention programs: An updated meta-analytical review // Aggression and Violent Behavior. – 2019. – Vol. 45. – P. 111–133.

7. Hopkins B. Just Schools: A Whole School Approach to Restorative Justice. – London: Jessica Kingsley Publishers, 2004. – 208 p.

8. Morrison B. Restoring Safe School Communities: A Whole School Response to Bullying, Violence and Alienation. – Sydney: Federation Press, 2007. – 224 p.

9. Olweus D. Bullying at School: What We Know and What We Can Do. – Oxford: Blackwell, 1993. – 140 p.

10. Pranis K. The Little Book of Circle Processes. – Intercourse, PA: Good Books, 2005. – 80 p.

11. Salmivalli C. Bullying and the peer group: A review // Aggression and Violent Behavior. – 2010. – Vol. 15, № 2. – P. 112–120.

12. Thorsborne M., Blood P. Implementing Restorative Practices in Schools. – London: Jessica Kingsley Publishers, 2013. – 256 p.

13. UNESCO. Behind the Numbers: Ending School Violence and Bullying. – Paris: UNESCO, 2019. – 70 p.

14. Wachtel T. Defining Restorative. – Bethlehem, PA: International Institute for Restorative Practices, 2016. – 12 p.

15. Zehr H. The Little Book of Restorative Justice. – Intercourse, PA: Good Books, 2002. – 76 p.

16. Карнозова Л.М. Введение в восстановительное правосудие (медиация в ответ на преступление). – М.: Проспект, 2014. – 256 с.

17. Коновалов А.Ю. Школьная служба примирения и восстановительная культура взаимоотношений: практическое руководство. – М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2012. – 244 с.

18. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 192 б.

19. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.

O‘QUVCHI-YOSHLARNING VATANPARVARLIK TUYG‘USINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

Salimov M.E.
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: ijtimoiylashuv, bo‘lajak fuqaro, milliy, ma’naviy-tarixiy meros, vatanparvarlik hislari, sadoqatlilik, yurt sog‘inchi, ona yer, fuqarolik maydoni, hayot maktabi, farovonlik va Vatanda yashash haqiqiy baxt-saodat, mustaqqilik, milliy ma’naviyat, milliy g‘urur, milliy iftixor, milliy ong va o‘z-o‘zini anglash, vatanlarvarlik tuyg‘ulari.
Ключевые слова: социализация, будущий гражданин, национальное, духовное и историческое наследие, патриотические чувства, верность, тоска по дому, родина, гражданское пространство, школа жизни, процветание и истинное счастье жизни на родине, независимость, национальная духовность, национальная гордость, национальная честь, национальное самосознание и самосознание, чувство патриотизма.
Key words: socialization, future citizen, national, spiritual-historical heritage, feelings of patriotism, loyalty, longing for the homeland, motherland, civic sphere, school of life, prosperity and the true happiness of living in the Motherland, independence, national spirituality, national pride, national honor, national consciousness and self-awareness, patriotic sentiments.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada o‘quvchi-yoshlarni ijtimoiylashuvida bo‘lajak fuqarolarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy, ma’naviy-tarixiy merosidan foydalanish mexanizmlari takomillashtirish haqida ma’lumotlar berish bilan birga yangi olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalariga asoslangan samaradorlik natijalarini asoslab beradi. Insonni Vatanga sadoqatlik hislarini qadimiy merosimiz va qadriyatlarga xos bo‘lgan, tarixiy merosimiz na’munalari asosida yoshlarni tarbiyalash lozimligi ko‘rsatiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье представлена информация о совершенствовании механизмов использования национального, духовного и исторического наследия в социализации молодежи с целью воспитания будущих граждан в духе патриотизма, а также обосновывается эффективность результатов последних научных исследований. Показана необходимость воспитания молодежи на основе нашего древнего наследия и ценностей, присущих нашему историческому наследию, прививая им чувство преданности Родине.
SUMMARY:
This article discusses the improvement of mechanisms for utilizing national, spiritual, and historical heritage in the socialization and patriotic upbringing of young people-the citizens of the future-and substantiates the effectiveness of these approaches based on the results of recent scientific research. It highlights the necessity of fostering a sense of devotion to the Motherland

in young people by grounding their upbringing in the values and examples inherent in our ancient and historical heritage.

Biz sizni e’tiboringizga havola etayotgan ushbu maqola orqali, mustaqillikka erishish baxtiga muyassar bo‘lgan halqimiz hozirgi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, tarixiy va ma’naviy o‘zgarishlari, halqimizning milliy qadriyatlari va o‘zligini anglashga bo‘lgan qiziqishi, bo‘lajak fuqaroning vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy, ma’naviy-tarixiy merosdan foydalanishga ehtiyoj seza boshladi. Bunday xususiyatlarni maktabning boshlang‘ich sinflaridan boshlab shakllantirilsa yanada yaxshi bo‘lar edi.

Vatanparvarlik kishilarning eng qadimiy va asrlar davomida sayqal topgan tuyg‘ularidan biri bo‘lib, hamma vaqt konkret-tarixiy mazmunga, o‘ziga xoslikka ega. Buning oqibatida vatanparvarlikning ilmiy va umuminsoniy jihatlari yuzaga keldi.

Vatanparvarlik haqida so‘z yuritishdan avval Vatan tushunchasiga izoh berish maqsadga muvofiq. Vatan aslida arabcha so‘z bo‘lib, ona yurt ma’nosini anglatadi, shu ma’noda olib qaraydigan bo‘lsak O‘zbekiston - O‘zbek xalqining vatani, muqaddas sajdagohidir:

Vatan - bu inson va uning avlod-ajdodlari kindik qoni to‘kilgan muqaddas dargohdir. Vatan - bu ajdodlar maskani, el-yurt, halq voyaga yetgan, uning tili, tarixi, madaniyati, urf-odatlari, qadriyatlari chinakamiga shakllanib, o‘sib, kamol topib boradigan zamindir.

Vatan deganda, hamisha o‘zimiz tug‘ilib o‘sgan, ko‘z ochib ko‘rgan, ta’lim-tarbiya olib voyaga yetgan, necha-necha avlodu-ajdodlarimiz yashab o‘tgan, ularning aql-idroki, mehnati sarf qilingan yurt ko‘z oldimizga keladi.

Vatan ona kabi aziz va mukarramdir. Vatan insonga baxti - iqbol beradigan zamindir. Vatan - bu halqning o‘tmishi, buguni va kelajagidir. Vatan-muqaddas qadriyat. Taraqqiyot vatandan boshlanadi. U insonni ijtimoiy yetimlikdan asrovchi manzil, ma’naviy kamolot va fuqarolik maydoni, hayot maktabi, farovonlik va baxt-saodat o‘chog‘idir.

Inson uchun Vatan yagonadir. Vatanning katta-kichigi ham, boy-kambag‘ali ham bo‘lmaydi. Vatan tanlanmaydi. Vatan bizning molimiz emas. Shuning uchun ham u pulga sotilmaydi va sotib olinmaydi. Vatan in’om etilmaydi, qarzga berilmaydi. Vatan har bir fuqaro uchun muqaddas va betakrordir. Sobiq birinchi Prezidentimiz Islom Karimov keltirgan iboradek “Vatan - sajdagoh kabi muqaddasdir”. Vatanni eng oliy ne’mat singari boshimiz uzra baland ko‘tarib, har on va har soniyada uning tuprog‘ini ko‘zga surtib, unga ta’zim bajo aylashimiz farzandlik burchimizdir. Muqaddas hadisi shariflarda “Vatanni

sevmoq iymondandir", deyilgan. Ya'ni iymoni but, vijdoni pok har bir inson Vatanni sevadi, uni g'animlar ko'zidan asraydi, uning yashnashi va yashashi, hurligi uchun kurashadi.

Vatan mehrini, vatan sehrini, uning mu'tabarligiyu, ulug'vorligini so'z bilan ifodalash qiyin.

Har bir barkamol inson Vatan kamoloti va istiqboli, el-yurtining ozodligi va mustaqilligi uchun hamma narsani, xatto shirin jonini ham ayamaydi. Bu haqda mavlono Fuzuliyning, mening bitta hayotim bor, bordiyu mingta hayotga ega bo'lgan taqdirimda ham hammasini Vatan uchun sarflagan bo'lur edim, deb aytgan so'zlari har birimiz uchun bebaho o'gitdir. Inson uchun na davlat va saltanat, na toju taxt, hech bir narsa Vatanga, el-yurt mehriga teng kelolmaydi. Vatandan judolik - inson uchun katta baxtsizlikdir. Inson istagan joyda bir parcha nonga qornini to'yg'azishi mumkin, lekin Vatanning o'rnini hech narsa bosolmaydi. Vatanda yashash haqiqiy baxtdir.

Mustaqillik tufayli biz o'zimizning haqiqiy vatanimizni topdik Bu mustaqillikning bizga bergan eng oliy ne'matidir. Vatani mustaqil halqning o'zi ham mustaqlil bo'ladi. Yurti ozod va erkin odamning erki o'z qo'lida bo'ladi. Ana shunday buyuk insoniy fazilatlar faqat tinch, barqaror, mustaqil yurtda shakllanishi mumkin. Buning uchun har bir yoshni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash davrning asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Shunday ekan biz tanlagan O'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalash orqali harbiy sohaga yo'naltirishning pedagogik tizimi" mavzusi bugungi kun uchun eng dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov aytganlaridek: "Tarbiya-insonga ona suti, ota namunasi, ajdodlar o'giti bilan singadi, Inson hayot tajribasi, bilishi, odob-axloqi, hatti-harakati bilan o'zining ruhiy olamini boyitib boradi".

Shunday ekan tarix O'zbek xalqining hozirgi siz kabi avlodi zimmasiga g'oyat buyuk vazifani yukladi. Bu Vatanimiz kuch-qudratini mustahkamlash, uning dovrug'ini olam uzra yoyish, shuhratiga-shuhrat qo'shishdir. Bunda esa Vatan, Prezidentimiz aytganidek siz kabi fidoyi vatanparvarlarga tayanadi. Har birimiz o'zimizning yaratuvchilik, bunyodkorlik faoliyatimiz, halol mehnatimiz bilan o'zimizdan keyingi avlodlarga ozod va obod vatanni qoldirishimiz kelgusi avlodlar, nasl-nasablarimiz oldidagi burchimizdir.

Milliy mustaqillik - halqimizda, ayniqsa o'sib kelayotgan yosh barkamol avlodimizda vatanparvarlik tuyg'ularining tiklanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Avvalo, hozirgi O'zbek vatanparvarligi ota - bobolarimiz yaratuvchanlik ishining bevosita davomidir. Saodatli, baxtli, kelajagi buyuk O'zbekistonga

hozir har daqiqiqada ulush qo‘shmoq, vatanga muhabbat, vatanparvarlikning asl ko‘rinishidir. Vatanga munosib farzand bo‘lish, uning yeri, suvi, eli bilan chambarchas bog‘liq ekanligimizni teran anglash, uni ardoqlash ham vatanparvarlikning bir ko‘rinishi, qirrasidir.

Shunga ko‘ra, “O‘quvchilarda vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalash orqali harbiy sohaga yo‘naltirishning pedagogik tizimi” mavzusi orqali, o‘quvchi-yoshlarni tarbiyalash bugungi kunning dolzarb muammosi bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qoladi. Bu muammoni chuqur tahlil qilib ularni nazariy umumlashtirish ulardan muayan ilmiy xulosalar chiqarib, amaliyotda qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar belgilash bugungi kunda yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi mavjud kamchiliklarni bartaraf etish umumdavlat ahamiyatiga molik vazifa hisoblanadi.

Ana shundan kelib chiqqan holda biz “O‘quvchilarda vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalash orqali harbiy sohaga yo‘naltirishning pedagogik tizimi” mavzusi orqali, ularni tarbiyalash muammosini ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan o‘rganish zaruriyati mavzu dolzarbligini belgilaydi.

Birinchi Prezident I.A.Karimov shunday degan edi: “Biz jamiyatimiz taraqqiyotini faqatgina iqtisodiy, ijtimoiy farovanlik bilangina emas, xalqimizning ma’naviy barkamolligi, demokratik va insonlarvarlik tamoyillarini kishilar ongida nechog‘lik chuqur ildiz otishi bilan baholaymiz”

Davlatimiz rahbari shu bois ham ma’naviyat va ma’rifatga doimo katta e’tibor berib kelmoqda. Shu oqilona siyosat tufayli halqimiz o‘zligini tanib, o‘quvchi-yoshlarning ijtimoyilashuvida bo‘lajak fuqarolarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy, ma’naviy-tarixiy merosidan foydalanish orqali tarbiyani yangi pog‘onaga ko‘tarishga harakat qilmoqda.

Ushbu “O‘quvchilarda vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalash orqali harbiy sohaga yo‘naltirishning pedagogik tizimi” mavzusining o‘rganilganligi orqali, ularni tarbiyalash bugungi ta’lim tizimda foydalanish borasida amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan ishlarni qayd etish lozim deb hisoblayman.

Bunday avlod, eng avvalo, ma’naviy ahloqiy jihatdan sog‘lom, tinch-barqaror fuqarolik jamiyatida va mustahkam oilalarda shakllanadi.

Har qanday jamiyatda ham buyuk davlatning barpo etilishi yoshlarning qanday bo‘lishlariga, ularda vatanparvarlik ruhida tarbiyalash qanday ekanligiga bog‘liq.

Taniqli o‘zbek pedagogi Abdulla Avloniy “Tarbiya bizlar uchun yo hayot yo mamot, yo najod, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir”. - deb yozgan edi.

Vatanparvarlikni eng oliy tuyg‘u sifatida o‘tmish mutafakkirlari alohida qayd etganlar va o‘zlari ham unga sodiq qolganlar. Endi ana shu qaydlardan ba’zilarini eslab o‘tamiz.

Vatan tuyg‘usi bo‘lgan kishidagina vatanparvarlik jo‘sh uradi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov aytganidek: “Vatanga muhabbat hissi odamning qalbida tabiiy ravishda tug‘iladi. Ya’ni, inson o‘zligini anglagani, nasl-nasabini bilgani sari yuragida Vatanga muhabbat tuyg‘usini ildiz otib, yuksala boradi. Bu ildiz qanchalik chuqur bo‘lsa, tug‘ilib o‘sgan yurtga muhabbat ham shu qadar cheksiz bo‘ladi”.

“O‘quvchilarda vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalash orqali harbiy sohaga yo‘naltirishning pedagogik tizimi” mavzusi negizida yosh avlodni milliy mustaqillik ruhida tarbiyalash g‘oyasi yotadi. Mustaqillik ruhida tarbiyalash yoshlarni milliy g‘urur, milliy iftixor, milliy ong va o‘z-o‘zini anglash, vatanlarvarlik tuyg‘ularini shakllantirishni taqozo etadi.

“O‘quvchi-yoshlarning ijtimoyilashuvida bo‘lajak fuqarolarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy, ma’naviy-tarixiy merosidan foydalanish masalariga Sharq mutafakkirlari Ibn Sino, Al-Beruniy, Al-Farobiy, Amir Temir, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Mirzo Ulug‘bek, Qoshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, va Bobur o‘z asarlarida katta e’tibor bergan. Respublikamiz olimlari D.X.Ziyaeva, V.Cherevanskiy, A. Muhammadjonov, M.Ochilov, M.Inomova, X.J,Xudoyqulov, P.Q.Qodirov. va A.K.Munnavarovlarning ijodiy ishlarida vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda maktab, oila va mahalla hamkorligi masalalari, uning uzviyligi tahlil etilgan.

Olima M.A.Atadjanova o‘z ilmiy ishini “Oilada o‘smir-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari ”deb nomlangan va oiladagi muammolarni milliy qadriyatlar bilan bog‘laydi.

Bugungi biz tanlagan “O‘quvchilarda vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalash orqali harbiy sohaga yo‘naltirishning pedagogik tizimi” mavzusi hali yetarlicha o‘quvchilarning yoshiga mos holda to‘la tahil etilmagan va bu jihatdan mavzu yetarlicha o‘rganilmagan deb hisoblaymiz va mavzuni mahalliy shart-sharoitlarni hisobga olgan holda tadiqiqot ishlari olib borilmoqda.

Yuqoridagi fikrlarga asosan tadqiqotning ishining ilmiy yangiligidan biri quyidagidan iborat:

- o‘quvchilarda vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalash mazmuni dars va darsdan tashqari pedagogik jarayonning didaktik imkoniyatlariga ko‘ra ijtimoiy-foydali tashabbuslarni o‘quv-tarbiyaviy jarayonning harbiy sohaga yo‘naltirish maqsad va vazifalariga muvofiq integratsiya qilish asosida takomillashtirilgan.

Xulosa qilib, yuqorida tilga olingan tadqiqotchilarning fikrlariga tayangan holda, o‘quvchi-yoshlarning ijtimoyilashuvi orqali vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalashda harbiy sohaga yo‘naltirishning pedagogik tizimidan foydalanish to‘la tahlil etilmagan va bu borada o‘z xalqiga, Prezidentiga mislsiz sadoqatli, Vatan sha’ni va qadr-qimmatini doim himoya qiluvchi, vatanparvar yoshlarni tarbiyalash har bir ota-ona va jamoatchilikning burchidir.

Shu nuqtai nazardan, o‘quvchi-yoshlarning ijtimoyilashuvi orqali vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalashda harbiy sohaga yo‘naltirishning pedagogik tizimi zaruriy va dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Buni yoshlarga o‘rgatish bugungi kunning zaruriy va dolzarb masaladir. “O‘quvchilarda vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalash orqali harbiy sohaga yo‘naltirishning pedagogik tizimi”

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning “O‘zbekiston Respublikasini 2017-2021-yillarda yanada rivojlantirish bo‘yicha beshta ustvor yo‘nalishlar yuzasidan “Harakatlar strategiyasi“ to‘g‘risida farmoni, 1-ilova.-T.: O‘zbekiston, 2017 y.

2. Mirziyoev Sh.M.. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – T.: O‘zbekiston, NMIU, 2017 y. 592-b.

3. Karimov I.A.Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch. –T.:, Ma’naviyat, 2008 y.

4. Karimov.I.A. Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezoni bo‘lsin.-T.: O‘zbekistan, 1994 y.

5. A. Avloniy. Turkiy guliston yoxud- axloq. -T.: Fan.1996.

6. IbrohimovA. (muallifdosh). Vatan tuyg‘usi. -T.: O‘qituvchi,1997.

7. Kaykovus.Qobusnoma.-T.: O‘qituvchi, 2011.

8. Munavvarov A. K, Pedagogika. -T.: O‘qituvchi ,1996.

9. Musurmonova O. O‘quvchilarning ma’naviy madaniyatini shakllashirish.-T.: O‘qituvchi,1993.

10. Xudoyqulov X.J. Komil inson fazilatlari. –T.: Innovatsiya-Ziyo.2021 y.

11. Xudoyqulov X.J. Talabalar uchun tarbiyaviy Tolibnoma.-T.: Innovatsiya-Ziyo. 2020 y.

12. Xudoyqulov X. J. “Pedagogika-psixologiya”. –T.: Dzayin-Press. 2011.

13. Xudoyqulov X. J. Odob-axloq va tarbiya durdonalari. –T.: TTYMI. 2010.

14. Xudoyqulov X.J.“Milliy g‘urur-ma’naviy komillik mezoni.”. –T.: Dizayin-Press. 2011 y.

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

MAKTAB O‘QUVCHILARIDA GIPODINAMIYA (KAM HARAKATLIK) OQIBATLARINI BARTARAF ETISHDA O‘YIN TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI

Niyazov A.T.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat va sport kafedrasi
Kafedra mudiri, Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
Tagabergenov N.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
“Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari nazariyasi va metodikasi” mutaxassisligi magistranti

Tayanch so‘zlar: gipodinamiya, jismoniy faollik, harakatli o‘yinlar, o‘yin texnologiyalari, jismoniy tarbiya, motorik rivojlanish, jismoniy sifatlar.
Ключевые слова: гиподинамия, физическая активность, подвижные игры, игровые технологии, физическое воспитание, двигательное развитие, физические качества.
Key words: hypodynamia, physical activity, active games, game technologies, physical education, motor development, physical abilities.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada maktab o‘quvchilari orasida gipodinamiya, ya’ni jismoniy faollikning yetarli emasligi muammosi hamda uning bola organizmining jismoniy, fiziologik, psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ta’siri tahlil qilinadi. Shuningdek, gipodinamiya oqibatlarini kamaytirish va o‘quvchilarning jismoniy faolligini oshirishda o‘yin texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. O‘yin faoliyatining bolaning tabiiy ehtiyojlari, qiziqishi va yosh xususiyatlariga mosligi uni jismoniy tarbiya jarayonining samarali vositalaridan biriga aylantiradi. Maqolada harakatli o‘yinlar, sportga yo‘naltirilgan o‘yinlar, estafetalar, musobaqaviy o‘yinlar hamda raqamli interaktiv harakatli o‘yinlardan foydalanish yo‘llari ko‘rib chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается проблема гиподинамии, то есть недостаточной физической активности, среди школьников, а также анализируется её влияние на физическое, физиологическое, психологическое и социальное развитие учащихся. Особое внимание уделяется педагогическому потенциалу игровых технологий в снижении негативных последствий гиподинамии и повышении уровня двигательной активности школьников. Поскольку игровая деятельность соответствует естественным потребностям, интересам и возрастным особенностям детей, она является эффективным средством физического воспитания. В статье рассматриваются возможности использования подвижных игр, спортивно-ориентирован-

ных игр, эстафет, соревновательных игр и цифровых интерактивных игр, основанных на двигательной активности.

SUMMARY:

This article examines the problem of hypodynamia, or insufficient physical activity, among schoolchildren and analyzes its impact on their physical, physiological, psychological and social development. The pedagogical potential of game-based technologies in reducing the consequences of physical inactivity and increasing students' physical activity is also discussed. Since games correspond to children's natural needs, interests and age characteristics, they represent an effective means of physical education. The article considers the use of active games, sport-oriented games, relay races, competitive games and digital interactive movement-based games.

Kirish. Bugungi kunda bolalar va o‘smirlar orasida jismoniy faollikning kamayishi nafaqat jismoniy tarbiya, balki ta’lim, tibbiyot va jamiyat oldida turgan dolzarb muammolardan biriga aylanib bormoqda. Ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi inson hayotini sezilarli darajada yengillashtirgan bo‘lsa-da, shu bilan birga kundalik hayotdagi tabiiy harakat ehtiyojining kamayishiga ham sabab bo‘lmoqda. Maktab yoshidagi bolalarning kun tartibida uzoq vaqt davomida o‘tirib qolish, dars mashg‘ulotlari, uy vazifalarini bajarish, kompyuter va mobil qurilmalardan foydalanish, televizor tomosha qilish hamda transport vositalaridan keng foydalanish natijasida faol harakat uchun ajratiladigan vaqt tobora qisqarib bormoqda. Natijada bola organizmining tabiiy harakat ehtiyoji bilan real jismoniy faollik darajasi o‘rtasida nomutanosiblik yuzaga kelmoqda.

Zamonaviy raqamli muhitning bolalar hayotiga chuqur kirib borishi ushbu muammoning yanada dolzarblashishiga olib kelmoqda. Smartfon, planshet, kompyuter va boshqa elektron qurilmalar ta’lim olish, muloqot qilish va hordiq chiqarishning ajralmas vositasiga aylangan. Biroq ushbu qurilmalardan uzoq vaqt davomida foydalanish ko‘pincha harakatsiz holatda amalga oshiriladi. Bola bo‘sh vaqtining katta qismini ekran qarshisida o‘tkazgan sari yugurish, yurish, ochiq havoda o‘ynash, sport bilan shug‘ullanish va boshqa faol harakatlarga ajratiladigan vaqt kamayadi. Zamonaviy texnologik taraqqiyot bilan bir qatorda bolalarning harakat faoliyatini saqlab qolish va ko‘paytirish masalasi ham muhim pedagogik vazifaga aylanmoqda.

Maktab yoshidagi bolalik va o‘smirlik davri inson organizmining faol o‘sishi, anatomik-fiziologik tizimlarning shakllanishi hamda asosiy jismoniy sifatlarning rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Mazkur davrda yetarli darajadagi jismoniy faollik bolaning sog‘lom o‘sishi va har tomonlama rivojlanishi uchun muhim omillardan biri hisoblanadi. Aksincha, harakat faolligining uzoq muddat davomida yetarli bo‘lmasligi organizmning funksional imkoniyatlari pasayishiga, jismoniy tayyorgarlik darajasining susayishiga, ortiqcha tana vazni shakllanishiga, mushak tizimining yetarli rivojlanmasligiga hamda chidamlilik, chaqqonlik, tezkorlik va kuch kabi jismoniy sifatlarning sust rivojlanishiga olib

kelishi mumkin. Bundan tashqari, kamharakat turmush tarzi bolaning umumiy ish qobiliyati, kayfiyati, uyqu sifati va o‘quv faoliyatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimolini oshiradi. WHO 5–17 yoshdagi bolalar va o‘smirlarga haftaning barcha kunlari davomida kuniga o‘rtacha kamida 60 daqiqa o‘rtacha yoki yuqori intensivlikdagi jismoniy faollikni tavsiya qiladi.

Jismoniy faollikning yetarli emasligi gipodinamiya holatini yuzaga keltirishi mumkin. Gipodinamiya organizmning harakat faoliyati kamayishi bilan tavsiflanib, uzoq davom etgan holatda jismoniy tayyorgarlikning pasayishi, ortiqcha tana vazni, yurak-qon tomir va metabolik xavf omillarining kuchayishi, uyqu va ruhiy holat bilan bog‘liq noqulayliklarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. WHO ma’lumotlarida bolalar va o‘smirlarda yuqori darajadagi o‘troq xatti-harakatlar tana yog‘ining ko‘payishi, jismoniy tayyorgarlikning pasayishi, ayrim kardiometabolik ko‘rsatkichlarning yomonlashuvi va uyqu davomiyligining kamayishi bilan bog‘liqligi qayd etilgan.

Shu sababli maktabda jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini tashkil etishda o‘quvchilarni muntazam harakatga jalb etadigan, ularning qiziqishini uyg‘otadigan va ixtiyoriy ishtirokini ta’minlaydigan pedagogik texnologiyalardan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ana shunday samarali vositalardan biri o‘yin texnologiyalaridir.

Gipodinamiya va uning maktab o‘quvchilari organizmiga ta’siri.

Gipodinamiya maktab yoshidagi bolalarda ayniqsa dolzarb muammoga aylanmoqda. O‘quvchi kunining sezilarli qismi sinfda o‘tirish, uy vazifalarini bajarish va raqamli qurilmalardan foydalanishga sarflanishi mumkin. Bunday sharoitda tabiiy harakat ehtiyoji yetarli darajada qondirilmasa, bolaning umumiy jismoniy faolligi pasayadi.

Muntazam jismoniy faollik yurak-qon tomir va nafas olish tizimlari faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydi, mushaklar va suyaklarning rivojlanishiga yordam beradi, jismoniy tayyorgarlikni yaxshilaydi. WHO tavsiyalarida jismoniy faoliyat bolalar va o‘smirlarda kardiorespirator va mushaklar tayyorgarligi, suyak salomatligi, kardiometabolik salomatlik, kognitiv natijalar va ruhiy salomatlik uchun foydali ekani ko‘rsatilgan.

Gipodinamiya, aksincha, o‘quvchining kundalik energiya sarfini kamaytirib, harakat sifatlarining yetarli rivojlanmasligiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch va koordinatsiya kabi jismoniy sifatlarning shakllanishida muntazam harakat faoliyati muhim o‘rin tutadi.

Muammoning yana bir muhim jihati shundan iboratki, jismoniy faollikning pasayishi faqat jismoniy rivojlanishga emas, balki bolaning darsga bo‘lgan qiziqishi, kayfiyati va ijtimoiy faolligiga ham ta’sir qilishi mumkin. Shuning

uchun gipodinamiya bilan kurashish faqat jismoniy tarbiya darsi bilan cheklanib qolmasdan, maktabdagi umumiy pedagogik muhit bilan bog‘liq kompleks jarayon sifatida tashkil etilishi lozim.

Harakat ko‘nikmalari - bu muayyan harakat vazifasini to‘g‘ri, izchil va samarali bajarishga imkon beradigan o‘zlashtirilgan harakatlar majmuasidir. Ularning shakllanishi jarayonida alohida harakatlar ketma-ketligi birlashtirilib, vaqt o‘tishi bilan aniq, muvofiqlashtirilgan va silliq bajariladigan harakat faoliyatiga aylanadi. Maktab yoshidagi bolalarda asosiy motorika ko‘nikmalari yugurish, sakrash, uloqtirish, tepish, muvozanatni saqlash hamda turli harakatlarni o‘zaro muvofiqlashtirish kabi qobiliyatlarni o‘z ichiga oladi .

Mazkur ko‘nikmalarning yetarli darajada rivojlanishi bolaning jismoniy faolligi, chaqqonligi, tezkorligi va umumiy jismoniy tayyorgarligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, harakatli o‘yinlar orqali ushbu ko‘nikmalarni muntazam takomillashtirish o‘quvchilarning gipodinamiya oqibatlarini kamaytirish va faol turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi.

O‘yin texnologiyalarining pedagogik mohiyati. Maktab yoshidagi o‘quvchilarning yetarli darajadagi harakat faolligi ularning jismoniy rivojlanishi va sog‘lom turmush tarzini shakllantirishning muhim shartlaridan biridir. Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida harakatli va sportga yo‘naltirilgan o‘yinlardan foydalanish o‘quvchilarning motorik imkoniyatlarini rivojlantirish, jismoniy sifatlarini takomillashtirish hamda mashg‘ulotlarga bo‘lgan qiziqishini oshirishga yordam beradi.

O‘yin bola faoliyatining tabiiy shakllaridan biri hisoblanadi. O‘yin jarayonida bola nafaqat harakat qiladi, balki qaror qabul qiladi, raqobatlashadi, sheriklari bilan muloqot qiladi va ma’lum qoidalarga amal qiladi. Shu sababli o‘yin texnologiyalari jismoniy tarbiya darsida bir vaqtning o‘zida bir nechta pedagogik vazifani hal qilish imkonini beradi.

O‘yin texnologiyasi deganda ta’limiy yoki tarbiyaviy maqsadni amalga oshirish uchun o‘yin elementlari, qoidalari, rollari, musobaqa va rag‘batlantirish mexanizmlaridan tizimli foydalanishga asoslangan pedagogik yondashuv tushuniladi. Jismoniy tarbiya jarayonida bunday texnologiyalar o‘quvchilarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi.

O‘yinning muhim afzalligi uning emotsional jihatdan jozibadorligidir. An’anaviy mashq ayrim o‘quvchilar uchun zerikarli ko‘rinishi mumkin, o‘yin shaklida tashkil etilgan mashq esa tabiiy ravishda harakatga ehtiyojni kuchaytiradi. Natijada o‘quvchi jismoniy yuklamani ko‘pincha “mashq” sifatida emas, balki qiziqarli faoliyat sifatida qabul qiladi.

Gipodinamiya oqibatlarini bartaraf etishda harakatli o‘yinlarning o‘rni. Harakatli o‘yinlar maktab o‘quvchilarining jismoniy faolligini oshirish, ularni muntazam harakatga jalb etish hamda asosiy jismoniy sifatlarini rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir. O‘yin jarayonida yugurish, sakrash, uloqtirish, quvlash va turli harakatlarni bajarish orqali o‘quvchilarning chaqqonligi, tezkorligi, kuchi va chidamliligi rivojlanadi. Shu bilan birga, harakatli o‘yinlarning qiziqarli va emotsional xarakteri o‘quvchilarning jismoniy tarbiya mashg‘ulotlariga bo‘lgan qiziqishini oshirib, ularni faol ishtirok etishga undaydi.

Harakatli o‘yinlar o‘quvchilarning kundalik jismoniy faolligini oshirishning eng qulay va tabiiy vositalaridan biridir. Ular yugurish, sakrash, uloqtirish, tez yo‘nalish o‘zgartirish, muvozanatni saqlash va boshqa harakatlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Harakatli o‘yinlarni muntazam qo‘llash natijasida:

— o‘quvchining umumiy harakat faolligi oshadi;

— yurak-qon tomir va nafas olish tizimlariga funksional yuklama beriladi;

— tezkorlik, chaqqonlik, kuch va chidamlilik sifatlari rivojlanadi;

— harakat koordinatsiyasi takomillashadi;

— darsdagi emotsional faollik kuchayadi;

— jamoada ishlash va o‘zaro hamkorlik ko‘nikmalari rivojlanadi.

O‘yin texnologiyalarining asosiy turlari

Maktab jismoniy tarbiya darslarida o‘yin texnologiyalarini bir necha yo‘nalishda tashkil etish mumkin.

1. Harakatli o‘yinlar.

Bunday o‘yinlarda yugurish, sakrash, to‘p bilan harakatlanish, quvlash, nishonga olish va boshqa tabiiy harakatlar ustuvor bo‘ladi. Masalan, “Ovchilar va o‘rdaklar”, “Quvlashmachoq”, “Bayroq uchun kurash”, “To‘pni tez yetkaz” kabi o‘yinlar o‘quvchilarni doimiy harakatga undaydi.

2. Estafeta o‘yinlari.

Estafetalar guruhli faoliyatni tashkil qilish uchun samarali vosita bo‘lib, qisqa vaqt ichida ko‘p sonli o‘quvchilarni faol harakatga jalb qilish imkonini beradi. Estafetalarda yugurish, sakrash, to‘p olib yurish, to‘siqlardan o‘tish va nishonga uloqtirish elementlari uyg‘unlashtirilishi mumkin.

3. Sportga yo‘naltirilgan o‘yinlar.

Mini-futbol, mini-voleybol, basketbol elementlariga asoslangan o‘yinlar o‘quvchilarning qiziqishini oshirish bilan birga, sport harakatlarini o‘zlashtirishga ham yordam beradi.

4. Musobaqaviy o‘yinlar.

Musobaqa elementi o‘quvchilarni faolroq ishtirok etishga undaydi. Biroq musobaqa faqat g‘olibni aniqlashga emas, har bir o‘quvchining faol ishtirokini ta’minlashga qaratilishi lozim.

O‘yin texnologiyalarini qo‘llashning metodik tamoyillari. O‘yin texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun bir qator metodik talablarni hisobga olish zarur.

Birinchidan, o‘yin bolaning yosh va individual xususiyatlariga mos bo‘lishi kerak. Juda murakkab yoki haddan tashqari jismoniy yuklamali o‘yinlar ayrim o‘quvchilarning ishtirokini kamaytirishi mumkin.

Ikkinchidan, o‘yin aniq pedagogik maqsadga ega bo‘lishi lozim. Masalan, chidamlilikni rivojlantirish uchun uzoqroq davom etadigan harakatli o‘yinlar, tezkorlikni rivojlantirish uchun qisqa muddatli yuqori tezlikdagi o‘yinlar, chaqqonlikni rivojlantirish uchun esa yo‘nalishni tez-tez o‘zgartirishni talab qiladigan mashqlar tanlanadi.

Uchinchidan, yuklama bosqichma-bosqich oshirib borilishi kerak. WHO ham jismoniy faollik darajasi yetarli bo‘lmagan bolalarda faoliyatni kichik hajmdan boshlash va vaqt, davomiylik hamda intensivlikni asta-sekin oshirishni tavsiya qiladi.

To‘rtinchidan, o‘yin xavfsiz bo‘lishi kerak. O‘yin maydoni, jihozlar, masofa, ishtirokchilar soni va harakatlarning murakkabligi oldindan nazorat qilinishi muhim.

Beshinchidan, o‘yin jarayonida har bir o‘quvchining imkon qadar faol bo‘lishi ta’minlanishi lozim. 20 nafar o‘quvchidan faqat 3–4 nafari faol qatnashadigan o‘yin gipodinamiya muammosini samarali hal qila olmaydi. Shu bois kichik guruhlar, parallel estafetalar va navbat kutish vaqtini kamaytiradigan o‘yin shakllaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

O‘yin texnologiyalarining gipodinamiya profilaktikasidagi mexanizmi. O‘yin texnologiyalarining gipodinamiya oqibatlarini bartaraf etishdagi samaradorligini quyidagi mexanizm orqali izohlash mumkin:

Qiziqish → faol ishtirok → harakat hajmining oshishi → jismoniy sifatlarning rivojlanishi → jismoniy tayyorgarlikning yaxshilanishi → sog‘lom harakat odatlarining shakllanishi.

Ushbu jarayonda motivatsiya muhim o‘rin egallaydi. O‘quvchi o‘zi uchun qiziqarli bo‘lgan faoliyatga ko‘proq vaqt va kuch sarflaydi. O‘yin esa aynan shu motivatsion mexanizmni ishga tushirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, o‘yinlar jamoaviy xarakterga ega bo‘lgani sababli o‘quvchilarning ijtimoiy faolligini kuchaytirishi mumkin. Jamoada harakat

qilish, sherikni qo‘llab-quvvatlash, o‘zaro yordam va sog‘lom raqobat kabi omillar o‘quvchining darsga munosabatini ijobiy tomonga o‘zgartiradi.

Maktab amaliyotida o‘yin texnologiyalaridan foydalanish modeli

Gipodinamiya profilaktikasiga yo‘naltirilgan jismoniy tarbiya darslarini shartli ravishda uch bosqichda tashkil etish mumkin.

Tayyorgarlik bosqichi.

Dars boshida o‘quvchilarni faol harakatga tayyorlash maqsadida yengil yugurish, saf mashqlari, umumrivojlantiruvchi mashqlar va qisqa harakatli o‘yinlardan foydalaniladi.

Asosiy bosqich.

Bu qismda asosiy o‘yin texnologiyalari qo‘llanadi. Masalan, estafeta, to‘p bilan bajariladigan o‘yinlar, juftlik va guruhli musobaqalar, koordinatsion o‘yinlar hamda sport elementlariga asoslangan o‘yinlar tashkil qilinadi.

Yakuniy bosqich.

Dars yakunida nisbatan yengil harakatlar, nafas mashqlari va tiklanishga qaratilgan o‘yin elementlaridan foydalaniladi. Bunday tuzilma o‘quvchining jismoniy yuklamasini izchil boshqarish va dars davomida yuqori darajadagi harakat faolligini saqlashga yordam beradi.

Xulosa. Maktab o‘quvchilarida gipodinamiya muammosi zamonaviy ta’lim jarayonida alohida pedagogik e’tibor talab qiladigan masalalardan biridir. Jismoniy faollikning yetarli emasligi bolaning jismoniy tayyorgarligi va umumiy salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli maktabda o‘quvchilarni muntazam harakatga jalb etishning samarali pedagogik vositalarini ishlab chiqish muhimdir.

O‘yin texnologiyalaridan samarali foydalanishning asosiy shartlari - o‘yinlarni o‘quvchilarning yosh va individual imkoniyatlariga mos tanlash, jismoniy yuklamani bosqichma-bosqich oshirish, xavfsizlikni ta’minlash, barcha o‘quvchilarning faol ishtirokini tashkil etish va o‘yinlarni aniq pedagogik maqsad bilan bog‘lashdir. O‘yin texnologiyalari maktab o‘quvchilarida gipodinamiya oqibatlarini kamaytirish, harakat faolligini oshirish va sog‘lom turmush tarzining barqaror ko‘nikmalarini shakllantirishda istiqbolli pedagogik vosita sifatida qaralishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. World Health Organization. WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour. Geneva: World Health Organization, 2020. ISBN 978-92-4-001512-8. Page 1.

2. E. E. Davis, N. J. Pitchford, and E. Limback, “The interrelation between cognitive and motor development in typically developing children aged 4-11 years is underpinned by visual processing and fine manual control,” British Journal of Psychology, vol. 102, no. 3, pp. 569–584, 2011.

3. S. W. Logan, S. M. Ross, K. Chee, D. F. Stodden, and L. E. Robinson, “Fundamental motor skills: A systematic review of terminology,” Journal of Sports Sciences, vol. 36, no. 7, pp. 781–796, 2017

4. Виленский М.Я., Туревский И.М., Торочкова Т.Ю. и др.; под ред. М.Я. Виленского. Физическая культура. 5–7 классы: учебник для общеобразовательных организаций. – М.: Просвещение, 2019. – 239 с.

5. Xo‘jayev P. Harakatli o‘yinlar va uni o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010. – 172 b.

6. https://www.who.int/

BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARINING SHAXSIY-KASBIY SALOHIYATINI INTEGRATIV RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI VA MEXANIZMLARI

Niyazov A.T.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti doktorantı
p.f.b.f.d (PhD) professor

Tayanch so‘zlar: shaxsiy-kasbiy salohiyat, integrativ yondashuv, jismoniy tarbiya o‘qituvchisi, pedagogik model, mexanizm, kasbiy tayyorgarlik, kompetensiya.
Ключевые слова: личностно-профессиональный потенциал, интегративный подход, учитель физической культуры, педагогическая модель, механизм, профессиональная подготовка, компетенция.
Key words: personal-professional potential, integrative approach, physical education teacher, pedagogical model, mechanism, professional training, competence.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining shaxsiy-kasbiy salohiyatini integrativ rivojlantirishning nazariy va metodologik asoslari tahlil qilingan. Muallif shaxsiy-kasbiy salohiyatning tuzilmaviy komponentlarini motivatsion-qadriyatli, kognitiv-mazmuniy, faoliyatli-texnologik hamda refleksiv-baholovchi ajratib ko‘rsatgan va ularni integrativ rivojlantirishning pedagogik modelini ishlab chiqqan. Modelning maqsadli, metodologik, mazmuniy, texnologik-jarayonli va natijaviy bloklari, shuningdek, motivatsion, integratsion, refleksiv hamda kompensator mexanizmlari asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются теоретические и методологические основы интегративного развития личностно-профессионального потенциала будущих учителей физической культуры. Автором выделены структурные компоненты личностно-профессионального потенциала - мотивационно-ценностный, когнитивно-содержательный, деятельностно-технологический и рефлексивно-оценочный и разработана педагогическая модель их интегративного развития. Обоснованы целевой, методологический, содержательный, технологический и результативный блоки модели, а также мотивационный, интеграционный, рефлексивный и компенсаторный механизмы.
SUMMARY:
The article analyzes the theoretical and methodological foundations of the integrative development of the personal-professional potential of future physical education teachers. The author identifies the structural components of personal-professional potential motivational-value, cognitive-content, activity-technological and reflexive-evaluative and develops a pedagogical model of their

integrative development. The target, methodological, content, technological-procedural and result-oriented blocks of the model, as well as its motivational, integrative, reflexive and compensatory mechanisms, are substantiated.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimining strategik vazifalaridan biri raqobatbardosh, yuksak ma’naviyatli va ijodkor pedagog kadrlarni tayyorlashdan iborat. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari, jumladan, jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga qo‘yiladigan talablarni tubdan oshirmoqda. Bunday sharoitda jismoniy tarbiya o‘qituvchisining nafaqat bilim va ko‘nikmalari, balki uning ichki imkoniyatlari yig‘indisi shaxsiy-kasbiy salohiyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchisining faoliyati o‘ziga xos xususiyatlarga ega: u bir vaqtning o‘zida nazariy bilimlarni, harakat malakalarini, tashkilotchilik qobiliyatini va tarbiyaviy salohiyatni namoyon etishi lozim. Shu bois uning kasbiy tayyorgarligi yaxlit, ko‘p qirrali jarayon sifatida qaralishi, alohida bilim yoki ko‘nikmalarni emas, balki shaxsning butun salohiyatini uyg‘un rivojlantirishga yo‘naltirilishi zarur.

Shaxsiy-kasbiy salohiyat deganda shaxsning kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishishini ta’minlovchi, hozirda namoyon bo‘lgan va istiqbolda rivojlanadigan ichki resurslari, imkoniyatlari va zaxiralari majmui tushuniladi. Uning o‘ziga xosligi shundaki, u statik holat emas, balki doimiy rivojlanishda bo‘lgan dinamik tizimdir. Ana shu tizimni maqsadli, izchil va yaxlit rivojlantirish uchun integrativ yondashuv eng samarali metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shaxsiy-kasbiy salohiyat o‘zining ko‘p qirraliligi bilan ajralib turadi. Uning tarkibida shaxsning hozirda namoyon bo‘lgan real imkoniyatlari (aktual salohiyat) hamda istiqbolda rivojlanishi mumkin bo‘lgan yashirin zaxiralari (potensial salohiyat) uzviy birlashadi. Aynan shu yashirin zaxiralarni maqsadli pedagogik ta’sir orqali faollashtirish va real qobiliyatlarga aylantirish bo‘lajak o‘qituvchini tayyorlashning muhim vazifasi hisoblanadi. Bu jarayonning samaradorligi esa salohiyat komponentlarining yaxlit va uyg‘un rivojlantirilishiga bevosita bog‘liq.

Integrativ yondashuv salohiyatning turli komponentlarini bir-biridan ajratmagan holda, ular o‘rtasidagi ichki aloqadorlik va o‘zaro ta’sirni hisobga olib rivojlantirishni taqozo etadi. Biroq amaliyotda bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlash jarayoni ko‘pincha ayrim fanlar yoki ko‘nikmalar doirasida parchalangan holda amalga oshirilmoqda, bu esa salohiyatning yaxlit shakllanishiga to‘sqinlik qiladi. Shu sababli shaxsiy-kasbiy salohiyatni integrativ

rivojlantirishning ilmiy asoslangan pedagogik modeli va mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy muammo hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining shaxsiy-kasbiy salohiyatini integrativ rivojlantirishning pedagogik modeli va uni harakatga keltiruvchi mexanizmlarni nazariy jihatdan asoslab berishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Salohiyat” tushunchasi psixologik-pedagogik adabiyotlarda ko‘p qirrali kategoriya sifatida talqin etiladi. Bir qator tadqiqotchilar uni shaxsning hozirda mavjud, ammo to‘liq namoyon bo‘lmagan imkoniyatlari zaxirasi sifatida izohlasa, boshqalari uni faoliyatda amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan resurslar tizimi deb belgilaydilar. Umumiy jihat shundaki, salohiyat - bu “mavjudlik” va “imkoniyat” o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalovchi, rivojlanishga yo‘naltirilgan tushunchadir.

Kasbiy salohiyat masalasini o‘rgangan olimlar uning tarkibida motivatsion, kognitiv, operatsional va shaxsiy tarkibiy qismlarni ajratadilar. Kasbiy tayyorgarlik nazariyasida shaxsiy va kasbiy jihatlar bir-biridan ajralmas ekanligi, o‘qituvchining kasbiy o‘sishi uning shaxsiy kamoloti bilan chambarchas bog‘liqligi ta’kidlanadi. Shu nuqtai nazardan “shaxsiy-kasbiy salohiyat” atamasi ushbu ikki jihatning uzviy birligini yaxlit aks ettiruvchi tushuncha sifatida qo‘llaniladi.

Pedagogikada integrativ yondashuv fanlararo aloqalar, bilim va ko‘nikmalarni umumlashtirish hamda ta’lim jarayonining yaxlitligini ta’minlash vositasi sifatida keng o‘rganilgan. Tadqiqotchilar integratsiya nafaqat mazmun, balki metod, shakl va natijalar darajasida ham amalga oshirilishi mumkinligini asoslaydilar. Integrativ yondashuvning asosiy afzalligi u parchalangan bilimlarni yaxlit tizimga aylantirib, shaxsning kompleks rivojlanishini ta’minlashidadir.

Xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda kasbiy tayyorgarlikni takomillashtirishning turli jihatlari kompetensiyalarni shakllantirish, kasbiy refleksiyani rivojlantirish, ta’lim texnologiyalarini joriy etish keng yoritilgan. Shu bilan birga, ushbu ishlarda salohiyatning ayrim tomonlari alohida o‘rganilib, uni yaxlit tizim sifatida integrativ rivojlantirish masalasi ikkinchi darajaga surilgan. Natijada nazariya bilan amaliyot o‘rtasida, shuningdek, tayyorgarlikning turli komponentlari o‘rtasida uzilish yuzaga kelmoqda.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchisini tayyorlashga bag‘ishlangan tadqiqotlarda asosan jismoniy tayyorgarlik, harakat malakalari yoki ayrim metodik ko‘nikmalarni shakllantirish masalalari yoritilgan. Biroq bo‘lajak o‘qituvchining shaxsiy-kasbiy salohiyatini integrativ, yaxlit tizim sifatida rivojlantirishning

pedagogik modeli va mexanizmlari yetarlicha o‘rganilmagan. Ushbu tahlil natijalari mazkur yo‘nalishda tadqiqot olib borish zaruratini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini bir qator ilmiy yondashuvlar majmui tashkil etadi. Tizimli yondashuv shaxsiy-kasbiy salohiyatni o‘zaro bog‘liq komponentlardan iborat yaxlit tizim sifatida qarashga imkon beradi. Integrativ yondashuv esa ushbu komponentlarni birlashtirib, ular o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni hisobga olgan holda rivojlantirishning asosini yaratadi.

Kompetensiyaviy yondashuv salohiyatni aniq kasbiy kompetensiyalar orqali namoyon bo‘ladigan amaliy natijalar bilan bog‘laydi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv har bir talabaning individual xususiyatlari, qiziqishlari va rivojlanish sur’atini hisobga olishni taqozo etadi. Aksiologik yondashuv jismoniy madaniyat va kasbiy faoliyat qadriyatlarini shakllantirishga, akmeologik yondashuv esa shaxsni kasbiy kamolot cho‘qqisiga yo‘naltirishga xizmat qiladi.

Ishlab chiqilgan model quyidagi yetakchi pedagogik tamoyillarga tayanadi: yaxlitlik tamoyili salohiyat komponentlarini uzviy birlikda rivojlantirishni; izchillik tamoyili bosqichma-bosqich va uzluksiz ta’sirni; individuallashtirish tamoyili har bir talabaning o‘ziga xosligini hisobga olishni; integrativlik tamoyili mazmun, metod va natijalarni birlashtirishni; amaliyotga yo‘naltirilganlik tamoyili nazariy bilimlarni real kasbiy vaziyatlar bilan bog‘lashni; refleksivlik tamoyili esa o‘z faoliyatini muntazam anglash va tuzatishni taqozo etadi.

Tadqiqotda nazariy metodlardan ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va modellashtirish qo‘llanildi. Modellashtirish metodi shaxsiy-kasbiy salohiyatni integrativ rivojlantirishning pedagogik modelini yaxlit tuzilma sifatida loyihalash imkonini berdi. Olingan nazariy xulosalar keyingi bosqichda tajriba-sinov ishlari orqali amaliy jihatdan tekshirilishi nazarda tutilgan.

Natijalar va ularning muhokamasi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisining shaxsiy-kasbiy salohiyati bu uning kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli va ijodiy amalga oshirishini ta’minlovchi motivatsion, kognitiv, faoliyatli va refleksiv resurslarining o‘zaro bog‘liq, dinamik rivojlanuvchi yaxlit tizimidir. Ushbu ta’rifga tayangan holda salohiyatning to‘rtta tuzilmaviy komponenti ajratib ko‘rsatildi.

Motivatsion-qadriyatli komponent kasbga barqaror qiziqish, jismoniy madaniyat qadriyatlariga sadoqat va o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilishni o‘z ichiga oladi. Kognitiv-mazmuniy komponent fanlararo bilimlar tizimi, nazariy-uslubiy tayyorgarlik va kasbiy tafakkurni ifodalaydi. Faoliyatli-texnologik komponent harakat malakalari hamda pedagogik va sport texnologiyalarini

amalda qo‘llash qobiliyatini qamrab oladi. Refleksiv-baholovchi komponent esa o‘z faoliyatini tahlil qilish, o‘z-o‘zini baholash va kasbiy o‘sishni rejalashtirish ko‘nikmalarini birlashtiradi.

Ushbu komponentlar, ularning mazmuni, integrativ rivojlantirish mexanizmlari va baholash mezonlari o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagi kreativ jadvalda yaxlit tarzda aks ettirilgan (1-jadval).

1-jadval

Shaxsiy-kasbiy salohiyatning komponentlari va ularni integrativ rivojlantirish mexanizmlari

Tuzilmaviy komponent	Mazmun-mohiyati va ko‘rsatkichlari	Integrativ rivojlantirish mexanizmi	Baholash mezoni
Motivatsion-qadriyatli	Kasbga barqaror qiziqish, jismoniy madaniyat qadriyatlariga sadoqat, o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilish, kasbiy ideallar	Motivatsion mexanizm: muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish, qadriyatli mulohaza, ichki motivlarni faollashtirish	Kasbiy yo‘nalganlik va motivatsiya darajasi
Kognitiv-mazmuniy	Fanlararo bilimlar tizimi, nazariy-uslubiy tayyorgarlik, kasbiy tafakkur, informatsion savodxonlik	Integratsion mexanizm: fanlararo aloqalar, muammoli-izlanuvchan ta’lim, bilimlarni umumlashtirish	Bilimlarning yaxlitligi va tizimliligi
Faoliyatli-texnologik	Harakat malakalari, pedagogik va sport texnologiyalarini qo‘llash, tashkilotchilik, kommunikativ ko‘nikmalar	Faoliyatli mexanizm: amaliyot, mashqlar, loyiha va treninglar, kasbiy sinovlar	Amaliy-texnologik tayyorgarlik darajasi
Refleksiv-baholovchi	O‘z faoliyatini tahlil qilish, o‘z-o‘zini baholash, kasbiy o‘sishni rejalashtirish, ijodiy-tanqidiy fikrlash	Refleksiv mexanizm: o‘z-o‘zini kuzatish, portfolio, refleksiv suhbat va kunlik	Refleksiya va o‘z-o‘zini boshqarish darajasi

Ajratilgan komponentlarni yaxlit rivojlantirish uchun tadqiqotda pedagogik model ishlab chiqildi. Model beshta o‘zaro bog‘liq blokdan tashkil topgan. Maqsadli blok ijtimoiy buyurtma va davlat talablaridan kelib chiqib, salohiyatni integrativ rivojlantirish maqsad va vazifalarini belgilaydi. Metodologik blok yuqorida keltirilgan yondashuvlar hamda tamoyillar (yaxlitlik, izchillik, individuallashtirish, amaliyotga yo‘naltirilganlik) majmuini qamrab oladi.

Mazmuniy blok integrativ o‘quv mazmuni, fanlararo modullar va amaliyot dasturlarini o‘z ichiga oladi. Texnologik-jarayonli blok interaktiv, muammoli, loyihaviy hamda treningga asoslangan ta’lim texnologiyalari, shakl va vositalarini birlashtiradi. Natijaviy blok esa diagnostika vositalari, mezon

va ko‘rsatkichlar hamda kutilayotgan natija salohiyati integrativ rivojlangan bo‘lajak o‘qituvchini qamrab oladi. Bloklar o‘rtasidagi teskari aloqa modelning dinamikligini va o‘zini o‘zi tuzatish qobiliyatini ta’minlaydi.

Modelning tuzilmaviy bloklari, ularning vazifasi va tarkibi 3-jadvalda yaxlit ko‘rinishda keltirilgan.

3-jadval

Integrativ rivojlantirish modelining tuzilmaviy bloklari

Modelning bloki	Vazifasi va tarkibi
Maqsadli blok	Ijtimoiy buyurtma va davlat ta’lim standartlaridan kelib chiqib, shaxsiy-kasbiy salohiyatni integrativ rivojlantirishning maqsad va vazifalarini belgilaydi.
Metodologik blok	Tizimli, integrativ, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, aksiologik va akmeologik yondashuvlar hamda yetakchi pedagogik tamoyillarni qamrab oladi.
Mazmuniy blok	Integrativ o‘quv mazmuni, fanlararo modullar, nazariy hamda amaliyot tayyorgarligi dasturlarini o‘z ichiga oladi.
Texnologik-jarayonli blok	Interaktiv, muammoli, loyihaviy va treningga asoslangan ta’lim texnologiyalari, shakl, metod va vositalarni birlashtiradi.
Diagnostik-natijaviy blok	Mezon, ko‘rsatkich va diagnostika vositalari, teskari aloqa hamda kutilayotgan natija — salohiyati integrativ rivojlangan bo‘lajak o‘qituvchini belgilaydi.

Modelni harakatga keltiruvchi asosiy mexanizmlar sifatida quyidagilar asoslandi: motivatsion mexanizm ichki motivlarni faollashtirish va muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish orqali salohiyatni namoyon etishga undaydi; integratsion mexanizm bilim, ko‘nikma va tajribalarni yaxlit tizimga birlashtiradi; refleksiv mexanizm o‘z faoliyatini anglash va tuzatish imkonini beradi; kompensator mexanizm esa ayrim komponentlardagi kamchiliklarni boshqa komponentlar hisobiga to‘ldirib, salohiyatning muvozanatli rivojlanishini ta’minlaydi.

Sanab o‘tilgan mexanizmlar bir-biri bilan uzviy bog‘langan holda amal qiladi: motivatsion mexanizm harakatlantiruvchi kuch vazifasini bajarsa, integratsion mexanizm bilim va ko‘nikmalarni yaxlit tizimga birlashtiradi, refleksiv mexanizm jarayonni boshqaradi va yo‘naltiradi, kompensator mexanizm esa uning barqarorligi va muvozanatini ta’minlaydi. Ushbu mexanizmlarning yaxlit tarzda ishga tushishi salohiyatning quyi darajadan yuqori, ijodiy darajaga izchil o‘sishini ta’minlaydi.

Shaxsiy-kasbiy salohiyatni integrativ rivojlantirish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Tadqiqotda uchta o‘zaro bog‘liq bosqich motivatsion-tayyorgarlik, mazmuniy-faoliyatli va refleksiv-ijodiy bosqichlar ajratildi. Har bir bosqich o‘z maqsadi, mazmuni va kutilayotgan natijasiga ega bo‘lib, ular birgalikda yaxlit texnologik jarayonni tashkil etadi (4-jadval).

4-jadval

Salohiyatni integrativ rivojlantirish bosqichlari

Bosqich	Maqsadi	Asosiy faoliyat mazmuni
Motivatsion-tayyorgarlik	Kasbga barqaror qiziqish va qadriyatli munosabatni shakllantirish	Boshlang‘ich diagnostika, motivatsiyani faollashtirish, kasbiy yo‘nalganlikni rivojlantirish
Mazmuniy-faoliyatli	Bilim, ko‘nikma va tajribalarni integrativ o‘zlashtirish	Fanlararo modullar, amaliyot, loyiha, trening va kasbiy sinovlarni tashkil etish
Refleksiv-ijodiy	Salohiyatni mustaqil va ijodiy namoyon etish	Refleksiya, o‘z-o‘zini baholash, ijodiy-tadqiqiy kasbiy faoliyat, natijalarni tahlil qilish

Salohiyatning rivojlanish darajasini baholash uchun uch bosqichli mezon tizimi ishlab chiqildi. Har bir daraja aniq sifat va miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan tavsiflanadi (2-jadval).

2-jadval

Shaxsiy-kasbiy salohiyatning rivojlanish darajalari

Rivojlanish darajasi	Qisqacha tavsifi	Shartli ko‘rsatkich
Yuqori (ijodiy)	Barcha komponentlar yaxlit rivojlangan, kasbiy faoliyatga ijodiy yondashadi, mustaqil qaror qabul qiladi va o‘zini rivojlantiradi	86–100% / yuqori ball
O‘rta (reproduktiv-ijodiy)	Komponentlar yetarli darajada shakllangan, vazifalarni asosan mustaqil bajaradi, ayrim hollarda yordamga muhtoj	56–85% / o‘rta ball
Quyi (reproduktiv)	Bilim va ko‘nikmalar qisman shakllangan, faoliyat namuna asosida, tashqi rahbarlik va nazoratni talab etadi	0–55% / quyi ball

Salohiyatning rivojlanish darajasini ob’ektiv aniqlash uchun kompleks diagnostika vositalaridan foydalanish nazarda tutiladi. Motivatsion-qadriyatli komponentni baholashda anketa va so‘rovnomalar, kognitiv-mazmuniy komponentni o‘lchashda testlar va nazariy topshiriqlar, faoliyatli-texnologik komponentni tekshirishda amaliy va kasbiy vaziyatli topshiriqlar hamda pedagogik kuzatuv, refleksiv-baholovchi komponentni aniqlashda esa o‘z-o‘zini baholash varaqalari va portfolio metodi qo‘llaniladi. Bunday ko‘p qirrali diagnostika salohiyatni yaxlit va ishonchli baholash imkonini beradi.

Ishlab chiqilgan model va mexanizmlarning samarali amal qilishi bir qator pedagogik shart-sharoitlarni talab etadi: ta’lim mazmunini integrativ modullar asosida qayta tashkil etish; talabalarni faol, ijodiy faoliyatga jalb qilish; nazariy va amaliy tayyorgarlik uzviyligini ta’minlash; refleksiv muhit va o‘quv-

metodik ta’minotni yaratish. Ushbu shartlar birgalikda salohiyatning barcha komponentlarini uyg‘un rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ushbu shart-sharoitlarning har biri alohida ahamiyatga ega. Ta’lim mazmunini integrativ modullar asosida qayta tashkil etish nazariy fanlar, metodika va amaliyot o‘rtasidagi uzilishni bartaraf etib, bilimlarning yaxlit o‘zlashtirilishini ta’minlaydi. Talabalarni faol va ijodiy faoliyatga jalb qilish esa ularni bilimning passiv iste’molchisidan o‘z salohiyatini faol quruvchi sub’ektga aylantiradi. Bunda muammoli, loyihaviy va treningga asoslangan texnologiyalar yetakchi o‘rin tutadi.

Nazariy va amaliy tayyorgarlik uzviyligini ta’minlash bo‘lajak o‘qituvchining olgan bilimlarini real pedagogik va sport-sog‘lomlashtirish vaziyatlarida qo‘llay olish qobiliyatini shakllantiradi. Refleksiv muhitni yaratish talabani o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilishga, kuchli va zaif tomonlarini anglashga hamda kasbiy o‘sishini mustaqil rejalashtirishga o‘rgatadi. Bu jarayonda o‘qituvchi-murabbiyning roli bilim beruvchidan ko‘ra ko‘proq talaba rivojlanishiga hamrohlik qiluvchi va yo‘naltiruvchi tyutor vazifasini bajaradi.

Shu tariqa, o‘zaro bog‘liq shart-sharoitlar majmui salohiyatning barcha komponentlarini alohida-alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida uyg‘un rivojlantirishga xizmat qiladi. Modelning ochiq va dinamik tuzilishi esa unga ta’lim muassasasining o‘ziga xos sharoitlari, kadrlar salohiyati va moddiy-texnik bazasidan kelib chiqib moslashuvchan tarzda foydalanish imkonini beradi.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, taklif etilgan yondashuvning asosiy ilmiy yangiligi salohiyatni ajralgan ko‘nikmalar yig‘indisi emas, balki integrativ mexanizmlar orqali harakatga keladigan yaxlit tizim sifatida qarashdadir. Bu esa bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlash jarayonining sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi hamda ta’lim natijalarini bashorat qilish imkonini beradi.

Ishlab chiqilgan modelning amaliy ahamiyati shundaki, undan oliy pedagogika ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonini loyihalash, o‘quv rejalari va fanlararo modullarni takomillashtirish, shuningdek, talabalar salohiyatini diagnostika qilishda foydalanish mumkin. Model tarkibidagi mezon va ko‘rsatkichlar tizimi o‘qituvchi va talabaga rivojlanish dinamikasini kuzatish hamda individual ta’lim traektoriyasini belgilash imkonini beradi.

Nazariy tahlil natijalariga ko‘ra, modelning izchil joriy etilishi natijasida talabalarda kasbiy motivatsiyaning mustahkamlanishi, bilimlarning yaxlit tizimga birlashishi, amaliy-texnologik tayyorgarlik va refleksiv ko‘nikmalarning

oʻsishi kutiladi. Bu esa, oʻz navbatida, salohiyati yuqori darajada rivojlangan, mustaqil va ijodiy fikrlaydigan boʻlajak jismoniy tarbiya oʻqituvchisini shakllantirishga zamin yaratadi. Ushbu farazlarni tasdiqlash keyingi tajriba-sinov tadqiqotlarining asosiy vazifasi boʻlib qoladi.

Ta'kidlash joizki, taklif etilgan modelda integratsiya bir necha darajada amalga oshiriladi. Mazmuniy integratsiya turli fanlar bilimini yagona modul atrofida birlashtirsa, jarayonli integratsiya ta'lim shakl, metod va texnologiyalarini uygʻunlashtiradi, natijaviy integratsiya esa salohiyatning barcha komponentlarini yaxlit kasbiy kompetentlikda mujassamlashtiradi. Aynan shu koʻp darajali integratsiya modelning yaxlitligini va samaradorligini ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi.

Bundan tashqari, salohiyat komponentlari oʻzaro chambarchas bogʻliqligi tufayli birining rivojlanishi boshqalariga ijobiy ta'sir koʻrsatadi. Masalan, motivatsion-qadriyatli komponentning mustahkamlanishi bilimlarni faol oʻzlashtirishga, faoliyatli-texnologik tayyorgarlikning oshishi esa oʻz kuchiga ishonch va refleksiv koʻnikmalarning rivojlanishiga zamin yaratadi. Bu bogʻliqlik integrativ yondashuvning nazariy jihatdan asosli va amaliy jihatdan maqsadga muvofiqligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Boʻlajak jismoniy tarbiya oʻqituvchisining shaxsiy-kasbiy salohiyati motivatsion-qadriyatli, kognitiv-mazmuniy, faoliyatli-texnologik va refleksiv-baholovchi komponentlardan iborat yaxlit, dinamik rivojlanuvchi tizim sifatida asoslandi.

2. Salohiyatni integrativ rivojlantirishning maqsadli, metodologik, mazmuniy, texnologik-jarayonli va natijaviy bloklarini qamrab oluvchi pedagogik model ishlab chiqildi.

3. Modelni harakatga keltiruvchi motivatsion, integratsion, refleksiv va kompensator mexanizmlar hamda ularning samarali amal qilishini ta'minlovchi pedagogik shart-sharoitlar aniqlandi.

4. Taklif etilgan model va mexanizmlar boʻlajak jismoniy tarbiya oʻqituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi va keyingi tajriba-sinov tadqiqotlari uchun nazariy asos boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Oʻzbekiston Respublikasining "Ta'lim toʻgʻrisida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi qarori. – Toshkent.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni. – Toshkent, 2019.

4. Yuldashev U. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirishning pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan, 2021.

5. Abdullayeva B.S. Pedagogik jarayonda integrativ yondashuv nazariyasi va metodikasi. – Toshkent, 2019.

6. Goniyev K. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisini kasbiy tayyorlash tizimi. – Nukus, 2020.

7. Slastyonin V.A., Isayev I.F., Shiyanov E.N. Pedagogika: o‘quv qo‘llanma. – Moskva: Akademiya, 2018.

8. Bespalko V.P. Pedagogik texnologiya asoslari. – Moskva, 2017.

9. Deryabina G.I. Bo‘lajak jismoniy madaniyat o‘qituvchilarining kasbiy salohiyatini rivojlantirish. // Pedagogika. – 2019. – № 4. – B. 45–51.

10. Xolmurodov O. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy refleksiyani rivojlantirish. // Uzluksiz ta’lim. – 2022. – № 2. – B. 60–66.

11. Zeer E.F. Kasbiy ta’lim psixologiyasi. – Moskva, 2019.

12. Xutorskoy A.V. Kompetensiyaviy yondashuv nazariyasi va texnologiyasi. – Moskva, 2018.

13. Karimova D. Oliy ta’limda talabalar salohiyatini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. // Zamonaviy ta’lim. – 2021. – № 6. – B. 22–28.

BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA MUTAXASSISLARIDA FUNKSIONAL KO‘NIKMALARNI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Rustamov J.O‘.
Andijon davlat pedagogika instituti
mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so‘zlar: bo‘lajak jismoniy tarbiya mutaxassisi, funksional ko‘nikma, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik shart-sharoit, kompetentlik, integrativ yondashuv, kasbiy faoliyat, pedagogik amaliyot, refleksiya, individual yondashuv, differensial ta’lim.
Ключевые слова: будущий специалист по физической культуре, функциональный навык, профессиональная подготовка, педагогические условия, компетентность, интегративный подход, профессиональная деятельность, педагогическая практика, рефлексия, индивидуальный подход, дифференцированное обучение.
Key words: future physical education specialist, functional skill, professional training, pedagogical conditions, competency, integrative approach, professional activity, teaching practice, reflection, individual approach, differentiated instruction.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada bo‘lajak jismoniy tarbiya mutaxassislarida funksional ko‘nikmalarni takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari nazariy va metodik jihatdan tahlil qilingan. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy faoliyatida tashkilotchilik, kommunikativ, harakat, kognitiv, refleksiv va motivatsion ko‘nikmalarning o‘zaro bog‘liqligi ochib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье теоретически и методически проанализированы педагогические условия совершенствования функциональных навыков будущих специалистов по физической культуре. Раскрыта взаимосвязь организационных, коммуникативных, двигательных, когнитивных, рефлексивных и мотивационных навыков в профессиональной деятельности учителя физической культуры.
SUMMARY:
This article provides a theoretical and methodological analysis of the pedagogical conditions for improving the functional skills of future physical education specialists. It reveals the interrelationship of organizational, communicative, motor, cognitive, reflective, and motivational skills in the professional activity of a physical education teacher.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta’lim oldida turgan muhim vazifalardan biri zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beradigan, mustaqil fikrlaydigan,

kasbiy vazifalarni amaliy jihatdan samarali hal qila oladigan mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Ayniqsa, jismoniy tarbiya va sport sohasi uchun mutaxassis tayyorlash jarayonida nazariy bilimlarni egallash bilan bir qatorda, ularni real pedagogik vaziyatlarda qo‘llay olish imkonini beradigan funksional ko‘nikmalarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy faoliyati o‘zining mazmuni va tashkil etilish shakliga ko‘ra murakkab pedagogik jarayonlardan biridir. O‘qituvchi mashg‘ulotni rejalashtirish, ta’limiy va tarbiyaviy maqsadlarni belgilash, jismoniy mashqlarni tanlash va namoyish etish, o‘quvchilar faoliyatini boshqarish, ularning jismoniy imkoniyatlarini hisobga olish, natijalarni baholash, xatolarni aniqlash va tuzatish kabi ko‘plab funksiyalarni bajaradi. Shu bilan birga, u o‘quvchilar o‘rtasidagi individual farqlar, mashg‘ulot jarayonida yuzaga keladigan kutilmagan pedagogik vaziyatlar hamda xavfsizlik talablarini hisobga olishi zarur.

Shu nuqtayi nazardan, bo‘lajak jismoniy tarbiya mutaxassislarining kasbiy tayyorgarligida funksional ko‘nikmalar alohida o‘rin tutadi. Funksional ko‘nikmalar mutaxassisning o‘z bilim va malakalarini aniq kasbiy vazifalarni bajarish jarayonida amaliy jihatdan qo‘llay olish qobiliyatini ifodalaydi. Ular nafaqat muayyan harakatni bajarish, balki vaziyatni anglash, maqsadni belgilash, faoliyatni rejalashtirish, tegishli usulni tanlash, natijani baholash va zarur hollarda faoliyatga tuzatish kiritishni ham qamrab oladi.

Shuning uchun bo‘lajak jismoniy tarbiya mutaxassislarida funksional ko‘nikmalarni takomillashtirishning samarali pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash va ularni ta’lim jarayoniga izchil tatbiq etish dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi bo‘lajak jismoniy tarbiya mutaxassislarida funksional ko‘nikmalarni takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy-metodik jihatdan asoslash hamda ularni ta’lim jarayonida amalga oshirish mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

- funksional ko‘nikmalarning kasbiy-pedagogik faoliyatdagi mazmunini aniqlash;
- funksional ko‘nikmalarning asosiy tarkibiy komponentlarini tavsiflash;
- ularni takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlarini asoslash;
- funksional ko‘nikmalarni rivojlantirishning bosqichma-bosqich metodikasini ishlab chiqish;
- diagnostik mezon va ko‘rsatkichlarni belgilash;

- pedagogik amaliyotning funksional ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini aniqlash.

Tadqiqotda pedagogik va ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatuv, suhbat, anketa, amaliy topshiriqlar, ekspert baholashi, pedagogik modellashtirish va refleksiv tahlil metodlaridan foydalanish mumkin.

Mazkur metodlar orqali bo‘lajak jismoniy tarbiya mutaxassislarining funksional ko‘nikmalari holatini aniqlash, ularning tarkibiy komponentlarini baholash hamda pedagogik shart-sharoitlarning samaradorligini aniqlash imkoniyati yaratiladi.

Funksional ko‘nikmalarni takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari.

1. Ta’lim jarayonining kasbiy yo‘naltirilganligini ta’minlash.

Birinchi muhim pedagogik shart-sharoit ta’lim mazmunini bo‘lajak mutaxassisning kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan uzviy bog‘lashdan iborat.

Talaba o‘zlashtirayotgan nazariy bilimlarining amaliy faoliyatda qanday qo‘llanilishini anglab yetishi kerak. Shu sababli ma’ruza va seminar mashg‘ulotlari amaliy topshiriqlar bilan uzviy bog‘lanishi maqsadga muvofiq.

Masalan, jismoniy tarbiya metodikasi bo‘yicha dars tuzilishi o‘rganilgandan so‘ng talaba ushbu bilim asosida muayyan dars fragmentini ishlab chiqishi va uni amaliy tarzda namoyish qilishi mumkin. Keyinchalik uning faoliyati tahlil qilinib, xatolar aniqlanadi va takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

Bunday yondashuv nazariya, amaliyot va refleksiyani yagona pedagogik jarayonga birlashtiradi.

2. Funksional ko‘nikmalarni bosqichma-bosqich rivojlantirish.

Funksional ko‘nikmalarni takomillashtirish uzluksiz va bosqichli jarayon sifatida tashkil etilishi lozim.

Birinchi bosqichda talaba funksional ko‘nikmalarning mazmuni, kasbiy faoliyat funksiyalari, darsni tashkil etish va baholash tamoyillari bilan tanishadi.

Ikkinchi bosqichda o‘zlashtirilgan bilimlar reproduktiv topshiriqlar orqali mustahkamlanadi. Talaba tayyor dars rejasini tahlil qiladi, mashqlar ketma-ketligini aniqlaydi yoki pedagogik vaziyat uchun mumkin bo‘lgan yechimlarni taqqoslaydi.

Uchinchi bosqichda qisman mustaqil topshiriqlar beriladi. Talaba darsning ma’lum qismini rejalashtiradi, mashqlar majmuasini tanlaydi va pedagogik strategiyani ishlab chiqadi.

To‘rtinchi bosqichda ijodiy va kasbiy topshiriqlar ustuvorlik qiladi. Talaba real yoki modellashtirilgan pedagogik vaziyatni mustaqil tahlil qiladi, qaror qabul qiladi va o‘z faoliyatini baholaydi.

3. Integrativ yondashuvni ta’minlash.

Jismoniy tarbiya mutaxassisining kasbiy faoliyati bir nechta fanlar bo‘yicha o‘zlashtirilgan bilimlarning o‘zaro integratsiyasini talab qiladi. Pedagogika, psixologiya, anatomiya, fiziologiya, sport nazariyasi, jismoniy tarbiya metodikasi va axborot texnologiyalariga oid bilimlar yagona kasbiy vazifani bajarish jarayonida uyg‘unlashadi.

Masalan, o‘quvchining jismoniy tayyorgarligini baholash jarayonida fiziologik bilimlar, pedagogik diagnostika, jismoniy tarbiya metodikasi va kommunikativ ko‘nikmalar birgalikda qo‘llaniladi.

Shu sababli funksional ko‘nikmalarni faqat alohida fan doirasida emas, balki fanlararo integratsiya asosida rivojlantirish zarur.

4. Individual va differensial yondashuv.

Talabalarning tayyorgarlik darajasi, jismoniy imkoniyatlari, nazariy bilimlari va kommunikativ qobiliyatlari bir xil emas. Shu bois funksional ko‘nikmalarni rivojlantirishda individual va differensial yondashuv muhim pedagogik shart hisoblanadi.

Bunda dastlab talabaning boshlang‘ich tayyorgarlik darajasi aniqlanadi. Keyinchalik uning imkoniyatlariga mos individual rivojlanish vazifalari belgilanadi.

Topshiriqlarni shartli ravishda uch darajada tashkil etish mumkin:

1. reproduktiv topshiriqlar;
2. qisman izlanishga asoslangan topshiriqlar;
3. ijodiy va muammoli topshiriqlar.

Bunday differensiallashtirish talabaning mavjud imkoniyatlarini hisobga olish bilan birga, uni yuqori rivojlanish darajasiga bosqichma-bosqich olib chiqishga xizmat qiladi.

5. Amaliy faoliyatni kuchaytirish.

Funksional ko‘nikmalar amaliy faoliyat jarayonida samarali rivojlanadi. Shu sababli mikroo‘qitish, pedagogik amaliyot, modellashtirilgan darslar, sport mashg‘ulotlari va amaliy loyihalardan muntazam foydalanish zarur.

Mikroo‘qitish jarayonida talaba qisqa mashg‘ulot fragmentini mustaqil tashkil etadi. U maqsadni belgilaydi, mashqni namoyish etadi, topshiriq beradi, o‘quvchilar faoliyatini kuzatadi, xatolarni tuzatadi va mashg‘ulotni yakunlaydi.

Mazkur jarayonning muhim jihati shundaki, bitta topshiriqning o‘zida bir nechta funksional ko‘nikma namoyon bo‘ladi: rejalashtirish tashkilotchilikni, muloqot kommunikativlikni, mashqni namoyish etish harakat komponentini, natijani tahlil qilish esa bilish komponentini rivojlantiradi.

Xulosa. Bo‘lajak jismoniy tarbiya mutaxassislarida funksional ko‘nikmalarni takomillashtirish zamonaviy kasbiy-pedagogik tayyorgarlikning muhim

tarkibiy qismi hisoblanadi. Funksional ko‘nikmalar mutaxassisning nazariy bilimlarini amaliy faoliyatga ko‘chira olishi, pedagogik vaziyatlarni mustaqil hal qilishi, o‘quvchilar bilan samarali muloqot qilishi, jismoniy mashqlarni to‘g‘ri namoyish etishi, o‘z faoliyatini baholashi va takomillashtirishi imkonini beradi.

Tahlil natijasida funksional ko‘nikmalarni takomillashtirishning asosiy pedagogik shart-sharoitlari sifatida ta’lim jarayonining kasbiy yo‘naltirilganligi, funksional ko‘nikmalarni bosqichma-bosqich rivojlantirish, integrativ, individual va differensial yondashuvlarni qo‘llash, amaliy faoliyatni kuchaytirish, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, refleksiv faoliyat va teskari aloqani tashkil etish, zamonaviy pedagogik hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, pedagogik amaliyotni takomillashtirish va kompleks diagnostika tizimini joriy etish belgilandi.

Funksional ko‘nikmalarning tashkilotchilik, kommunikativ, harakat va bilish komponentlari bir-biridan ajratilgan holda emas, balki yagona tizim sifatida rivojlantirilishi lozim. Bunda motivatsion va refleksiv mexanizmlar ushbu komponentlarning samarali integratsiyasini ta’minlovchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Taklif etilgan pedagogik modelning “diagnostika – maqsad – nazariya – amaliyot – modellashtirish – mustaqil faoliyat – teskari aloqa – refleksiya – tuzatish – qayta diagnostika” ketma-ketligi funksional ko‘nikmalarni uzluksiz rivojlantirish imkonini beradi.

Shunday qilib, bo‘lajak jismoniy tarbiya mutaxassislarida funksional ko‘nikmalarni takomillashtirishni alohida mashg‘ulotlar doirasidagi vazifa sifatida emas, balki butun kasbiy-pedagogik tayyorgarlik jarayonini qamrab oluvchi tizimli, integrativ va uzluksiz pedagogik jarayon sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullaeva M.N. Jismoniy tarbiya va sog‘lomlashtirish ishlarini takomillashtirishda innovatsion yondashuvlar. - “Ilm sarchashmalari” ilmiy jurnali, №1, 2022. 8 (мақола)

2. Mirzaahmedov Sh. Jismoniy tarbiya va sportda kompetensiyaviy yondashuv. - Toshkent: “O‘qituvchi”, 2020.208 c.

3. Qodirov B. Sport psixologiyasi asoslari. - Andijon: ADU nashriyoti, 2018.192 c.

4. Sattarov N., Alimov A. Oliy ta’limda sog‘lomlashtirish faoliyatini tashkil etish usullari. - “Zamonaviy ta’lim” jurnali, №3, 2021. 6 (мақола).

5. To’xtaxo’jaev X.B. Pedagogikaoliy ta’lim muassasalarida talabalar ta’limini individuallashtirish. diss.avtoref.-Chirchiq:O‘zDJTSU, 2018. 56 b.

6. Насибуллина Г.Н. Формирование здоровьесберегающей среды в образовательных учреждениях. - Казань: КФУ, 2013. 220 с.

7. Софенко А.И. Технология формирования личности студента в процессе занятий физической культурой // Основные направления развития физической культуры и спорта. - СПб., 2022. - С. 368 - 372.

8. Трегубова Т.М., Буркова Я.А. Методы и подходы к развитию профессиональной культуры и педагогического мастерства учителя физической культуры // Доминанты психолого-педагогического мастерства в сфере физической культуры и спорта. Материалы II Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. - Казань, 2024. - С. 258 - 262.

9. Усманов М.К. Таълим jarayonida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish asoslari. - Тошкент: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2019. 180 c.

10. Чайникова Т.Н., Трегубова Т.М. Особенности профессионального развития студентов в вузах спортивного профиля // Теория и практика физической культуры: современный опыт, тенденции и перспективы развития. Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 90-летию кафедры физического воспитания и спорта Казанского университета. - Казань, 2025. - С. 166 - 169.

11. Шевлякова В.В. Формирование физической культуры личности студента через использование современных образовательных технологий // В мире научных открытий. - Ульяновск, 2022. - С. 4524 - 4529.

Axborot manbalar

12. www.ziyonet.uz - O‘zbekiston Respublikasi ta’lim portali.

13. www.google.uz - Qidiruv tizimi orqali elektron manbalar.

14. www.biotexnolog.ru - Sog‘liq, biologiya va jismoniy tarbiya sohalariga oid ma’lumotlar.

BO’LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARILARIINING MA’NAVIY-AXLOQIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH MAZMUNI

Tojiboyev A.R.
Jizzax davlat pedagogika universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so‘zlar: bo’lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilarii, ma’naviy-axloqiy sifatlar, innovatsion yondashuvlar, rivojlantirish, dunyoqarash.
Ключевые слова: будущие учителя физкультуры, духовные и нравственные качества, инновационные подходы, развитие, мировоззрение.
Key words: future teachers of physical education, spiritual and moral qualities, innovative approaches, development, worldview.

РЕЗЮМЕ:
Jahon miqyosida yuksak ma’naviyatli, ijtimoiy faol mutaxassislarni tayyorlashning kreativ-modulli texnologiyalari amaliyotga joriy etilmoqda. Ushbu tadqiqot Bo’lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilariining ma’naviy-axloqiy sifatlarini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirish muhim pedagogik muammo sifatida ekanligi va ma’naviy-axloqiy dunyoqarashlarning insoniy taraqqiyotdagi o‘rni, shuningdek, ularning jamiyat va madaniyatga ta'sirini aniqlashga qaratilgan.
РЕЗЮМЕ:
В мире внедряются креативно-модульные технологии для подготовки высокодуховных, социально активных специалистов. Цель данного исследования - выявить важную педагогическую проблему развития духовно-нравственных качеств будущих учителей физической культуры на основе инновационных подходов, а также роль духовно-нравственного мировоззрения в развитии человека и его влияние на общество и культуру.
SUMMARY:
Creative modular technologies for training highly spiritual, socially active specialists are being introduced all over the world. The purpose of this study is to identify an important pedagogical problem of developing the spiritual and moral qualities of future physical education teachers based on innovative approaches, as well as the role of spiritual and moral worldviews in human development, as well as their impact on society and culture.

Zamonaviy ta’lim mazmunida bo’lajak jismoniy tarbiy o’qituvchisining ma’naviy-axloqiy sifatlarini takomillashtirishda nafaqat ma’lum bilim va ko’nikmalar to’laligiga, balki mustaqil ravishda o’z bilimlarini boyitib borish, turli xil muammolarni qo’yish va ularni xal qilish ma’lum darajada

axborot vositalaridan qay darajada foydalanishga bog'liqdir. Shu ma'noda talaba shaxsining axborot tayyorgarligi, axborot extiyojini ifodalash, axborot so'rovlarini shakllantirish, axborot resurslari bilimi, axborot qidiruvini amalga oshirish va ularni qayta ishlash, axborotlarga tanqidiy yondashish, ularni tushunish va baholash xamda ulardan ijodiy foydalanish ko'nikmalari, zamonaviy axborot kommunikatsiya axborot texnologyalarilaridan foydalana bilish kabilar ta'limda innovatsion yondashuvni ahamiyatining ortishiga muhim omil bo'lishi yaqqol ko'zga tashlanmoqda. [1].

Bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisida ma'naviy-axloqiy sifatlarni rivojlantirish axborotlarni o'zlashtirish jarayoni bilan bog'liq bo'ldi, ya'ni axborotlarni tanlash va saralash, o'z faoliyatining kasbiy talablaridan kelib chiqqan holda ularni tayyorlash, axborot ko'lamini ilmiy jihatdan aniqlash, o'quv dasturini tuzish, ta'lim mazmuni va metodlari, shakllari, vositalari, metodikalari va printsiplarini amalga oshirish bilan bog'liqdir. Shu munosabat bilan tajriba-sinov ishlari jarayonida dastavval bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisining oldiga qo'yiladigan talablar bilan tanishish va o'zidagi kuchli kuchsiz jihatlarini anglash, qat'iy qarorga kelishi qanchalik zarur ekanligini aniqlashga doir shart-sharoitlar yaratildi. [2].

Bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisida ma'naviy axloqiy sifatlarni takomillashtirishda innovatsion yondashuvdan vosita sifatida foydalanish ularda quyidagi ruhiy jihatlari rivojlanadi:

1-jadval.

Bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisining ruhiy jihatlari

№	Bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisining ruhiy jihatlari	Bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisi soni	%
	bilishga oid qarashlari		
	Irodalari		
	sezgi-idrok		
	Tasavvur		
	Orzu		
	Hohish		
	xotira mustahkamligi		
	barqarorlik,		
	Puxtalik		
	Mantiqiylik		
	Tezkorlik		
	Mazmundorlik		
	Nutq faolligi		

	Fikrlash		
	mulohaza yuritishda sermazmunlik, samaradorlik		
	Teranlik		
	Ijodiylik		
	Topqirlik		

Buning natijasida bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisida har qanday axborotga nisbatan o'zini-o'zi boshqarish, his etishi, o'z munosabatini bildirish, reaktsiyaga kirisha olish, ularga loqayd bo'lmaslik, hamisha adolat mezoniga rioya qilgan holda yaxshi munosabat va muloqatda bo'lish, axborot qonuniyatlarini egallash va ularga asoslanish, zaruriyat tug'ilganda zudlik bilan qaror qabul qilish, emotsional holatlarga baho berish va ularning har birini tahlil qilish kabilar amalga oshirildi. Bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisida axborotlarni psixologik to'siqlar, vaziyatlar, nizoli xolatlarni engish xatti-harakatlari vujudga keldi. Talaba faoliyatida axborotlarga nisbatan irodaviy kuch-quvvatni mujassamlashtirishi natijasida ularda maqsadga intilish va sobitqadamlik, tashabbuskorlik, mustakillik, ijodkorlik, dadillik, jasorat, tusiqlarni pisand kilmaslik, qat'iylik, vazminlik, esankiramaslik, o'zini qo'lga ola bilishlik, intizomlilik, o'zini-o'zi uddalash, o'ziga o'zi buyruq berish, o'z kuchiga ishonch, o'zini safarbar qila olish kabi fazilatlar shakllantirildi. [3-4].

Bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisida axborotlarga nisbatan ma'lumotlilik, faoliyat va o'zaro yaxshi muomalani tashkil qilish, uyushtirish, muloqotga kirishish kabilarini amalga oshirish ta'minlandi. Shuningdek talaba shaxsida muammo echimiga oqilona, odilona va omilkorlik bilan individual yoki tabaqalashgan yondashish asosida axborotni amaliyotga tadbiq etishga keng ko'lamli imkoniyat, puxta shart-sharoitlarni vujudga kelishiga asos yaratil-di. Bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisida axborot madaniyatini shakillantirish asosida shaxsda bilimlar, ijtimoiy holatlar, qonuniyatlar, hodisalar rivoji ularni keltirib chiqaruvchi omillar, harakatlantiruvchi mexanizmlar, ijtimoiy muamolarning echimi, ushbu jarayonda qat'iy qaror qabul kilish va uning bajarilish boskichlari tug'risidagi ma'lumotlar, axborotlar psixologik muhitni barqarorlashtirish munosabatlarni tug'ri tashkil etildi. Buning natijasida bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisi o'rtasida o'zaro ta'sir, ta'sirlanish, ta'surot, o'zaro tushunish, hurmat, hamdardlik kabi murakkab kechinmalarni anglab etishdagi nuqson va kamchiliklarni bartaraf etishga imkoniyat yaratildi. Bundan tashqari tajriba-sinov ishi jarayonida bo'lajak jismoniy tarbiy o'qituvchisida axborot madaniyatini rivojlantirish modeli ishlab chiqildi. [1 - 4].

Ushbu model asosida “Ta’limda innovatsion yondashuv” fanini o’qitishda bo’lajak jismoniy tarbiy o’qituvchisida ma’naviy-axloqiy sifatlarning takomillashtirishning birinchi bosqichida axborotlarni o’zlashtirish va unda o’z bilim va tasavvurlarini rivojlantirish uchun matn, jadval, tasvir va tovushlardan foydalanish, aniq maqsad asosida topilgan axborotlarga zarur ma’lumotlarni qo’shish yoki olishni bilish, ayrim topshiriqlarni bajarishni rejalashtirishni tashkil qilish, bajarilgan ish haqida fikrlay olish kabilar rivojlantiriladi.

Ushbu jarayonda bo’lajak jismoniy tarbiy o’qituvchisi axborotlarni izohlab berish, aniq maqsad va vazifalarga muvofiq uni qayta tuzish va turli ko’rinishlarda taqdim etish, axborotlarni samarali kuzatish va almashtirishda elektron pochtadan va umuman barcha axborot-kommunikatsiya axborot texnologyalari turlaridan foydalana olish layoqatiga ega bo’lishi, axborotning turli ko’rinishlari tuzilmasi va xarakterini nazarda tutgan holda axborot tizimini ishlab chiqish va ularni mukammallashtirishda axborot-kommunikatsiya axborot texnologyalarilaridan foydalana olish kabi bilimlarni egallash shakllantirilda.

Axborotlarini o’rganish, ularni izohlab berish, tadqiq etish, narsa, xodisa va kontekstlar bo’yicha muammoni yaxlitligicha hal etish, ulardan samarali foydalanish, nazorat qilish, ro’yxatga olish va saqlash, kommunikatsiya axborot texnologyalarilaridan foydalanish texnikasini qo’llay bilish, qiyoslash kabilar amalga oshirildi. O’quv jarayonida bo’lajak jismoniy tarbiy o’qituvchisida axborotlarni o’rganish malakalari takomillashtirildi. Ushbu jarayonda “Texnika tizmida innovatsion yondashuv” fanining didaktik imkoniyatlari haqidagi ma’lumotlar tasnifi, ulardan foydalanish, loyihalash usullari, axborot madaniyati mazmuni, vositalarini qiyosiy tahlil etish, dasturiy vositalarni tavsiflash kabi bilim, ko’nikma va malakalar rivojlantiriladi. [3-4].

Bo’lajak jismoniy tarbiy o’qituvchisida axborot madaniyatini shakllantirish faoliyatini samarali tashkil etish, oliy ta’limning global maqsadlarini, texnik fanlarni o’qitish jarayonini takomillashtirish ishlariga ahamiyat berildi. Bunda ta’lim jarayonini jadallashtirish, o’zlashtirish, maqbullashtirish bilan birga bo’lajak jismoniy tarbiy o’qituvchisini ilmiy-nazariy bilimlar bilan qurollantirish, kasbiy tafakkurini rivojlantirish, ularning axborot faoliyatini amalga oshirish, o’quv natijasini samarali va sifatli bo’lishga axamiyat berish, o’qituvchining o’quv jarayonidagi faoliyati, mashg’ulot uchun axborotlar tayyorlashi va ular asosida bilim berish, tushuntirishi, ko’rsatish, namoyish qilish, savol-javob o’tkazish, amaliy ko’nikma va malakalar hosil qilish, o’zlashtirishini nazorat qilish, bilimlarni sinash, baholash ishlarini rejalashtirish, bajarilishini boshqarish asosida yangi bilim va malakalarni hosil qilish, rivojlantirish, axborot ma’lumotlarini o’rganishni amalga oshirishda

ta’lim faoliyatida axborotlar to’g’risida chuqur tushunchaga ega bo’lish, va ularni modullarga ajratish, uning amaliy yo’nalishiga e’tibor qaratildi. Mashg’ulotlarda o’rganilyotgan mavzularni audio, video yozuv yoki elektron variantda amalga oshirish, “Texnika tizmida innovatsion yondashuv” faniga doir o’rganiladigan barcha mavzularni ko’p vaqt, mehnat va kuch sarf qilib o’tirmasdan kompyuter axborot texnologyalarilardan foydalanish, bo’lajak jismoniy tarbiy o’qituvchisiga axborotga oid berilgan topshiriqlarni bajarishda ularni izlanishga tayyorlash, o’z ustida ishlash, etarli tajriba orttirish axborot materiallarini tushunarli, ravon tilda foydalanish kabilarni o’zida mujassam etgan axborot-lashgan ta’lim muhiti vujudga keldi. [1 - 4].

Ularni amalga oshirishda ta’lim jarayoniga axborot axborot texnologyalarilarning jadal kirib kelishi va uning asosiy qonunlari, ularning rivojlanish istiqbollarini o’rganish, o’zlashtirish imkoniyatini yaratish, o’qituvchining o’quv materialini bayon qilishda uni tashkil qilish hamda asosiy tushunchalarini ajratish, o’quv materiallarini egallash va ularni chuqurlashtirish, kasbiy tafakkur doirasini kengaytirish, o’qitishni yanada yuksak savviyaga ko’tarish, internetga ulangan kompyuterlardan foydalanish talabaga o’qitish jarayoniga mavzuni o’zlashtirish, ularni nazorat qilib borish, axborot bilimlarini qabul qilish va o’zlashtirish, jarayonlari amalga oshiriladi. O’rganilayotgan ma’lumotlarni axborotlar oqimidan ajratib olish, uning o’ziga hos xususiyatlarini takidlash, tarkibiy qismlarga ajratish yoki bo’laklardan yaxlit birlik yaratish kabilarga e’tibor qaratildi.

Xulosa. Falsafiy kategoriyalar asosida bo ‘ladigan bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilarining tarbiyaviy faoliyatiga qo‘yiladigan ma’naviy-axloqiy sifatlar, Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining professionalligi va shaxsiyati o‘rtasidagi muvozanatni ta'minlaydi.

Adolat, halollik, sabr-toqat, ijtimoiy mas'uliyat, ijodkorlik, o‘z-o‘zini tahlil qilish, o‘zaro hurmat va ma'naviyat kabi sifatlar, ta'lim jarayonini samarali va samarali tashkil etishga yordam beradi. Ushbu sifatlar Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilarining nafaqat ta'lim berish, balki o‘quvchilarni tarbiyalashda ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, jamiyatning ma'naviy rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O.Haydarov J.Ostonov O.Sultonova. Falsafa. Uslubiy qo‘llanma. Samarqand. SamVMI. 2022.

2. Muminov A. "Ta'lim falsafasi: nazariy va amaliy jihatlar." Tashkent: "Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari" nashriyoti. (2020).

3. Rahmonov R. "Bo‘lajak o‘qituvchilarining ma'naviy-axloqiy sifatlari." Tashkent: "Fan" nashriyoti. (2019).

4. Isroilov S. Pedagogik falsafa va tarbiya. Tashkent: "Ma'naviyat" nashriyoti. (2021).

BO'LAJAK JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARILARIINING MA'NAVIY-AXLOQIY SIFATLARINI INNOVATSION YONDASHUVLAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH MUHIM PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Tojiboyev A.R.
Jizzax DPU mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so'zlar: bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarilarii, ma'naviy-axloqiy sifatlar, innovatsion yondashuvlar, rivojlantirish, dunyoqarash.
Ключевые слова: будущие учителя физической культуры, духовно-нравственные качества, инновационные подходы, развитие, мировоззрение.
Key words: future teachers of physical education, spiritual and moral qualities, innovative approaches, development, worldview.

РЕЗЮМЕ:
Jahon miqyosida yuksak ma'naviyatli, ijtimoiy faol mutaxassislarni tayyorlashning kreativ-modulli texnologiyalari amaliyotga joriy etilmoqda. Ushbu tadqiqot bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarilariining ma'naviy-axloqiy sifatlarini innovatsion yondashuvlar asosida rivojlantirish muhim pedagogik muammo sifatida ekanligi va ma'naviy-axloqiy dunyoqarashlarning insoniy taraqqiyotdagi o'rni, shuningdek, ularning jamiyat va madaniyatga ta'sirini aniqlashga qaratilgan.
РЕЗЮМЕ:
Креативно-модульные технологии подготовки высокодуховных, социально активных специалистов внедряются во всем мире. Целью данного исследования является выявление важной педагогической проблемы развития духовно-нравственных качеств будущих учителей физической культуры на основе инновационных подходов, а также роли духовно-нравственных мировоззрений в развитии человека, а также их влияния на общество и культуру.
SUMMARY:
Creative modular technologies for training highly spiritual, socially active specialists are being introduced all over the world. The purpose of this study is to identify an important pedagogical problem of developing the spiritual and moral qualities of future physical education teachers based on innovative approaches, as well as the role of spiritual and moral worldviews in human development, as well as their impact on society and culture.

Jahon miqyosida yuksak ma'naviyatli, ijtimoiy faol mutaxassislarni tayyorlashning kreativ-modulli texnologiyalari amaliyotga joriy etilmoqda. Ta'lim muammolari bo'yicha Butunjahon Forumi qabul qilgan 2030-yilgacha mo'ljallangan kontseptsiyasidagi "Barcha uchun butun hayoti davomida

sifatli ta’lim olishga imkoniyat yaratish” vazifasi doirasida o‘quvchilarga ma’naviy-axloqiy tarbiya berishda shaxslararo, jamoaviy va qadriyatga yo‘naltirilgan integratsion tizimning pedagogik imkoniyatlarini kengaytirish, Bo’lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilariini o‘quvchilarga ma’naviy-axloqiy tarbiya berishga o‘rgatish jarayoni mazmunini takomillashtirish, yangi ta’lim texnologiyalari, innovatsiyalar va zamonaviy tashkiliy tuzilmalarning birligini ta’minlash bo‘yicha loyihalarni tatbiq etishga yo‘naltirilgan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Oliy ta’lim tizimini jahon standartlari bilan integratsiyalashga yo‘naltirilgan islohotlar AQSH, Rossiya, Xitoy, Germaniya, Fransiya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur kabi rivojlangan davlatlarda amalga oshirilib kelinmoqda. Jamiyat a’zolarining ma’naviy-axloqiy, iqtisodiy madaniyati darajasini oshirish, ularni islohotlar tizimiga moslashtirish, muayyan kasbga, tadbirkorlik va biznesga bo‘lgan munosabatlarini o‘zgartirish uchun ta’lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish hamda innovatsion jarayonlarni tashkil etish va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Yangilanayotgan

O‘zbekiston taraqqiyotining hozirgi bosqichida bo’lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilariini ma’naviy-axloqiy sifatlarni takomillashtirish masalasi ustuvor siyosat darajasiga ko‘tarildi. Chunki jamiyat hayotida kechayotgan yangilanishni ma’naviy-axloqiy tarbiyasiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Uning negizini yosh avlod tarbiyasi, kelajagi, yangi ish uslublari hamda yangicha yondashuvlarni amaliyotga tatbiq qilish tashil etadi.

O‘zbekiston Respublikasining yangi bosqichdagi hozirgi taraqqiyotida shaxs, jamiyat va davlat hayotida muhim o‘rin tutuvchi ma’naviyat asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Bunda ma’naviyat shaxs tarbiyasida, jamiyatning ijtimoiy muhitida va davlatning strategik taraqqiyotida asosiy o‘rin tutadi. Jumladan Prezidentimiz Sh.M.Miziyoyev “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g’risidagi. 2021 yil 26 mart, pq-5040-sonli karorida ezgulik va insonparvarlik tamoyiliga asoslangan «Milliy tiklanishdan-milliy yuksalish sari» g’oyasini keng targ’ib etish orqali jamiyatda sog’lom dunyoqarash va bunyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish; targ’ibot-tashviqot va tarbiya yo‘nalishidagi ishlarni ilmiy asosda tashkil etish, soha bo‘yicha ilmiy va uslubiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish, ijtimoiy-ma’naviy muhit barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan doimiy monitoring tizimini joriy qilish; qadriyatlarga bepisandlik va yoshlar tarbiyasiga mas’uliyatsizlik kabi illatlarga barham berishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish aholining Internet jahon axborot tarmog’idan

foydalanish madaniyatini oshirish, g'oyaviy va axborot xurujlariga qarshi mafkuraviy immunitetini kuchaytirish; ommaviy axborot vositalarida ma'naviy-axloqiy mezonlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligiga erishish muhim ekanligini ta'kidlaganlar

Ma'naviyat bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini mustaqil dunyoqarashga, sog'lom fikrlashga o'rgatadi, barkamol avlodni to'g'ri tarbiyalash uchun ma'naviyatning mazmuni, uning pedagogik xususiyatlari, ma'naviyatni shakllantirish shakllari, bo'lajak o'qituvchilari taqdiriga ta'siri, ma'naviyatni shakllantirish masalalari bo'lajak o'qituvchilari ongiga etkaziladi.

Ta'kidlash o'rinliki, bu borada bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari shaxsining ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganligi kelajak avlod tarbiyasini takomillashtirishning muhim tayanchi hisoblanadi.

Jismoniy tabiya fanining muammolari, o'z xususiyatlariga ko'ra, azaliy va yoki o'tkinchi bo'lishi mumkin. Chunki, insoniyat taraqqiyotining har bir bosqichida ushbu muammolar yangidan kun tartibiga qo'yilaveradi. Ularni o'rganish jarayonida ilm-fan taraqqiy etib boradi. Olam va odam munosabatlari, dunyoning mavjudligi, borliqning voqeligi, undagi o'zaro aloqadorlik va taraqqiy etish, insoniyat hayotidagi adolat va haqiqat, yaxshilik va yomonlik, urush va tinchlik, umrning mazmuni, tabiat va jamiyat taraqqiyotining asosiy tamoyillari bilan bog'liq ko'pdan-ko'p masalalar falsafa va falsafiy bilim sohalarining azaliy muammolari sirasiga kiradi. Har bir kishining dunyoga nisbatan o'z qarashi, o'zi va o'zgalar, hayot va olam to'g'risidagi tasavvurlari, xulosalari bo'ladi. Ana shu tasavvurlar, tushunchalar, qarash va xulosalar muayyan kishining boshqa odamlarga munosabati va kundalik faoliyatining mazmunini belgilaydi. Shu ma'noda, dunyoqarash insonning tevarak atrofini qurshab turgan voqelik to'g'risidagi, olamning mohiyati, tuzilishi, o'zining undagi o'rni haqidagi qarashlar, tasavvurlar, bilimlar tizimidir. Dunyoqarash - olamni eng umumiy tarzda tasavvur qilish, idrok etish va bilishdir. Dunyoqarashning bir kishiga yoki alohida shaxsga xos shakli individual dunyoqarash deyiladi. Guruh, partiya, millat yoki butun jamiyatga xos dunyoqarashlar majmuasi esa, ijtimoiy dunyoqarash deb yuritiladi. Ijtimoiy dunyoqarash individual dunyoqarashlar yig'indisidan dunyoga keladi, deyish mumkin. Bunda ijtimoiy dunyoqarashning umumiy va xususiy shakllarini hisobga olish lozim. Dunyoqarashning 3 ta asosiy turi ya'ni tarixiy shakllari bor: 1) mifologik dunyoqarash; 2) diniy dunyoqarash; 3) falsafiy dunyoqarash. Dunyoqarashning dastlabki tarixiy shakli mifologik dunyoqarashdir. Mifologik dunyoqarash (mifologiya-yunoncha: mitos-naql, rivoyat; logos-fikr, ta'limot degani) ijtimoiy taraqqiyotning eng boshlang'ich bosqichlariga

xos bo‘lgan insonning dunyoni tushunishining o‘ziga xos usuli sifatida paydo bo‘lgan dunyoqarashning dastlabki shaklidir. Mifologik dunyoqarash odatda o‘z ifodasini o‘sha qadimgi davr kishilari tomonidan yaratilgan, to‘qilgan naqllarda, rivoyat va afsonalarda topgandir. Har bir xalqda o‘zining uzoq tarixiy o‘tmishiga xos rivoyatlar va afsonalar mavjud. Ularda bu xalqlarning ijtimoiy hayoti, turmush va fikr tarzlari, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlari xayoliy tarzda xudolar, ilohiy kuchlar va afsonaviy qahramonlar obrazlarida g‘ayritabiiy, yovuz kuchlarga qarshi kurash olib boradilar. Oqibatda, bu kurashlarda doimo adolat va haqiqat tantana qiladi. Bunday rivoyat va afsonalar dastlabki paytlarda xalq og‘zaki ijodi namunalarida, keyinchalik yozuvning paydo bo‘lishi bilan taraqqiy topgan xalqlarda o‘ziga xos adabiy asarlarda o‘z ifodasini topadi. Bunga misol sifatida biz qadimgi yunon eposlari – “Iliada” va “Odessiya”ni, hind eposi “Ramayana”ni, qirg‘iz xalqining eposi “Manas”ni, o‘zbek xalqi eposi “Alpomish” va shu kabilarni keltirishimiz mumkin. Bu eposlarda o‘sha xalqlarning o‘tmishdagi ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy hayoti, ularning madaniyati, urfodatlari, an’analari, axloqiy, diniy, estetik, huquqiy, siyosiy qarashlari va tasavvurlari o‘z ifodasini topgandir. Dunyoqarashning ikkinchi tarixiy shakli diniy dunyoqarashdir. Diniy dunyoqarashning asosiy va hal qiluvchi belgisi ilohiy kuchlarga ishonish, butun olam, barcha mavjudot, insoniyat dunyosining Xudo tomonidan yaratilganligini va boshqarilishini e’tirof etish, Xudoga, ruhlarga sig‘inishdan iboratdir.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilari, ta'lim jarayonida ma’naviy-axloqiy sifatlar bilan boyitilgan tarbiyaviy faoliyatini amalga oshirishlari lozim. Ushbu sifatlar Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining o‘z professionalligi, o‘quvchilar bilan munosabatlari va ta'lim muhitini shakllantirishdagi rolini belgilaydi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari o‘quvchilarga mehr-muhabbat, sabr-toqat va e'tibor bilan yondashishi kerak. Bu sifat, o‘quvchilarni o‘zlari va boshqalar uchun mas'uliyatli bo‘lishga o‘rgatadi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari o‘quvchilarga teng muomala qilish va har birining fikrini hurmat qilish orqali adolat prinsiplarini amalga oshirishi zarur. Bu sifat, o‘quvchilarda adolatli bo‘lishga va ijtimoiy mas'uliyatni his qilishga yordam beradi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining o‘z sohasida yuqori bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi, uning tarbiyaviy faoliyatini samarali bajarishga imkon beradi. Bu sifat, o‘quvchilarda bilim olishga bo‘lgan ishtiyoqni oshiradi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari o‘quvchilarning fikrlarini erkin ifoda etishlariga imkoniyat yaratishi kerak. Bu, o‘quvchilarda kritik fikrlash va mustaqil qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari o‘z bilim va ko‘nikmalarini doimiy ravishda oshirib borishi, o‘quvchilarga o‘z-o‘zini rivojlantirishga qaratilgan ko‘rsatmalar berishi lozim. Bu sifat, o‘quvchilarda o‘rganish jarayoniga qiziqish uyg‘otadi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari ta'lim jarayonida ma'no va haqiqatni o‘rganishning ahamiyatini ta'kidlab, o‘quvchilarga o‘zlarini tanib olish va hayotdagi maqsadlarini aniqlashga yordam beradi.

Ushbu ma’naviy-axloqiy sifatlar, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining tarbiyaviy faoliyatining asosiy yo‘nalishlari bo‘lib, o‘quvchilarni shaxs sifatida rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Falsafiy kategoriyalar asosida bu sifatlarning mazmuni, ta'lim jarayonida ijtimoiy, madaniy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilari, o‘zlarining ma’naviy-axloqiy sifatlarini rivojlantirish orqali kelajak avlodni tarbiyalashda muvaffaqiyatga erishadilar. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilari ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, ularning ma’naviy-axloqiy sifatlari o‘quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada, falsafiy kategoriyalar asosida Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilarining tarbiyaviy faoliyatiga qo‘yiladigan ma’naviy-axloqiy sifatlar tahlil qilinadi. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilarining tarbiyaviy faoliyati, o‘quvchilarni ma’naviy-axloqiy jihatdan rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi kerak. Bu jarayonda, Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilari nafaqat bilim berish, balki o‘quvchilarni axloqiy qadriyatlar, mas'uliyat, va o‘zaro hurmat kabi sifatlarni tarbiyalashga ham diqqat qilishlari zarur.

Ma’naviy-axloqiy sifatlar empatiya bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining o‘quvchilarning his-tuyg‘ularini tushunishi va ularga yordam berish qobiliyatidir. Bu sifat o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash va ularning muammolarini hal qilishda muhimdir.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilari o‘z sohalarida haqiqat va bilimni o‘rganish uchun talabalariga ilhom berishlari kerak. Bu sifat o‘quvchilarda haqiqatga nisbatan hurmatni shakllantiradi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilari o‘z faoliyatida axloqiy me'yorlarga amal qilishi, o‘quvchilarga axloqiy masalalar haqida o‘rganish imkonini yaratishi kerak. Axloqiy dilemmani hal qilish ko‘nikmalari, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining o‘z vazifalariga bo‘lgan burchi, ularning o‘quvchilarga nisbatan mas'uliyatini belgilaydi. Burchni anglash, o‘quvchilarni ham mas'uliyatli bo‘lishga o‘rgatadi.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilari jamiyatning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Ular, o‘quvchilarga jamiyatdagi ijtimoiy mas'uliyatni his qilishda yordam berishlari lozim.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilari, o‘quvchilarga hayot maqsadlari va ularni qanday amalga oshirish haqida ko‘rsatmalar berishlari kerak. Bu, o‘quvchilarning maqsadlariga erishish uchun zarur motivatsiyani oshiradi. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilari o‘z darslarida ijobiy muhit yaratishlari kerak. Bu, o‘quvchilarni o‘z fikrlarini erkin ifoda etishga undaydi.

Tarbiyaviy usullar: bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilari interaktiv usullarni qo‘llab, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta'minlashlari zarur.

Ijtimoiy muloqot: Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilari o‘quvchilar o‘rtasida sog‘lom muloqot va hamkorlikni rag‘batlantirishlari kerak.

Xulosa. Falsafiy kategoriyalar asosida bo ‘ladigan bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilarining tarbiyaviy faoliyatiga qo‘yiladigan ma’naviy-axloqiy sifatlar, Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining professionalligi va shaxsiyati o‘rtasidagi muvozanatni ta'minlaydi.

Adolat, halollik, sabr-toqat, ijtimoiy mas'uliyat, ijodkorlik, o‘z-o‘zini tahlil qilish, o‘zaro hurmat va ma'naviyat kabi sifatlar, ta'lim jarayonini samarali va samarali tashkil etishga yordam beradi. Ushbu sifatlar Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarilarining nafaqat ta'lim berish, balki o‘quvchilarni tarbiyalashda ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, jamiyatning ma'naviy rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O.Haydarov, J.Ostonov, O.Sultonova. Falsafa. Uslubiy qo‘llanma. Samarqand. SamVMI. 2022.

2. Muminov A. "Ta'lim falsafasi: nazariy va amaliy jihatlar." Tashkent: "Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari" nashriyoti. (2020).

3. Rahmonov R. "Bo‘lajak o‘qituvchilarining ma'naviy-axloqiy sifatlari." Tashkent: "Fan" nashriyoti. (2019).

4. Isroilov S. Pedagogik falsafa va tarbiya. Tashkent: "Ma'naviyat" nashriyoti. (2021).

YOSH YENGIL ATLETIKACHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI YOSHGA MOS TABAQALASHTIRILGAN YUKLAMALAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Utepov M.D.
Berdaq nomidagi Qoraqolpoq davlat universiteti
"Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi" kafedrasi dotsenti

Tayanch so'zlar: tezkorlik, kuch, tezkor-kuch, chidamlilik, koordinatsiya, metodika, pedagogik nazorat.
Ключевые слова: быстрота, сила, скоростно-силовая, выносливость, координация, методика, педагогический контроль.
Key words: speed, strength, speed-strength, endurance, coordination, methodology, pedagogical control.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada yosh yengil atletikachilarning yoshga mos tabaqalashtirilgan jismoniy tayyorgarlikini takomillashtirishning nazariy va metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqot doirasida tezkorlik, kuch, tezkor-kuch, chidamlilik, koordinatsiya kabi asosiy komponentlarning o'zaro bog'liqligi tahlil qilinib, ularni mashg'ulot yoki dars jarayonida izchil rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuv asoslandi. Yuklama va topshiriqlarni yosh, individual tayyorgarlik hamda harakat ko'nikmalarining shakllanganlik darajasiga mos tabaqalashtirish zarurati ko'rsatildi. Taklif etilgan yondashuv pedagogik nazorat, bosqichma-bosqich murakkablashtirish va amaliy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan mashqlar uyg'unligiga asoslanib, tayyorgarlik sifatini barqaror oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещены теоретические и методические основы совершенствования возрастной дифференцированной физической подготовки юных легкоатлетов. В рамках исследования была проанализирована взаимосвязь основных компонентов, таких как скорость, сила, скоростно-силовая, выносливость, координация, и обоснован методический подход, направленный на их последовательное развитие в процессе занятия или урока. Показана необходимость дифференциации нагрузок и заданий в соответствии с возрастом, индивидуальной подготовленностью и уровнем сформированности двигательных навыков. Предложенный подход, основанный на сочетании педагогического контроля, поэтапного усложнения и упражнений, приближенных к практическим ситуациям, расширяет возможности устойчивого повышения качества подготовки.
SUMMARY:
This article examines the theoretical and methodological foundations for improving the age-differentiated physical training of young track and field athletes. Within the framework of the study, the interconnection of key components such as speed, strength, speed-strength, endurance, and

coordination was analyzed, and a methodological approach aimed at their sequential development during the lesson or session was substantiated. The necessity of differentiating loads and tasks in accordance with age, individual preparation, and the level of motor skill formation is demonstrated. The proposed approach, based on a combination of pedagogical control, step-by-step complexity, and exercises approached to practical situations, expands the possibilities for steadily improving training quality.

Bugungi sport amaliyotida yosh yengil atletikachilarni tayyorlash jarayoni faqat alohida jismoniy sifat yoki texnik elementni rivojlantirish bilan cheklanmaydi. Mashg‘ulot mazmuni harakat faoliyatining tuzilishi, yosh organizmining rivojlanish qonuniyatlari, o‘rgatishning didaktik tamoyillari va pedagogik nazorat natijalarini bir tizimga birlashtirishni talab etadi [1, 4]. Ayniqsa, yoshga mos tabaqalashtirilgan jismoniy tayyorgarlik masalasi tayyorgarlikning keyingi bosqichlaridagi barqaror natija uchun metodik poydevor yaratadi.

Ko‘p yillik tayyorgarlikda yosh sportchi yoki o‘quvchining funksional imkoniyatlari bir xil sur’atda rivojlanmaydi. Shu sababli mashqlarni faqat kalendar yoshga qarab belgilash yetarli emas. Harakat tajribasi, koordinatsion tayyorgarlik, mashg‘ulot staji, tiklanish tezligi va topshiriqni texnik jihatdan sifatli bajarish darajasi ham hisobga olinishi lozim. Bunday yondashuv yuklamani individuallashtirish va ortiqcha zo‘riqishning oldini olishga xizmat qiladi [6, 7].

Amaliyotda uchraydigan muammolardan biri mashqlar sonining ko‘pligi bilan metodik tizimlilikning tenglashtirib yuborilishidir. Aslida samaradorlik vositalar soniga emas, ularning maqsadga muvofiq tanlanishi, ketma-ketligi, takrorlash oralig‘i va pedagogik nazorat bilan bog‘lanishiga bog‘liq. Yoshga mos tabaqalashtirilgan jismoniy tayyorgarlik uchun ham mashqlar mazmunini rejalashtirishda “oddiydan murakkabga”, “barqaror sharoitdan o‘zgaruvchan sharoitga” va “o‘zlashtirishdan mustahkamlashga” tamoyillari yetakchi o‘rin egallaydi.

Mazkur masalani ilmiy-uslubiy jihatdan yoritish mashg‘ulotning maqsadi, vositalari, yuklama parametrlari va nazorat mezonlari o‘rtasidagi mantiqiy aloqani aniqlashtirish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan maqolada nazariy tahlil bilan birga amaliyotga joriy etilishi mumkin bo‘lgan metodik bloklar va baholash mezonlari taklif qilinadi [2, 3, 5].

Tadqiqotning maqsadi - yosh yengil atletikachilarda yoshga mos tabaqalashtirilgan jismoniy tayyorgarlikni yosh va individual xususiyatlarga mos, bosqichli hamda nazorat qilinadigan mashqlar tizimi asosida takomillashtirishning metodik yo‘llarini asoslash.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: mavzu bo‘yicha ilmiy -uslubiy yondashuvlarni umumlashtirish; tayyorgarlikning asosiy komponentlarini ajratish; mashqlarni bosqichma-bosqich tashkil etish mezonlarini aniqlash; pedagogik nazorat vositalarini tavsiya etish; mashg‘ulot mazmunini amaliyotga moslashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotda ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish, pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil, nazorat mashqlari tizimini modellashtirish, mashg‘ulot tuzilmasini loyihalash hamda olingan ma’lumotlarni sifat jihatdan talqin qilish usullaridan foydalanish nazarda tutiladi.

Pedagogik nazoratni tashkil etishda testning aynan o‘rganilayotgan sifat yoki ko‘nikmani ifodalashi, takroriy o‘lchashda barqaror natija berishi va amaliy sharoitda bajarilishi mumkinligi muhim mezon sifatida qaraladi. Natijalar faqat yakuniy ko‘rsatkich bilan emas, bajarish sifati va tipik xatolar bilan birga tahlil qilinadi [10].

Tajriba-sinov bosqichi tashkil etilganda boshlang‘ich va yakuniy testlar bir xil sharoitda o‘tkazilishi, guruhlarning boshlang‘ich tayyorgarligi taqqoslanishi hamda statistik xulosalar faqat real o‘lchov natijalariga asoslanishi lozim. Shu sababli ushbu maqolada sun’iy statistik qiymatlar keltirilmaydi.

Yoshga mos tabaqalashtirilgan jismoniy tayyorgarlikning birinchi metodik sharti - tayyorgarlik mazmunining yoshga mosligidir. Yosh davrida nerv-mushak boshqaruvi, koordinatsiya, tezkorlik va kuch imkoniyatlarining rivojlanish sur’atlari turlicha bo‘ladi. Mashq texnik jihatdan nazorat qilinmaydigan darajada og‘irlashtirilsa, kutilgan moslashuv o‘rniga noto‘g‘ri harakat stereotipi shakllanishi mumkin [8, 9].

Ikkinchi shart - harakat sifatini yuklama hajmidan ustun qo‘yishdir. Dastlabki o‘rgatish va takomillashtirish bosqichlarida mashqni ko‘p marta bajarishning o‘zi yetarli emas; har bir takrorlash maqsadli, texnik jihatdan to‘g‘ri va o‘qituvchi yoki murabbiy nazoratida bajarilishi zarur. Charchoq sababli texnika keskin buzila boshlagan nuqta yuklamani kamaytirish yoki tiklanish oralig‘ini uzaytirish uchun signal bo‘lib xizmat qiladi.

Uchinchi shart - mashqlarni o‘zgaruvchan sharoitda qo‘llashdir. Harakat ko‘nikmasi dastlab standart vaziyatda shakllantiriladi, keyinchalik esa tezlik, yo‘nalish, masofa, sherik yoki raqib omili, vaqt cheklovi kabi qo‘shimcha shartlar kiritiladi. Bu usul ko‘nikmaning faqat mashq sharoitida emas, real o‘yin yoki musobaqa vaziyatida ham barqaror namoyon bo‘lishiga yordam beradi.

To‘rtinchi shart - mashg‘ulotning tayyorlov, asosiy va yakuniy qismlari o‘rtasidagi mazmuniy uzviylikdir. Tayyorlov qismida organizm funksional jihatdan ishga tayyorlanishi bilan birga asosiy qismda bajariladigan harakatlarga

oʻxshash koordinatsion elementlar beriladi. Asosiy qismda maqsadli rivojlantiruvchi bloklar bajariladi, yakuniy qismda esa yuklama pasaytirilib, qisqa tahlil va refleksiya orqali oʻrganilgan elementlar mustahkamlanadi.

Beshinchi shart - qayta aloqa va pedagogik korreksiyadir. Murabbiy yoki oʻqituvchi har bir mashgʻulotdan keyin bajarish sifati, qiyinchilik darajasi, oʻquvchilarning faolligi va tiklanish holatini qayd etishi maqsadga muvofiq. Ushbu ma'lumotlar keyingi mikrotsikl yoki dars mazmuniga oʻzgartirish kiritish uchun asos boʻladi.

Metodik model toʻrtta oʻzaro bogʻliq blokdan tashkil topadi: diagnostik blok, rivojlantiruvchi - oʻrgatuvchi blok, integratsion blok va nazorat - korreksion blok. Diagnostik bosqichda tezkorlik, kuch, tezkor - kuch holati aniqlanadi. Rivojlantiruvchi bosqichda asosiy sifat va koʻnikmalar maqsadli mashqlar orqali shakllantiriladi. Integratsion bosqichda ular murakkab va oʻzgaruvchan vaziyatlarda birgalikda qoʻllanadi. Nazorat bosqichida natijalar baholanib, keyingi yuklama korreksiya qilinadi.

Bosqich	Maqsad	Vositalar	Yuklama xususiyati	Nazorat
Diagnostik	Boshlangʻich holatni aniqlash	Test va kuzatuv	Me'yorlangan	Boshlangʻich protokol
Oʻrgatuvchi	Asosiy koʻnikmani shakllantirish	qisqa tezlanishlar; sakrash mashqlari	Oʻrta, sifat ustuvor	Texnik mezon
Integratsion	Sifat va koʻnikmani birlashtirish	me'yorlangan intervallar; koordinatsion yugurish topshiriqlari	Oʻrta-yuqori, nazoratli	Vaqt + aniqlik
Korreksion	Individual kamchilikni bartaraf etish	Maqsadli individual topshiriq	Individual	Qayta test

1-mashq bloki - qisqa tezlanishlar. Ushbu blokda dastlab harakatning toʻgʻri bajarilishiga e'tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oraligʻi beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini oʻzgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

2-mashq bloki - sakrash mashqlari. Ushbu blokda dastlab harakatning toʻgʻri bajarilishiga e'tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oraligʻi beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi

ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini o‘zgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

3-mashq bloki - me’yorlangan intervallar. Ushbu blokda dastlab harakatning to‘g‘ri bajarilishiga e’tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oralig‘i beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini o‘zgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

4-mashq bloki - koordinatsion yugurish topshiriqlari. Ushbu blokda dastlab harakatning to‘g‘ri bajarilishiga e’tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oralig‘i beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini o‘zgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

Haftalik mikrotsiklni rejalashtirishda yuqori shiddatli rivojlantiruvchi bloklarni ketma-ket joylashtirmaslik, texnik o‘rgatish mashqlarini markaziy asab tizimi nisbatan tetik holatda bajarish va tiklanish vositalariga yetarli vaqt ajratish tavsiya etiladi. Yosh sportchilarda mashg‘ulot samarasi ko‘pincha “ko‘proq yuklama” bilan emas, balki sifatli takrorlashlar va tiklanishning to‘g‘ri nisbatiga bog‘liq [11].

Baholash tizimi tezkorlik, kuch, tezkor - kuch, chidamlilik, koordinatsiya komponentlarini imkon qadar alohida va integratsiyalashgan shaklda tekshirishi kerak. Alohida test bazaviy imkoniyatni ko‘rsatsa, integratsiyalashgan test harakatning amaliy sharoitdagi barqarorligini ifodalaydi.

Nazorat natijalarini uch darajada talqin qilish mumkin: yuqori daraja - topshiriq tez, aniq va texnik xatosiz bajariladi; o‘rta daraja - asosiy tuzilma saqlanadi, biroq tezlik yoki aniqlikda beqarorlik kuzatiladi; past daraja - texnik tuzilma tez-tez buziladi va topshiriqni soddalashtirish zarur bo‘ladi.

Monitoring faqat davr oxiridagi test bilan cheklanmasligi kerak. Joriy kuzatuv murabbiyga mashqning o‘zida yuklama va murakkablikni o‘zgartirish imkonini beradi. Oraliq nazorat esa mikrotsikl yoki mezotsikl yakunida metodikaning qaysi komponentlari samaraliroq ishlayotganini ko‘rsatadi.

Nazariy va metodik tahlil yoshga mos tabaqalashtirilgan jismoniy tayyorgarlikni samarali tashkil etishda komplekslik, bosqichlilik va tabaqalashtirish tamoyillari bir-birini to‘ldirishini ko‘rsatadi. Bitta komponentni izolyatsiyalangan holda rivojlantirish qisqa muddatli test natijasini yaxshilashi

mumkin, ammo amaliy vaziyatda ko‘nikmaning barqarorligi uchun turli komponentlarning integratsiyasi talab qilinadi [12].

Harakatni o‘rgatishda dastlabki muvaffaqiyat darhol yuqori shiddatga o‘tish uchun asos bo‘la olmaydi. Ko‘nikma turli sharoitlarda qayta-qayta sifatli bajarilgandagina nisbatan barqaror shakllanadi. Shu sababli metodik modelda standart sharoitdagi mashqdan o‘zgaruvchan va vaziyatli mashqqa bosqichli o‘tish ko‘zda tutiladi.

Tabaqalashtirishning afzalligi shundaki, bir guruh ichidagi tayyorgarlik tafovutlari hisobga olinadi. Kuchli ishtirokchiga murakkabroq shart, tayyorgarligi pastroq ishtirokchiga esa soddalashtirilgan variant berilishi mumkin. Bunda umumiy didaktik maqsad saqlanib qoladi, ammo unga erishish yo‘li individual imkoniyatga moslashtiriladi.

Metodikaning amaliy samaradorligini kelgusida pedagogik tajriba orqali tekshirishda tajriba va nazorat guruhlarining boshlang‘ich bir xilligi, mashg‘ulotlar soni, davomiyligi va tashqi sharoitlar nazorat qilinishi zarur. Statistik ahamiyatlilik haqidagi xulosalar faqat haqiqiy o‘lchovlar asosida chiqarilishi ilmiy ishonchlilikning muhim shartidir.

Amaliy tavsiyalar:

1. Mashg‘ulot boshida qisqa diagnostik kuzatuv o‘tkazib, ishtirokchilarning tayyorgarlik holatiga qarab mashq variantlarini belgilang.

2. Texnik sifat buziladigan darajagacha takrorlashni ko‘paytirmang; sifat pasaysa, tiklanish oralig‘i yoki murakkablikni o‘zgartiring.

3. Haftalik rejalashtirishda yuqori shiddatli bloklar orasiga tiklovchi yoki texnik yo‘nalishdagi mashg‘ulotlarni joylashtiring.

4. Nazoratda faqat vaqt yoki masofani emas, harakatning aniqligi va texnik xatolarini ham qayd eting.

5. Mashqlarni har 2 - 4 haftada monitoring natijalari asosida korreksiya qiling va individual rivojlanish dinamikasini hisobga oling.

Xulosa. Yosh yengil atletikachilarda yoshga mos tabaqalashtirilgan jismoniy tayyorgarlikni takomillashtirish mashqlar majmuini oddiy ko‘paytirishga emas, balki mazmun, yuklama, o‘rgatish ketma-ketligi va pedagogik nazoratning yagona tizimda ishlashiga asoslanishi kerak.

Taklif etilgan diagnostik, o‘rgatuvchi, integratsion va korreksion bloklardan iborat yondashuv yosh va individual farqlarni hisobga olish, ko‘nikmani bosqichma-bosqich murakkablashtirish hamda mashg‘ulot natijalariga tezkor tuzatish kiritish imkonini beradi.

Metodikaning keyingi ilmiy tekshiruvida real pedagogik tajriba ma’lumotlari asosida jismoniy, texnik va integratsiyalashgan testlarning o‘zgarish

dinamikasini aniqlash, guruhlararo farqlarni statistik tahlil qilish hamda amaliy samaradorlik mezonlarini belgilash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bompa T.O., Buzzichelli C. Periodization: Theory and Methodology of Training. Human Kinetics, 2019.
2. Lloyd R.S., Oliver J.L. Strength and Conditioning for Young Athletes: Science and Application. Routledge, 2020.
3. Malina R.M., Bouchard C., Bar-Or O. Growth, Maturation, and Physical Activity. Human Kinetics, 2004.
4. Haff G.G., Triplett N.T. Essentials of Strength Training and Conditioning. Human Kinetics, 2016.
5. American College of Sports Medicine. ACSM's Guidelines for Exercise Testing and Prescription. Wolters Kluwer, 2021.
6. FIFA Training Centre. Youth player development and coaching resources. Zürich: FIFA.
7. UEFA. Coach Education and Youth Development Resources. Nyon: UEFA.
8. World Athletics. Coaching Education and Certification System Resources. Monaco: World Athletics.
9. FIVB. Coaches Manual. Lausanne: Fédération Internationale de Volleyball.
10. Schmidt R.A., Lee T.D. Motor Control and Learning: A Behavioral Emphasis. Human Kinetics, 2019.
11. Magill R.A., Anderson D. Motor Learning and Control. McGraw-Hill, 2017.
12. Faigenbaum A.D., Myer G.D. Resistance training among young athletes: safety, efficacy and injury prevention effects. British Journal of Sports Medicine.

MAKTAB O‘QUVCHILARIGA VOLEYBOL O‘YINI TEXNIK HARAKATLARINI BOSQICHMA-BOSQICH O‘RGATISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Eleusinov S.A.
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: tayyor turish, yuqoridan uzatish, pastdan qabul qilish, servis, hujumga tayyorlov, metodika, pedagogik nazorat.
Ключевые слова: готовность, передача сверху, прием снизу, сервис, подготовка к атаке, методика, педагогический контроль.
Key words: readiness, top pass, bottom reception, service, attack preparation, methodology, pedagogical control.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada maktab o‘quvchilarining voleybol texnikasini bosqichma - bosqich o‘rgatishini takomillashtirishning nazariy va metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqot doirasida tayyor turish, yuqoridan uzatish, pastdan qabul qilish, servis, hujumga tayyorlov kabi asosiy komponentlarning o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilinib, ularni mashg‘ulot yoki dars jarayonida izchil rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuv asoslandi. Yuklama va topshiriqlarni yosh, individual tayyorgarlik hamda harakat ko‘nikmalarining shakllanganlik darajasiga mos tabaqalashtirish zarurati ko‘rsatildi. Taklif etilgan yondashuv pedagogik nazorat, bosqichma-bosqich murakkablashtirish va amaliy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan mashqlar uyg‘unligiga asoslanib, tayyorgarlik sifatini barqaror oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещаются теоретико - методические основы совершенствования поэтапного обучения школьников технике волейбола. В рамках исследования анализируется взаимосвязь таких ключевых элементов, как стойка готовности, передача сверху, приём снизу, подача и подготовка к атакующему удару, и обосновывается методический подход, направленный на их последовательное развитие в ходе тренировок или уроков. Указывается на необходимость дифференциации нагрузок и заданий в соответствии с возрастом, индивидуальной подготовленностью и уровнем сформированности двигательных навыков. Предложенный подход, основанный на сочетании педагогического контроля, поэтапного усложнения и упражнений, приближенных к игровым ситуациям, расширяет возможности для стабильного повышения качества подготовки.
SUMMARY:
This article highlights the theoretical and methodological foundations for improving the phased teaching of volleyball techniques to schoolchildren. The study analyzes the interconnection of key elements such as the ready stance, overhead pass, underhand pass, serve, and preparation for an attack hit. It also substantiates a methodological approach aimed at their sequential development

during training sessions or lessons. The necessity of differentiating workloads and tasks according to age, individual preparedness, and the level of motor skill development is noted. The proposed approach - based on a combination of pedagogical supervision, progressive complexity, and exercises that simulate game situations - broadens the opportunities for a steady improvement in the quality of training.

Bugungi sport amaliyotida maktab o‘quvchilarini tayyorlash jarayoni faqat alohida jismoniy sifat yoki texnik elementni rivojlantirish bilan cheklanmaydi. Mashg‘ulot mazmuni harakat faoliyatining tuzilishi, yosh organizmining rivojlanish qonuniyatlari, o‘rgatishning didaktik tamoyillari va pedagogik nazorat natijalarini bir tizimga birlashtirishni talab etadi. Ayniqsa, voleybol texnikasini bosqichma - bosqich o‘rgatish masalasi tayyorgarlikning keyingi bosqichlaridagi barqaror natija uchun metodik poydevor yaratadi.

Ko‘p yillik tayyorgarlikda yosh sportchi yoki o‘quvchining funksional imkoniyatlari bir xil sur’atda rivojlanmaydi. Shu sababli mashqlarni faqat kalendar yoshga qarab belgilash yetarli emas. Harakat tajribasi, koordinatsion tayyorgarlik, mashg‘ulot staji, tiklanish tezligi va topshiriqni texnik jihatdan sifatli bajarish darajasi ham hisobga olinishi lozim. Bunday yondashuv yuklamani individuallashtirish va ortiqcha zo‘riqishning oldini olishga xizmat qiladi [1, 4].

Amaliyotda uchraydigan muammolardan biri mashqlar sonining ko‘pligi bilan metodik tizimlilikning tenglashtirib yuborilishidir. Aslida samaradorlik vositalar soniga emas, ularning maqsadga muvofiq tanlanishi, ketma-ketligi, takrorlash oralig‘i va pedagogik nazorat bilan bog‘lanishiga bog‘liq. Voleybol texnikasini bosqichma - bosqich o‘rgatish uchun ham mashqlar mazmunini rejalashtirishda “oddiydan murakkabga”, “barqaror sharoitdan o‘zgaruvchan sharoitga” va “o‘zlashtirishdan mustahkamlashga” tamoyillari yetakchi o‘rin egallaydi.

Mazkur masalani ilmiy-uslubiy jihatdan yoritish mashg‘ulotning maqsadi, vositalari, yuklama parametrlari va nazorat mezonlari o‘rtasidagi mantiqiy aloqani aniqlashtirish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan maqolada nazariy tahlil bilan birga amaliyotga joriy etilishi mumkin bo‘lgan metodik bloklar va baholash mezonlari taklif qilinadi [2, 3].

Tadqiqotning maqsadi - maktab o‘quvchilarida voleybol texnikasini bosqichma-bosqich o‘rgatishni yosh va individual xususiyatlarga mos, bosqichli hamda nazorat qilinadigan mashqlar tizimi asosida takomillashtirishning metodik yo‘llarini asoslash.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: mavzu bo‘yicha ilmiy-uslubiy yondashuvlarni umumlashtirish; tayyorgarlikning asosiy

komponentlarini ajratish; mashqlarni bosqichma - bosqich tashkil etish mezonlarini aniqlash; pedagogik nazorat vositalarini tavsiya etish; mashg‘ulot mazmunini amaliyotga moslashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotda ilmiy - uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish, pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil, nazorat mashqlari tizimini modellashtirish, mashg‘ulot tuzilmasini loyihalash hamda olingan ma’lumotlarni sifat jihatdan talqin qilish usullaridan foydalanish nazarda tutiladi.

Pedagogik nazoratni tashkil etishda testning aynan o‘rganilayotgan sifat yoki ko‘nikmani ifodalashi, takroriy o‘lchashda barqaror natija berishi va amaliy sharoitda bajarilishi mumkinligi muhim mezon sifatida qaraladi. Natijalar faqat yakuniy ko‘rsatkich bilan emas, bajarish sifati va tipik xatolar bilan birga tahlil qilinadi [5, 7].

Tajriba - sinov bosqichi tashkil etilganda boshlang‘ich va yakuniy testlar bir xil sharoitda o‘tkazilishi, guruhlarning boshlang‘ich tayyorgarligi taqqoslanishi hamda statistik xulosalar faqat real o‘lchov natijalariga asoslanishi lozim. Shu sababli ushbu maqolada sun’iy statistik qiymatlar keltirilmaydi.

Voleybol texnikasini bosqichma-bosqich o‘rgatishning birinchi metodik sharti - tayyorgarlik mazmunining yoshga mosligidir. Yosh davrida nerv-mushak boshqaruvi, koordinatsiya, tezkorlik va kuch imkoniyatlarining rivojlanish sur’atlari turlicha bo‘ladi. Mashq texnik jihatdan nazorat qilinmaydigan darajada og‘irlashtirilsa, kutilgan moslashuv o‘rniga noto‘g‘ri harakat stereotipi shakllanishi mumkin.

Ikkinchi shart - harakat sifatini yuklama hajmidan ustun qo‘yishdir. Dastlabki o‘rgatish va takomillashtirish bosqichlarida mashqni ko‘p marta bajarishning o‘zi yetarli emas; har bir takrorlash maqsadli, texnik jihatdan to‘g‘ri va o‘qituvchi yoki murabbiy nazoratida bajarilishi zarur. Charchoq sababli texnika keskin buzila boshlagan nuqta yuklamani kamaytirish yoki tiklanish oralig‘ini uzaytirish uchun signal bo‘lib xizmat qiladi.

Uchinchi shart - mashqlarni o‘zgaruvchan sharoitda qo‘llashdir. Harakat ko‘nikmasi dastlab standart vaziyatda shakllantiriladi, keyinchalik esa tezlik, yo‘nalish, masofa, sherik yoki raqib omili, vaqt cheklovi kabi qo‘shimcha shartlar kiritiladi. Bu usul ko‘nikmaning faqat mashq sharoitida emas, real o‘yin yoki musobaqa vaziyatida ham barqaror namoyon bo‘lishiga yordam beradi.

To‘rtinchi shart - mashg‘ulotning tayyorlov, asosiy va yakuniy qismlari o‘rtasidagi mazmuniy uzviylikdir. Tayyorlov qismida organizm funksional jihatdan ishga tayyorlanishi bilan birga asosiy qismda bajariladigan harakatlarga o‘xshash koordinatsion elementlar beriladi. Asosiy qismda maqsadli

rivojlantiruvchi bloklar bajariladi, yakuniy qismda esa yuklama pasaytirilib, qisqa tahlil va refleksiya orqali o‘rganilgan elementlar mustahkamlanadi.

Beshinchi shart - qayta aloqa va pedagogik korreksiyadir. Murabbiy yoki o‘qituvchi har bir mashg‘ulotdan keyin bajarish sifati, qiyinchilik darajasi, o‘quvchilarning faolligi va tiklanish holatini qayd etishi maqsadga muvofiq. Ushbu ma’lumotlar keyingi mikrotsikl yoki dars mazmuniga o‘zgartirish kiritish uchun asos bo‘ladi.

Metodik model to‘rtta o‘zaro bog‘liq blokdan tashkil topadi: diagnostik blok, rivojlantiruvchi-o‘rgatuvchi blok, integratsion blok va nazorat-korreksion blok. Diagnostik bosqichda tayyor turish, yuqoridan uzatish, pastdan qabul qilish holati aniqlanadi. Rivojlantiruvchi bosqichda asosiy sifat va ko‘nikmalar maqsadli mashqlar orqali shakllantiriladi. Integratsion bosqichda ular murakkab va o‘zgaruvchan vaziyatlarda birgalikda qo‘llanadi. Nazorat bosqichida natijalar baholanib, keyingi yuklama korreksiya qilinadi.

Bosqich	**Maqsad**	**Vositalar**	**Yuklama xususiyati**	**Nazorat**
Diagnostik	Boshlang‘ich holatni aniqlash	Test va kuzatuv	Me’yorlangan	Boshlang‘ich protokol
O‘rgatuvchi	Asosiy ko‘nikmani shakllantirish	to‘psiz imitasi-ya; individual to‘p mashqlari	O‘rta, sifat ustuvor	Texnik mezon
Integratsion	Sifat va ko‘nikma-ni birlashtirish	juftlik va uchlik mashqlari; 2x2 va 3x3 sod-dalashtirilgan o‘yin	O‘rta-yuqori, nazoratli	Vaqt + aniqlik
Korreksion	Individual kamchilikni bartaraf etish	Maqsadli individual topshiriq	Individual	Qayta test

1-mashq bloki - to‘psiz imitasiya. Ushbu blokda dastlab harakatning to‘g‘ri bajarilishiga e’tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oralig‘i beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini o‘zgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

2-mashq bloki - individual to‘p mashqlari. Ushbu blokda dastlab harakatning to‘g‘ri bajarilishiga e’tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oralig‘i beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi

ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini o‘zgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

3-mashq bloki - juftlik va uchlik mashqlari. Ushbu blokda dastlab harakatning to‘g‘ri bajarilishiga e’tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oralig‘i beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini o‘zgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

4-mashq bloki - 2x2 va 3x3 soddalashtirilgan o‘yin. Ushbu blokda dastlab harakatning to‘g‘ri bajarilishiga e’tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oralig‘i beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini o‘zgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

Haftalik mikrotsiklni rejalashtirishda yuqori shiddatli rivojlantiruvchi bloklarni ketma-ket joylashtirmaslik, texnik o‘rgatish mashqlarini markaziy asab tizimi nisbatan tetik holatda bajarish va tiklanish vositalariga yetarli vaqt ajratish tavsiya etiladi. Yosh sportchilarda mashg‘ulot samarasi ko‘pincha “ko‘proq yuklama” bilan emas, balki sifatli takrorlashlar va tiklanishning to‘g‘ri nisbatiga bog‘liq [6, 8].

Baholash tizimi tayyor turish, yuqoridan uzatish, pastdan qabul qilish, servis, hujumga tayyorlov komponentlarini imkon qadar alohida va integratsiyalashgan shaklda tekshirishi kerak. Alohida test bazaviy imkoniyatni ko‘rsatsa, integratsiyalashgan test harakatning amaliy sharoitdagi barqarorligini ifodalaydi.

Nazorat natijalarini uch darajada talqin qilish mumkin: yuqori daraja - topshiriq tez, aniq va texnik xatosiz bajariladi; o‘rta daraja - asosiy tuzilma saqlanadi, biroq tezlik yoki aniqlikda beqarorlik kuzatiladi; past daraja - texnik tuzilma tez-tez buziladi va topshiriqni soddalashtirish zarur bo‘ladi.

Monitoring faqat davr oxiridagi test bilan cheklanmasligi kerak. Joriy kuzatuv murabbiyga mashqning o‘zida yuklama va murakkablikni o‘zgartirish imkonini beradi. Oraliq nazorat esa mikrotsikl yoki mezotsikl yakunida metodikaning qaysi komponentlari samaraliroq ishlayotganini ko‘rsatadi [9].

Nazariy va metodik tahlil voleybol texnikasini bosqichma-bosqich o‘rgatishni samarali tashkil etishda komplekslik, bosqichlilik va tabaqalashtirish tamoyillari bir-birini to‘ldirishini ko‘rsatadi. Bitta komponentni izolyatsiyalangan holda rivojlantirish qisqa muddatli test natijasini yaxshilashi mumkin, ammo

amaliy vaziyatda ko‘nikmaning barqarorligi uchun turli komponentlarning integratsiyasi talab qilinadi.

Harakatni o‘rgatishda dastlabki muvaffaqiyat darhol yuqori shiddatga o‘tish uchun asos bo‘la olmaydi. Ko‘nikma turli sharoitlarda qayta-qayta sifatli bajarilgandagina nisbatan barqaror shakllanadi. Shu sababli metodik modelda standart sharoitdagi mashqdan o‘zgaruvchan va vaziyatli mashqqa bosqichli o‘tish ko‘zda tutiladi [10].

Tabaqalashtirishning afzalligi shundaki, bir guruh ichidagi tayyorgarlik tafovutlari hisobga olinadi. Kuchli ishtirokchiga murakkabroq shart, tayyorgarligi pastroq ishtirokchiga esa soddalashtirilgan variant berilishi mumkin. Bunda umumiy didaktik maqsad saqlanib qoladi, ammo unga erishish yo‘li individual imkoniyatga moslashtiriladi.

Metodikaning amaliy samaradorligini kelgusida pedagogik tajriba orqali tekshirishda tajriba va nazorat guruhlarining boshlang‘ich bir xilligi, mashg‘ulotlar soni, davomiyligi va tashqi sharoitlar nazorat qilinishi zarur. Statistik ahamiyatlilik haqidagi xulosalar faqat haqiqiy o‘lchovlar asosida chiqarilishi ilmiy ishonchlilikning muhim shartidir.

Amaliy tavsiyalar:

1. Mashg‘ulot boshida qisqa diagnostik kuzatuv o‘tkazib, ishtirokchilarning tayyorgarlik holatiga qarab mashq variantlarini belgilang.

2. Texnik sifat buziladigan darajagacha takrorlashni ko‘paytirmang; sifat pasaysa, tiklanish oralig‘i yoki murakkablikni o‘zgartiring.

3. Haftalik rejalashtirishda yuqori shiddatli bloklar orasiga tiklovchi yoki texnik yo‘nalishdagi mashg‘ulotlarni joylashtiring.

4. Nazoratda faqat vaqt yoki masofani emas, harakatning aniqligi va texnik xatolarini ham qayd eting.

5. Mashqlarni har 2-4 haftada monitoring natijalari asosida korreksiya qiling va individual rivojlanish dinamikasini hisobga oling.

Xulosa. Maktab o‘quvchilarida voleybol texnikasini bosqichma-bosqich o‘rgatishni takomillashtirish mashqlar majmuini oddiy ko‘paytirishga emas, balki mazmun, yuklama, o‘rgatish ketma-ketligi va pedagogik nazoratning yagona tizimda ishlashiga asoslanishi kerak.

Taklif etilgan diagnostik, o‘rgatuvchi, integratsion va korreksion bloklardan iborat yondashuv yosh va individual farqlarni hisobga olish, ko‘nikmani bosqichma-bosqich murakkablashtirish hamda mashg‘ulot natijalariga tezkor tuzatish kiritish imkonini beradi.

Metodikaning keyingi ilmiy tekshiruvida real pedagogik tajriba ma’lumotlari asosida jismoniy, texnik va integratsiyalashgan testlarning o‘zgarish

dinamikasini aniqlash, guruhlararo farqlarni statistik tahlil qilish hamda amaliy samaradorlik mezonlarini belgilash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bompa T.O., Buzzichelli C. Periodization: Theory and Methodology of Training. Human Kinetics, 2019.
2. Lloyd R.S., Oliver J.L. Strength and Conditioning for Young Athletes: Science and Application. Routledge, 2020.
3. Malina R.M., Bouchard C., Bar-Or O. Growth, Maturation, and Physical Activity. Human Kinetics, 2004.
4. Haff G.G., Triplett N.T. Essentials of Strength Training and Conditioning. Human Kinetics, 2016.
5. American College of Sports Medicine. ACSM's Guidelines for Exercise Testing and Prescription. Wolters Kluwer, 2021.
6. FIFA Training Centre. Youth player development and coaching resources. Zürich: FIFA.
7. UEFA. Coach Education and Youth Development Resources. Nyon: UEFA.
8. World Athletics. Coaching Education and Certification System Resources. Monaco: World Athletics.
9. FIVB. Coaches Manual. Lausanne: Fédération Internationale de Volleyball.
10. Schmidt R.A., Lee T.D. Motor Control and Learning: A Behavioral Emphasis. Human Kinetics, 2019.

YOSH FUTBOLCHILARNING JISMONIY VA TEXNIK TAYYORGARLIGINI KOMPLEKS RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY METODIK YONDASHUVLARI

Abdimuratov A.U.
Berdaq nomidagi Qoraqolpoq davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: tezkorlik, chaqqonlik, tezkor-kuch, koordinatsiya, to‘pni boshqarish, metodika, pedagogik nazorat.
Ключевые слова: быстрота, ловкость, скоростно-силовая, координация, управление мячом, методика, педагогический контроль.
Key words: speed, agility, speed-strength, coordination, ball control, methodology, pedagogical control.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada yosh futbolchilarning jismoniy va texnik tayyorgarlikini takomillashtirishning nazariy va metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqot doirasida tezkorlik, chaqqonlik, tezkor-kuch, koordinatsiya, to‘pni boshqarish kabi asosiy komponentlarning o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilinib, ularni mashg‘ulot yoki dars jarayonida izchil rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuv asoslandi. Yuklama va topshiriqlarni yosh, individual tayyorgarlik hamda harakat ko‘nikmalarining shakllanganlik darajasiga mos tabaqalashtirish zarurati ko‘rsatildi. Taklif etilgan yondashuv pedagogik nazorat, bosqichma-bosqich murakkablashtirish va amaliy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan mashqlar uyg‘unligiga asoslanib, tayyorgarlik sifatini barqaror oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещены теоретические и методические основы совершенствования физической и технической подготовки юных футболистов. В рамках исследования была проанализирована взаимосвязь основных компонентов, таких как быстрота, ловкость, скоростно-силовая, координация, управление мячом, и обоснован методический подход, направленный на их последовательное развитие в процессе тренировки или урока. Показана необходимость дифференциации нагрузок и заданий в соответствии с возрастом, индивидуальной подготовленностью и уровнем сформированности двигательных навыков. Предложенный подход, основанный на сочетании педагогического контроля, поэтапного усложнения и упражнений, приближенных к практическим ситуациям, расширяет возможности устойчивого повышения качества подготовки.
SUMMARY:
This article examines the theoretical and methodological foundations for improving the physical and technical training of young football players. Within the framework of the study, the interconnection of key components such as speed, agility, speed-strength, coordination, and ball control was analyzed, and a methodological approach aimed at their sequential development during training or lessons was substantiated. The necessity of differentiating loads and tasks in accordance with age, individual preparation, and the level of motor skill formation is demonstrated. The proposed approach, based on

a combination of pedagogical control, step-by-step complexity, and exercises approached to practical situations, expands the possibilities for steadily improving training quality.

Bugungi sport amaliyotida yosh futbolchilarni tayyorlash jarayoni faqat alohida jismoniy sifat yoki texnik elementni rivojlantirish bilan cheklanmaydi. Mashg‘ulot mazmuni harakat faoliyatining tuzilishi, yosh organizmining rivojlanish qonuniyatlari, o‘rgatishning didaktik tamoyillari va pedagogik nazorat natijalarini bir tizimga birlashtirishni talab etadi. Ayniqsa, jismoniy va texnik tayyorgarlik masalasi tayyorgarlikning keyingi bosqichlaridagi barqaror natija uchun metodik poydevor yaratadi.

Ko‘p yillik tayyorgarlikda yosh sportchi yoki o‘quvchining funksional imkoniyatlari bir xil sur’atda rivojlanmaydi. Shu sababli mashqlarni faqat kalendar yoshga qarab belgilash yetarli emas. Harakat tajribasi, koordinatsion tayyorgarlik, mashg‘ulot staji, tiklanish tezligi va topshiriqni texnik jihatdan sifatli bajarish darajasi ham hisobga olinishi lozim. Bunday yondashuv yuklamani individuallashtirish va ortiqcha zo‘riqishning oldini olishga xizmat qiladi [1, 3].

Amaliyotda uchraydigan muammolardan biri mashqlar sonining ko‘pligi bilan metodik tizimlilikning tenglashtirib yuborilishidir. Aslida samaradorlik vositalar soniga emas, ularning maqsadga muvofiq tanlanishi, ketma-ketligi, takrorlash oralig‘i va pedagogik nazorat bilan bog‘lanishiga bog‘liq. Jismoniy va texnik tayyorgarlik uchun ham mashqlar mazmunini rejalashtirishda “oddiydan murakkabga”, “barqaror sharoitdan o‘zgaruvchan sharoitga” va “o‘zlashtirishdan mustahkamlashga” tamoyillari yetakchi o‘rin egallaydi [5, 6].

Mazkur masalani ilmiy-uslubiy jihatdan yoritish mashg‘ulotning maqsadi, vositalari, yuklama parametrlari va nazorat mezonlari o‘rtasidagi mantiqiy aloqani aniqlashtirish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan maqolada nazariy tahlil bilan birga amaliyotga joriy etilishi mumkin bo‘lgan metodik bloklar va baholash mezonlari taklif qilinadi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Tadqiqotning maqsadi - yosh futbolchilarda jismoniy va texnik tayyorgarlikni yosh va individual xususiyatlarga mos, bosqichli hamda nazorat qilinadigan mashqlar tizimi asosida takomillashtirishning metodik yo‘llarini asoslash.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: mavzu bo‘yicha ilmiy -uslubiy yondashuvlarni umumlashtirish; tayyorgarlikning asosiy komponentlarini ajratish; mashqlarni bosqichma-bosqich tashkil etish mezonlarini aniqlash; pedagogik nazorat vositalarini tavsiya etish; mashg‘ulot mazmunini amaliyotga moslashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot usullari. Tadqiqotda ilmiy - uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish, pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil, nazorat mashqlari tizimini modellashtirish, mashg‘ulot tuzilmasini loyihalash hamda olingan ma’lumotlarni sifat jihatdan talqin qilish usullaridan foydalanish nazarda tutiladi.

Pedagogik nazoratni tashkil etishda testning aynan o‘rganilayotgan sifat yoki ko‘nikmani ifodalashi, takroriy o‘lchashda barqaror natija berishi va amaliy sharoitda bajarilishi mumkinligi muhim mezon sifatida qaraladi. Natijalar faqat yakuniy ko‘rsatkich bilan emas, bajarish sifati va tipik xatolar bilan birga tahlil qilinadi.

Tajriba-sinov bosqichi tashkil etilganda boshlang‘ich va yakuniy testlar bir xil sharoitda o‘tkazilishi, guruhlarning boshlang‘ich tayyorgarligi taqqoslanishi hamda statistik xulosalar faqat real o‘lchov natijalariga asoslanishi lozim. Shu sababli ushbu maqolada sun’iy statistik qiymatlar keltirilmaydi [2, 4].

Jismoniy va texnik tayyorgarlikning birinchi metodik sharti - tayyorgarlik mazmunining yoshga mosligidir. Yosh davrida nerv-mushak boshqaruvi, koordinatsiya, tezkorlik va kuch imkoniyatlarining rivojlanish sur’atlari turlicha bo‘ladi. Mashq texnik jihatdan nazorat qilinmaydigan darajada og‘irlashtirilsa, kutilgan moslashuv o‘rniga noto‘g‘ri harakat stereotipi shakllanishi mumkin.

Ikkinchi shart - harakat sifatini yuklama hajmidan ustun qo‘yishdir. Dastlabki o‘rgatish va takomillashtirish bosqichlarida mashqni ko‘p marta bajarishning o‘zi yetarli emas; har bir takrorlash maqsadli, texnik jihatdan to‘g‘ri va o‘qituvchi yoki murabbiy nazoratida bajarilishi zarur. Charchoq sababli texnika keskin buzila boshlagan nuqta yuklamani kamaytirish yoki tiklanish oralig‘ini uzaytirish uchun signal bo‘lib xizmat qiladi.

Uchinchi shart - mashqlarni o‘zgaruvchan sharoitda qo‘llashdir. Harakat ko‘nikmasi dastlab standart vaziyatda shakllantiriladi, keyinchalik esa tezlik, yo‘nalish, masofa, sherik yoki raqib omili, vaqt cheklovi kabi qo‘shimcha shartlar kiritiladi. Bu usul ko‘nikmaning faqat mashq sharoitida emas, real o‘yin yoki musobaqa vaziyatida ham barqaror namoyon bo‘lishiga yordam beradi.

To‘rtinchi shart - mashg‘ulotning tayyorlov, asosiy va yakuniy qismlari o‘rtasidagi mazmuniy uzviylikdir. Tayyorlov qismida organizm funksional jihatdan ishga tayyorlanishi bilan birga asosiy qismda bajariladigan harakatlarga o‘xshash koordinatsion elementlar beriladi. Asosiy qismda maqsadli rivojlantiruvchi bloklar bajariladi, yakuniy qismda esa yuklama pasaytirilib, qisqa tahlil va refleksiya orqali o‘rganilgan elementlar mustahkamlanadi.

Beshinchi shart - qayta aloqa va pedagogik korreksiyadir. Murabbiy yoki o‘qituvchi har bir mashg‘ulotdan keyin bajarish sifati, qiyinchilik darajasi, o‘quvchilarning faolligi va tiklanish holatini qayd etishi maqsadga muvofiq. Ushbu ma’lumotlar keyingi mikrotsikl yoki dars mazmuniga o‘zgartirish kiritish uchun asos bo‘ladi.

Metodik model to‘rtta o‘zaro bog‘liq blokdan tashkil topadi: diagnostik blok, rivojlantiruvchi-o‘rgatuvchi blok, integratsion blok va nazorat-korreksion blok. Diagnostik bosqichda tezkorlik, chaqqonlik, tezkor-kuch holati aniqlanadi. Rivojlantiruvchi bosqichda asosiy sifat va ko‘nikmalar maqsadli mashqlar orqali shakllantiriladi. Integratsion bosqichda ular murakkab va o‘zgaruvchan

vaziyatlarda birgalikda qo‘llanadi. Nazorat bosqichida natijalar baholanib, keyingi yuklama korreksiya qilinadi.

Bosqich	Maqsad	Vositalar	Yuklama xususiyati	Nazorat
Diagnostik	Boshlang‘ich holatni aniqlash	Test va kuzatuv	Me’yorlangan	Boshlang‘ich protokol
O‘rgatuvchi	Asosiy ko‘nikmani shakllantirish	10-20 m tezlanish + to‘pni qabul qilish; yo‘nalishni o‘zgartirib dribling	O‘rta, sifat ustuvor	Texnik mezon
Integratsion	Sifat va ko‘nikmani birlashtirish	juftlikda tezkor uzatish; kichik tarkibli 3x3 va 4x4 o‘yinlar	O‘rta-yuqori, nazoratli	Vaqt + aniqlik
Korreksion	Individual kamchilikni bartaraf etish	Maqsadli individual topshiriq	Individual	Qayta test

1 - mashq bloki - 10 - 20 m tezlanish + to‘pni qabul qilish. Ushbu blokda dastlab harakatning to‘g‘ri bajarilishiga e’tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oralig‘i beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini o‘zgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

2-mashq bloki - yo‘nalishni o‘zgartirib dribling. Ushbu blokda dastlab harakatning to‘g‘ri bajarilishiga e’tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oralig‘i beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini o‘zgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

3-mashq bloki - juftlikda tezkor uzatish. Ushbu blokda dastlab harakatning to‘g‘ri bajarilishiga e’tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oralig‘i beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini o‘zgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

4-mashq bloki - kichik tarkibli 3x3 va 4x4 o‘yinlar. Ushbu blokda dastlab harakatning to‘g‘ri bajarilishiga e’tibor qaratiladi. Keyingi takrorlashlarda tezlik yoki koordinatsion murakkablik asta-sekin oshiriladi. Topshiriq bajarilgach, qisqa tiklanish oralig‘i beriladi va sifat mezoni qayd etiladi. Mashqning murakkabligi

ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab masofa, takrorlash soni, vaqt cheklovi yoki harakat shartini o‘zgartirish orqali tabaqalashtiriladi.

Haftalik mikrotsiklni rejalashtirishda yuqori shiddatli rivojlantiruvchi bloklarni ketma-ket joylashtirmaslik, texnik o‘rgatish mashqlarini markaziy asab tizimi nisbatan tetik holatda bajarish va tiklanish vositalariga yetarli vaqt ajratish tavsiya etiladi. Yosh sportchilarda mashg‘ulot samarasi ko‘pincha “ko‘proq yuklama” bilan emas, balki sifatli takrorlashlar va tiklanishning to‘g‘ri nisbatiga bog‘liq.

Baholash tizimi tezkorlik, chaqqonlik, tezkor-kuch, koordinatsiya, to‘pni boshqarish komponentlarini imkon qadar alohida va integratsiyalashgan shaklda tekshirishi kerak. Alohida test bazaviy imkoniyatni ko‘rsatsa, integratsiyalashgan test harakatning amaliy sharoitdagi barqarorligini ifodalaydi.

Nazorat natijalarini uch darajada talqin qilish mumkin: yuqori daraja - topshiriq tez, aniq va texnik xatosiz bajariladi; o‘rta daraja - asosiy tuzilma saqlanadi, biroq tezlik yoki aniqlikda beqarorlik kuzatiladi; past daraja - texnik tuzilma tez-tez buziladi va topshiriqni soddalashtirish zarur bo‘ladi [7, 9].

Monitoring faqat davr oxiridagi test bilan cheklanmasligi kerak. Joriy kuzatuv murabbiyga mashqning o‘zida yuklama va murakkablikni o‘zgartirish imkonini beradi. Oraliq nazorat esa mikrotsikl yoki mezotsikl yakunida metodikaning qaysi komponentlari samaraliroq ishlayotganini ko‘rsatadi.

Nazariy va metodik tahlil jismoniy va texnik tayyorgarlikni samarali tashkil etishda komplekslik, bosqichlilik va tabaqalashtirish tamoyillari bir-birini to‘ldirishini ko‘rsatadi. Bitta komponentni izolyatsiyalangan holda rivojlantirish qisqa muddatli test natijasini yaxshilashi mumkin, ammo amaliy vaziyatda ko‘nikmaning barqarorligi uchun turli komponentlarning integratsiyasi talab qilinadi [8].

Harakatni o‘rgatishda dastlabki muvaffaqiyat darhol yuqori shiddatga o‘tish uchun asos bo‘la olmaydi. Ko‘nikma turli sharoitlarda qayta-qayta sifatli bajarilgandagina nisbatan barqaror shakllanadi. Shu sababli metodik modelda standart sharoitdagi mashqdan o‘zgaruvchan va vaziyatli mashqqa bosqichli o‘tish ko‘zda tutiladi.

Tabaqalashtirishning afzalligi shundaki, bir guruh ichidagi tayyorgarlik tafovutlari hisobga olinadi. Kuchli ishtirokchiga murakkabroq shart, tayyorgarligi pastroq ishtirokchiga esa soddalashtirilgan variant berilishi mumkin. Bunda umumiy didaktik maqsad saqlanib qoladi, ammo unga erishish yo‘li individual imkoniyatga moslashtiriladi [10].

Metodikaning amaliy samaradorligini kelgusida pedagogik tajriba orqali tekshirishda tajriba va nazorat guruhlarining boshlang‘ich bir xilligi, mashg‘ulotlar soni, davomiyligi va tashqi sharoitlar nazorat qilinishi zarur. Statistik ahamiyatlilik haqidagi xulosalar faqat haqiqiy o‘lchovlar asosida chiqarilishi ilmiy ishonchlilikning muhim shartidir.

Amaliy tavsiyalar:

1. Mashg‘ulot boshida qisqa diagnostik kuzatuv o‘tkazib, ishtirokchilarning tayyorgarlik holatiga qarab mashq variantlarini belgilang.

2. Texnik sifat buziladigan darajagacha takrorlashni ko‘paytirmang; sifat pasaysa, tiklanish oralig‘i yoki murakkablikni o‘zgartiring.

3. Haftalik rejalashtirishda yuqori shiddatli bloklar orasiga tiklovchi yoki texnik yo‘nalishdagi mashg‘ulotlarni joylashtiring.

4. Nazoratda faqat vaqt yoki masofani emas, harakatning aniqligi va texnik xatolarini ham qayd eting.

5. Mashqlarni har 2 - 4 haftada monitoring natijalari asosida korreksiya qiling va individual rivojlanish dinamikasini hisobga oling.

Xulosa. Yosh futbolchilarda jismoniy va texnik tayyorgarlikni takomillashtirish mashqlar majmuini oddiy ko‘paytirishga emas, balki mazmun, yuklama, o‘rgatish ketma-ketligi va pedagogik nazoratning yagona tizimda ishlashiga asoslanishi kerak.

Taklif etilgan diagnostik, o‘rgatuvchi, integratsion va korreksion bloklardan iborat yondashuv yosh va individual farqlarni hisobga olish, ko‘nikmani bosqichma-bosqich murakkablashtirish hamda mashg‘ulot natijalariga tezkor tuzatish kiritish imkonini beradi.

Metodikaning keyingi ilmiy tekshiruvida real pedagogik tajriba ma’lumotlari asosida jismoniy, texnik va integratsiyalashgan testlarning o‘zgarish dinamikasini aniqlash, guruhlararo farqlarni statistik tahlil qilish hamda amaliy samaradorlik mezonlarini belgilash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bompa T.O., Buzzichelli C. Periodization: Theory and Methodology of Training. Human Kinetics, 2019.

2. Lloyd R.S., Oliver J.L. Strength and Conditioning for Young Athletes: Science and Application. Routledge, 2020.

3. Malina R.M., Bouchard C., Bar-Or O. Growth, Maturation, and Physical Activity. Human Kinetics, 2004.

4. Haff G.G., Triplett N.T. Essentials of Strength Training and Conditioning. Human Kinetics, 2016.

5. American College of Sports Medicine. ACSM’s Guidelines for Exercise Testing and Prescription. Wolters Kluwer, 2021.

6. FIFA Training Centre. Youth player development and coaching resources. Zürich: FIFA.

7. UEFA. Coach Education and Youth Development Resources. Nyon: UEFA.

8. World Athletics. Coaching Education and Certification System Resources. Monaco: World Athletics.

9. FIVB. Coaches Manual. Lausanne: Fédération Internationale de Volleyball.

10. Schmidt R.A., Lee T.D. Motor Control and Learning: A Behavioral Emphasis. Human Kinetics, 2019.

TALABALARNING JISMONIY TARBIYASI VA JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHGA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Toshtonov B.B.
Andijon shahar 20-maktab o'qituvchisi
Andijon davlat universiteti 3-bosqich doktoranti

Tayanch so‘zlar: jismoniy tarbiya, oliy ta’lim, talabalar, jismoniy sifatlar, jismoniy tayyorgarlik, sportlashtirilgan yondashuv, kompleks yondashuv, uyg‘unlashtirish tamoyili, aylanma mashg‘ulot, individual yondashuv.
Ключевые слова: физическое воспитание, высшее образование, студенты, физические качества, физическая подготовленность, спортивно-ориентированный подход, комплексный подход, принцип гармонизации, круговая тренировка, индивидуальный подход.
Key words: physical education, higher education, students, physical qualities, physical fitness, sports-oriented approach, comprehensive approach, principle of harmonization, circuit training, individual approach.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalarining jismoniy tarbiyasi jarayonida jismoniy sifatlarni rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Talabalarning jismoniy tayyorgarligi, jismoniy sifatlar rivojlanishining dinamikasi, jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini tashkil etishning sportlashtirilgan, kompleks va uyg‘unlashtirilgan yondashuvlari yoritilgan. Shuningdek, aylanma mashg‘ulotlar, trenajyor mashqlari, sog‘lomlashtirish texnologiyalari va individual yuklamalarni belgilashning ahamiyati ko‘rib chiqilgan. Talabalarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishda individual-differensial yondashuvni qo‘llash hamda sust rivojlangan jismoniy sifatlarni maqsadli rivojlantirish zarurligi asoslab berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье проведён научно-теоретический анализ современных подходов к развитию физических качеств в процессе физического воспитания студентов высших образовательных учреждений. Рассмотрены вопросы физической подготовленности студентов, динамики развития физических качеств, а также спортивно-ориентированного, комплексного и гармонизированного подходов к организации занятий по физическому воспитанию. Кроме того, изучены значение круговых тренировок, упражнений на тренажёрах, оздоровительных технологий и индивидуального дозирования физических нагрузок. Обоснована необходимость применения индивидуально-дифференцированного подхода и целенаправленного развития недостаточно развитых физических качеств при совершенствовании физической подготовленности студентов.
SUMMARY:
This article presents a scientific and theoretical analysis of modern approaches to developing physical qualities in the process of physical education among students at higher education

institutions. It examines students' physical fitness, the dynamics of physical quality development, and sports-oriented, comprehensive, and harmonized approaches to organizing physical education classes. The article also considers the importance of circuit training, resistance-training equipment, health-enhancing technologies, and the individual prescription of physical loads. The necessity of applying an individual-differentiated approach and purposefully developing insufficiently developed physical qualities to improve students' physical fitness is substantiated.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda inson salomatligini mustahkamlash, jismoniy faolligini oshirish va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish muhim ijtimoiy-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ilmiy-texnik taraqqiyot va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalarining o‘quv yuklamasi hamda axborot bilan ishlash hajmining ortishiga olib kelmoqda. Bunday sharoitda talabalarning organizmiga qo‘yiladigan funksional talablar kuchayib, ularning aqliy va jismoniy ish qobiliyatini saqlash hamda rivojlantirish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Jismoniy madaniyat talabalarning jismoniy faolligini oshirish, organizmning moslashuv imkoniyatlarini kengaytirish va jismoniy ish qobiliyatini takomillashtirishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, pedagogika oliy ta’lim tizimida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari faqatgina jismoniy mashqlarni bajarish bilan cheklanmasdan, talabalarda kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan jismoniy tayyorgarlik va harakat ko‘nikmalarini shakllantirishga ham yo‘naltirilishi lozim.

Jismoniy tarbiya jarayonining samaradorligi talabalarning sog‘lig‘i, jismoniy va texnik tayyorgarligi, qiziqishlari, motivlari, individual qobiliyatlari hamda bo‘lajak kasbiy faoliyatining xususiyatlarini hisobga olish bilan belgilanadi. Shuning uchun jismoniy sifatlarni rivojlantirishning mazmuni va metodlarini takomillashtirish, mashg‘ulotlarda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi - pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalarining jismoniy tarbiyasi va jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy yondashuvlarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish hamda ularni takomillashtirishning muhim yo‘nalishlarini aniqlash.

Tadqiqot materiallari va metodlari;

Maqolada talabalarning jismoniy tarbiyasi va jismoniy sifatlarini rivojlantirish masalalariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar mazmuni nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot materiallari sifatida pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalarining jismoniy tayyorgarligi, jismoniy sifatlar rivojlanishining dinamikasi, mashg‘ulotlarni tashkil etish texnologiyalari hamda jismoniy tarbiyaning zamonaviy yondashuvlariga oid ilmiy qarashlardan foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va nazariy xulosalar chiqarish usullari qo‘llanildi. Turli tadqiqotchilar tomonidan

taklif etilgan sportlashtirilgan, kompleks va uyg‘unlashtirilgan yondashuvlarning mazmuni, imkoniyatlari hamda cheklovlari o‘zaro taqqoslandi.

Natijalar va muhokama;

Talabalarning jismoniy tayyorgarligi va jismoniy sifatlarini rivojlantirish muammolari

Talabalarning jismoniy tarbiyasi jarayonida hal etilishi lozim bo‘lgan asosiy vazifalardan biri ta’lim dasturida belgilangan kompetensiyalarni shakllantirishdir. Ushbu kompetensiyalar talabalarning to‘laqonli ijtimoiy va kasbiy faoliyatini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan jismoniy tayyorgarlik darajasiga erishishini ham qamrab oladi.

Jismoniy sifatlarni rivojlantirish talaba shaxsining har tomonlama va uyg‘un rivojlanishiga, organizmning tashqi muhit omillariga bardoshliligini oshirishga, moslashuv imkoniyatlarini kengaytirishga va kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlashga xizmat qiladi [7].

Ilmiy adabiyotlar tahlili birinchi kurs talabalarining jismoniy tayyorgarligi darajasi bo‘yicha turli natijalar mavjudligini ko‘rsatadi. Ayrim tadqiqotchilar talabalar jismoniy tayyorgarligini o‘rtacha darajada deb baholagan bo‘lsalar [1], boshqa olimlar jismoniy sifatlar rivojlanishidagi yetishmovchiliklarni qayd etib, ularni o‘rtachadan past darajada deb ko‘rsatganlar [6].

Shuningdek, ayrim tadqiqotlarda so‘nggi 15 yil davomida pedagogika oliy ta’lim muassasalariga qabul qilingan birinchi kurs talabalarining jismoniy sifatlari rivojlanishida salbiy o‘zgarishlar kuzatilgani ta’kidlangan [15].

Talabalarning pedagogika oliy ta’lim muassasasida tahsil olish davridagi jismoniy tayyorgarligi dinamikasi ham bir xil natijalarni ko‘rsatmaydi. Ba’zi tadqiqotlarda, ayniqsa, yuqori kurslarda jismoniy sifatlar rivojlanish darajasining pasayishi qayd etilgan [6,15]. Boshqa tadqiqotlarda esa birinchi va uchinchi kurs talabalari ko‘rsatkichlari o‘rtasida ishonchli farqlar aniqlanmagan [5]. Ayrim mualliflar o‘qish davomida jismoniy tayyorgarlikning ijobiy dinamikasini ham ko‘rsatganlar [12].

Mazkur natijalarning turlicha bo‘lishi jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini tashkil etish xususiyatlari, qo‘llaniladigan pedagogik yondashuvlar va talabalarning individual imkoniyatlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli jismoniy sifatlarni rivojlantirish jarayonini rejalashtirishda talabalarning boshlang‘ich tayyorgarlik darajasini aniqlash va uning o‘zgarishlarini muntazam nazorat qilish muhim ahamiyatga ega.

Jismoniy sifatlarni rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari;

Ilmiy tadqiqotlar tahlili talabalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishda uchta asosiy yondashuv keng qo‘llanilishini ko‘rsatadi. Bular sportlashtirilgan yondashuv, kompleks yondashuv va uyg‘unlashtirish tamoyiliga asoslangan yondashuvdir.

Sportlashtirilgan yondashuv. Ushbu yondashuv muayyan sport turi vositalari va metodlaridan foydalanish orqali talabalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishni

nazarda tutadi. Mazkur yondashuvning muhim jihati mashg‘ulotlarni talabalarning qiziqishlari, harakat faoliyatiga moyilligi va ustun jismoniy sifatlarini hisobga olgan holda tashkil etish imkoniyatidir [12].

Sportlashtirilgan mashg‘ulotlar talabalarning jismoniy madaniyatga bo‘lgan qiziqishini oshirish, harakat vazifalarini bajarishga bo‘lgan moyilligini hisobga olish va ayrim jismoniy sifatlarni yuqori darajada rivojlantirishga yordam beradi [12].

Biroq ushbu yondashuvda muayyan sport turi uchun ustuvor hisoblanmaydigan jismoniy sifatlarning yetarli darajada rivojlanmasligi ehtimoli mavjud. Shu bois sport vositalaridan foydalanishda tanlangan sport turiga xos mashqlar bilan bir qatorda umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlarini ham qo‘llash zarur.

Kompleks yondashuv. Kompleks yondashuv talabalarning barcha asosiy jismoniy sifatlarini mashg‘ulotlar jarayonida birgalikda rivojlantirishni nazarda tutadi [14]. Ushbu yondashuv jismoniy tayyorgarlikning ko‘p tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, barcha jismoniy sifatlariga bir xil pedagogik ta’sir ko‘rsatish ularning o‘zaro mutanosib rivojlanishini har doim ham ta’minlamasligi mumkin. Chunki talabalarning boshlang‘ich jismoniy tayyorgarligi va individual imkoniyatlari bir-biridan farq qiladi.

Uyg‘unlashtirilgan yondashuv. Ushbu yondashuv jismoniy sifatlarning o‘zaro mutanosib rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, bunda sust rivojlangan jismoniy sifatlarni maqsadli takomillashtirishga ustuvor ahamiyat beriladi [11].

Uyg‘unlashtirish tamoyilining muhim jihati shundaki, mashg‘ulotlar mazmuni talabaning mavjud jismoniy tayyorgarlik darajasiga muvofiq belgilanadi. Bunda jismoniy sifatlarning rivojlanishidagi nomutanosibliklarni aniqlash va tegishli mashqlar orqali ularni bartaraf etishga e’tibor qaratiladi.

Shunday qilib, mazkur yondashuvlarni taqqoslash ularning har biri muayyan pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Sportlashtirilgan yondashuv qiziqish va sportga xos tayyorgarlikni rivojlantirishga, kompleks yondashuv ko‘p tomonlama jismoniy tayyorgarlikka, uyg‘unlashtirilgan yondashuv esa jismoniy sifatlarning mutanosib rivojlanishiga yo‘naltiriladi.

Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida zamonaviy vosita va metodlardan foydalanish;

Talabalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda turli sport turlari, sog‘lomlashtirish texnologiyalari va maxsus mashqlar majmualaridan foydalanish taklif etilgan.

O. N. Karabanova hamkorlari bilan ijtimoiy ahamiyatga ega jismoniy sifatlarni rivojlantirish jarayonini bosqichma-bosqich boshqarish texnologiyasini taklif qilgan [8]. V. N. Bolgov hamkorlari bilan esa birinchi kurs talabalari mashg‘ulotlarida sportlashtirilgan texnologiyalar o‘rniga sog‘lomlashtirish texnologiyalaridan foydalanishni tavsiya etgan.

Mazkur tadqiqotda jismoniy sifatlarni rivojlantirish uchun mashg‘ulot vaqtini quyidagi nisbatda taqsimlash tavsiya qilingan:

Jismoniy sifat-Mashg‘ulot vaqtining tavsiya etilgan ulushi;

Chidamlilik 65 %

Kuch 20 %

Tezlik va chaqqonlik-15 %

Ushbu taqsimot muayyan tadqiqotda taklif etilgan tavsiya sifatida qaralishi lozim. Uni barcha talabalar va mashg‘ulot sharoitlari uchun o‘zgarmas me’yor sifatida qo‘llashdan oldin talabalarning tayyorgarligi va mashg‘ulot maqsadlarini hisobga olish talab etiladi [2].

S. V. Kononov Pedagogika oliy ta’lim muassasasi talabalari kuchi va kuch chidamliligini rivojlantirishda amaliy suzish vositalari hamda trenajyor mashqlaridan foydalanishni taklif etgan [10].

S. A. Kruglov mashinasozlik yo‘nalishidagi talabalar misolida voleybol vositalariga asoslangan sportlashtirilgan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarining kasbiy ahamiyatga ega psixofizik sifatlarni rivojlantirishdagi ta’sirini o‘rgangan. Tadqiqotda tezkor-kuch sifatlari, muvofiqlashtirish qobiliyatlari va tezkor chidamlilikning rivojlanishida ijobiy dinamika qayd etilgan.

S. F. Buruxin talaba qizlarning harakat sifatlarini rivojlantirishda gimnastika vositalaridan foydalanishni taklif qilgan [3]. E. V. Nikolayev esa kuch sifatlarining kundalik hayot va mehnat faoliyatidagi ahamiyatini ta’kidlab, qo‘l va yelka kamari mushaklarini rivojlantirish uchun turnikda tortilish mashqlarining turli variantlaridan foydalanishni tavsiya etgan [13].

A. V. Tolstovning tadqiqotlarida trenajyorlardan foydalanish kuch, tezkor-kuch sifatlari va mushaklarning kuch chidamliligini rivojlantirish vositasi sifatida ko‘rib chiqilgan. Trenajyor mashg‘ulotlarida individual maksimal test ko‘rsatkichlari va talabalarning jismoniy tayyorgarlik darajasini hisobga olish yuklama og‘irligini differensial belgilash imkonini beradi [16].

Muallif trenajyor mashg‘ulotlarida aylanma va guruhli usullardan foydalanishni tavsiya etadi. Umumjismoniy tayyorgarlik mashg‘ulotlarida qo‘l, yelka kamari, orqa, ko‘krak, qorin va pastki oyoq mushaklari uchun mashqlarni ketma-ket tashkil etish, avval yirik mushak guruhlariga, keyin esa kichik mushak guruhlariga e’tibor qaratish taklif etilgan [16].

T. N. Shutova hamkorlari bilan atletik gimnastika, yengil atletika, krossfit va boshqa harakat faoliyati turlarini aylanma mashg‘ulotlar shaklida qo‘llashni taklif etgan. Mualliflar ishlab chiqqan mashqlar majmualarini bir o‘quv yili davomida qo‘llash natijasida tezkor-kuch sifatlari, harakatlarni muvofiqlashtirish, kuch va statik chidamlilik ko‘rsatkichlarining oshgani qayd etilgan [17].

O. G. Kovalchuk yengil atletika mashg‘ulotlarida blok tizimidan foydalanish asosida jismoniy sifatlarni rivojlantirish metodikasini taklif etgan. Ushbu

metodikada umumiy chidamlilik, kuch va tezkor-kuch sifatlarini muayyan ketma-ketlikda rivojlantirish nazarda tutiladi [9].

M.Sholixaylanmamashg‘ulotlarnijismoniysifatlarnikompleksrivojlantirishning samarali vositalaridan biri sifatida baholaydi. Aylanma mashg‘ulotlar darsning harakat zichligini oshirish, pedagogik ta’sir hajmi va intensivligini tartibga solish hamda turli jismoniy tarbiya vazifalarini bir mashg‘ulot doirasida hal etish imkonini beradi [17].

Individual yuklamalarni belgilash va jismoniy tayyorgarlikni nazorat qilish;

Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarining samaradorligini ta’minlashda yuklamalarni talabalarning individual imkoniyatlariga muvofiq belgilash muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, kuch mashqlari va trenajyorlardan foydalanishda maksimal test ko‘rsatkichlarini hisobga olish individual yuklama miqdorini aniqlash imkonini beradi [4, 5].

A. G. Busarin yuklama intensivligini nazorat qilish maqsadida har bir aylanma mashg‘ulotning boshida va oxirida, shuningdek, dam olish vaqtida yurak urish chastotasini qayd etishni taklif etadi [4, 5].

Yurak urish chastotasining mashg‘ulot davomida o‘zgarishini taqqoslash talabaning jismoniy yuklamaga funksional reaksiyasini kuzatish imkonini beradi. Takrorlanadigan mashqlar majmuasidan foydalanish esa ma’lum sharoitlarda funksional sinov vazifasini bajarishi mumkin [5].

Mazkur yondashuv jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida faqat bajarilgan mashqlar soni yoki yuklama hajmini hisobga olish bilan cheklanmasdan, organizmning yuklamaga javob reaksiyasini ham nazorat qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Shu asosda talabalarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish jarayonini quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish maqsadga muvofiq:

Talabalarning boshlang‘ich jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash.

Jismoniy sifatlarning rivojlanishidagi individual farqlarni hisobga olish.

Mashg‘ulot maqsadlariga muvofiq jismoniy mashqlar majmuasini tanlash.

Jismoniy yuklamalarning hajmi va intensivligini individual imkoniyatlarga muvofiq belgilash.

Mashg‘ulot jarayonida jismoniy tayyorgarlik va funksional reaksiyalarni nazorat qilish.

Olingan natijalarga muvofiq mashg‘ulot mazmuni va yuklamalarini takomillashtirish.

Ushbu ketma-ketlik jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini maqsadli rejalashtirish va pedagogik nazoratni izchil amalga oshirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalarining jismoniy tarbiyasi va jismoniy sifatlarini rivojlantirishga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlar tahlili quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Birinchidan, talabalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish ularning salomatligini mustahkamlash, jismoniy va aqliy ish qobiliyatini oshirish, organizmning moslashuv imkoniyatlarini kengaytirish hamda kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlashning muhim tarkibiy qismidir.

Ikkinchidan, birinchi kurs talabalari va yuqori kurslarda tahsil olayotgan yoshlarning jismoniy tayyorgarligi dinamikasi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarda turli natijalar mavjud. Bu holat jismoniy tarbiya jarayonini rejalashtirishda talabalarning boshlang‘ich tayyorgarlik darajasini aniqlash va individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, sportlashtirilgan, kompleks va uyg‘unlashtirilgan yondashuvlar talabalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishda o‘ziga xos imkoniyatlarga ega. Ularni tanlashda mashg‘ulotlarning maqsadi, talabalarning qiziqishlari, jismoniy tayyorgarligi va sust rivojlangan jismoniy sifatlarini hisobga olish muhimdir.

To‘rtinchidan, aylanma mashg‘ulotlar, trenajyor mashqlari, gimnastika, suzish, yengil atletika va sport o‘yinlari vositalaridan foydalanish jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarining mazmunini boyitish imkonini beradi. Bunda yuklamalarni individual belgilash va mashg‘ulot jarayonini muntazam nazorat qilishga alohida e’tibor qaratish lozim.

Beshinchidan, talabalarning sust rivojlangan jismoniy sifatlarini maqsadli takomillashtirish jismoniy tayyorgarlikning mutanosib rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiluvchi muhim yo‘nalishlardan biridir. Shu sababli jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini talabalarning individual ehtiyojlariga moslashtirish, pedagogik ta’sir vositalarini oqilona tanlash va nazorat natijalariga muvofiq mashg‘ulot mazmunini takomillashtirish zarur.

Umuman olganda, talabalarning jismoniy tarbiyasi samaradorligini oshirish jismoniy sifatlarni rivojlantirishga kompleks, individual-differensial va uyg‘unlashtirilgan yondashuvlarni maqsadga muvofiq qo‘llash bilan bog‘liq. Mazkur yo‘nalishdagi ishlarni izchil tashkil etish talabalarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish va ularni kelajakdagi ijtimoiy hamda kasbiy faoliyatga tayyorlash uchun muhim pedagogik shart-sharoitlarni yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Айдаров Р.А. Уровень выполнения обязательных тестов комплекса ГТО студентами разных курсов и перспективные направления решения данной проблемы [Текст] / Р.А.Айдаров, И.С.Ихсанов, Н.Х.Гжемская // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. - Санкт-Петербург, 2017. - № 1 (143). - С. 9-14.

2. Болгов В.Н. К вопросу о развитии физических качеств у студентов [Текст] / В.Н.Болгов, И.Ю.Ковальчук, В.В.Перепёлкин // Перспективы развития современного студенческого спорта. Итоги выступлений российских спортсменов на Универсиаде - 2013 в Казани: материалы всероссийской научно-практической конференции / Камская гос. инженерно-экономическая академия. – Набережные Челны, 2013. - С. 74-76.

3. Бурухин С.Ф. Развитие двигательных качеств и функционального состояния студентов на занятиях физической культуры средствами гимнастики [Текст] / С.Ф.Бурухин, Е.В.Кулагина //

Ярославский педагогический вестник / Ярославский гос. пед. ун-т им. К.Д.Ушинского. - Ярославль, 2012. - Т. 2, № 1. - С. 108-112.

4. Бусарин А.Г. Круговая тренировка в учебном процессе студентов вузов [Текст] / А.Г.Бусарин // Медико-биологические и педагогические основы адаптации, спортивной деятельности и здорового образа жизни : сборник научных статей всероссийской научно-практической конференции с международным участием / Воронежский гос. ин-т физ. культуры. – Воронеж, 2016. - С. 145-151.

5. Бусарин А.Г. Метод круговой тренировки в развитии основных физических качеств студентов [Текст] / А.Г.Бусарин // Олимпизм: истоки, традиции и современность: сборник статей всероссийской научно-практической конференции с международным участием. - Воронеж, 2017. - С. 208-214.

6. Виноградов И.Г. Экспериментальное тестирование уровня и динамики физической подготовленности студентов СПБГАСУ [Текст] / И.Г.Виноградов, А.В.Токарева // Ученые записки университета им. П. Ф. Лесгафта. – 2016. – № 6 (136). - С. 30-33.

7. Гусев А.Н. Прикладная физическая подготовка студентов в вузе как основа концепции разработки содержания дисциплины «Физическая культура» в рамках ФГОС ВПО 3+ [Текст] / А.Н.Гусев, А.В.Стафеева // Балтийский гуманитарный журнал. - 2016. - Т. 5, № 2 (15). - С. 146-149.

8. Карабанова О. Н. Методические подходы к развитию социально значимых качеств у студентов с использованием средств физической культуры и спорта [Текст] / О.Н., Е.Н.Хабарова // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2015. - № 6-2. - С. 37-39.

9. Ковальчук О.Г. Комплексное развитие физических качеств студентов на учебно-тренировочных занятиях легкой атлетикой [Текст] / О.Г.Ковальчук, Б.В.Кимейша // Культура физическая и здоровье. - 2017. - № 1 (61). - С. 14-19.

10. Кононов С.В. Развитие специальных физических качеств в процессе обучения прикладному плаванию студентов железнодорожных вузов: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук: 13.00.04 / С.В.Кононов. - Санкт-Петербург, 2007. - 25 с.

11. Корбукова Н.А. Гармоничное физическое развитие студента и использование антропометрического исследования в учебном процессе [Текст] / Н.А.Корбукова, Е. Г. Подкопаева, А.А.Сердюков //Актуальные проблемы психологии и педагогик: сборник статей международной научно-практической конференции. - Уфа: Научный центр «Аэтерна», 2014. - С. 44-49.

12. Мещеряков С.П. Применение перцентильных шкал в процессе мониторинга физической подготовленности студентов [Текст] / С.П.Мещеряков, А.О.Егорычев, А.Д.Викулов // Ярославский педагогический вестник / Ярославский гос. пед. ун-т им. К.Д.Ушинского. - Ярославль, 2015. - № 6. - С. 141-146.

13. Николаев Е.В. Развитие физического качества - силы у студентов технического вуза [Текст] / Е.В.Николаев, И.С.Тамаров, А.Т.Черных // Известия Волгоградского государственного технического университета. Серия: Проблемы социально-гуманитарного знания. - 2015. - Т. 20, № 2 (155). - С. 190-191.

14. Подскребышева Н.П. Профессиональная подготовка студентов экономических специальностей на основе интеграции современных технологий физического воспитания: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук : 13.00.04 / Н.П.Подскребышева. - Москва, 2013. - 25 с.

15. Самсоненко И.В. Анализ состояния здоровья студентов вуза [Текст] / И. В. Самсоненко // Ученые записки университета им. П.Ф.Лесгафта. - 2015. - №11 (129). - С. 229-232.

16. Толстов А.В. Развитие двигательных качеств студентов при помощи современных тренажеров на занятиях по физической культурой [Текст] / А.В.Толстов // Потенциал современной науки. - 2016. - № 3 (20). - С. 123-127.

17. Шолих М. Круговая тренировка [Текст] / М.Шолих. - Москва: Советский спорт, 2003. – 284 с.

18. Шутова Т.Н. Атлетическая гимнастика в развитии физических качеств студентов [Текст] / Т.Н.Шутова, Р.И.Заппаров, Н.М.Нуцалов // Педагогика и психология: актуальные вопросы теории и практики. - 2016. - № 2 (7). - С. 218-222.

TAEKVONDOCHILARNING TEXNIK-TAKTIK TAYYORGARLIGIDA KOMBINATSION HARAKATLARNING O‘RNI VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Dexqonov J.M.
Mirzo Ulug'bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
Taekvondo va sport tadbirlari kafedrasi professori

Tayanch so‘zlar: taekvondo, texnik-taktik tayyorgarlik, sport taktikasi, kombinatsion harakat, texnik usul, hujum, qarshi hujum, himoya, raqib reaksiyasi, taktik qaror, jang vaziyati, musobaqa faoliyati, sport mahorati.
Ключевые слова: таэквондо, технико-тактическая подготовка, спортивная тактика, комбинационное действие, технический приём, атака, контратака, защита, реакция соперника, тактическое решение, боевая ситуация, соревновательная деятельность, спортивное мастерство.
Key words: taekwondo, technical and tactical training, sports tactics, combination action, technical technique, attack, counterattack, defense, opponent’s reaction, tactical decision, combat situation, competitive activity, sports mastery.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada taekvondochilarning texnik-taktik tayyorgarligida kombinatsion harakatlarning o‘rni, mazmuni, tarkibiy tuzilishi va ularni takomillashtirishning metodik asoslari nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy taekvondo musobaqalarida natijadorlik alohida texnik usulni yuqori darajada bajarish bilangina emas, balki texnik harakatni raqibning xatti-harakati, masofa, vaqt, hisob va jang vaziyatiga mos ravishda tanlash hamda bir harakatdan ikkinchi harakatga tezkor o‘tish qobiliyati bilan belgilanayotganligi bilan izohlanadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье теоретически проанализированы роль и содержание комбинационных действий в технико-тактической подготовке тхэквондистов, их структурное построение, а также методические основы их совершенствования. Актуальность исследования обусловлена тем, что в современном тхэквондо результативность соревновательной деятельности определяется не только высоким уровнем выполнения отдельного технического приёма, но и способностью спортсмена выбирать техническое действие в соответствии с действиями соперника, дистанцией, временем, текущим счётом и конкретной боевой ситуацией, а также оперативно переходить от одного действия к другому.
SUMMARY:
This article theoretically analyzes the role and content of combination actions in the technical and tactical training of taekwondo athletes, their structural organization, as well as the methodological foundations for their improvement. The relevance of the study is determined by the fact that performance effectiveness in modern taekwondo competitions is characterized not only by a high

level of execution of an individual technical technique, but also by the athlete's ability to select a technical action in accordance with the opponent's behavior, distance, timing, current score, and specific combat situation, as well as to make rapid transitions from one action to another.

Kirish. Zamonaviy sportda yuqori natijaga erishish sportchining jismoniy, texnik, funksional va psixologik tayyorgarligi bilan bir qatorda musobaqa vaziyatida mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish qobiliyatiga ham bog‘liq. Ayniqsa, yakka kurash sport turlarida raqibning faol qarshiligi, jang vaziyatining o‘zgaruvchanligi, vaqtning cheklanganligi va harakatlarni tanlash zaruriyati sportchining texnik-taktik tayyorgarligiga yuqori talablar qo‘yadi.

Taekvondo yuqori tezlikda bajariladigan zarbalar, masofaning tez o‘zgarishi, hujum va qarshi hujumlarning almashinuvi, himoyaviy harakatlardan keyingi javob hujumlari hamda raqibning harakatlarini oldindan anglash zaruriyati bilan ajralib turadi. Zamonaviy musobaqa modelida texnik-taktik harakatning samaradorligi uning o‘z vaqtida va muayyan vaziyatga mos qo‘llanilishiga bog‘liq. Shu sababli sportchining faqat alohida zarbalarni bajarish texnikasini egallashi yetarli emas; u mazkur texnik vositalarni raqibning harakatiga mos ravishda birlashtira olishi zarur.

Klassik sport nazariyasida texnika va taktika bir-biridan ajratilgan hodisalar emas, balki musobaqa faoliyatining o‘zaro bog‘liq komponentlari sifatida qaraladi. V.S. Keller sportchining musobaqa faoliyatini o‘zgaruvchan va konfliktli vaziyatlarda texnik harakatlarni maqsadga muvofiq qo‘llash bilan bog‘laydi. Uning sportchilar faoliyatining variativ konfliktli vaziyatlariga bag‘ishlangan tadqiqotlari taktik qarorning raqib va vaziyat omillari bilan bog‘liqligini tushuntirish uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

V.S. Keller va D.A. Tyshlerning sportdagi texnik-taktik faoliyatga oid ishlari ham harakatlarni faqat mexanik tarzda takrorlashdan ko‘ra ularni vaziyatga mos qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Taekvondoga oid zamonaviy tadqiqotlar ham mazkur fikrni tasdiqlaydi. Barrientos va hamkorlarining tadqiqotida taekvondodagi texnik-taktik harakatlar jang vaziyatlari, taktik maqsadlar va texnik resurslarning o‘zaro bog‘liqligi asosida tasniflangan. Mualliflar jang vaziyati boshlang‘ich tashabbusdan boshlanib, hujum, himoya yoki qarshi hujum bilan rivojlanishi va natijaviy harakat bilan yakunlanishini ko‘rsatgan.

Menescardi va hamkorlari ikki Olimpiya o‘yinlarida medal olgan taekvondochilarning 1688 ta harakatini tahlil qilib, ochko olish bilan bevosita hujum, bilvosita hujum va keyingi qarshi hujum kabi texnik-taktik harakatlar o‘rtasida muayyan bog‘liqlik mavjudligini aniqlagan.

Boshqa tadqiqotlarda ham texnik-taktik harakatlarning ketma-ketligi musobaqa samaradorligini tushuntirishda muhim ekani ko‘rsatilgan. Taekvondo musobaqalarining Markov tahlili hujum, qarshi hujum va himoya harakatlaridan iborat takrorlanuvchi ketma-ketliklar mavjudligini aniqlagan. Bu esa mashg‘ulot jarayonida faqat bitta texnik harakatni emas, balki uning oldingi va keyingi harakatlar bilan bog‘lanishini modellashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, 2020-yilda o‘tkazilgan tadqiqotda 209 ta ochko keltirishi mumkin bo‘lgan harakat tahlil qilinib, bevosita hujum, qarshi hujum va tuzatish harakatlari samarali texnik-taktik naqshlar sifatida ajratilgan.

Shu jihatdan kombinatsion harakatni oddiy texnik usullar yig‘indisi sifatida emas, balki muayyan taktik maqsadga yo‘naltirilgan, raqib reaksiyasiga mos ravishda o‘zgarishi mumkin bo‘lgan dinamik tizim sifatida qarash maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning Maqsadi

Taekvondochilarning texnik-taktik tayyorgarligida kombinatsion harakatlarning o‘rni va strukturaviy xususiyatlarini nazariy jihatdan asoslash hamda ularni takomillashtirishning bosqichma-bosqich metodik modelini ishlab chiqish.

Tadqiqot Vazifalari

1. Taekvondochilarning texnik-taktik tayyorgarligi mazmunini aniqlash.

2. Texnik va taktik tayyorgarlikning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish.

3. Kombinatsion texnik-taktik harakatlarning tarkibiy tuzilishini aniqlash.

4. Raqib reaksiyasining kombinatsion harakat samaradorligidagi rolini asoslash.

5. Zamonaviy taekvondo musobaqalarida samarali texnik-taktik ketma-ketliklarni tahlil qilish.

6. Kombinatsion tayyorgarlikni shakllantirishning bosqichli metodik modelini ishlab chiqish.

7. Mazkur modelni baholash uchun texnik, taktik, tezkor va moslashuvchan mezonlarni aniqlash.

Tadqiqot obyekti. Taekvondochilarning mashg‘ulot va musobaqa faoliyatidagi texnik-taktik tayyorgarlik jarayoni.

Tadqiqot Predmeti

Taekvondochilarning kombinatsion texnik-taktik harakatlarini shakllantirish, takomillashtirish mazmuni, vositalari va metodlari.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini sport mashg‘ulotlari nazariyasi, sport taktikasi, yakka kurashlarda texnik-taktik

faoliyat, musobaqa faoliyatini kuzatish va vaziyatli modellashtirishga oid ilmiy qarashlar tashkil etdi.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

Ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish. Taekvondo va boshqa yakka kurash turlarida texnik-taktik tayyorgarlik, musobaqa faoliyati, taktik qaror qabul qilish, kombinatsion harakatlar va raqib bilan o‘zaro ta’sir masalalariga oid ilmiy manbalar o‘rganildi.

Qiyosiy-tahliliy usul. Sport kurashi va boshqa yakka kurashlarda ishlab chiqilgan taktik yondashuvlar taekvondoning o‘ziga xos xususiyatlari bilan qiyoslandi.

Pedagogik kuzatish. Hujum, qarshi hujum, himoyalanish, manevr va kombinatsion harakatlarning mantiqiy ketma-ketligi tahlil qilindi.

Tizimlashtirish va umumlashtirish. Ilmiy adabiyotlarda mavjud nazariy qarashlar umumlashtirilib, taekvondodagi kombinatsion harakatlarning asosiy komponentlari ajratildi.

Modellashtirish. Raqibning turli javob reaksiyalariga qarab o‘zgaradigan kombinatsion texnik-taktik harakatlarning strukturaviy modeli ishlab chiqildi.

Tadqiqotning konseptual modeli quyidagi ketma-ketlik asosida shakllantirildi:

tayyorlovchi harakat → raqib reaksiyasi → asosiy texnik harakat → yakunlovchi harakat.

Mazkur tuzilma qat’iy algoritm sifatida emas, balki sportchining vaziyatni idrok qilishi va raqib reaksiyasiga qarab o‘zgarishi mumkin bo‘lgan funksional model sifatida talqin qilinadi.

Tadqiqot Natijalari

Texnik-taktik tayyorgarlikning tarkibiy komponentlari

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, taekvondochining texnik-taktik tayyorgarligi quyidagi o‘zaro bog‘liq komponentlardan tashkil topadi:

1. Texnik tayyorgarlik.

Asosiy zarbalar, himoya usullari, harakatlanish, muvozanatni saqlash, masofani boshqarish va texnik harakatlarni aniq bajarish qobiliyati.

2. Taktik tayyorgarlik.

Jang vaziyatini baholash, raqibning harakatlarini tahlil qilish, hujum yoki qarshi hujum uchun qulay vaqtni aniqlash va texnik vositani tanlash qobiliyati.

3. Perseptiv-anticipativ tayyorgarlik.

Raqibning harakat boshlanishidan oldingi belgilarini ilg‘ash, uning ehtimoliy zarba yo‘nalishini va harakatini oldindan taxmin qilish qobiliyati. Taekvondoda

raqib zarbasini fazoviy va vaqt jihatdan oldindan baholashga oid tadqiqotlar ushbu komponentning ahamiyatini ko‘rsatadi.

4. Moslashuvchanlik.

Dastlabki taktik reja raqibning real harakatlari bilan mos kelmagan vaziyatda uni tezda o‘zgartira olish qobiliyati.

5. Tezkor qaror qabul qilish.

Cheklangan vaqt ichida bir nechta mumkin bo‘lgan harakatlar orasidan eng maqbul variantni tanlash.

6. Ijodiy taktik faoliyat.

Oldindan rejalashtirilmagan vaziyatda mavjud texnik vositalarni yangi ketma-ketlikda birlashtirish va mustaqil taktik yechim ishlab chiqish.

Kombinatsion harakatlarning strukturasi

Kombinatsion harakat bir nechta texnik elementlarning oddiy yig‘indisi emas. U yagona taktik maqsadga xizmat qiladigan funksional tizimdir.

Uni quyidagi model orqali ifodalash mumkin:

K = T + R + A + Y

bu yerda:

K — kombinatsion texnik-taktik harakat;

T — tayyorlovchi harakat;

R — raqibning javob reaksiyasi;

A — asosiy texnik harakat;

Y — yakunlovchi harakat.

Mazkur modelning asosiy xususiyati — R, ya’ni raqib reaksiyasining mustaqil komponent sifatida ajratilishidir.

Masalan, sportchi tayyorlovchi harakat yoki fint orqali raqibning himoya reaksiyasini yuzaga keltiradi. Raqibning oldinga, orqaga yoki yon tomonga siljishi, blok qo‘yishi yoki qarshi hujumga o‘tishi keyingi texnik harakatni tanlashga ta’sir qiladi. Shu sababli kombinatsiyaning ikkinchi yoki uchinchi elementi oldindan mutlaq tarzda belgilanmasligi, balki vaziyatga qarab tanlanishi kerak.

Kombinatsion tayyorgarlikning bosqichlari

Bosqich	Mashg‘ulot mazmuni	Sportchidan talab
I	Alohida texnik harakatlarni takomillashtirish	Texnik aniqlik
II	Ikki-uch elementli standart kombinatsiyalar	Ketma-ketlik va avtomatlashuv
III	Raqibning oldindan belgilangan reaksiyalarini modellashtirish	Reaksiyani aniqlash

IV	Bir tayyorlovchi harakatdan bir nechta variant yaratish	Tezkor tanlash
V	O‘zgaruvchan jang vaziyatida mustaqil kombinatsiya tuzish	Ijodiy taktik qaror

Ushbu bosqichlar texnik harakatni mexanik takrorlashdan vaziyatli va moslashuvchan harakatga o‘tishni ta’minlaydi.

Standart, variantli va vaziyatli kombinatsiyalar

Standart kombinatsiya - barcha elementlari oldindan belgilangan va o‘quv mashg‘uloti davomida barqaror ketma-ketlikda bajariladigan harakat.

Variantli kombinatsiya - boshlang‘ich harakat bir xil bo‘lib, raqibning javob reaksiyasiga qarab keyingi harakatlardan biri tanlanadigan kombinatsiya.

Vaziyatli kombinatsiya - boshlang‘ich, asosiy yoki yakunlovchi elementlarning barchasi jang vaziyatining o‘zgarishiga qarab shakllanadigan harakat.

Taekvondochining yuqori darajadagi texnik-taktik mahorati aynan variantli va vaziyatli kombinatsiyalardan samarali foydalanish bilan tavsiflanadi.

Zamonaviy taekvondo musobaqalarida kombinatsion harakatlarning ahamiyati

Taekvondo musobaqalarining zamonaviy tahlili texnik-taktik harakatlarning alohida emas, balki ketma-ketlik va vaziyat kontekstida o‘rganilishi zarurligini ko‘rsatmoqda.

Barrientos va hamkorlarining tadqiqotida jang vaziyati tashabbus bilan boshlanib, raqibning himoya yoki hujumga javobi bilan davom etishi hamda natijaviy harakat bilan yakunlanishi ko‘rsatilgan. Shu sababli har bir texnik harakatni uning oldingi va keyingi harakatlari bilan birgalikda tahlil qilish metodik jihatdan asoslangan.

Gamero-Castillero va hamkorlari 2019-yilgi Rome Grand Prix final janglaridagi 1382 ta texnik-taktik harakatni tahlil qilib, turli ochko qiymatlariga olib keluvchi harakatlar orasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri hujum, aylana texnikalari, qarshi hujum va boshqa ketma-ketliklarning farqlanishini ko‘rsatgan.

Bu ma’lumotlar mashg‘ulot jarayonida “bir texnika - bir natija” tamoyilidan ko‘ra “harakat - raqib reaksiyasi - keyingi harakat - natija” tamoyilidan foydalanish maqsadga muvofiq ekanini ko‘rsatadi.

Kombinatsion tayyorgarlikning metodik modeli

Tadqiqot natijasida quyidagi besh bosqichli metodik model taklif qilindi.

1-bosqich. Texnik bazani shakllantirish

Sportchi asosiy zarba, himoya, harakatlanish, masofa va muvozanatni boshqarish usullarini takomillashtiradi.

Ushbu bosqichda harakatning texnik sifati, tezligi va aniqligi ustuvor hisoblanadi.

2-bosqich. Standart kombinatsiyalarni o‘zlashtirish

Ikki va uch elementli kombinatsiyalar takroriy mashqlar orqali shakllantiriladi.

Masalan:

tayyorlovchi harakat - asosiy zarba;

fint - asosiy zarba - yakunlovchi zarba;

himoya - qarshi hujum.

Bu bosqichda kombinatsiyaning ritmi, masofasi va harakatlararo vaqt oralig‘i takomillashtiriladi.

3-bosqich. Raqib reaksiyasini modellashtirish

Mashg‘ulotlarda raqibning turli javob variantlari oldindan belgilanadi.

Masalan:

Agar raqib orqaga chekinsa - A-variant;

Agar raqib blok qo‘ysa - B-variant;

Agar raqib qarshi hujum boshlasa - C-variant.

Bu yondashuv sportchini kombinatsiyani mexanik bajarishdan vaziyatni tahlil qilishga o‘tkazadi.

4-bosqich. Variantli kombinatsiyalar

Sportchi bitta tayyorlovchi harakatdan keyin vaziyatga qarab bir nechta texnik yechimlardan birini tanlaydi.

Mazkur bosqichda mashqning asosiy maqsadi kombinatsiyalar sonini ko‘paytirish emas, balki to‘g‘ri variantni tez tanlash hisoblanadi.

5-bosqich. Ijodiy taktik faoliyat

Mashg‘ulot vaziyati oldindan to‘liq belgilanmaydi. Sportchiga faqat boshlang‘ich shartlar beriladi va u raqibning real harakatiga qarab kombinatsiyani mustaqil shakllantiradi.

Mazkur bosqich yuqori darajadagi taktik fikrlash va musobaqaga yaqin sharoitni ta’minlaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari taekvondochilarning texnik-taktik tayyorgarligida kombinatsion harakatlarni shakllantirish alohida texnik usullarni o‘rgatishdan sifat jihatidan farq qilishini ko‘rsatadi.

Klassik taktik yondashuvlarda sportchining faoliyati raqibning harakatlari va musobaqa vaziyatiga bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. V.S. Kellerning sportchilarning variativ konfliktli vaziyatlardagi faoliyatiga oid konsepsiyasi aynan shu jihatni nazariy jihatdan asoslash imkonini beradi.

O.B. Malkovning sport yakka kurashlaridagi konfliktli o‘zaro ta’sir va taktik boshqaruvga oid ishlari ham raqib harakatlarini hisobga olish zarurligini

ko‘rsatadi. Malkov va Gojinning tadqiqotida sport yakka kurashlaridagi jang taktikasining asosiy komponentlari yoritilgan.

A.N. Lentsning sport kurashida kombinatsiyalarni qurishga bag‘ishlangan ishlari tayyorlovchi harakat, raqib reaksiyasi va keyingi texnik harakat o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. Uning “Osnovy postroeniya kombinatsiy v sportivnoy borbe i ikh raznovidnosti” maqolasi 1963-yilda nashr etilgan bo‘lib, 149-161-betlarni qamrab oladi.

R. Petrov tomonidan ilgari surilgan texnik-taktik harakatlarni algoritmlashtirish yondashuvi murakkab harakatlarni tizimlashtirishga imkon beradi. Biroq taekvondoda jang vaziyati o‘zgaruvchan bo‘lgani sababli algoritmik yondashuvni variantli va vaziyatli mashqlar bilan birlashtirish maqsadga muvofiq. Petrovning tegishli ishlari 1976-yilda “Bratstvo bogatyrey” to‘plamida chop etilgan.

Zamonaviy empirik tadqiqotlar ushbu nazariy yondashuvni yanada mustahkamlaydi. Casolino va hamkorlari yosh taekvondochilarning musobaqa faoliyatini tahlil qilib, texnik va taktik ko‘rsatkichlarning musobaqa samaradorligi bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan.

Tornello va hamkorlari esa yoshlar Olimpiya taekvondosidagi 50 ta yarim final va final jangini tahlil qilib, g‘olib sportchilarda texnik va taktik samaradorlik yuqoriroq ekanligini aniqlagan. Tadqiqotda himoya va qarshi hujum qobiliyatlarini takomillashtirish zarurligi ham qayd etilgan.

Shuningdek, taekvondodagi janglarning vaqt-harakat tuzilishini o‘rganish texnik-taktik almashinuvlar juda qisqa vaqt oralig‘ida amalga oshirilishini ko‘rsatadi. Shu sababli mashg‘ulotlarda tezkor qaror qabul qilish va harakatlararo o‘tishlarni takomillashtirish alohida yo‘nalish sifatida tashkil etilishi lozim.

Demak, kombinatsion tayyorgarlikning asosiy vazifasi sportchiga imkon qadar ko‘p texnik harakatlarni yodlatish emas, balki mavjud texnik arsenalni vaziyatga mos ravishda tanlash, birlashtirish va o‘zgartirish qobiliyatini rivojlantirishdan iborat.

Kombinatsion Harakatlarni Baholash Mezonlari

Taekvondochining kombinatsion texnik-taktik tayyorgarligini baholashda quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

1. texnik harakatning aniqligi;
2. kombinatsiyani bajarish tezligi;
3. harakatlar orasidagi vaqt oralig‘i;
4. masofani to‘g‘ri tanlash;
5. raqib reaksiyasini aniqlash;
6. zarur variantni tez tanlash;

7. hujumdan qarshi hujumga o‘tish;

8. himoyadan hujumga o‘tish;

9. kombinatsiyani vaziyatga moslashtirish;

10. kutilmagan vaziyatda mustaqil taktik qaror qabul qilish.

Mazkur mezonlar sportchining texnik mahoratini emas, balki uning musobaqa sharoitidagi kompleks texnik-taktik tayyorgarligini baholashga imkon beradi.

Amaliy Tavsiyalar

Taekvondochilarning kombinatsion texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirish uchun mashg‘ulot jarayonida:

1. asosiy texnik harakatlarni alohida va kombinatsiyalangan holda takomillashtirish;

2. ikki va uch elementli standart kombinatsiyalarni o‘zlashtirish;

3. bir xil tayyorlovchi harakatdan keyin kamida ikki-uchta texnik variantni shakllantirish;

4. raqibning himoya va qarshi hujum reaksiyalarini modellashtirish;

5. hujum, qarshi hujum va qayta hujum vaziyatlarini yaratish;

6. cheklangan vaqt sharoitida qaror qabul qilish mashqlarini qo‘llash;

7. mashg‘ulotlarda “agar — unda” tamoyiliga asoslangan vaziyatli topshiriqlardan foydalanish;

8. texnik-taktik harakatlarni video-tahlil qilish;

9. sportchining individual jang uslubiga mos kombinatsiyalar bankini shakllantirish;

10. kombinatsion tayyorgarlik samaradorligini texnik, taktik, tezkor va moslashuvchan mezonlar asosida baholash tavsiya etiladi.

Xulosa. Nazariy-metodik tahlil va zamonaviy ilmiy manbalarni umumlashtirish asosida taekvondochilarning texnik-taktik tayyorgarligida kombinatsion harakatlar sport mahoratini shakllantirishning muhim komponentlaridan biri ekanligi aniqlandi.

Birinchidan, taekvondochining texnik-taktik tayyorgarligi alohida texnik usullarni o‘zlashtirish bilan cheklanmasligi, balki ularni muayyan musobaqa vaziyatida maqsadga muvofiq tanlash va birlashtirish qobiliyatini ham qamrab olishi kerak.

Ikkinchidan, kombinatsion harakatlarning samaradorligi tayyorlovchi harakat, raqib reaksiyasi, asosiy texnik harakat va yakunlovchi harakatning o‘zaro bog‘liqligi bilan belgilanadi.

Uchinchidan, zamonaviy taekvondo tadqiqotlari hujum, qarshi hujum, bilvosita hujum, himoya va undan keyingi javob harakatlari o‘rtasida muayyan ketma-ketliklar mavjudligini ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, kombinatsion tayyorgarlikni bosqichma-bosqich tashkil etish maqsadga muvofiq: texnik asos - standart kombinatsiya - raqib reaksiyasini modellashtirish → variantli kombinatsiya → vaziyatli va ijodiy taktik faoliyat.

Beshinchidan, yuqori darajadagi kombinatsion mahorat sportchining raqib harakatini oldindan anglash, vaziyatni tez baholash, zarur texnik variantni tanlash va uni qisqa vaqt ichida amalga oshirish qobiliyatlari bilan chambarchas bog‘liq.

Oltinchidan, taekvondochilarni tayyorlashda kombinatsiyalar sonini ko‘paytirishdan ko‘ra, ularning funksional va vaziyatli mazmunini oshirish muhimroqdir. Bitta boshlang‘ich harakatdan bir nechta texnik-taktik yechim yaratish sportchining moslashuvchanligini oshiradi.

Yettinchidan, taklif etilgan besh bosqichli metodik model taekvondochilarning texnik mahoratini taktik fikrlash va vaziyatli qaror qabul qilish bilan birlashtirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, mazkur maqolada taklif etilgan model nazariy-metodik asosda ishlab chiqilgan bo‘lib, uning samaradorligini turli malaka va yosh guruhlaridagi taekvondochilar ishtirokidagi pedagogik tajriba-sinov tadqiqotlari orqali empirik tekshirish keyingi ilmiy izlanishlarning muhim yo‘nalishi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Келлер В.С. Деятельность спортсменов в вариативных конфликтных ситуациях. – Киев: Здоровья, 1977. – 184 с.

2. Келлер В.С., Тышлер Д.А. Тренировка фехтовальщиков. – Москва: Физкультура и спорт, 1972. – 182 с.

3. Келлер В.С., Платонов В.Н. Тактическая подготовка // Теория спорта. – Киев: Вища школа, 1987. – 188 с.

4. Малков О.Б., Гожин В.В. Основные компоненты тактики поединка в спортивных единоборствах // Теория и практика физической культуры. – 2009. – № 2. – С. 3–6.

5. Малков О.Б., Шарипов А.Ф. Уровни тактического мастерства и три взгляда на тактику борьбы // Тактика спортивных единоборств: сб. научных статей РГАФК. – Москва: РГАФК, 2001. – С. 36–40.

6. Ленц А.Н. Основы построения комбинаций в спортивной борьбе и их разновидности // Пути совершенствования в спортивной борьбе. – Москва: Физкультура и спорт, 1963. – С. 149–161.

7. Ленц А.Н. Тактика в спортивной борьбе. – Москва: Физкультура и спорт, 1967. – 152 с.

8. Петров Р. Алгоритмизация технико-тактических действий в борьбе // Братство богатырей: сборник статей по спортивной борьбе. – Москва: Физкультура и спорт, 1976. – С. 46–58.Casolino E., Lupo C., Cortis C., Chiodo S., Minganti C., Capranica L., Tessitore A. Technical and tactical analysis of youth taekwondo performance // Journal of Strength and Conditioning Research. - 2012. - Vol. 26, No. 6. - P. 1489-1495. DOI: 10.1519/JSC.0b013e318231a66d.

9. Tornello F., Capranica L., Chiodo S., Minganti C., Tessitore A. Time-motion analysis of youth Olympic Taekwondo combats // Journal of Strength and Conditioning Research. - 2013. - Vol. 27, No. 1. - P. 223-228. DOI: 10.1519/JSC.0b013e3182541edd.

10. Tornello F., Capranica L., Minganti C., Chiodo S., Condello G., Tessitore A. Technical-tactical analysis of youth Olympic taekwondo combat // Journal of Strength and Conditioning Research. - 2014. - Vol. 28, No. 4. - P. 1151-1157. DOI: 10.1519/JSC.0000000000000255.

11. Avakian P., Miarka B., Achour Junior A. Analysis of the frequency of technical-tactical actions in taekwondo: a review // Revista de Artes Marciales Asiáticas. - 2016. - Vol. 11, No. 2. - P. 83–98. DOI: 10.18002/rama. v11i2.3228.

12. Menescardi C., Falco C., Ros C., Morales-Sánchez V., Hernández-Mendo A. Technical-Tactical Actions Used to Score in Taekwondo: An Analysis of Two Medalists in Two Olympic Championships // Frontiers in Psychology. - 2019. - Vol. 10. DOI: 10.3389/fpsyg.2019.02708.

13. Barrientos M., Saavedra-García M.A., Arriaza-Loureda R., Menescardi C., Fernández-Romero J.J. An Updated Technical-Tactical Categorisation in Taekwondo: From General Tactical Objectives to Combat Situations // Sustainability. - 2021. - Vol. 13, No. 19. - Article 10493. DOI: 10.3390/su131910493.

14. Gamero-Castillero J.A., Quiñones-Rodríguez Y., Apollaro G., Hernández-Mendo A., Morales-Sánchez V., Falcó C. Application of the Polar Coordinate Technique in the Study of Technical-Tactical Scoring Actions in Taekwondo // Frontiers in Sports and Active Living. - 2022. - Vol. 4. - Article 877502. DOI: 10.3389/fspor.2022.877502.

15. Imanaka K., Sugi T., Nakamoto H. Relationships between the magnitude of representational momentum and the spatial and temporal anticipatory judgments of opponent's kicks in taekwondo // Frontiers in Psychology. - 2023. - Vol. 14. - Article 1193116. DOI: 10.3389/fpsyg.2023.1193116.

16. Zhang L., Sugita M. Technical and Tactical Analysis of Japanese Taekwondo Athletes // Research Journal of Sport Science. - 2025. - Vol. 17. - P. 220–230. DOI: 10.34518/rjsp.17.0_220.

17. World Taekwondo. Competition Rules and Interpretation. In force as of September 30, 2024. - World Taekwondo.

ISSN 2181-7138

Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы

«МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ»
№ 4/1
Нөкис — 2026

Басып шығыўға жуўапкер:
А. Тилегенов, С. Нуржанов

Баспаға таярлаған:
А. Тилегенов

Компьютерде таярлаған:
П. Реймбаев, З. Ниязымбетова

Мәнзил: 230105 Нөкис қаласы, Әмир Темур көшеси, 179[a] жай
Тел.: +998 61 224-01-34, факс: ***+998 61 224-23-00***
e-mail: uzniipnkkf@umail.uz,
mugallim-pednauk@umail.uz
www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz
www.KRTEACH.UZ

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жәрияланған мақалалардан алынған үзиндилер «Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеминдеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледи. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 12.08.2026. Форматы 70x100$^{1}/_{8}$
«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.
Шәртли б.т. 31. Нашр. т. Нусқасы _____ Буйыртпа №